

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

**ПОВОЄННА УКРАЇНА:
НАРИСИ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ
(ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-х –
СЕРЕДИНА 1950-х рр.)**

**Колективна монографія
у 2-х книгах, 3-х частинах
(Серія «З історії повсякденного життя в Україні», т. II)**

Книга 1, частина 1–2

Київ – 2010

Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 2-х книгах, 3-х частинах. – Кн. 1, ч. 1–2 / Відп. ред. В.М. Даниленко. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. – 351 с. (Серія «З історії повсякденного життя в Україні», т. II).

У монографії висвітлюється широке коло проблем соціальної історії України періоду пізнього сталінізму. На основі оригінальних джерел, більшість з яких вперше введені до обігу, автори аналізують основні параметри соціальної стратифікації українського радянського соціуму, динаміку соціальних процесів і трансформацій усередині різних соціальних груп. Предметна увага надається методологічному та історіографічному підґрунтя вивчення соціальної історії України.

Книга розрахована на істориків, соціологів, культурологів, релігієзнавців та всіх, хто цікавиться історичним минулим.

Авторський колектив: к.і.н. *П.Бондарчук*, д.і.н. *Т.Вронська*, к.і.н. *О.Колястрок*, к.і.н. *В.Крупина*, к.і.н. *Н.Лаас*, к.і.н. *Т.Пастушенко*, к.і.н. *О.Прохоренко*, к.і.н. *О.Рабенчук*, д.і.н. *О.Удод*, к.і.н. *В.Швидкий*, к.і.н. *О.Янковська*.

Відповідальний редактор – д.і.н., професор, член-кореспондент НАН України *В.М.Даниленко*.

Редактор-упорядник – к.і.н. *Н.О.Лаас*.

Рецензенти: *Г.В.Касьянов*, доктор історичних наук,
С.В.Кульчицький, доктор історичних наук, професор,
О.С.Рубльов, доктор історичних наук, професор.

Набір підготувала *Н.Ф.Васильєва*.
Оригінал-макет підготувала *Н.Ф.Васильєва*.

Друкується за ухвалою Вченої ради
Інституту історії України НАН України
(протокол № 7 від 29 вересня 2009 р.).

ISBN 978-966-02-5404-6
978-966-02-5625-5
978-966-02-5626-2

© Авторський колектив, 2010
© Інститут історії України НАН України, 2010

З М І С Т

Передмова	5
Частина 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ЧАСІВ ПІЗЬНОГО СТАЛІНІЗМУ	
<i>Розділ 1. Соціальна історія та історія повсякденності як напрями соціально-історичних досліджень в історіографії ХХ ст. (Олександр Удод, Ольга Коляструк)</i>	17
§ 1. Історія повсякденності: питання методології та історіографії (Олександр Удод).....	17
§ 2. Соціальна історія кризь призму повсякденності (Ольга Коляструк).....	39
§ 3. Джерела з історії повсякденності (Ольга Коляструк).....	49
<i>Розділ 2. Соціальна історія повоєнної України: досвід української та англомовної історіографії (Наталія Лаас)</i>	73
§ 1. Проблеми соціальної історії України другої половини 1940-х – середини 1950-х рр. у дослідженнях українських істориків.....	74
§ 2. Соціальна та культурна історія українського соціуму пізнього сталінізму: тематика та методологія англомовної історіографії.....	104
Частина 2. СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ УКРАЇНИ ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ	
<i>Розділ 3. Партійно-державна номенклатура повоєнної України (Віктор Крупина)</i>	139
§ 1. Освітньо-культурний рівень номенклатури.....	141
§ 2. Повоєнна влада в оцінці громадян.....	150
§ 3. Повсякденне життя партійно-державної номенклатури.	162
<i>Розділ 4. Науково-педагогічна інтелігенція як соціально- професійний прошарок в 1945–1955 рр. (Оксана Прохоренко)</i>	177
§ 1. Динаміка кількісно-якісних параметрів науково- педагогічної інтелігенції.....	178

§ 2. Рівень та якість життя професорсько-викладацьких кадрів.....	182
§ 3. Морально-психологічний стан викладачів.....	193
<i>Розділ 5. Студентство в соціальній структурі радянської України (Наталія Хоменко).....</i>	209
§ 1. Матеріально-побутові умови життя та навчання студентської молоді.....	210
§ 2. Суспільно-політичні настрої та морально-психологічний стан студентства.....	225
§ 3. Дозвілля студентів України.....	237
<i>Розділ 6. Репатріанти та «вороги народу» як маргінальні групи українського суспільства (Тамара Вронська, Тетяна Пастушенко).....</i>	250
§ 1. Соціальна адаптація репатріантів у повоєнному радянському суспільстві (Тетяна Пастушенко).....	252
§ 2. Родини «ворогів народу»: правовий та соціальний статус, повсякденне життя (1940–1960-ті рр.) (Тамара Вронська).....	272
<i>Розділ 7. Соціальна політика держави очима робітників і селян (Оксана Янковська).....</i>	293
§ 1. Матеріально-побутове забезпечення робітників.....	293
§ 2. Громадське харчування та продукція легкої промисловості.....	319
§ 3. Соціальне забезпечення населення.....	328
§ 4. Житлове будівництво в повоєнні роки.....	335
§ 5. Повоєнне радянське село.....	339

ПЕРЕДМОВА

Період української історії перших повоєнних років, безперечно, один з найцікавіших у минулому нашої країни. Саме у цей час відбуваються значні політичні, соціальні, культурні трансформації у суспільстві, що переживало останню фазу сталінізму і готувало ґрунт для змін у політичній свідомості хрущовського часу. Окремого уважного вивчення потребує тогочасний радянський соціум, його соціальна структура, поява нових соціальних груп, породжених війною, та еволюція раніше усталених категорій населення, динаміка соціальних процесів, які особливо активно відбувалися в цей час.

Перемога у Другій світовій війні ще більше зміцнила міжнародне становище СРСР. Значно зріс авторитет і претензії Радянського Союзу як визволителя низки народів і країн від окупації військами гітлерівської коаліції. Його геополітичні «трофеї» почали перебазовуватися із зони претензій у зону постійної приналежності. Тому визволителі не поспішали повертатися на батьківщину. Радянські війська знаходилися в Центральній, Східній і Південно-Східній Європі, Північно-Східному Китаї, на Курильських островах і на Сахаліні. Під радянський вплив потрапили Фінляндія, Польща, Румунія, Чехословаччина, Угорщина, Болгарія. Радянські військові гарнізони стояли у Відні та Берліні. Значним впливом користувався Радянський Союз в Югославії та Албанії.

Комунізм наступав повсюдно – і в Європі, і в Азії. Греція була охоплена громадянською війною. Радянський Союз надавав потужну підтримку комуністичним партіям Італії та Франції, які справляли все більший вплив на внутріполітичне становище у своїх країнах. СРСР ставав новою великою державою, а Сталін повноправним членом «великої трійки». В умовах, коли Англія вийшла з війни ослабленою, а могутня Америка була віддалена від Європи, Сталін міг претендувати і на більшу роль у світі. Саме тому 9 лютого 1946 р. на зустрічі з виборцями Сталінського виборчого округу міста Москви він упевнено заявив: «Мова йде вже про те, що радянський суспільний лад виявився більш життєздатним і стійким, ніж нерадянський суспільний лад, що радянська спільнота є ліпшою формою організації суспільства, ніж у будь-якого нерадянського суспільства». Така упевненість і переконаність диктували і відповідну поведінку. Сталін фактично оголосив «холодну війну» всім країнам, які не хотіли переймати радянський досвід організації життя суспільства.

За президента Рузвельта у США Радянський Союз міг розраховувати на врегулювання світових проблем з урахуванням його інтересів. Однак 12 квітня 1945 р. Рузвельт помер. До влади в США прийшов менш демократичний Трумен. З того часу і почав посилюватися жорсткий тон у

ставленні до СРСР, наростати суперечності між СРСР та США. Уже в другій половині квітня 1945 р. була оприлюднена доповідь «Проблеми і цілі політики Сполучених Штатів», якою була підведена концептуальна база під нову стратегію. В її основі лежало уявлення про СРСР як про нового «євразійського гегемона», який здатний у силу своїх природних «експансіоністських прагнень» «стати для США найбільшою загрозою з усіх відомих до цього часу». В документі стверджувалося, що США «ніяк не можуть чекати, поки російська політика повністю себе виявить», бо «переважним імперативом ситуації є майбутній військовий потенціал Росії і та велична загроза, яку вона буде становити Сполученим Штатам, якщо досягне успіхів в об'єднанні ресурсів Європи і Азії під своїм контролем». У серпні 1945 р. за наказом Трумена було проведено атомне бомбардування японських міст Хіросіма і Нагасакі – як демонстрація світові американської сили.

5 березня 1946 р. Черчіль констатував незаперечний факт – від Балтики до Адріатичного моря опустилась «залізна завіса». Невизначне протистояння переросло у «холодну війну» між колишніми переможцями. У світі розпочалася невпинна гонка озброєнь і на перший план висунулась небезпека «холодної війни». 2 квітня 1946 р. в СРСР було створено ядерний центр «Арзамас-16». 1 липня Сполучені Штати Америки провели перше повоєнне випробування атомної бомби на атолі Бікіні. «Холодна війна» набирала обертів. Сталінське керівництво все більше ізолювало країну від зовнішнього світу, прагнуло не просто обмежити, а взагалі припинити контакти радянських людей з іноземцями, які особливо зросли у роки війни. З цією метою було прийнято, зокрема, Указ Президії Верховної Ради СРСР про заборону шлюбів з іноземцями. Особливістю Указу було те, що не тільки заборонялися шлюби з іноземцями на майбутнє, а й вже укладені оголошувалися недійсними. Це був один з найбільш нелюдських законів за всі роки радянської влади. Його впровадження в життя вело до того, що значна частина громадян, особливо молоді, за зв'язки з іноземцями потрапляли в ГУЛАГ.

Утримання завойованих Радянським Союзом високих позицій у Європі та світі вимагало величезних матеріально-фінансових ресурсів. І це певною мірою усвідомлювало радянське керівництво, мобілізуючи всі внутрішні сили і можливості країни, свідомо йдучи на невинуваті жертви задля утвердження домінуючого впливу в Європі та світі.

Значно легше було організувати допомогу повоєнним країнам Сполученим Штатам Америки, які вийшли з війни не знесиленими, а, навпаки, небувало могутніми. Вони готові були допомогти європейським державам якнайскоріше вибратися зі стану повоєнної господарської розрухи і тим самим відвернути дрейф у бік комунізму. СРСР не хотів

допустити у свою зону впливу американців, тому логічно сам повинен був надавати матеріальну допомогу європейським країнам. Хоча керівництво Радянського Союзу було стурбоване не стільки об'єднанням зусиль всіх постраждалих від війни країн для якнайшвидшого відновлення економіки, скільки створенням своєї власної, незалежної від Заходу політико-економічної системи. В 1946–1947 рр. були підписані мирні договори з переможеними державами та державами–сусідами СРСР. Відповідно до підписаної у лютому 1946 р. польсько-радянської угоди Радянський Союз повинен був поставити до Польщі 200 тис. тонн зерна для весняної сівби. У квітні 1946 р. було підписано угоду про поставку Франції, де в той час фактично комуністи і соціалісти контролювали уряд, 500 тис. тонн зерна. Загалом експорт зернових з Радянського Союзу у 1946 р. становив 1,7 млн. тонн, або 10% всього заготовленого зерна того року. Протягом 1946–1947 рр. в країни Центральної та Західної Європи – Польщу, Чехословаччину, Румунію, Болгарію, Німеччину, Францію – з СРСР було вивезено 2,5 млн. тонн збіжжя.

Все це серйозно впливало на особливості внутрішньої політики Радянського Союзу. Основною її рисою стало те, що зразу ж після війни з новою силою став проводитися попередній довоєнний курс на форсований розвиток важкої промисловості і найважливішого її складника – військово-промислового комплексу. В зруйнованій війною країні це було особливо складно робити. Крім репарацій, ніяких інших джерел для стимулювання розвитку економіки не було. Тому знову основним джерелом коштів мало стати село, хоча воно само знаходилося у кризовому стані. В ході війни були зруйновані і пограбовані близько 30 тис. колгоспів, радгоспів та МТС України, практично не залишилося тракторів чи комбайнів, різко скоротилося поголів'я худоби. Великої рогатої худоби залишилося 43% довоєнної кількості, коней – 30%, овець і кіз – 26%, свиней – 11%. Значно скоротилися посівні площі, вкрай низьким залишався рівень агротехніки.

Війна позбавила життя мільйонів людей, серед яких основну частину становили жителі сільської місцевості. В результаті у руїнах лежало 28 тис. сіл. У сільському господарстві залишилось зовсім мало фізично здатних до праці людей. Багато чоловіків загинуло на фронтах, демобілізація з армії затягувалася. Гостро постало питання з кадровим забезпеченням колгоспів. На 80% основною робочою силою у повоєнному селі були жінки. Широко використовувалася праця підлітків віком з 12 років. Між тим, сільське господарство не стало пріоритетним напрямом розвитку радянської економіки, не позбавлялось феодално-кріпосницьких пут.

Радянські люди надіялися, що після переможного завершення війни в країні відбудуться зміни на краще. Однак цього не сталося. 1946–1947 рр. стали поворотними у взаєминах влади і суспільства. Влада не прагнула та

й не могла реформувати економіку, політику, ідеологію, спрямувати їх у демократичне русло. Вона переключила енергію суспільства на пошуки чергових ворогів – зовнішніх і внутрішніх, «ворожої руки», «шкідників», а в Україні, звісно, «українських буржуазних націоналістів». У суспільну свідомість була знову запущена теза про наявність «тимчасових труднощів», пов'язаних з відбудовою зруйнованого війною народного господарства, із складнощами зовнішньополітичної обстановки.

У суспільстві продовжувала домінувати насаджувана Сталіним доктрина будівництва нового, вищого суспільства – комунізму. Однак на відміну від класиків наукового комунізму, які твердили про зменшення ролі, а згодом і відмирання держави, Сталін пов'язував будівництво нового суспільства із зміцненням державної влади. Відповідно радянська державність, участь у комуністичному будівництві, патріотизм виходили на перший план в ідеологічній архітектурі радянського режиму. Радянськими патріотами могли називатися лише ті громадяни, які безумовно схвалювали і підтримували генеральну лінію партії, поділяли її мету і діяльність щодо створення комуністичного майбутнього. Формування нової ідеології патріотизму – патріотизму «нового, вищого типу» з одного боку складала систему координат для протистояння із Заходом, а з іншого – вимагала суттєвої ревізії ставлення до недавнього вітчизняного минулого, до теорії царської Росії. Тому розгорнулася повна реабілітація того, що зовсім нещодавно не сприймалось у радянському суспільстві. Такий поворот у ставленні до історичного минулого суттєво підсилював державницьку лінію Сталіна, а оскільки йшлося про царську Росію, то акцент робився, звичайно, на великоруську державність. Звідси і підсилення великоруських настроїв у повоєнному радянському суспільстві. Звідси і активізація наступу на національні права і свободи народів, які населяли Радянський Союз.

У лютому 1946 р. відбулися вибори до Верховної Ради СРСР. Потужним був морально-політичний тиск на виборців, хоча люди, як зазначалося, надіялись на зміни. Їх не було, і це викликало невдоволення населення. НКВС СРСР фіксував масу критичних настроїв у суспільстві напередодні виборів: «Ось тепер війна закінчилась... І що ми маємо? Абсолютно нічого... Хіба це влада? Це справжні грабіжними і бандити, які ведуть до того, щоб знову була війна або повстання».

Отож, вибори відбулися, відбулися на безальтернативній основі, які, як і розраховував Сталін, підтвердили «морально-політичну єдність» і «непорушність блоку комуністів і безпартійних», тому руки були розв'язані, щоб діяти старими, випробуваними і звичними методами – адміністрування, репресій, переслідувань, тиску, ігнорування думки народу. А щоб тримати його під жорстким контролем – невпинно зростав

бюрократичний апарат. Зокрема, штат Міністерства заготівель СРСР у 1946 р. було збільшено більш як у двічі – з 5 тис. до 11,5 тис. осіб. Чисельність працівників апарату заготівель того року становила близько 400 тис. осіб.

Погіршувало ситуацію і упереджене, м'яко кажучи, ставлення Сталіна та його оточення до селянства взагалі, а до українського особливо. Українські селяни, на думку вищого партійно-радянського керівництва, потребували перевиховання, як такі, що перебували під окупантами і «азнали впливу чужої ідеології».

У сукупності чинників економічний тиск на село зростав. Селяни були переобтяжені виконанням різного роду зобов'язань і обов'язків, платних і безплатних, перед державою. Попри те, що війна закінчилася, селяни продовжували виконувати повинності, які були встановлені ще до або під час війни. Зокрема, колгоспники мали щорічно виробляти фіксовану кількість трудоднів, брати участь у лісозаготівлях, торфорозробках, дорожніх роботах. З 1940 р. в країні діяв погектарний принцип нарахування обов'язкових поставок з колгоспів. При цьому закупівельні ціни на зерно, картоплю й продукцію тваринництва не змінювалися ще з 1928 р., а ціни на промислову продукцію постійно зростали.

Великий податковий тягар був покладений на західноукраїнське населення. В Західній Україні продовжували діяти норми державних поставок сільськогосподарської продукції, встановлені в умовах воєнного часу. Зокрема, у 1946 р. відповідно до постанови РНК СРСР там був збережений діючий у 1945 р. порядок проведення обов'язкових поставок державі продуктів тваринництва.

Обов'язковими були поставки державі сільгосппродуктів, вироблених в особистому підсобному господарстві. Ухвалений ще в 1939 р. Закон про сільськогосподарський податок застосовувався в найбільш жорстких і антигуманних формах. Згідно з цим законом, оподатковувались кожна тварина, кожне плодове дерево. У 1946 р. кожен селянський двір мав здати державі в середньому по 40 кг м'яса, 200 літрів молока (і це в той час, коли 43% колгоспників не мали корів), по 90 штук яєць, заплатити від 5 до 10 руб. за кожне плодове дерево на присадібній ділянці. 19 березня 1946 р. постановою Радою Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) середньорічні норми поставок молока державі встановлювались у розмірі до 260 л з кожної корови колгоспника і до 300 л – з кожної корови, яка знаходилася у власності одноосібника.

Крім натурально-продуктових повинностей, українські колгоспники мали виконувати ще й грошові. Це були державні і місцеві податки, державні позики, інші платежі. Селяни платили сільськогосподарський податок, податок на коней одноосібних господарств, стягувались загальні збори з усього населення країни, зокрема з холостяків, одиноких і

малосімейних громадян. З 1942 до 1946 р. все населення СРСР залучалось до виплати воєнного податку. Відповідно до прийнятого у 1942 р. Указу Президії Верховної Ради СРСР про місцеві податки і збори сільське населення залучалося до сплати земельної ренти, податку з будівель, з власників транспортних засобів, включаючи велосипеди, власників худоби, разових зборів на колгоспних ринках. Майже кожна сім'я в сільській місцевості виконувала так зване самообкладання, яке формально вважалося добровільним.

Іншим чинником, що завдавав великої шкоди селу, був інститут уповноважених, через який здійснювалося державне керівництво колгоспами. Перед уповноваженими стояло конкретне і основне завдання: будь-якими шляхами і методами домогтися виконання планів хлібозаготівель. При цьому застосовувалися будь-які методи, в тому числі й карально-репресивні.

Нелегким для селян був сільськогосподарський податок, який постійно зростав. Ним обкладались всі доходи особистого господарства колгоспників і одноосібників. Найбільшим був воєнний податок, в основі якого лежав принцип подушного обкладання. Сільське населення платило його за твердими ставками, диференційованими за областями і навіть окремими населеними пунктами в залежності від середнього доходу особистого підсобного господарства в даній місцевості.

Збором податків займалися податкові інспектори і ревізори, штат яких постійно зростав. У їх функції входив облік усіх джерел доходу сім'ї і організація своєчасного збору податків. Інститут податкових інспекторів і ревізорів був потужним важелем адміністративного і морально-психологічного тиску на селянство.

Основною сферою виконання відробіткової повинності була занятість у громадському господарстві колгоспу, яка складала найбільший часовий відрізок у трудових затратах сімей колгоспників. Особливо підвищене навантаження виконання відробіткової повинності в колгоспах України несли жінки та підлітки. Держава суворо регламентувала робочий день колгоспників. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 1 серпня 1940 р. під час збирання врожаю він починався в колгоспах з 5–6 годин ранку, а закінчувався із заходом сонця.

Позаекономічний характер впливу на селянство передбачав жорстку дисципліну, дійові методи забезпечення реалізації численних повинностей. Життя і виробнича діяльність колгоспників були особливо регламентованими. За невихід без поважних причин на роботу, неякісну працю й інші порушення статуту, відповідно до його редакції 1946 р., до колгоспника могли бути застосовані такі заходи як попередження, догана, зауваження на загальних зборах, штраф до 5 трудовнів, занесення на

чорну дошку, переміщення на гірше оплачувану роботу, тимчасове відсторонення від роботи, повторне виконання неякісно виконаного завдання без нарахування трудоднів. Крайньою мірою впливу вважалось виключення з колгоспу.

У перші повоєнні роки в країні діяв Указ Президії Верховної Ради СРСР від 15 лютого 1942 р., відповідно до якого працездатні колгоспники, які не виробили без поважних причин обов'язкового мінімуму трудоднів, поставали перед судом і їх карали виправно-трудовами роботами в колгоспі терміном до 6 місяців з утриманням від оплати до 25% трудоднів на користь колгоспу. Крім того, вони позбавлялись присадибної ділянки. Постановою радянського уряду від 31 травня 1947 р. в умовах голоду судова відповідальність колгоспників зберігалась і надалі.

Суворе покарання чекало селян за невиконання натурально-продуктових повинностей. З 1942 р. діяла постанова РНК СРСР, якою передбачалась можливість стягнення недоїмки з господарства районним уповноваженим Народного комісаріату заготовок в безумовному порядку. При повторному потраплянні селянина в розряд боржників йому загрожувала кримінальна відповідальність: виправні роботи до 1 року, а також позбавлення волі на термін до 2 років з конфіскацією майна. У 1945 р. дія цієї постанови була продовжена на післявоєнний період і знаходила широке застосування.

Зростаючі селянські повинності, вкрай низький рівень фінансового, матеріально-технічного і кадрового забезпечення аграрного сектору економіки, репресивні методи господарювання, нові масштаби безоплатного вилучення матеріальних і трудових ресурсів колгоспного двору поглибили кризу колгоспного виробництва. Рівень експлуатації колгоспного селянства у роки війни та перші повоєнні роки незмірно зріс. Відповідно і соціальне становище селянства, інших соціальних груп і прошарків було вкрай тяжким. Суспільно-політичні настрої не були однозначно оптимістичними.

Разом з тим, повоєнне суспільство – це суспільство рухливе, суспільство у стадії становлення нових соціальних форм і спроб відновлення окремих рис довоєнного ладу. Дослідження складних, перехідних суспільних явищ потребує спеціальних методик, найкращою серед яких залишається напрям соціальної історії.

У західній історіографії початок соціальної історії датують 1960-ми рр. Хоча окремі аспекти вивчення соціального помітні в історичних дослідженнях ще від XIX ст., до середини XX ст. вони не набули домінуючого статусу. Утвердження соціальної історії було тісно пов'язано з суспільно-політичними умовами – зародження робітничого, соціал-демократичного, марксистського рухів, посилення уваги держави до соціальної сфери й утвердження державної соціальної політики як

важливого засобу захисту соціальних та економічних прав особи. Передусім саме на ці проблеми звертали увагу перші соціальні історики.

Нове й оригінальне трактування предмету соціальної історії з'явилося в рамках французької школи «Анналів», що її засновники цієї школи Л. Февр і М. Блок розуміли передусім як історію соціальних структур та історію ментальності. Остаточно соціальна історія утверджується у Франції після Другої світової війни, її уособленням стають праці Ф. Броделя. Згідно Броделевої концепції трьох часових пластів будь-якого дослідника мали передусім цікавити процеси довгої тривалості, що й склали основу соціальної історії, – зміни природного ландшафту і клімату, демографія, глибинні структури економічного життя, довготривалі норми та звички, механізми відтворення соціальних структур, повторюваність щоденного життя тощо. Завдяки школі «Анналів» в арсеналі істориків утвердилися такі методи дослідження, як міждисциплінарний, порівняльний і квантативний.

У Великобританії соціальна історія завоювала домінуючі позиції завдяки активній і впливовій діяльності групи марксистських істориків – Е. Гобсбаума, К. Гіла, Р. Гілтона, Р. Самуеля, Е. Томпсона та ін., що групувалися навколо журналу «Минуле і теперішнє». Соціальна історія на британський манер – це передовсім робітнича історія та історія капіталістичної індустріалізації з її соціальними наслідками, що загалом були тісно пов'язані з економічною історією.

Починаючи з 1960-х рр. французька та британська соціальна історія поширили свій вплив на історіографії інших західних країн, спричинивши справжній бум соціальної історії у 1960–1980-ті рр. Інституційне утвердження соціальної історії, що засвідчила поява численних періодичних видань, наукових центрів і дослідницьких груп, та методологічне різноманіття спричинилися до значного тематичного розширення предмету соціальної історії. Виникли нові напрями дослідження, такі як історична демографія, історія сім'ї, вивчення соціальної мобільності, міграцій, соціальних трансформацій, соціальних рухів і протестів, формування класів, міська історія, історія молоді та дитинства, історія жінок тощо.

У кінці 1980-х рр. класична соціальна історія поступилася своїми позиціями на користь «нової культурної історії», теоретичні засади якої сформувати праці К. Гірца, Н. Земон-Девіс, М. Фуко, Дж. Скот та ін. Гендерні теорії, історія повсякденності, «лінгвістичний поворот», постколоніальні дослідження 1990-х рр. змінили предмет соціальної історії, змусивши дослідників більше уваги надавати питанням мови, культурних репрезентацій, гендерної ідентичності, повсякденним

практикам, інтелектуальній історії, візуальній історії, історії мистецтва, антропологічним студіям тощо¹.

Якою ж є соціальна історія на сучасному етапі? Автори шеститомного фундаментального видання «Енциклопедія європейської соціальної історії» (2001 р.)², яке в узагальненому вигляді та з сучасних позицій дає огляд розробок соціальних істориків починаючи від середини ХХ ст., до кола свого дослідження залучають найширший спектр проблем. Їх перелік дасть нам уявлення, що ж може вивчати сучасна соціальна історія. У тематичних розділах виокремлено цілі блоки питань: процеси соціальних змін, населення та географія, міста та урбанізація, сільське життя, держава та суспільство, соціальна структура, соціальний протест, девіації, злочинність і соціальний контроль, соціальні проблеми і соціальні реформи, гендер, сім'я та вікові групи, сексуальність, тіло та розум, праця, культура та народна культура, відпочинок і дозвілля, релігія, освіта і письменність, повсякденне життя.

Як стає очевидним з цього переліку, соціальна історія в західній історіографії набула свого найповнішого втілення, рівня енциклопедизації напрацьованих за десятиліття здобутків. Максимально широким є й перелік історичних джерел, якими дослідники закликають користатися при вивченні соціальних процесів і соціальних структур. М. Ліндман, наприклад, пропонує наступну класифікацію джерел соціальної історії: джерела урядового та адміністративного походження (податкові відомості, переписи, судові справи, нотаріальні записи, церковні реєстри, обрахунки нерухомого майна, цехові та профспілкові записи, відомості поліції); неурядові джерела, ті, що створені приватними групами чи особами («его-документи», особисті папери, спогади, бізнесові записи, альбоми для фотографій, газети, журнали, література імперативного та дорадчого характеру, художня література, матеріали громадських організацій); джерела, створені науковцями, (опитування, усна історія, фотографії, бази даних); неписьмові джерела та предмети матеріальної культури (фотографії та інші візуальні джерела, відео матеріали, картографічні матеріали, предмети матеріальної культури, архітектурні пам'ятки)³.

На відміну від зарубіжної історіографії соціальна історія в українській історичній науці лише починає своє становлення. Чи не першими тематику соціально-історичних досліджень освоїли фахівці з медієвістики та новістики⁴. До певної міри це повторює європейський досвід розвитку соціальної історії, адже там теж основи соціальної історії заклали медієвіст М. Блок та знавець історії нового часу Л. Февр. Маючи за зразок значний зарубіжний доробок, цілком логічно, що українські медієвісти та новісти легше впоралися з переходом до нових методологічних напрямів дослідження.

Соціальний аспект новітньої історії України, зокрема періоду пізнього сталінізму, лише починає розроблятися вченими. Центром таких досліджень став відділ історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України, який протягом останніх років під керівництвом члена-кореспондента НАН України В. Даниленка розробляв науково-дослідницькі теми «Повсякденне життя в Україні (друга половина 40-х – середина 50-х рр. ХХ ст.)» та «Динаміка соціальних процесів в Україні (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)». Саме співробітники цього відділу склали ядро авторського колективу цієї монографії.

Пропонована читачу праця про соціальну історію повоєнної України є унікальним для української історіографії виданням, адже тут чи не вперше зроблена спроба підсумувати науковий доробок українських істориків стосовно українського радянського соціуму пізнього сталінізму. Звичайно, всі, хто був долучений до створення монографії, дають собі звіт щодо неповноти висвітлення проблеми. Та це й зрозуміло, зважаючи на новизну постановки дослідницьких завдань для української історичної науки. Монографія є швидше своєрідним підсумком початкового етапу вивчення соціальної історії пізнього сталінізму і є добрим історіографічним індикатором того, які питання вже знайшли свого автора та які залишаються малорозроблені українськими вченими.

Попри те, у цьому науковому виданні представлено досить широкий спектр дослідницьких тем, методологічних підходів і методик роботи з джерелами. Саме на методологічних аспектах проблеми, на різноманітті дослідницьких практик та індивідуальному стилі наукової роботи робили наголос укладачі монографії, адже при розробці нового напрямку вдале та ґрунтовне засвоєння методологічних прийомів роботи стає наріжним каменем успішного та новаторського дослідження. Справедливість цього твердження стає очевидною при ознайомленні з доробком авторів, чий тексти тут уміщено. У цій книжці теоретичні засади дослідження соціальної історії України часів пізнього сталінізму представлено у двох формах. Хронологічно та тематично наскрізний характер має перша частина видання, яка складається з розділів О. Удода, О. Коляструк і Н. Лаас. Зокрема, О. Удод та О. Коляструк зосереджують свою увагу на аналізі загальних засад історії повсякденності як історіографічного напрямку та як осібній методологічній системі історичного дослідження. На високому науковому рівні дослідники також запропонували конкретні поради щодо застосування історії повсякденності до українських реалій пізнього сталінізму. Історіографічний підсумок соціально-історичних досліджень України перших повоєнних років у сучасній українській історіографії здійснено в розділі Н. Лаас. Здобутки та недоліки досліджень українських учених подано на фоні розвитку англомовної історіографії

про радянський соціум, саме остання може слугувати джерелом конкретних і безпосередніх зразків того, як можна писати соціальну історію України пізнього сталінізму.

Інша форма методологічного практикуму в монографії представлена у вигляді вступів кожного з авторів до свого розділу. Цей новаторський для колективних монографій спосіб структуризації матеріалу дає можливість зазирнути до творчої лабораторії ученого, яка в кожному випадку є індивідуальною та особливою. Більше того, завдяки цьому отримуємо чітке уявлення про ті методологічні позиції, на які спирається дослідник, а також досвід того, як загальні теоретичні постулати застосовуються на практиці у конкретних тематичних і хронологічних рамках.

Структурно монографія складається з трьох частин. У першій, про яку ми вже згадували, містяться теоретичні й історіографічні розвідки. Дві інші присвячено власне соціально-історичним дослідженням, згрупованим на два фундаментальні блоки – соціальні групи та соціальні процеси. Вибір саме таких структуруючих категорій обумовлений високою динамічністю суспільних змін у їх межах. Як показано в розділах В. Крупини, О. Прохоренко та О. Янковської, навіть уже усталені в попередній час і визначальні для радянського суспільства категорії населення – номенклатура, інтелігенція, робітники, селяни – переживали значні трансформації у своїй структурі, повсякденному житті, соціальній свідомості. Тим бурхливіше цей процес відбувався у середовищі менших соціальних груп, які зіткнулися з проблемою вікового, гендерного та психологічного дисбалансу, як на прикладі повоєнного студентства показує Н. Хоменко. Для українського соціуму після війни визначальним був також процес творення нових соціальних груп, що стало безпосереднім наслідком воєнного часу, – репатріантів, військовополонених, інвалідів війни, демобілізованих, дітей-сиріт тощо. Механізм формування такого типу соціальних категорій на матеріалі остарбайтерів спробувала відтворити Т. Пастушенко, щодо «ворогів народу» – Т. Вронська.

Якщо вивчення соціальних груп загалом реконструює структуру та ієрархію соціуму, то дослідження соціальних процесів найкраще виявляє функціональні взаємозв'язки між цими структурами. З-поміж найхарактерніших процесів повоєнного часу автори монографії зосереджують увагу на змінах у соціальній свідомості та поведінці населення, які позначені наростанням критичних настроїв (О. Рабенчук), на посиленні релігійності соціуму, що пов'язано з воєнним компромісом між державою та церквою (П. Бондарчук), а також на девіантних проявах, що внаслідок послаблення соціального контролю у час війни набули особливої різноманітності за типами та функціями (В. Швидкий).

Звичайно, монографія залишає ще цілу низку нерозв'язаних дослідницьких питань. Однак ознайомлення з представленими у ній розвідками переконує, що зроблено перший серйозний крок до професійного наукового вивчення соціальної історії України пізнього сталінізму.

¹ Докладніше про загальні проблеми соціальної історії див.: Барг М. Проблемы социальной истории в освещении современной западной медиевистики. – М., 1973; Гуревич А. Историческая антропология: проблемы социальной и культурной истории // Вестник АН СССР. – 1989. – № 7. – С. 71–78; Листиков С., Станкевич С. Изучение социальной истории в США // Современная зарубежная немарксистская историография. Критический анализ / Отв. ред. В.Л. Мальков. – М., 1989; Гуревич А. Социальная история и историческая наука // Вопросы философии. – 1990. – № 4. – С. 23–35; Ратмэн Д. «Новая социальная история» в США // Новая и новейшая история. – 1990. – № 2. – С. 66–80; Социальная история: проблемы синтеза / Отв. ред. В.В. Согрин. – М., 1994; Лепти Б. Общество как единое целое: О трех формах анализа социальной целостности // Одиссей. Человек в истории. – М., 1996; Репина Л. «Новая историческая наука» и социальная история. – М., 1998; Репина Л. Смена познавательных ориентаций и метаморфозы социальной истории // Социальная история. – М., 1998. – С. 11–54, М., 1999. – С. 7–38; Eley G. The generations of social history // Encyclopedia of European social history from 1350 to 2000 / Peter N. Stearns, editor-in-chief. – Vol. 1. – Detroit and etc., 2001. – P. 3–29; Горобець В. «Нова соціальна історія»: можливі українські перспективи у світі європейських досягнень і проблем // Історія та історіографія в Європі. – К., 2003. – Вип. 1–2. – С. 138–147; Акіншева І. Вивчення соціальної історії в школах європейських країн // Рідна школа. – 2004. – № 9. – С. 71–73; Нові перспективи історіописання / За ред. П.Берка. – К., 2004; Заярнюк А. Про те, як соціальна історія ставала культурною // Україна модерна. – Число 9. – К.; Львів, 2005. – С. 249–272; Коляструк О. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: Історіографічний і методологічний аспекти. – Харків, 2008; Советская социальная политика: сцены и действующие лица, 1940 – 1985 / Под ред. Е. Ярской-Смирновой, П. Романова. – М., 2008.

² Encyclopedia of European social history from 1350 to 2000 / Peter N. Stearns, editor-in-chief. – Vol. 1. – P. vii–xii.

³ Lindemann M. The sources of social history // Encyclopedia of European social history from 1350 to 2000 / Peter N. Stearns, editor-in-chief. – Vol. 1. – P. 32.

⁴ Для прикладу див. щорічник «Соціум», що його видає Центр соціальної історії Інституту історії України НАН України.

Частина I.
МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ЗАСАДИ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ЧАСІВ ПІЗЬНОГО СТАЛІНІЗМУ

Розділ 1.
ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ ЯК НАПРЯМ
СОЦІАЛЬНО-ІСТОРІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
В ІСТОРІОГРАФІЇ ХХ ст.

Олександр Удод

§ 1. Історія повсякденності: питання методології та історіографії

Новий напрям у методології історії, що отримав просту назву «історія повсякденності», пов'язують з діяльністю французьких істориків широковідомої історіографічної школи «Анналів» М. Блока, Ф. Броделя, Л. Февра. Саме діячі школи «Анналів» твердо обстоювали людинознавчу, народознавчу концепцію історії. Відмовившись відтворювати на папері історичний процес на основі державних документів, французькі історики цієї школи створили фундаментальні праці, що відобразили матеріальні цивілізації людства з найдавніших часів до наших днів. Із їхніх творів перед читачами постала динаміка процесу життя звичайних людей: як вони працювали, забезпечували себе харчами, одягом тощо; що їли й пили (з наведенням кулінарних рецептів, описами сервіровки столу, цінами на продукти й товари повсякденного вжитку); в яких помешканнях жили багаті й бідні; який вигляд мали будинки й вулиці міст та сіл; як здійснювалася торгівля (з конкретним описом ринків і ярмарків); як розважалися люди, як змінювалася мода в одязі; якими були заводи і фабрики, транспорт, банки, торговельні товариства і компанії та як все це функціонувало; який вигляд мала соціальна та національна структура населення; як діяли механізми взаємин держави і її громадян та механізм ринкової економіки (аж ніяк, до речі, не тотожний капіталізму) тощо.

Такі особливості методологічної бази школи «Анналів» акцентував В. Сарбей і висловив мрію-побажання: «Ось якби вдалося, незважаючи на вкрай несприятливу нині загальну обстановку для наукової роботи, написати й видати таку ж за змістом і формою (з додатком також розкриття духовного світу наших предків) фундаментальну працю з історії українського народу, її творці могли б сподіватися на заслужену подяку не лише сучасників, а й нащадків. Заради ж лише хоч би одного цього варто жити й працювати професійним історикам, пройнятим почуттям патріотичного громадського обов'язку перед своїм народом і

Батьківщиною». На сьогодні в Україні не створено жодної не те що фундаментальної, а й навіть узагальнюючої і фрагментарної праці з історії повсякденності українського народу. Українська історична наука досі перебуває в полоні стереотипів марксистської історіографії, яка віддавала пріоритет політичній історії, соціально-економічним факторам, описувала історію воєн, дипломатії, популяризувала історію партії та ін. Але все це – ще не історія людей. Політична історія – це історія еліти. А що в такому випадку уготовано багатомільйонному народові? Очевидно, горезвісне – бути гвинтиком або нулем (адже людина без партії, за словами пролетарського поета, – ніщо, нуль).

Історія повсякденності – це людинознавча історія, а її актуальність зумовлена кількома групами факторів:

1. Методологічна, або власне наукова актуальність;
2. Світоглядна, або гносеологічна актуальність;
3. Політична, або праксеологічна значущість історії повсякденності.

Методологічна (наукова) актуальність історії повсякденності полягає в необхідності реалізації двох суперзавдань: по-перше, подолати відставання вітчизняної історичної науки від зарубіжної (європейської) і, по-друге, використати досвід власної історіографії (особливо XIX – початку XX ст.) щодо людинознавчої тематики, що перекликається сьогодні з методологією історії повсякденності.

Сучасні тенденції в історичній науці нагально вказують насамперед на необхідність вироблення нових теоретичних і методологічних підходів щодо вивчення історичних процесів в Україні. У нашій історичній науці зміна методологій, принципів, ідейних засад відбувалася вже не один раз. Здійснювалося це, як правило, адміністративним шляхом, що й нині відіграє свою негативну роль, історики звикли до «вказівок» – партійна постанова, публікація в газеті № 1, виступ вождя, нарада ідеологічного активу і т.д., і т.п. А сучасна методологічна перебудова має йти за іншим сценарієм – через інтелектуальну здатність фахівців досягнути інші теорії, принципи, освоїти інші методи науки, інші жанри історичних творів. Головною передумовою такої внутрішньої методологічної перебудови істориків є подолання тоталітарного стилю мислення, який визнає тільки чорно-біле усвідомлення та однолінійність думок. Під тиском такого способу мислення замість декларованого переосмислення історичного минулого відбувається проста перестановка знаків: герой – зрадник (і навпаки), націоналіст – патріот, інтернаціоналіст – шовініст тощо. Слід погодитися з думкою харківською професора А. Епштейна про те, що «вихід з кризи історичного мислення вимагає посилення уваги до розробки питань теорії історичного знання (цю частину історичної науки часто називають епістемологією). ...Сьогодні історіософія повинна рішуче

потіснити фактографію. Пошук нових фактів треба постійно продовжувати, але на першому плані мусить бути їх осмислення».

Переосмислення історії має починатися з її теоретичних основ – самого предмета історичної науки, її функцій, принципів, основних напрямів тощо.

До 20-х років ХХ ст. вітчизняна історична думка, за словами професора Н. Яковенко, йшла в ногу з тим, що робилося на Заході, та далі нас розділила «залізна» завіса. Там прошуміла ціла світоглядна революція – у нас законсервувалась мислительна парагдигма кінця ХІХ ст. з поправкою на «марксизм-ленінізм». Тим часом, коли в радянській історіографії утвердився принцип матеріалістичного розуміння історії (економічний монізм), зарубіжні філософи критикували його за таку односторонність і, зрозуміло, обмежене та упереджене трактування історії. Так, німецький історіософ Г. Ріккерт (1863–1936) у своїй книжці «Філософія життя» відзначав, що весь марксизм як теорію не варто відкидати. «Матеріалістичне розуміння історії вчить нас тому, – писав він, – що здоровий соціальний розвиток неможливий без економічного базису». Так само є чому навчитися у натуралізму, і недобре, коли «ідеї занадто високо носяться над життям». Але Г. Ріккерт рішуче виступив проти абсолютизації цінності і сенсу всього історичного розвитку в перемозі пролетаріату в економічній галузі. Марксистські цінності, на його думку, дуже вузькі, бо вони партійно-політичні і не придатні для трактування сенсу всесвітньої історії. На відміну від марксизму. Г. Ріккерт, проповідуючи ціннісний (аксіологічний) підхід до історії, виступав за «всєбічне розуміння історії»; метою історичного пізнання має бути, на його думку, осягнення «системи цінностей», пошук «необхідної цінності». Розв'язання цього завдання можливе завдяки використанню в історичній науці психологічних досліджень. Марксизм же, як відомо, відкидав психоісторію, характеризуючи її реакційною та буржуазною. Г. Ріккерт пропагував вивчення оточуючого людину життя, психологізацію історії, радив «звернутися до самого історичного життя з усією його повнотою і багатоманітністю». Всебічне розуміння історії неможливе сьогодні без застосування історії повсякденності як методологічного підходу. Весь радянський період нашої історіографії і абсолютна більшість академічних видань, навіть 2000–2003 рр., рясніли і продовжують бути перенасиченими такими стандартними схемами: економічний розвиток; політичне життя; культура; зовнішня політика. За цією схемою описували історію як в 1920-х роках, так і через 10 років після звільнення історичної науки від моноідеології марксизму. Ось типовий приклад: Новітня історія України (1900–2000): підручник / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. П. Дрожжин та ін. – К.: Вища школа, 2000. – 663 с. Досить солідне видання, що супроводжується окремим томом збірки документів, має історіографічні

огляди до кожного розділу, бібліографії тощо. Однак в усіх 13-ти розділах підручника – той самий стандартний підхід. Ідея простежити щоденне життя людей, його еволюцію протягом сторіччя відсутня зовсім. Інколи фрагментарно автори підручника звертаються до духовного життя суспільства («Україна в добу М. Хрущова»), шляхів духовного відродження народу («Україна в сучасну добу (1985–2000 рр.)»). Проте духовне життя, з'ясовується, трактується занадто схематично, збіднено і традиційно – освіта, наука, література, мистецтво, церква. Жодного слова про соціальні настрої, конкретне побутове життя, психологічний комфорт (чи, очевидно, дискомфорт) пересічного українського громадянина. У радянській історіографії 70–80-х рр. ХХ ст. вперто побутовував термін «радянський спосіб життя», хоч і трактувався спотворено, а в нашій новітній історичній літературі, відкинувши подібну заідеологізовану схему, історики натомість нічого не пропонують.

Вітчизняна історична думка застерігає і від однобокого, економічно-політичного погляду на історію, і від спрощеного погляду на власне історію повсякденності. Це – аж ніяк не історія побуту, житла чи одягу. З цього приводу відомий російський філософ історії Л. Карсавін писав ще 1923 р. (книжка вийшла в Берліні): «Словом “історія” занадто часто зловживають. Кажуть, а останнім часом і дуже багато кажуть про історію матеріального побуту. В Петербурзі навіть утворили особливу “Академію матеріальної культури”, зворушливо названу “Маткульт”. З давніх пір уже з'являються праці з “історії” костюма, “історії” зброї, замлеробських знарядь і т.п.». На думку Л. Карсавіна, для професійного історика немає більш нудної і рутинної справи, ніж займатися «дослідженням» подібних матеріальних предметів поза історичними зв'язками, без розвитку. Саме Л. Карсавін запропонував методологічний прийом дослідження історії повсякденності (хоч терміна такого він не вживав). На його думку, «матеріальне саме по собі, тобто у своїй відірваності не важливе. Воно завжди символічне і в такій якості необхідне для історика у всій своїй матеріальності». Побут, матеріальні умови повсякденності «виражають індивідуалізують і моральний стан суспільства, і його релігійні чи естетичні погляди, і його соціально-економічний лад». З такої ж точки зору треба підходити і до історії матеріального побуту взагалі, писав Л. Карсавін, що відбив соціально-психологічний процес на перетворюваній ним матерії. І як висновок: «історія вивчає соціально-психічне. І в зосередженні на ньому їй дається єдина можливість пізнавати безперервний процес розвитку людства».

Інакше кажучи, історія повсякденності – це, перш за все, процес олюднення побуту, психологізація щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, до влади, держави і суспільства в цілому через призму особистісного сприйняття умов життя. Запропонований Л. Карсавіним

підхід спонукає істориків при дослідженні країни (народу) певного періоду показати спочатку, як жили люди (на рівні конкретних особистостей, а не всього загалу), що їх оточувало, як еволюціонувало повсякденне життя, а потім пояснити взаємозв'язок з економічним та політичним життям, щоб вийти на світоглядні висновки щодо гуманності (антигуманності) того чи іншого суспільства. Доля людини у конкретному суспільстві – це найоб'єктивніший критерій гуманності держави.

Слід зазначити, що у вітчизняній історіографії була традиція описування минулого з позицій «історії повсякденності». Так, В. Ключевський визначав змістом історичної науки «історичний процес, тобто хід, умови і успіхи людського співжиття або життя людей в його розвитку і результатах». Він також переконливо доводив, що ідеї, думки, почуття людей є такими ж історичними фактами, як і всі інші.

Закликали до справді людинознавчої історії відомі українські історики й громадські діячі П. Куліш і М. Драгоманов. П. Куліш вбачав у повсякденній історії, народному щоденному житті глибокий моральний потенціал. Він писав: «Величний образ малоросійської простої людини, це глибоке моральне обличчя, яке веде своє походження від невідомого нам суспільства... Ми мало знаємо народ і дивимося на нього більше з точки зору господарської...».

Так само актуально і гуманістично звучать сьогодні слова М. Драгоманова: «Тут більше спорилися про те, чи малороси самостійний та окремих од великорусів народ, ніж працювали над тим, щоб дізнатися, як живе, думає, говорить народ, чого йому треба, як його і чому вчити, що про нього та для нього писати».

Історія повсякденності є актуальною для сучасної історичної науки в Україні ще й з огляду на її світоглядне (гносеологічне) значення.

Аргументи для доведення цієї тези такі. Політична історія, якщо вона переважає в наукових працях, свідомо чи підсвідомо виховує у суспільстві етатистські настрої: держава (апарат управління) стає центром історії, всі події концентруються навколо неї, фактографія підпорядковується офіціозу (подіям, що зорганізовані державою) тощо. Поза увагою, природно, залишаються громадянське суспільство, окрема людина, її умови життя. Економічна історія насаджує інший пріоритет – господарське життя, і людина закономірно (з точки зору економічного детермінізму) перетворюється на продуктивну силу, а відносини, в які вона вступає, зображуються переважно як виробничі (власність, розподіл, споживання). Така збіднена схема.

Очевидно, що акцентування історичної науки, а особливо історичної освіти, на історії повсякденності зможе радикально змінити світоглядні орієнтири. Вчені, а також ті, що вивчають історію, будуть зосереджені на

потребах людини, громадського суспільства, а не держави й економіки. Це справді гуманістична позиція, що відповідає всій особистісно-розвивальній системі освіти, яка вибудовується сьогодні в Україні.

Слід також говорити про політичну, або практичну (праксеологічну) актуальність історії повсякденності. Стара історія – політизована чи заідеологізована, – нехтуючи повсякденними потребами людини, сприяла певним політичним силам, або ж формулювала тоталітарні настрої, або ж проповідувала анархічне ставлення до держави, політичних сил. Повернення людини в центр історії дозволяє реалізувати сучасний і перспективний ціннісний пріоритет філософії політики, а саме: не людина для суспільства, а суспільство (і держава зокрема) для людини. Таким чином, історія повсякденності безпосередньо пов'язана із політичною антропологією, яка вчить, що людина відрізняється широким діапазоном своєї мотивації (не тільки економічний чи політичний інтерес, а й культурні, демографічні, професійні тощо). Слід пам'ятати і враховувати аксіому: люди завжди адресують свої потреби до суспільства і його інститутів, коли вони приписують йому відповідальність за те, що відбувається в їхньому власному житті, за рівень свого споживання.

Таким чином, використання в сучасній методології історії України такого актуального підходу, як історія повсякденності, допоможе швидше вивести науку зі стану методологічної кризи, перетворити історію на цікаву, справді людинознавчу дисципліну.

Джон Тош – досить відомий сучасний британський історик, книжки якого останнім часом завдяки Центральноєвропейському університету (Будапешт) та Інституту «Відкрите суспільство. Фонд сприяння» (Москва) стали відомими й на вітчизняному науково-історичному просторі писав: «Суть і тематика соціальної історії чітко не окреслена. Лише в останні 30 років спеціалісти в цій галузі досягли деякого ступеня згоди стосовно предмета своїх досліджень... Під соціальною історією розумілась історія повсякденного життя – вдома, на робочому місці, у звичному оточенні. За словами Дж. Тревельяна “соціальну історію можна визначити “від протилежного” – як історію народу за мінусом політики».

У березні 1999 р. Д. Тош підготував уже третє видання книжки «Прагнення до істини», що ввійшла в «Срібну серію» історичних бестселерів видавництва «Лонгман» (Лондон). Автор назвав її досить своєрідно «The pursuit of history. Aims, methods and new directions in the study of modern history» (англ. мовою), що в дослівному перекладі має означати «Переслідування (гонитва) історії. Цілі, методи і нові напрями в сучасній історичній науці». В російському ж перекладі видавці («Весь мир», Москва, 2000) назвали її як «Прагнення до істини». В результаті дещо спотворено авторську ідею – гонитва за історією, переслідування її,

вдосконалення методики історичних досліджень з єдиною метою – краще, повніше і глибше осягнути історію, навчитися розуміти її, весь зміст і спектри сучасної історичної науки. Джон Тош дав блискучі відповіді на запитання: що таке історична свідомість і для чого потрібна історія? Що таке історичний факт і якими методами вивчають історію? Які методологічні напрями у вивченні історії існували і які можливі межі історичного знання? Ретельно проаналізовані найновіші (останніх 20 років) методологічні та теоретичні підходи в історичній науці. Але чіткої відповіді на запитання, що є предметом історії повсякденності, Джон Тош, не дивлячись на те, що він є знаним спеціалістом у галузі соціальної історії, не сформулював. Очевидно, що сучасна історична наука ще не завершила процес інституалізації цього нового напрямку в методології історії, а тому межі предмета дослідження продовжують бути розмитими, немає чіткості щодо окреслення кола тих наук, які можуть мати міждисциплінарні зв'язки з історією повсякденності.

Своєрідними і повчальними є шляхи ідентифікації історії повсякденності як нового методологічного напрямку в історичній науці. Спочатку від політичної і економічної історії почала відокремлюватися так звана соціальна історія, яка й тепер ще багатьма дослідниками ототожнюється з історією повсякденності. Якщо слідувати згаданому тут Дж. Тревельяну і його формулі про соціальну історію як таку, з якої варто лише вилучити політику, то першими проблемами, які стали досліджуватися в межах історії повсякденності, були власне соціальні проблеми, такі як бідність, злидні, божевілля, хвороби тощо. Історики зосереджували увагу не стільки на людях, що відчували на собі ці катаклізми, скільки на зв'язаних із ними проблемах для суспільства в цілому. Вони вивчали реформаторську діяльність окремих філантропів із створення благодійних організацій, шкіл, притулків і лікарень. Не випадково, що й найбільш відомі праці істориків у цьому жанрі були, наприклад, двотомник А. Пінчбек і М. Г'юїтт «Діти в англійському суспільстві» (1973 р.), Ю. Кучинського «Історія повсякденності німецького народу: 1600–1945» (1980 р., у 5 томах).

Найвідоміша праця самого Дж. Тревельяна «Англійська соціальна історія» вийшла ще в 1944 р. і багатьом сучасникам здавалась «збірною солянкою», бо з історії Англії були вилучені політичні та економічні сюжети, в результаті книжка перенасичена живописними деталями, але їй не вистачає тематичної єдності. Проте очевидним був основний лейтмотив твору: відчувалася ностальгія за доіндустріальною епохою, коли повсякденне життя не придушувало людину своїми масштабами і відповідало природному ритмові, не викликаючи відрази перед анемією і вадами міського буття, характерних для сучасності.

Серед тематичних жанрів соціальної історії виокремлювалась також історія «простих людей» або робітничого класу, що майже залишались за рамками політичної історії, а в економічній виступали лише в інертному і узагальненому вигляді – «робітнича сила» або «споживачі». Праці з історії робітничого класу продовжують створюватися і тепер, але під новими назвами – «історія знизу» або «народна історія». У Великобританії (Оксфорд) навіть утворилась так звана «Історична майстерня» – форум академічних і місцевих істориків, що були тісно зв'язані з профспілковим рухом і займались цією тематикою.

Соціальна або соціально-історична наука в 70-х роках ХХ ст. дуже швидко почала втрачати свої позиції. У працях представників «соціально-історичної школи» історія подій відтіснялася на задній план, вони розраховані тільки на спеціалістів, їх розуміння часто передбачає попереднє знайомство з фактами. Увага істориків-соціологів зосереджена тільки на великих соціальних, економічних і технічних процесах; відмова від нарративного (розповідного) способу викладу приводить до висловлювання коротких тез. Нарешті, що є не менш важливо, з історії майже зовсім зникає людина.

Ось чому в 30-х роках ХХ ст. в Англії, а в 80-х роках ХХ ст. і в Німеччині почала звучати критика «соціальної історичної науки». Праці адептів соціально-історичної науки, що недавно уявлялись як нове слово, тепер піддавались гарячим атакам з боку молодих істориків, що дорікали «класикам» соціальної історії за снобізм, антидемократизм, цехову замкнутість. У Німеччині з вуст історика В. Ульріха в 1985 р. пролунав лозунг: «Від вивчення державної політики і аналізу глобальних суспільних структур і процесів повернімося до маленьких життєвих світів, до повсякденного життя звичайних людей».

Так виникає напрям, що назвав себе «історією повсякденності» (німецькою – Alltagsgeschichte), або «історією знизу» (Geschichte von unten). Були, звичайно, не тільки академічні, а й соціально-політичні причини, що сприяли бурхливому розвитку історії повсякденності, наприклад, у Німеччині. Саме в цей час наступила зневіра в надіях на швидкі й корінні зміни в економіці та суспільному житті, стали очевидними попередні сумніви в безмежне процвітання «індустріального суспільства». Виникли сумніви і в творчій силі глобальних рухів, починає зароджуватися антиглобалізм. Розробку стратегічних планів зміни суспільства витіснили пошуки «малих альтернатив», нових ціннісних орієнтацій, нових можливостей і перспектив для кожної окремої людини. На цій основі й виникла «історія повсякденності», що трактується інколи як новий, «альтернативний» культурний рух, подібний до екологічного чи, наприклад, жіночого й інколи називається «альтернативною історіографією».

У середині 1980-х років у Німеччині, Англії, а після 1987 р. і в СРСР розпочався справжній «історичний бум». Але в СРСР він носив принципово інший характер – ліквідація так званих білих плям в історії. В Європі ж помітне місце в цьому історичному бумі зайняла історія повсякденності. Але навіть в умовах підвищеної уваги до неї ніхто з її adeptів чи критиків не спромігся дати цьому напряму короткого і вичерпного визначення. Чисельність робіт з історії повсякденності росте з року в рік, характер їх мінявся, а загальні риси їх ще по-справжньому не з'ясовані. Дехто з критиків і скептиків говорить, що «історія повсякденності – це поки що ні риба ні м'ясо» (Н. Еліас), що «це тенденція, настрої, течія, в якій немає ніякої єдності» (Ю. Кокка). Намагаючись все-таки дати визначення «історії повсякденності», він (Ю. Кокка) виділяє деякі її специфічні риси. Самі прихильники цієї течії, зазначає Ю. Кокка, підкреслюють, що головний предмет їхньої уваги не ключові історичні надії або великі ідеї, а повсякденне життя простих людей, зміни в їхньому житті і зміни в них самих разом із часом і всередині часових рамок. Мова йде про «маленьких людей», безіменних учасників історичного дійства, що не завжди творять історію, але відчувають на собі руйнівну силу її колеса.

В інтересі до повсякденного життя простих людей, як справді відзначають критики, немає нічого особливого, нового. «Соціальні історики» також поділяють цей інтерес. Але «повсякденні історики» вивчають «маленьку людину» як антипода сильним світу цього, демонструють протест проти несправедливості, проти панування бюрократії в сучасному суспільстві, проти втрати простої людяності, уваги один до одного.

Для правильного розуміння і визначення предмета «історії повсякденності» важливо акцентувати увагу на двох її особливостях. Саме вони є новим внеском у історичну науку. По-перше, це її великий інтерес до «суб'єктивного боку історії», її прихильники намагаються зрозуміти і проаналізувати мінливі відчуття, переживання, поведінку людей, вплив на них суспільних структур і процесів, їхнє розуміння цих структур і процесів. Цей специфічний підхід зближує історію повсякденності з історією культури і з соціальною психологією. По-друге, це ставлення до об'єктів дослідження як до співавторів, реалізація перших підходів до так званої комунікативної історії, до діалогу дослідника і досліджуваного не тільки в сенсі прямого діалогу з людиною, що дає інтерв'ю, а й діалогу з документами.

У визначенні предмета історії повсякденності слід також враховувати те, що зміна перспективи – від політичної історії до історії соціальної, від глобальної – до історії повсякденного життя, від сильних світу цього – до рядових учасників історичного процесу – викликала потребу в розширенні

кола джерел. Представники соціальних низів майже не залишили документів. Архівні матеріали – це матеріали про них, але не їхні за походженням. Через те, крім предметів матеріальної культури – одягу, домашніх речей, знарядь праці, фотографій, що залучаються для дослідження, історики повсякденності головним джерелом вважають інтерв'ю, записи усних розповідей. Для історика повсякденності є характерним прагнення осягнути предмети із середини. Абстрактні питання, які звичайно дослідник звертає до минулого, не можуть, на їхню думку, стати ключем до вирішення завдання, як не можуть допомогти й абстрактні поняття і теорії. Принциповий дуалізм дослідника і об'єкта дослідження повинен бути знятий з допомогою проникнення в предмет. Життя минулого розкриється тільки через осягнення характерних для цього життя світу ідей.

Подібні принципові установки істориків повсякденності пояснюють їхню прихильність до вивчення невеликих спільностей: сім'ї, церковного приходу, школи, села. Помітно підвищився інтерес до історії провінційного міста, міського кварталу, вулиці, будинку, пивної як місця громадських зібрань і звичного вечірнього проведення часу, їдальні та ін.

Інтерес до історії повсякденності зростає в усій Європі, є перші праці цього напрямку в Росії, українські історики також проявляють зацікавленість новою методологією. Цей напрям вносить нові імпульси в історичну науку, спонукає звернутися до нових тем і проблем. Нова тематика досліджень досить часто піддається критиці, в першу чергу від представників «соціально-історичної науки», з якої, по суті, виокремлена історія повсякденності. Є небезпека, на думку критиків, що історія повсякденності досить часто занурює читача в море дрібниць, виникає небезпека звуження історії до картин із побуту «маленьких людей». Неможливо, пише, наприклад, Ю. Кокка, зводити історію до скрупульозного описання деталей, до сентиментальних розповідей про життя людей «із маси», не варто писати книжок заради створення безладної мозаїки, головоломки історичних мініатюр.

Із поширенням ідей історії повсякденності на ґрунт вітчизняної історії відбувається конкретизація її предмета. Спостерігаємо унікальне, але цілком зрозуміле і пояснюване явище – зарубіжні дослідники, які володіють методологією історії повсякденності, творять цілі серії книг про, наприклад, радянську повсякденність. У 2001 р. в Москві у серії «Радянська історія в зарубіжній історіографії» вийшли дві монографії Шейли Фіцпатрік – «Повсякденний сталінізм. Соціальна історія Радянської Росії в 30-і роки: місто» і «Сталінські селяни. Соціальна історія Радянської Росії в 30-і роки: село». Автор аналізує основні групи підходів до визначення предмета

історії повсякденності, відзначає наявність великої кількості теорій стосовно того, як треба писати історію повсякденності.

На її думку, мають рацію ті історики, які вважають предметом історії повсякденності «сферу приватного життя», питання сім'ї, домашнього побуту, виховання дітей, дозвілля, дружніх зв'язків і кола спілкування. Не помиляються й ті, хто вважає, що до кола проблем повсякденної історії має відноситися «життя трудове», «моделі поведінки і відносин, які виникають на робочому місці». Сама ж Ш. Фіцпатрік більше схильна до розуміння історії повсякденності як «обіходної практики – тобто форм поведінки і стратегії виживання та просування, якими користуються люди в специфічних соціально-політичних умовах». Крім цього, вона зауважує, що можна визначити «повсякденність як щоденну взаємодію, що в тій чи іншій мірі включає й участь держави». Для тоталітаризму така участь характерна у формі «брутального вторгнення держави» у повсякденність. Шейла Фіцпатрік окреслила коло тем, які, на її думку, мають бути в предметі досліджень історії повсякденності: торгівля; подорожі; свята; анекдоти; пошук квартири; отримання освіти, роботи; просування по службі; налагоджування зв'язків і придбання покровителів; укладання шлюбу і виховання дітей; скарги і доноси; голосування і спроби уникнути впливу ворогів.

Звичайно, що це коло тем не вичерпує всього предмета історії повсякденності, обидві монографії Ш. Фіцпатрік показують значно ширше розуміння нею цього нового напрямку в історичній науці.

Для повноти розуміння суті історії повсякденності, на нашу думку, слід акцентувати увагу на об'єкті та предметі її дослідження. Об'єктом пізнання, очевидно, є сама людина у її взаєминах з оточуючим світом природи і соціуму. Оскільки різні сторони соціального буття досліджуються також іншими соціальними і гуманітарними науками, історія використовує їх доробок і методи, а тому виступає інтегральною, комплексною наукою, яка охоплює усю сукупність суспільних взаємин людей – політичних, громадських, економічних, етнічних, сімейних, правових, культурних тощо.

Охопити у конкретному вивченні цю багатомірність соціального буття є практично неможливо. Тому в історичному пізнанні доводиться обмежуватися тими стосунками і явищами, які безпосередньо включені в дослідження. Вони й складають предмет дослідження. Ось чому позаекономічну і позаполітичну історію можна вважати історією повсякденності. Але постійні зв'язки повсякденного життя з іншими сферами унеможливають окреслити чіткі межі предмета дослідження. Очевидно, що, зважаючи на суб'єктивізм творчості історика, мабуть і не варто прагнути до певних рамок у галузі дослідження повсякденності.

Історія повсякденності виросла із протесту. Це протест проти «професорської» історії, проти глобальних теорій, проти розгляду історії в

абстрактних категоріях – тільки як розвиток економічних і соціальних процесів. У нашій вітчизняній історіографії – це, насамперед, протест проти непомірної політизації всього суспільного життя, ідеологізації і партизанізації історичної науки.

Коло проблем, які становлять зміст історії повсякденності, стане зрозумілим на матеріалі історії України ХХ століття, де перетнулися кілька епох, народів, країн, що наклало свій відбиток на життя кожної людини.

Подаючи історіографічний огляд праць, що розкривають історію повсякденності України в ХХ ст., не можна не розпочати його з аналізу цілої низки публікацій, які створені групою американських учених-істориків з Чиказького університету, де вже давно працює семінар з російських досліджень. Є досить солідна група дослідників, що підготували дисертації, монографії, статті з різних проблем історії СРСР 30-х років ХХ століття: Г. Алексопулос, Дж. Боун, М. Девід, Дж. Гаріс, Дж. Геслер, М. Пейн, К. Томоф. Керівником цього семінару тривалий час є Ш. Фіцпатрік, дві праці якої нещодавно з'явилися в російському перекладі. Обидві вони створені, можна сказати, за канонами класичних праць із жанру історії повсякденності. Тому важливо, що саме той автор – Шейла Фіцпатрік – у вступі до вказаної книжки пояснила і свій задум, і провідну ідею наукових праць, що можуть бути взагалі створені в галузі історії повсякденності радянської країни періоду сталінізму – це розповідь про нормальне життя людей у надзвичайних умовах. Закономірним є також той факт, що аналіз історіографії історії повсякденності треба розпочинати саме із здобутків зарубіжної історичної науки, бо вона була вільною від впливів моноідеологій і одержавлення, а тому мала можливість завжди удосконалюватися у методологічному плані і оперативно реагувати на нові течії у світовій історіографії.

Історіографія історії повсякденності відноситься в науці до так званої проблемної історіографії, бо ставить за мету всебічно дослідити саме щоденне, звичне життя народу. Ш. Фіцпатрік, наприклад, так пояснила проблематику однієї із своїх монографій: «Ця книжка присвячена життю радянських міст в епоху розквіту сталінізму. В ній розповідається про переповнені комуналки, про покинутих жінок і чоловіків, що ухилиються від аліментів, про нестачу продуктів і одягу, про безкінечні черги. Про те, як страждав народ через такі умови життя і як реагував на це уряд. Про тенета бюрократичної тяганини, що часто перетворювали повсякденне життя в кошмар, про способи, з допомогою яких пересічні громадяни намагались їх уникнути, в першу чергу про покровительство вищого начальства і поширену повсюдно систему особистих зв'язків, відомою під назвою “блат”...».

Але значення праць, створених зарубіжними вченими з історії повсякденності радянських людей, має більший сенс не для конкретно-

історичних досліджень, а для формування сучасної методології історичної науки, бо являє собою зразок застосування нових методик з історії.

На нашу думку, історіографію історії повсякденності варто згрупувати таким чином:

– по-перше, праці зарубіжних вчених (як методологічні, так і конкретно-історичні) з історії повсякденності;

– по-друге, історичні праці, що створені сучасними російськими вченими, бо вони за підтримки, як правило, різноманітних зарубіжних фондаций, видали справді кілька новаторських робіт у цій галузі, чим ведуть перед серед істориків з країн СНД;

– по-третє, роботи українських істориків, які тільки в останні роки починають підходити до практичної реалізації ідеї історії повсякденності на матеріалі української історії ХХ століття.

Серед робіт першої групи традиційно виділяють історичні праці французької школи «Анналів». Ще в 1949 році Фернан Бродель в Парижі видав книгу «Середземномор'я і середземноморський світ в епоху Філіпа II». Інший французький історик Люсьєн Февр відразу дуже схвально зустрів цю книжку, назвавши її такою, що звеличує людину. Він писав: «Читайте, перечитуйте, обдумуйте цю прекрасну книжку. Зробіть її своїм постійним супутником... Це не тільки книжка, яка вчить... Ця книжка є маніфестом. Симптомом. І я не вагаюсь це сказати – датою. Ця книжка – чудо ерудиції... В цій книжці втілено те, чого протягом 20 років добивались всі ми... в нашому прагненні створити історію більш живу, більш продуману, більш дієву, більше пристосовану до потреб нашої епохи». Монографія Ф. Броделя складається із трьох розділів – «Вплив середовища», «Коллективні долі і загальний рух», «Події, політика, люди». Ідеї повсякденної історії більш послідовно були реалізовані Ф. Броделем в наступній його книзі (1963 р.) – «Матеріальна цивілізація і капіталізм». Суть своєї книжки він пояснив так: «Людина лицем до свого повсякденного життя». Праця ця теж відрізняється незвичним замислом, оригінальністю побудови і викладу. Розпочинається вона з демографічного нарису. Далі йде розділ про «хліб насущний», про його різновиди – хліб, рис, кукурудзу. Наступний розділ присвячений всім іншим видам продуктів – м'ясу, жирам, рибі, овочам, цукру, прянощам, солям і всім видам напоїв. Житлу й одягу присвячений четвертий розділ, причому Ф. Бродель не залишає без уваги на всіх континентах і у всій різноманітності підлоги, стіни, стелі, двері, вікна, печі. В п'ятому і шостому розділах Ф. Бродель вивчає джерела енергії і двигуни: тваринна сила, парус, дерево, вугілля, залізо, найважливіші технічні пристосування. У всіх деталях розглядається історія шляхів сполучення. Останні розділи присвячені грошовому обігу, містам (у т. ч. Пекіну, Санкт-Петербургу,

Парижу, Лондону). Ф. Бродель реалізує досить своєрідну історіософську концепцію – він відокремлює матеріальну цивілізацію від економічного життя і від капіталізму. Матеріальна цивілізація, за його словами, це «нижній поверх», рутинна – все те, що переходить у спадок, «елементарне життя», що з великими зусиллями піддається змінам. Під економічним життям Ф. Бродель розуміє «вищий поверх», більш привілейований, що стоїть над повсякденним життям. І, нарешті, над ним здійсмається «третій поверх» – капіталізм. Так, на його думку, в трьох планах повинно провадитися дослідження: «Матеріальне, повсякденне життя, чисто рослинне, малозначне; економічне життя більш розчленоване, продумане, що являє собою правило майже природної необхідності; і нарешті, функціонування капіталізму, який наступає на всі форми і економічного, і матеріального життя».

У 1979 р. Ф. Бродель завершив свою багаторічну роботу і видав свою величезну працю «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм: XV–XVIII ст.» у трьох томах – майже 1750 сторінок. Вона вражає ерудицією автора. Тут подається понад 5700 посилань на архівні джерела і літературу. Критики, високо оцінивши цю працю Ф. Броделя, визначили, що «методологічно Бродель – прихильник широких узагальнень, “глобальної історії”, але як дослідник, як історик він, на велике щастя, “шукач перлин”, допитливий мисливець за конкретними, дрібними деталями, і в цьому черпає величезне задоволення» (Дж. Гекстер, англійський історик).

Досить інтенсивно розвивається історія повсякденності в сучасній німецькій історіографії. У 1983 р. в Бонні вийшла книжка професора Л. Нітхамера «Дослідження фашизму в Рурі», що була побудована на основі дослідження соціальної культури в Рурській області, де вчені взяли інтерв'ю у старих людей – робітників, службовців, домогосподарок – про їхнє життя в 30–50-х роках ХХ ст. Істориків цікавило повсякденне життя трудящих, відношення в сім'ї, взаємини між поколіннями, сприйняття подій, що відбувалися у світі (ставлення до фашизму, до війни, до таборів смерті, до полонених, до робітників інших національностей, що були завезені в роки війни). Цікаво, що більшість людей, опитаних групою Л. Нітхамера, оцінювали 30-ті роки порівняно з 20-ми як роки «нормального життя», тобто стабільного побуту, постійної роботи, впевненості у завтрашньому дні. Потім в їхній свідомості розрив – війна 1939–1945 рр. 1950-ті роки оцінюються як повернення до «нормального життя». Як момент, що знаменує його повернення, більшість відзначили не 1945-й рік, а 1948-й – проведення грошової реформи і пов'язана з нею поступова стабілізація побуту.

Проблемам повсякденного життя, але вже періоду ХІХ ст., присвячені статті, що увійшли у збірку за редакцією німецького історика В. Конце («Існування робітників у ХХ столітті: життєві стандарти і влаштування життя німецьких робітників і ремісників», Штуттгарт, 1981 р.). Автори 19 доповідей розповідають, як жили німецькі робітники, що вони їли і пили, якими були їхнє житло і одяг, які були стосунки в сім'ях, як вони хворіли і помирали. Досліджуються заробітки робітників, розміри їх заощаджень. Порівнюються періоди відносного благополуччя і кризові ситуації в житті робітників, зміни їх самосвідомості в ці періоди, поділ на тих, хто пристосовується, і тих, хто готовий йти на конфлікт.

У німецькій історіографії величезну частину історії повсякденності складають дослідження «повсякденності жінок». Ця тематика є перспективною, на думку німецьких істориків, тому що найбільш цікавий матеріал про повсякденне життя в минулому дає досліднику саме опитування жінок. Вони традиційно забезпечують стабільність домашнього життя, що становить значну частину повсякденної дійсності. В Німеччині виходить величезна кількість праць, що присвячені жіночому питанню, жіночій праці, ролі жінок у громадському житті в різні історичні епохи. В Німеччині створений центр дослідження жіночого питання. В рамках однієї з його програм «Становище жінок у світі праці і в сім'ї в Німеччині в 1945–1949 рр.» були підготовлені і вийшли у світ в 1984–1986 рр. два томи документів, що характеризують життя жінки в післявоєнній Німеччині. З'ясовується, що в ті роки якраз жінки своєю працею забезпечували більш-менш стабільне повсякденне життя, не кажучи вже про те, що переважно жінки розчищували завали, наводили лад на вулицях міста. Але те, що жінки самовіддано і без докорів робили все, що від них вимагалось, знову відтіснило їх до старої тріади – «Kinder, Küche, Kirche» (діти, кухня, церква), і це відбулось відразу як пожвавилось виробництво і стала відчутною потреба в чоловічій робочій силі.

Цікавий і повчальний досвід європейських істориків, що займаються історією повсякденності, для нашої вітчизняної історіографії. Вивчення історії повсякденності активізує широкі кола людей, що цікавляться історією і не вміють її вивчати. Вона пробуджує бажання розповісти про минуле і породжує усвідомлення, що історія твориться нами самими, а це вже крок не тільки до історичної, а й до демократичної свідомості.

Саме такими ідеями пронизані історичні праці, що останнім часом стали з'являтися на ринку СНД і України. Реалізується спеціальна програма «Історія» в рамках загальної програми TEMPUS (TACIS). У 1997 р. московський «Гуманітарний видавничий центр ВЛАДОС» переклав книжку австрійського історика Райнхарда Зідера «Соціальна історія сім'ї в Західній і Центральній Європі (кінець ХVІІІ–ХХ ст.)». Ряд

українських видавництв здійснюють переклади відомих в Європі авторів, які творять історію на сучасних методологічних засадах і спонукають зануритися в проблеми історії повсякденності. В 2000 р. у київському видавництві «Мегатайн» вийшла друком книжка Мартіна Маля «Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії. 1917–1991», а в 2001 р. видавничий дім «Альтернативи» випустив книжку Еріка Гобсбаума «Вік екстремізму: Коротка історія ХХ віку. 1914–1991». В обох цих проектах, які є багатоплановими, реалізується ідея, висловлена Ш. Фіцпатрік, щодо зображення життя радянських людей у «надзвичайних умовах».

Одним із сучасних напрямів історіографії історії повсякденності є повернення до традицій історичної науки минулого, коли вчені, вільні від ідеологічного диктату, могли творити справжню історію – про життя людей, їх культуру і побут. 2001 р. у Москві перевидано книгу чеського історика Любора Нідерле, яку спеціалісти називають «класикою жанру» – «Слов'янські стародавності». У великому розділі, який називається «Життя стародавніх слов'ян», проаналізовано фізичний тип слов'ян, шлюб і звичаї, зв'язані з ним, догляд за тілом, їжа, хвороби і смерть, одяг і прикраси, житло і господарські будівлі, господарство і поселення, торгівля. Подано розділи про релігію, віру і культ слов'ян, про їхній характер і культуру. Про вихід цієї книги схвалено відгукнулась українська преса («Київські відомості», 5 січня 2002 р.), але в досить своєрідній манері, характерній для Олеса Бузини, що побачив у книжці Л. Нідерле лише один бік життя давніх слов'ян – «Секс-революцію придумали слов'яни» (такий заголовок статті).

Під впливом методологічного оновлення історичної науки швидко прогресують сучасні російські історики. Для них історія повсякденності теж стає предметом наукових зацікавлень.

У 1993 р. Російський державний гуманітарний університет реалізував солідний проект під назвою «Росія ХХ ст.» за загальною редакцією академіка Ю. Афанасьєва. Четверта книжка цього видання називається «Радянське суспільство: виникнення, розвиток, історичний фінал». Значні частини цієї книжки присвячені історії повсякденності – «Соціальні аспекти громадянської війни в Росії» (автор – американський професор М. Левін), «Ціна “великого стрибка”. Криза постачання і споживання в роки першої п'ятирічки» (Є. Осокіна), «Повсякденність 1920–1930-х років: боротьба з пережитками минулого» (Н. Лебіна). Вона ж, Наталія Лебіна, в 1999 р. видала окрему книгу «Повсякденне життя радянського міста: 1920–1930 роки».

1999 р. у московському видавництві «Російська політична енциклопедія» вийшла монографія Єлени Зубкової «Післявоєнне радянське суспільство: політика і повсякденність. 1945–1953». Другий розділ книжки має

характерну назву «Стратегія виживання», у якому розкрито особливості післявоєнної повсякденності, способи виживання людей під час голоду 1946–1947 рр., вплив на щоденне життя післявоєнної злочинності та ін.

Цікаву збірку документів в 1995 р. у видавництві «Мосгорархив» видала Тетяна Славко – «Куркульське заслання на Уралі 1930–1936 рр.», де підібрані документи, в тому числі особистого походження, які розкривають повсякденне життя людей у екстремальних умовах.

1999 р. у Росії з участю Ради Європи і асоціації викладачів історії «Єврокліо» почав реалізовуватися проект під назвою «Уроки Кліо». Суть проекту – поширення в Росії нових методів викладання історії, ідея реалізується через підготовку і видання зовсім нових концептуально і за змістом навчальних посібників. Вийшли три перших навчальних посібники: Бойцов М., Хромова І. «Післявоєнне десятиріччя: 1945–1955»; Кушнерьова Ю., Чернікова Т. «Ілюзії і розчарування: Світ і СРСР в 60-і роки»; Сапліна Є., Сорокін В., Уколова І. «Важкі шляхи до демократії: 1985–1991». Читачів, що виховані в радянську епоху і мають стійкі стереотипи щодо політичної і економічної історії, будуть шокувати тексти, документи, фото, які розповідають про «моменти» повсякденної історії: про методи контрацепції 1960-х років, денний раціон харчування американських і радянських людей, умови побуту: від посуду, домашніх приладів до планування житла і архітектури типу «хрущовок» та ін.

Перші кроки в освоєнні методології історії повсякденності роблять українські історики. Використовується спадщина відомих українських істориків, що свого часу переслідувалися режимом і не могли повністю реалізувати свій потенціал. Так, наприклад, О. Апанович кілька разів свого часу зверталась до вказаної проблематики. У неї є кілька статей цього напрямку: «“Козацьке панство походжає”. Одяг – самобутнє явище національної культури» (1993 р.), «Одяг козацький» (1998 р.).

2001 р. у 16 випуску серії «Історія України: Маловідомі імена, події, факти» з'явилися статті «Житлово-побутові умови на індустріальних будовах України (30-ті рр. ХХ ст.) (автор – П. Кравченко, Вінниця) та «Умови життя учасників відбудови Запорізького індустріального комплексу (за архівними документами)» (В. Мороко, Запоріжжя). Деякі проблеми становища жінок досліджуються в статті Н. Шевченко «Гендер у дзеркалі історії та перспективи розвитку тендерних студій в Україні», публікації О. Боряк «Стан народного акушерства в ХІХ ст.» (Український історичний журнал, 2001 р. № 1, 2).

Широку панораму повсякденного життя українського селянства в брежневську епоху досліджує в монографії «Українське село під владою номенклатури (60–80-ті рр. ХХ ст.)» дніпропетровський історик Г. Кривчик.

Деякі проблеми повсякденності українців знайшли історіософське узагальнення в книзі В. Кременя і В. Ткаченка «Україна: шлях до себе: Проблеми суспільної трансформації».

Спонукальним мотивом до активізації досліджень українських істориків у галузі історії повсякденності стануть, на нашу думку, українсько-німецькі семінари з проблем соціальної історії (Київський національний університет ім. Тараса Шевченка), діяльність асоціації вчителів історії України «Нова доба» і видавництва «Генеза» щодо створення інноваційних посібників з історії України першої половини ХХ ст. та вихід нового наукового журналу «Соціум».

Відома сучасна російська дослідниця історіографії Західної Європи С. Оболенська, аналізуючи тенденції історії повсякденності в Німеччині, підкреслила корінну перевагу джерельної бази подібних досліджень, а саме –переважання у її структурі усних джерел: інтерв'ю, спогадів, усної традиції та ін. Ось чому досить часто дехто з істориків ототожнює поняття «історія повсякденності» і «усна історія».

Для поглиблення розуміння багатьох важливих методологічних проблем історії повсякденності треба охарактеризувати специфіку джерельної бази цього напряму історичної науки. Значний інтерес для тих, хто цікавиться історією повсякденності, має питання: чому її називають «історією з перших рук»?

Історія повсякденності є досить багатоплановою, предмет її не варто регламентувати чи обмежувати, отже вона потребує такого ж розмаїття джерел. Але щоб подібні праці не були «збірною солянкою» чи набором фактографії, важливо дотримуватися класичних принципів об'єктивності, комплексності та історизму в опрацюванні джерел з історії повсякденності, що дасть можливість досягти максимальної достовірності наукових результатів та вірогідності й обґрунтованості висновків.

Враховуючи сучасні методологічні підходи, здобуваючи інформацію з джерел, важливо пам'ятати про дві суттєві обставини:

1) джерело не є об'єктивним відображенням події чи явища, воно дає лише ту інформацію, яку в ньому шукає історик, відповідає лише на ті питання, які історик ставить перед собою. І отримані відповіді повністю залежать від поставлених питань;

2) джерело не є об'єктивним відображенням історії ще й тому, що воно передає подію через світосприйняття автора, що його створив. Те чи інше розуміння картини світу, що існує в свідомості творця джерела, так чи інакше діє на ті дані, які воно фіксує.

Для історії повсякденності, що обирає головним предметом дослідження не факти і події як такі, а процес «олюднення побуту», психологізм щоденного життя, більший сенс має зрозуміти не історичні

явища, події, факти як самодостатні, а їх відображення в свідомості людей. Очевидно, що такий підхід дещо відрізняє методикою використання історичних джерел від класичних, колись загальноприйнятих. Крім цього, треба зважати, що основний корпус джерел теми «Україна ХХ століття: історія повсякденності» складають радянські історичні джерела 1920–1950-х рр., тобто періоду сталінізму, що наклав найсильніший відбиток і на документи, і на літературу, і на усні джерела. Інколи документи спеціально робили непридатними для розкриття історичної правди, приписами, замовчуванням або відвертою фальсифікацією викривляючи істинний стан справ. Думки, почуття, настрої людей епохи 1920–1950-х рр., та й 1960–1980-х рр. являли собою протиприродний компроміс між офіційними установками і тим, про що насправді думала, розмірковувала людина, про що говорила з близькими людьми або записувала в потаємні щоденники. Ось чому виникло роздвоєння думок як наслідок тотального контролю за поведінкою і мисленням людей, одночасно як стереотип і захисна маска, яка рятувала людей, їхню психіку.

Джон Тош у книзі «Прагнення до істини: як оволодіти майстерністю історика» писав: «Усна історія – унікальний інструмент для проникнення в процес. Вона відображує живий зв'язок між минулим і теперішнім, між індивідуальними спогадами і народною традицією, між “історією” і “міфом”. Одним словом, усна історія – це сировина для соціальної пам'яті».

У декого з професійних істориків, особливо з когорта вихованих на стереотипах комуністичної ідеології, є стійке упереджене ставлення до усних джерел. Вони віддають перевагу офіційним джерелам: урядовим і партійним документам, державним архівам (де зосереджені, зрозуміло, підрихтовані матеріали) і т.п. Але істина полягає в тому, що навіть класичні праці – Геродота і Фукідида – залежали від усних свідчень. Лише в ХІХ ст. з виникненням історичної науки в її сучасному вигляді було повністю припинено використання усних джерел. Зусилля нових професіоналів, вихованих школою Леопольда фон Ранке, були спрямовані на вивчення письмових документів, на яких шліфувалась їх техніка, а їх робота проходила переважно у бібліотеках і архівах.

Тим часом інтерв'ю стали важливим дослідницьким інструментом суспільних наук. В антропології, яка досягла зрілості в 1920–1930-х рр., дослідник, як правило, відіграє роль учасника-спостерігача. Методи інтерв'ю, опитування, що розроблені соціальною антропологією і соціологією, виявились корисними для істориків, хоч їм знадобився свій особливий підхід до зібраного матеріалу. Те, що методи усної історії знайшли хоч якесь застосування у професійних істориків, пов'язане передусім з неповнотою нетрадиційних письмових джерел з цілої низки тем, які складають предмет історії повсякденності.

В Україні й до 1991 р. і після неодноразово публікувались праці з історії побуту робітників чи селян (у роки перших п'ятирічок, під час післявоєнної відбудови). Але читати такі праці важко: вони перенасичені статистикою (офіційною), процентами, діаграмами, а жива людина випадала з таких досліджень. Причина в тому, що інформація черпалась із «других рук», вона спотворювалась «експертними оцінками». Усна же історія – спогади, інтерв'ю, розповіді – дозволяє поряд з ретельно підібраними письмовими джерелами почути голос простого народу.

Домашній побут – лише один із багатьох аспектів минулого, де усна історія дозволяє скорегувати спотворення, що містяться в письмових джерелах.

В основі усної історії лежать два досить привабливі постулати. По-перше, особисті спогади розглядаються як ефективний інструмент відтворення минулого, як безпосередні враження про життя людей в їхньому справжньому вигляді. По-друге, прості люди отримують не тільки місце в історії, але й роль у «виробництві» історичного знання, а це вже має серйозне політичне спрямування. Усна історія розглядається в якості демократичної альтернативи, що кидає виклик монополії академічної еліти. Треба відмітити, що хвиля піднесення усної історії в Європі пов'язана з атмосферою 1968 р., коли нонконформістський підхід до традиційних укладів у політиці й науці брав верх у настроях молоді. Нове покоління вчених-істориків прагнуло вирватися з обіймів офіціозу в науці, вони хотіли створити справді «іншу історію», близьку до антропології, яка називалася «історія народів без історії», історія безграмотних. Низка дослідників в Італії, наприклад, намагалися дослідити історії провінцій, вивчити тим самим глибинні пласти народної історії, виходячи з того положення, що тільки дякуючи усним свідченням можна створити реальну «народну правду». В 1975 р. на XIV Міжнародному конгресі істориків у Сан-Франциско був проведений «круглий стіл» на тему «Усна історія як нова методологія історичних досліджень». А через рік, у 1976 р., у Болоньї вже було проведено I Міжнародну конференцію послідовників усної історії, яка розглянула важливу методологічну і прикладну проблему: «Антропологія й історія: усні джерела».

У 1980-ті рр. усна історія стає ефективним педагогічним засобом у Франції. Усні анкети використовувались, щоб прищепити інтерес учнів до історії. Отримані дітьми від їхніх бабусь і дідусів повідомлення були дивовижними документами, свідченнями, які дозволяли по-новому поглянути на події Другої світової війни та еміграції.

Природно, що до 1991 р. цей методологічний підхід (усна історія як джерельна база історії повсякденності) в Україні не знаходив підтримки і розповсюдження. Усна історія функціонувала як альтернативна офіційній народній науці й пропаганді, побутувала у формі народної традиції, чуток,

анекдотів, фольклору, самвидаву та ін. Спрацьовував закон: «усна історія» – це історія народів без історії, тобто бездержавних народів.

У 1993 р. в Україні був утворений Центр досліджень усної історії та культури (м.Київ), який очолив Вільям Нолл. Не тільки іноземець організовував цю роботу, а й фінансування польових досліджень та видання їх результатів теж було здійснене зарубіжними інституціями. Багато істориків в Україні продовжують вважати усну історію не вартим уваги історичним джерелом, думають, що свідки є упередженими. Згаданий же Центр, провівши в Україні у 1993–1995 рр. польові дослідження, переконливо показав переваги нової для нас методології і зібраної на її основі джерельної бази. Предметом опитувань стала історія сумнозвісних 1920–1930-х рр. – життя селян у період примусової колективізації. Дослідження Вільяма Нолла являло собою зібрання усних історій (розповідей), записаних від найстаріших селян. Питальник, складений учасниками проекту, та його структура дозволяли використати відповіді, щоб показати весь спектр трансформації у житті селян: і зміни, що їх можна вимірювати матеріально (втрата худоби, житла, життя), і ті, що становлять важкодосліджувану сторону повсякденності – психологізацію побуту.

Різновидом усних джерел для відтворення картин історії повсякденності можуть бути літературні твори (нариси, есе, подорожні замітки та ін.), що створені письменниками на основі безпосереднього спілкування з учасниками подій. Так, наприклад, у 1931 р. Федір Гладков опублікував у Москві нариси «Листи про Дніпробуд», які подають зовсім інші уявлення про «романтику» будов перших п'ятирічок. Він писав: «...на фронтоні стіни, що відокремлювала величезну залу їдальні від кухні, рельєфно проглядається лозунг: “Громадське харчування – шлях до нового побуту”. Лозунг багатообіцяючий і відповідальний... Фабрика-кухня існує уже два роки, і її історія – це історія скандалів і всяких негараздів. Із чисельних бесід з робітниками на різних ділянках робіт і в гуртожитках я виніс одне враження – робітнича маса схвильована і люто ненавидить свою фабрику харчування, нібито там засіли найзліші вороги...

Липень місяць 1930 року. Величезна зала фабрики-кухні. Маса світла і непрохідний натовп людей. Духота, дурний запах кухні і грязюки. На численних столах – суцільний навоз із об'їдків, грязних тарілок. Весело рояться вихори мух... Харчі розвозяться в термосах на далекі відстані. Поки вони дійдуть до місця в термосах, вони перетворюються в свинячу бовтаницю».

Інколи, дуже рідко, правдиве слово від народу могло прозвучати на нараді, активі, зборах. Це протоколювалось, але далі ставало документом з грифом «таємно». Так, наприклад, на Запорізькій обласній партконференції 26 грудня 1980 р. було зафіксовано виступ токаря Токмацького дизелебудівного заводу В. Черногор (члена партії!): «Часто

доводиться зіштовхуватися з фактами ненормального постачання товарами масового побуту. Чим можна пояснити, що в магазинах відсутні зубні щітки, пральні порошки, зубна паста, мило й інші предмети повсякденного використання... Товариші з обласного управління торгівлі! Дозвольте вам поставити запитання: “Можливо винайдено новий спосіб прання без порошку або мила? Так тоді не тримайте його в таємниці, підкажіть, як це робиться”».

Історикам доводиться дуже ретельно працювати, відтворюючи картину повсякденності як з традиційними джерелами (письмові, етнографічні, фото- та фотодокументами та ін.), так і з нетрадиційними. Дуже важко зануритись у внутрішній світ людей, зважаючи на явище когнітивного дисонансу, що характерне для людей епохи тоталітаризму. Необхідно залучати методи психоаналізу (психоісторії), щоб зрозуміти мотиви поведінки людей. Відтворити справжнє ставлення українців до повсякденного життя у той час можна лише через побічні джерела. Нетрадиційними джерелами є чутки, численні анекдоти, частівки, пісні, травесті відомих пісень та ін., що теж зафіксовані і видані (Дожилась Україна... Народна творчість часів голодомору і колективізації на Україні. Збір. і проком. І. Бугасевич. – К., 1993; Борев Ю. Короткий курс історії ХХ століття в анекдотах, частівках, байках, мемуарах і т.д. – М., 1995). Значну цінність мають листи рядових українців до газет, керівників держави і партії, де вони відверто говорили про справжнє життя, а не ілюзорне, пропаговане владою. Так, наприклад, робітник із с. Ново-Миколаївського Лисогорського району Первомайської округи УСРР писав Г. Петровському: «Ти в Харкові [столиці] зайняв хорошу квартиру з м'якою обстановкою і представляєш із себе владу народів і за що отримуєш необмежене жалування, а я із своєю сім'єю живу в старій глиняній халупі, в барахлі ходимо і в ньому ж і спимо, що заробимо, то все на владу Рад віддамо, а сам залишаючись радий, як кажуть, шматові хліба насущного, а господарство все підіймається на мінус з кожним роком...».

Невичерпним джерелом української народної історичної самосвідомості (пам'яті) є, звичайно, наш самобутній фольклор з його багатством видів і жанрів. Досить часто саме фольклор фіксував справжнє ставлення українців до повсякденних проблем і спроб влади їх розв'язати. «На папері голо, а пам'ять народна зафіксувала все, що чи то боляче, чи радісно перейшло через неї», – писала професор К. Фролова про відомий трагічний розрив між офіційною (писаною історією) і народною історією, що панував у нашому суспільстві за доби тоталітаризму.

Таким чином, в процесі дослідження історії повсякденності справа полягає не в тому, щоб знайти одне чи кілька авторитетних джерел і отримати з них все цінне, адже більшість джерел хибують неточністю,

неповнотою чи спотвореністю. Справа полягає в зібранні максимальної кількості даних на основі вивчення широкого кола джерел – бажано всіх джерел, що мають відношення до історії повсякденності. Такий метод дає більше можливостей для виявлення неточностей і спотворень у конкретних джерелах. Кожен вид джерел має свої слабкі і сильні сторони – при їх вивченні в комплексі та порівняльному аналізі є надія, що вони відкриють нам істинні факти – або хоч би дозволять максимально наблизитись до істини.

Ольга Коляструк

§ 2. Соціальна історія крізь призму повсякденності

На початку XXI ст. в українській історіографії поглиблюється процес переосмислення уявлень про суспільство та механізми його функціонування, про місце людини в ньому. Відповідно, різні сторони й аспекти соціальної історії підлягають глибшому науковому дослідженню і набувають дедалі більшої актуальності. Сучасний підхід не обмежується пізнавальними або оціночними критеріями, а враховує широкі культурні параметри, що включають ідеологічні, економічні, соціальні та індивідуальні фактори поведінки, а також мову, колективну пам'ять, менталітет, відчуття часу, символіку простору і т.п.

Зацікавленість реаліями щоденного життя суспільства зумовлена тим, що повсякденність є обов'язковим і невід'ємним підґрунтям соціалізації людини. Для соціальних істориків вона постає у функціонуванні суспільства як «природна», «самоочевидна умова людської діяльності»⁵. Без вивчення механізмів щоденного буття людини не можливе адекватне розуміння не тільки її приватної сфери, а й суспільного життя в цілому. Суспільство – це не просто сукупність індивідів, груп чи верств, це система загальноприйнятих ними стосунків, вироблення яких хоч і відбувається на індивідуальному рівні, передбачає суспільну адаптацію з урахуванням державної політики та ідеології, національно-культурних традицій, а також щоденних життєвих практик. Завдяки науковим досягненням етнографії, соціальної, історичної та культурної антропології сучасні гуманітарії дійшли висновку, що в усі історичні часи люди прагнули задовольняти свої потреби цивілізовано і відкрили універсальні способи організації життя, до яких відносять мову, гру, працю, одяг, житло, харчування. Поруч з універсальними для всіх суспільств і етносів були вироблені й локально-історичні способи організації життя: міфи, вірування, ритуали, традиції та звичаї. З'ясовується, що як перші, так і другі виробляються і проявляються у щоденних практиках. Можна

стверджувати, що європейська історія ґрунтується на традиціях повсякденності, культивованих століттями, що передавалися від покоління до покоління. Ці традиції закріплюються в мові, в міміці та жесті, в моді, манерах, оселі. Вони виступають основою етичних, естетичних і взагалі життєвих відмінностей, на підставі яких здійснюються пізнання й оцінка навколишнього світу. Врешті ці відмінності визначають національну ідентичність (у формі диференціації свого і чужого), статеву приналежність (на ґрунті поділу чоловічого та жіночого), ставлення до суспільства і держави, до роботи і розваг, до життя і смерті, до природи і людини. Увага до цих непомітних, але дуже важливих для існування суспільства форм повсякденного порядку є особливо актуальною для сьогоденної історичної науки.

Норми, вірування, зразки поведінки, мови, ритми праці та відпочинку утворюють основу порядку як суспільного, так і індивідуального життя людини. Відомі західні соціологи П. Бергер і Т. Лукман справедливо підкреслювали, що цілком впорядкована реальність повсякденного життя систематизована у зразках, які здаються незалежними від нашого розуміння і які накладаються на нього. «Реальність повсякденного життя виявляється вже об'єктивованою, тобто конституюваною порядком об'єктів, які були визначені як об'єкти до нашої появи на сцені. Мова, що використовується у повсякденному житті, постійно надає нам необхідні об'єктивації і встановлює порядок, у рамках якого набувають сенсу і значення і ці об'єктивації, і саме повсякденне життя»⁶, – писали вони. Ця повсякденна система порядку не є незмінною, а еволюціонує в ході суспільного прогресу. Вона змінюється наче непомітно, але так, що нові покоління успадковують комунікаційне середовище адекватно і мають можливість його трансформувати відповідно до своїх смаків, потреб. Історія не зводиться до перебігу політичних, економічних чи культурних подій, а охоплює різноманітні форми життя, спілкування і поведінки. Значимими культурними критеріями є вже не стільки ідеї, скільки реальні цілі, потреби, правила, ролі, комунікативні та семантичні коди спілкування⁷. У сучасному суспільстві все більш важливе значення набуває комунікація. Комунікація не зводиться лише до отримання та передачі інформації. Крім різноманітних повідомлень, констатації подій і пізнавальних суджень існує особливий клас висловлювань, які одночасно виступають діями, як, наприклад, вибачення, освідчення в коханні, клятва, наказ і т.п.

Отже, повсякденність – це зрозуміла реальність, фактичність, світ буденного життя, де люди народжуються і помирають, радіють і страждають, це світ анонімних практик, це звички, стереотипи, правила, думки і переживання людей, а також і їх поведінка, діяльність,

регульована нормами і соціальними інститутами⁸. На думку В. Сирова, повсякденність є передусім спосіб конституювання реальності⁹.

Ще донедавна повсякденне життя суспільства тлумачилось істориками як другорядне, маловартісне, не визначальне у його житті, ним можна було знехтувати як малою величиною, що істотно не спричиняється на дії соціальних інститутів і механізмів їх суспільної взаємодії. У межах класичних підходів соціального пізнання (представлених, зокрема, марксизмом, фрейдизмом, структурним функціоналізмом) повсякденність вважається за нищу реальність, значенням якої можна знехтувати. Вона суть поверхня, за якою криється певна глибина, або ж завіса з фетишистських форм, за якою лежить справжня реальність (економічні зв'язки і стосунки в марксизмі, «Воно» у фрейдизмі, визначальні для людської поведінки і світосприйняття стійкі структури у структурному функціоналізмі). М. Бердяєв, А. Камю, Г. Маркузе, Е. Муньє, Ф. Ніцше, Х. Ортега-і-Гассет, Е. Фромм, М. Хайдеггер, О. Шпенглер, К. Ясперс та ін. ототожнювали повсякденне з «масовим», обивательським і розглядали його під знаком культурного занепаду, як спорожніле. Дослідник повсякденності виступав як абсолютний спостерігач, для якого живий досвід був лише симптомом цього глибинного шару соціальної реальності. До повсякденності у зв'язку з цим культивувалась «герменевтика підозри».

Така зневажливість до повсякдення зародилась у західній традиції ще в античній Елладі, де громадянин, як член і представник полісного суспільства, являв і утверджував себе у публічній сфері, оскільки тільки в ній мав можливість виказати свої таланти, чесноти, необхідні для слави і процвітання рідного міста (поліса). Саме у Греції започаткувались такі норми соціалізації. Колискою еллінського полісного суспільства був майдан, агора, як осереддя і символ соціального простору, як політичний, торговий і сакральний центр водночас. Полісна громадянська єдність і відповідальність виростала з публічності, вона також була результатом владних стосунків і зводилася до впорядкування посередництвом кодексів і угод, тобто норм і обмежень. Саме змагальність між громадянами в суспільному житті (агонізм), а не тільки в спортивних випробуваннях, як засадничий принцип грецького громадянського світу, позбавила повсякденне життя елліна значущості і самодостатності, оскільки не випадало чоловікові виказати свій хист у щоденно повторюваних вчинках і діях, таких зрозумілих і буденних, звичних і рутинних, нудних і звичайних, іноді брудних і непривабливих. Визначаючи необхідні умови набуття людиною своєї ідентичності, Аристотель наполягав на встановленні дистанції між «Я» та іншими, між «Я» і світом суцього. Лише простір публічності, у такому разі, надавав можливість ідентифікації, забезпечував свободу суб'єкта, здійснювану в небайдужому спостереженні й вільному

судженні. Отже, суб'єктивність була підпорядкована законам єдності, що задавалися публічністю, тобто сформована соціальними практиками¹⁰.

Оскільки у звичному (повсякденному) опозиція «Я – інший» взагалі втрачає свою доцільність, не є виправданою, то для особи цей світ, що «байдужий» до неї, має сумнівну цінність. Звідси й походить презирство до повсякденності, побуту, приватного світу дому як тієї сфери, яка розмиває воління, розсіює суб'єктивність. Уже в античності цей факт знаходить своє вираження в протиставленні людини як громадянина (*polites*) і приватної особи, господаря дому (*idiotes*), протиставленні, що утверджує пріоритет і значимість першого на протигагу другому. У просторі дому суспільні кодекси не те щоби зовсім втрачають свою силу, але істотно послаблюються. Дім, приватне життя, світ повсякденних турбот – це свого роду укриття від загально проникного світла публічності. Тут людина якоюсь мірою уникає необхідності «стояти і вистояти», чинячи опір зовнішнім, владним силам і формуючись під їх впливом¹¹. Водночас, оскільки людина немислима без дому (неможливо «струсити пил» повсякденності з ніг раз і назавжди), то в західній культурі склався двоїстий підхід до повсякденності, певна поблажливість до наявності цієї сфери буття.

У середньовіччі повсякденність набула ще більшої нігілізації через низку причин. По-перше, щоденне життя жодною мірою не підлягало сакральній легітимації (земне – мить, небесне – вічність), навіть більше: буденний гріховний світ загрожував духовній довершеності, заважав сходженню до божественних істин. По-друге, повторювана зрозумілість повсякдення, її банальність, позірна нескладність і доступність стали тлумачитись як вульгарність (*vulgate* – простонародний) на протигагу і вищому таїнству життя, і когнітивним принципам схоластичної науки.

У добу Відродження з її ідеальним антропоцентризмом і титанізмом повсякденність, не виліковна від буденних дріб'язкових турбот, не позбавлена бруду стосунків і ницості вчинків та дій пересічної людини, остаточно набула окреслень закритої сфери і була протиставлена відкритій – теренам високої культури¹².

З огляду на вище означені причини повсякденність трактується класичною філософською традицією Заходу як анонімно-усереднений модус соціальності, як несправжня сфера людського буття, тому тема повсякденності посіла периферійне місце в системі класичного філософського знання, набула в ньому маргінального характеру. Відповідно, в усіх гуманітарних науках не було сформовано зацікавленості до буденного, в тому числі й в історії.

Історики дійдуть об'єктивації теренів щоденного життя лише в останній третині ХХ ст. Письменники зацікавляться ним і запропонують розгорнути

предметні описи в добу «великого роману» XVIII ст. Та вперше в історії культури непримітну прозу повсякдення на подіум особливого пошанування піднесли у XVII ст. «малі» голландці своїм побутовим малярством. «Малі» – бо у них уже був великий (без жодних лапок) Рембрандт, бо їх було багато, по-різному талановитих і плідних, бо вони знехтували академічною традицією й жанровою ієрархією, бо вони замість античних, біблійних, історичних, героїчних сюжетів заходилися масово і добросовісно зображувати звичайне життя: веселі й галасливі кампанії міських пиятик і картярів, домашній затишок бюргерського помешкання, де дівчина зосереджено мережить складний візерунок, де точиться розмова між подружжям по закінченні робочого дня, де знесилене спить хворе дитя, де учитель дає урок географії чи музики, де кредитор підраховує відсоток денного успіху, де газдиня готує обід... – просто звичне, звичайне, щоденне, банальне – не виключне, не парадне, не офіційне, не публічне життя. Пізніше О. Пушкін назве цей вид малярства «строкатим сміттям».

Звичайно, нам можуть видатися нудними і монотонними численні картини «малих» голландців з чистенькими кімнатками, з охайними хазяйками у біленьких чепцях, анемічні дівчата в оторочених хутром жакетах і атласних спідницях, що читають листи, п'ють бокал лимонаду, добирають ноту на клавесині. Але не будемо поспішати з висновками. Ці живописці вглядалися в життя звичайної людини, роблячи його вартим уваги. Гегель писав: «Цей багатий почуттями, здатний до мистецтва народ прагнув і в живописі радіти такому ж здоровому і разом з тим довершеному, приємному спокою свого життя»¹³. Звернення до самих різних сторін щоденного життя, її поетизація й становлять головну характеристику голландського малярства XVII ст.¹⁴. Висока майстерність митців, оптимістичний характер, м'який ліризм надають картинам «малих» ту принадність, що не тільки виправдовує їх існування, а й підносить їх до рівня спеціального дослідження.

Слід зауважити ще на одній особливості. Вони писали такі банальні сцени попри те, що країна щойно видряпалась з-під іспанського панування, воювала з Англією, виборюючи першість в Атлантиці, потерпала від неврожаїв та інших пошестей. Разом з тим митці не тримались виключної теми й ідеального канону, в їх картинах немає ідеалу й змістової домінанти: все рівноцінне за значенням: і начиння будинку, і чепурна вуличка, і нехитре дозвілля родини, і небагате щире частування гостей, і зацікавлена розмова перехожих, і ринкова площа з її гамором і строкатим товаром. Коротко кажучи, в об'єктиві – життя людей і речей – справжній потік життя. Справа саме в ньому, а не у конкретних подіях, що його складають.

Пензлем «малих» голландців був створений масовий реалістичний повсякденний автопортрет цілого народу, котрий самовиразився не через ототожнення з визначними подіями, а через свій і тільки конкретно свій – без відсилань до міфічних архетипів й історичних взірців – образ і уклад. Такий демократизм був результатом глибокої національної самоповаги молодій нації, водночас, і великої гордині¹⁵. Варто додати – самодостатності, самоідентифікації. Цілі альбоми XVII ст. списані типами – це переліки, класифікації, що, по суті, є знаком позитивістського міркування, «обмацування» світу (емпіричне дослідництво), найменування явищ і предметів. У голландців багато ринків, комор, кухонь, їжі. Кухня – круговорот буття, перехрестя життя, не більше (але й не менше!).

Лише століттям пізніше великий енциклопедист і просвітник Ж.-Ж. Руссо влучно резюмував: «Потрібно бути великим філософом, щоб одного разу помітити те, що бачиш щодня». Філософи-просвітники на чолі з Д. Дідро у першому наближенні зрозуміли, що існує залежність між технологіями виробництва і типом панівної у суспільстві думки, Гегель розглядав людську діяльність не тільки як духовну, а й трудову. В середині XIX ст. – до епохи «загибелі богів» і «повстання мас» – у системі ціннісних протиставлень з аристократичним (ієрархічно-високим), офіційним (державним), інституціалізованим, святковим тощо стала оформлюватися семантична галузь повсякденного.

До перших спроб осмислити онтологічну природу повсякденності належить «філософія повсякденності» російського мислителя В. Розанова, яку він розумів як місце, дім, обжитий простір, де народжується і зростає людина як самодостатня особистість. Саме в ньому людина стає причетною до світу, долає дистанцію, виліковується від антропоцентричної зверхності. В. Розанову належить заслуга повернення давно забутої істини: вічне живе в повсякденному, немає межі між буденним і сакральним. Навіть більше того: вічне дане нам тільки в повсякденному, тут і тепер, у плінних подіях, дрібницях, «павутинках побуту», в просторі дому. Для В. Розанова справжнє дане нам тільки через повсякденне, а не в навмисних потугах розуму і гіпотетичних екстремальних «межових ситуаціях»¹⁶. Він визнає єдиним розділ: простір дому і вороже «зовнішнє місце», від якого слід берегти себе і свій дім. В. Розанов не поділяв західного розуміння повсякденності як «зворотного боку» офіційної культури, надаючи їй самостійного буттєвого статусу. Він звільнив повсякденність з-під «рабської залежності» від публічності, а тим самим, його розуміння повсякденності відходить від ідеологічного штампуг прогресистської свідомості. До наукових передтеч історії повсякденності також відносять данця Ф. Трелс-Лунда і голландця Й. Хейзінгу.

Не можна не визнати, що в соціально-історичній теорії К. Маркса є сюжети і підходи, котрі дозволяли тлумачити людську повсякденність як складну, «багатшарову», «зачакловану». Однак, відповідно до телеологічних начал марксистської думки, наукове пізнання – воно ж і перетворення суспільного життя (!) – передбачало категоричне подолання позасвідомих начал, обов'язковий збіг теорії і практики, досконалу побудову загальної універсальної практики. Тим самим і для дослідника, і для історичного діяча повсякденність правила завісою, за якою знаходиться справжня реальність економічних стосунків і зв'язків, тобто повсякденність була лише світом хибних форм¹⁷.

Радикальним поворотом в історичній науці, що сприяв формуванню історії повсякденності як напряму спеціальних історичних студій, була зміна дослідних пріоритетів і методологій у середовищі французьких істориків, де найбільш гостро була усвідомлена загальна криза позитивізму. Йдеться про діяльність М. Блока і Л. Февра зі «Школи «Анналів»», котрі першими визнали необхідність антропологізації історичної науки, повернення на її сторінки людини як історичного суб'єкту, що був втрачений, розчинений у глобальних політичних, економічних подіях і процесах. Вони виступили проти спрощеного детермінізму і лінійної схеми причинно-наслідкових зв'язків історії, піднесли питання про необхідність вивчення глибинних підстав дій та вчинків людей, заклали підстави для вивчення менталітету.

Остаточна легітимація проблематики повсякденності в історичній науці пов'язана з Ф. Броделем. Він показав, що умови повсякденного існування людини, той культурно-історичний контекст, на тлі якого розгортається життя людини, його історія, спричиняють вирішальний вплив на вчинки та поведінку людей. Ф. Бродель пише: «Висхідним моментом для мене була повсякденність – та сторона життя, в яку ми буваємо втягнутими, навіть не даючи собі звіту, – звичка, чи навіть рутина, це тисячі дій, що протікають і закінчуються наче самі по собі, виконання яких не вимагає нічиїх рішень і котрі відбуваються, по правді кажучи, майже не зачіпаючи нашої свідомості. Я гадаю, що людство більш ніж наполовину занурене в такого роду повсякденність. Незліченні дії, передані в спадок, накопичені без будь-якого порядку, повторювані до безконечності, перш ніж ми прийшли у цей світ, допомагають нам жити – і водночас підкорюють нас, чимало вирішуючи за нас впродовж нашого існування. Тут ми маємо справу зі спонуканнями, імпульсами, стереотипами, прийомами і способами дії, а також різними типами зобов'язань, що змушують діяти, котрі почасти, причому частіше, ніж ми це можемо уявити, занурюються до самих незапам'ятних часів <...>. Мені хотілось побачити самому і

показати іншим цю зазвичай ледь помітну історію – наче злежану масу буденних подій – зануритися в неї і опанувати її»¹⁸.

Інший анналіст А. Лефевр розглядав повсякденність як «справжній локус творчості, де створюється як усе людське, так і сама людина». А. Шюц називав повсякденність «верховною реальністю». «З самого початку, – писав він, – повсякденність постає перед нами як смисловий універсам, сукупність значень, котрі ми маємо інтерпретувати для того, щоб здобути опертя у цьому світі, прийти до згоди з ним»¹⁹.

Загострена цікавість до повсякденності сьогодні – ознака зміни парадигм, зламу, що супроводжується критикою глобальних пояснювальних схем, глобальних соціальних і культурних проєктів, прагненням до пошуку нових засад історичної науки, спротив проти репресивності класичної науки, класичних соціальних інститутів, підвищеною цікавістю до культурної плоти історії²⁰. Вона відкриває значно більші перспективи, ніж традиційна історія. Сама природа об'єкту, який досліджує історія повсякденності, наче «зсередини» змінює ставлення дослідника до того, що він знає, до самої ідеї пізнання соціального світу.

Директор Сорбонського Центру досліджень повсякденного життя М. Маффесолі трактує піднесену увагу до повсякденності як ознаку обвалу великих пояснювальних схем минулого²¹. Він пропонує вийти за інституційні межі й шукати опертя у тому, що у класичній науці розглядалось як зневажливо мале.

Російський культуролог В. Лелеко відзначає, що повсякденність у європейській культурі другої половини ХХ ст. набула нової якості під впливом науково-технічного прогресу. Повсякденне життя починає претендувати на високу культурну значущість, висувається на авансцену суспільного життя, знаходиться у центрі суспільної уваги²².

Увага вітчизняних істориків до щоденного життя спонукана зламом повсякденного життєвого укладу величезної кількості людей, що стався внаслідок розпаду СРСР. Водночас норми радянської повсякденності не подолані революційними змінами суспільного і державного ладу, вони в різних проявах і дозах продовжують визначати поведінку людей, їх вибір, впливають на ціннісні орієнтири. По-друге, концепції модернізму чи тоталітаризму, у межах яких відтворювалось радянське минуле, не надали вичерпного пояснення феномену історії країни Рад. Пануючий від здобуття самостійності України державницький підхід у національній історії донедавна також залишав на узбіччі історичної аналітики повсякденні реалії. Нині починає утверджуватись розуміння того, що хід історії залежить не тільки від «великої політики», а й повсякденних практик пересічних людей. Тому подальше зневажання «негаласливою» сферою життя не виправдане.

Усвідомлення в сучасній філософії, соціології та історії повсякдення як особливо значимої сфери, з одного боку, почасти повертає їй втрачений статус і, з іншого, показує в ній соціальний і етичний вимір в сучасності. Історик Л. Беловінський визначає повсякденність як «поєднання різних видів спеціалізованої і буденної діяльності, детермінованої ціннісними орієнтаціями людини». Історію повсякденності він трактує як «інструмент», що дозволяє перейти до вивчення і опису цілісних культурно-історичних процесів, орієнтованих... на людину»²³.

Історики повсякденності інтегрують різні види позанаукового соціального знання, проливаючи світло на всі ці уламки і фрагменти, банальності й вульгарності, котрі й складають зміст існування. З'ясовується, між тим, що в новому матеріалі і новою мовою виражена стара ідея: маси справді є рушійною силою історії, але мотивує їх діяльність зовсім не правильна теорія. Навпаки, звичайний досвід – ось локомотив людської історії. Це – галузь, де факти, повторюючись, перетворюються в структури, де виникає сподівання на новачку і водночас забезпечується стабільність соціального функціонування²⁴.

При вивченні світу повсякденності дослідник вдається до аналізу життєвого процесу, спираючись на певні соціальні інститути (школа, храм, ринок, театр, вулиця), хоча йому від самого початку ясно, що повсякденні практики не втілюються в жодному офіційному інституті. Вони утворюють своєрідні «вільні зони», захищені або ті, що бороняться від інституційних тисків²⁵. Дослідити цей простір «вільних зон», навчитися розбиратися в його рушійних силах, вміти бачити, як вони тиснуть на людське існування і діяльність, знати закономірності цих процесів у реальному втіленні, а не абстрагованому з суспільних відносин, і спостерігати живу еволюцію суспільства – ось завдання, до яких підійшла сучасна історична наука. Історія повсякденності передбачає зосередження уваги на поведінці, обрядових практиках, поглядах, уявленнях і формах повсякденного опору, опозиційності аж до державно-корпоративних взаємовідносин, а також на самосприйнятті суб'єктів дослідження. За допомогою останньої дослідник намагається поглянути на події та явища з урахуванням позицій її дійових осіб, що знайшло означення в такій категорії, як людський вимір. Той, хто займається повсякденністю теоретично, виходячи зі сприймання повсякденного життя як цінності, ніколи не буде прирівнювати теорію до реальності, патерналістськи ставитися до чужої чи власної повсякденності. Для нього немислима ситуація поділу світу на «ми» і «вони», де «ми» завжди праві, а «вони» – ні. Йому чужий погляд мудрих і всепроникних «ми», що судять історію з безпечної історичної відстані. Така позиція веде до розуміння неможливості вести теоретичну роботу в полюсах прославляння-викриття. Сам дослідник відчуває себе безпосередньо

включеним до живого історичного ланцюга і бере на себе відповідальність за діяння попередників і сучасників.

Якщо досліджувати радянську історію з точки зору повсякденності, то виявиться, що більшовицькі теоретики не прилетіли з Марсу, що сталінізм породжувався і зміцнювався у «теплій плоті» повсякденного існування. Тоді, ймовірно, виникає розуміння того, що біди нашого суспільства пов'язані не з діями прихованого ворога, а з мутаціями в клітинках цивілізації, що історія повторюється тому, що не змінюємося ми самі, що за ідеологією насилля над повсякденністю стоїть своя повсякденність²⁶. Саме практика повсякденного життя (якою, як з'ясувалось, «перевіряється» будь-яка соціально-історична теорія) «перекинула» марксистсько-ленінське вчення і саму конструкцію побудованого соціалізму. Процес «оповсякденювання» історичної дійсності, на думку німецького філософа Б.Вальденфельса, є всього лиш інструментом, що дозволяє уточнювати і ускладнювати існуючі моделі минулого.

Водночас, «імпресіонізм» повсякденності неминуче змушує дослідників до осмислення її феномену в зв'язку з реаліями неповсякденного життя і навіть всупереч їм. Однак через багатолічність повсякденності і, як наслідок, розмаїття дослідницьких завдань та використовуваних методологій, її численні тлумачення, по суті справи, не можна звести до спільного знаменника²⁷. Звичайно, існували і продовжують існувати різновиди соціального пізнання, не пов'язані з вивченням світу повсякденності безпосередньо. Однак з огляду на методологію пізнання важливим залишається питання про зіставлення соціального знання з первинними значеннями у складному космосі людських діяльностей. Ми повинні завжди повертатися до «забутої людини», чий почуття, уявлення і діяльність лежать в основі руху будь-якої соціальної системи.

При всій «академічності» наукових суперечок про поняття «повсякденність» ніхто не наважиться заперечувати, що нині в системі знань про минуле існує напрям, представники якого сполучають елементи матеріальної і духовної культури, вивчаючи житло, одяг, сім'ю, дозвілля, харчування, народження, смерть. Це історія маленьких життєвих світів, своєрідна альтернатива дослідженням, зосередженим на глобальних політичних подіях, суспільних структурах і процесах. Однак не слід вважати, що історико-соціальний аналіз намагається подати рух цивілізації як безладне нагромадження локальних побутових картинок. Навпаки, він спрямований на виявлення об'єктивних культурно-психологічних характеристик зовні буденних сторін людського життя. Ментальні установки особи, її поведінкові стереотипи значною мірою складаються під впливом повсякденності²⁸.

§ 3. Джерела з історії повсякденності

Як самостійний науковий напрям, історія повсякденності мусить спиратися на відповідний корпус історичних джерел, що надавався б не тільки до відповідної реконструкції щоденних практик, а й до адекватного тлумачення повсякденності, її розкодування, необхідного для цілісного розуміння історичного минулого в цілому. Зокрема, для отримання об'єктивних знань про історію повсякденності радянського суспільства в післявоєнний період необхідно розглянути низку джерелознавчих питань теоретико-методологічного та прикладного характеру.

Одна з центральних методологічних проблем пов'язана з самим поняттям історичного джерела в історії повсякденності. В основу його визначення традиційно кладуть інформаційну цінність, коли до історичних джерел відносять все, що містить інформацію про предмет дослідження. Друге важливе питання стосується джерелознавчої критики, тобто питання достовірності відображення, точності і повноти відтворення, що залежать від якості задіяних джерел, масштабів їх використання, а також методики і методології дослідження.

Деякі теоретичні питання джерельного забезпечення історії повсякденності вже знайшли певне осмислення серед істориків²⁹. На думку російської дослідниці А. Сальникової, джерела з історії повсякденності становлять особливий вид документів, в яких соціо-антропологічне начало виражене особливо потужно³⁰. Втім це не надає цим документам якоїсь виключності й ізольованості, навпаки, оскільки повсякденність являє собою форму звичайного протікання людського життя, то її прояви (факти повсякденності) відкладаються прямо чи опосередковано у різних документах. Тому як сама історія повсякденності не ізольована від «великої» історії, так і її джерела не ізольовані від інших документів. Такої ж думки дотримується російський дослідник А. Купріянов, спеціально підкреслюючи, що історик повсякдення може бути, так би мовити, «всеїдним»³¹. Скидається на те, що про повсякденність може свідчити ледь не будь-який людський документ: від штатного розкладу установи до приватного щоденника, від офіційної відомості на отримання зарплати до скарги чи судової заяви. Справді, джерела з історії повсякденності порівняно чисельні й різноманітні, оскільки у кожного була «своя» повсякденність, що на макрорівні зливається у повсякденність епохи, суспільства.

Джерела повсякденності залежно від походження і призначення можуть говорити про одне й те саме різною мовою, вживати різну лексику, послуговуватись різним семантично-символічним кодуванням реальності. Вони можуть засвідчувати різні сторони повсякденності, зовсім не

обов'язково дотичні для відтворення цілісної картини. Джерела повсякденності почасти не підвладні чіткій системності, тим більше ієрархічності, вони дуже часто мозаїчні, уламкові. Історику повсякденності нерідко, як археологу, доводиться за фрагментом вибудовувати ціле. Втім, як зауважив Ю. Лотман, вони можуть бути більш промовистими за цілі тексти: «Саме уламки! ... випадкові дефекти культурних пам'яток стають ефектами, потенціуючи можливості інших смислів, не передбачених повним текстом»³².

Мало, що джерела повсякденності надміру «неслухняні», «не вишикувані» та строкаті, їх, попри позірну простоту (яка іноді межує з примітивізмом і наївністю), насправді нелегко прочитати. Їх «маніфестний» зміст не вичерпує інформативності документу, його підтекст мусить теж підлягати розшифруванню. Інтерпретація змісту – чи не одне з головних дослідницьких завдань. Джерела з повсякденності вочевидь мають кілька рівнів інформативності. Передусім, вони фіксують факт, подію, обрамлюють її конкретно і предметно. Але, головне, вони містять приховану інформацію, символічну. Завданням історика є цей сенс віднайти і прочитати, піддати розшифруванню. Тлумачити такі джерела – непросто і відповідально. Текст завжди кимсь створений і являє собою подію, що сталась, перекладену якоюсь мовою. Одна і та ж реальність, кодована різними способами, дасть різні – іноді протилежні – тексти. Видобування з тексту факту, з розповіді – події являє собою операцію дешифрування. Щоб розкрити латентний зміст тексту, дослідник має вдаватися до різних джерелознавчих прийомів і методів. На текстових документах завжди є не тільки відбиток приватного авторства, на них позначаються закони політичного, релігійного, філософського порядку, жанрові коди, етикетні міркування епохи в цілому. Історик повсякденності має добре розумітися на них, щоб дійти справжнього змісту документального свідчення. Найчастіше вживаний прийом мікроаналізу не є універсальним, він різною мірою прийнятний до різних історичних епох³³.

У масовій уяві нерідко побутують помилкові судження і хибні уявлення про повсякденне життя радянських людей, що виникли через некритичне прочитання джерела і штучне накидання сучасних стандартів почування на пройдешне, так би мовити вимірювання сучасними мірками минулого. З огляду на це, напевне, як жодна інша історична галузь, історія повсякденності передбачає при джерелознавчому аналізі не відсторонений підхід, а авторську співучасть, коли дослідник здатний занурюватися в документ, щиро і зацікавлено переживати його відомості, співчувати його автору, разом з ним гніватися, радіти, обурюватися, ніяковіти, сумувати, сміятися. Це необхідно, оскільки відтворення повсякденної історії тримається не тільки на розумінні, а й відчутті реалій минулого. Саме

так історик може отримати ключ до розуміння минулого, яке лежить в «розумінні минулих розумінь»³⁴.

У традиційній історіографії «якісна» методологія, запозичена істориками з соціології у середині 1990-х рр., спочатку сприймалась як заперечення суворості наукового дослідження³⁵. З часом проблема доцільності використання «якісних» і «кількісних» методів при дослідженні історії повсякденності була плюралістично розв'язана на користь їх мирного співіснування і співпраці. Там, де можливо, історик повсякденності має зіставляти власні «враження» з контекстами будь-якого роду: звіряти випадок з даними статистики і демографії, ставити в найширший загальнотеоретичний контекст³⁶. Отже, історія повсякденності вимагає від дослідника умілого переходу від мікрорівня до макрорівня³⁷, переходу від приватного до цілого і навпаки. Перед істориком повсякденності має місце відмова від будь-яких апіорних суджень і постулатів і стоїть завдання подолання в дослідницькій практиці протиставлень індивідуального / колективного, одиничного / масового, унікального / загального³⁸.

Реконструкція щоденного життя не тільки суспільства, а навіть окремої групи або особи – процес надзвичайно не простий. Повсякденність багатоліка, вона може бути спостережена з різних позицій. Отже, вона не може бути висловлена лише одним способом.

Прийнятні для відтворення історії радянської повсякденності джерела можна розділити на такі групи: 1) офіційні історичні документи; 2) джерела особового походження (епістолярії, мемуари, біографії, щоденники тощо); 3) періодична преса; 4) художня література та історична публіцистика; 5) візуальна документалістика (кінострічки, світлини, листівки, афіші, плакати та інші поліграфічні носії); 6) усні свідчення (інтерв'ю, опитування, чутки, анекдоти, бувальщини).

Простір повсякденності охоплює різні території людського існування – від унормовано-виробничого до побутово-приватного. Кожний з цих теренів має свою документалістику. Офіційні законодавчі, розпорядчо-нормативні, виробничо-ділові документи, ділове листування проливають світло на масову повсякденність трудового процесу, суспільного життя, стосунків між різними владними і громадськими інститутами; судово-слідчі документи надають можливість простежити соціальні відхилення, прояви девіантної поведінки; демографічна статистика відбиває станово-вікові зміни суспільства тощо. Офіційні документи необхідні, без них історик втратить загальну мапу дослідження, зіб'ється на манівці дрібниць, випадків, нетиповостей і виключень. Водночас, галузь повсякденності є досить самостійною, вона до всіх владних рішень додає

чимало свого, насичує їх досвідом «маленьких приватних життів», які можуть радикально, до невпізнанності змінити ці офіційні настанови.

Історик повсякденності має вивчати різні документи, чітко визначивши позицію відтворення повсякденної історії. На історію повсякденності можна дивитися як «згори», так і «знизу». У першому випадку пріоритет мають документи офіційного походження, а в другому – приватні, неофіційні, хоча і в одному, і в іншому разі доцільніше їх комбінувати. Лише на перший погляд видається парадоксальною репліка Н. Козлової: «Працюючи з документами, вкотре переконаєшся, що не можна вірити епосі на слово. Не слід приймати за реальність ні те, що сказано офіційно, ні те, що записане у заповітному щоденнику»³⁹.

Офіційні документи дослідники зазвичай використовували лише по своїй прямій інформативності (наприклад, статистику зростання заробітної платні робітників у СРСР показували, як прояв турботи держави про добробут працюючих). Звично історик послуговувався відомостями, що напряду свідчили про факт, подію, явище, особу. До останнього часу джерелознавці зосереджувались на потенціалі офіційних документів, свідомо чи несвідомо відмовляючись від глибокого аналізу їх реальної відповідності дійсності. Через це й розквітла «історія без людини». Людина, по суті, була втрачена ще на рівні джерельно-документального кодування відомостей про неї. Поняття «соціальне середовище» («клас», «народ», «верства») без сліду поглинуло «пересічну людину», не залишивши про неї, конкретну, такої ж конкретної (унікальної) фіксації. Історія повсякденності актуалізувала інший підхід до документів офіційного походження, який, на думку деяких джерелознавців, навіть призвів до зміни джерелознавчої свідомості як «...сукупності буттєво притаманних тій або іншій історіографічній ситуації знань, уявлень про історичні джерела і шляхи їх вивчення, теоретико-методологічних конструкцій, методичних схем, класифікаційних настанов, очевидних і неочевидних канонів, невербалізованого дослідницького досвіду»⁴⁰. Через це змінився не тільки статус джерел, а й оптика бачення документа. Саме інший кут зору на писемне джерело (почасти не раз бачене, читане, проаналізоване), відкриває (розбуджує) другий пласт інформативності, яка набирає чинності в разі інших запитань до джерела. Не випадково Н. Яковенко вказує на те, що так звані «білі плями» в історії, крім іншого, нерідко спричинені невмінням дослідника «запитати» документ, «розговорити» його, побачити в ньому інші можливості свідчення. На її переконання, «поява одного нового питання лавиноподібно тягне за собою вервечку інших, і власне в такий спосіб – у конкуренції гіпотез і відповідей – розвивається історична наука»⁴¹. Це її застереження вкрай важливе для історика повсякденності. За офіційним фіксатором можна

розгледіти почасти не один і не два рівні відомостей про справжні реалії життя людей. Для прикладу, скарги і заяви громадян не тільки вказують на негаразди соціального забезпечення, а й засвідчують настрої людей, їхні фобії і забобони, а також виказують опірність (чи терпимість, чи байдужість) суспільства до владних рішень і практик.

В унормованій ієрархії джерел традиційно найважливішими визнаються оригінальні офіційні документи, сучасні подіям, явищам, фактам або ідеям, з якими вони пов'язані. Вважається, що їм притаманна найбільша достовірність та інформативність, бо вони знаходяться за місцем і часом «найближче» до подій, що піддаються аналізу. Їм традиційні історики віддають перевагу. Архівосховища зберігають документи різних державних і урядових установ, політичних партій, громадських організацій, товариств і об'єднань. Ці документальні колекції склалися згідно офіційних настанов і стандартів, багато реалій не ввійшли до кола їх презентації, оскільки не мали офіційного поклику, знаходились поза визнаною шкалою показників і цінностей. Такі документи уможливають погляд на події та явища з офіційної точки зору, відображають історичні процеси згідно рекомендацій, постанов, резолюцій, циркулярів, приписів, наказів тощо. Якщо ці документи і відбивають життєві перипетії, то у межах офіційно прийнятних стандартів. Історик повсякденності не повинен забувати, що до радянських архівосховищ потрапляли переважно документи певних органів управління, державних установ, громадських організацій тощо. Це документи, що відбивають їх діяльність у реалізації державної політики, вони й зібрані під цим кутом зору, їх позиція не тільки відсторонена від безпосередніх її виконавців, а й почасти не враховує зворотної реакції, або її типізує, не даючи конкретної характеристики. Це документи загального характеру.

Втім, вивчаючи повсякденне життя людей (того чи іншого часу, станово-групової, статево-вікової, етнічно-конфесійної приналежності тощо), історик справді не може обійтися без подібних фактів-цеглин. Чи можна говорити, припустимо, про рівень матеріально-побутового забезпечення, не маючи офіційних відомостей про рівень заробітної платні, пенсійного забезпечення, преміювання й інших соціальних виплат, а також про споживчий кошик (у кількісному і якісному вимірі), про цінову політику на промислові й продуктові товари, коливання ринкових цін? Як розкрити дозвілєву сторону повсякдення, не оперуючи офіційними відомостями про мережу театрів, кінотеатрів, клубів і будинків творчості, не спираючись на статистику відвідування бібліотек, музеїв, спортивних секцій, культурних закладів тощо? Без офіційних відомостей про мережу лікарень, медичних пунктів, аптек, санаторіїв, будинків відпочинку, про кількість і фаховий рівень лікарського та

середнього і нижчого медичного персоналу в них, а також про матеріально-технічну базу цих закладів такий важливий бік повсякденності як фізичний стан, самопочуття і здоров'я суспільства залишитись без належного висвітлення.

Офіційні документи є продуктом відбору. Великі групи документів, з якими працює історик, містять матеріал, вибірковий за своїм характером. Його відбір залежав як від особистих уподобань автора даного джерела, так і особливо від панівних у його час і його соціальній групі ціннісних настанов. Таким чином, коли історик починає досліджувати певну проблему, він має враховувати ту обставину, що наявні у нього документи можуть вважатися першоджерелами лише досить умовно, оскільки вони пройшли стадію відбору і первинної обробки, проведених як раз тим часом і тими людьми, історію яких ми маємо намір вивчати.

Особливий вид документів становлять інформаційні довідки ОГПУ та інших політичних органів про настрої, наміри, сподівання радянських людей. Тривалий час ці джерела були недоступними для істориків або через політичну кон'юнктуру не були затребувані. Переважно ці документи використовували для з'ясування стосунків між владою і суспільством, але вони містять інформацію про конкретні ситуації, обставини, події буденності, які вплинули на формування настроїв, вони відбивають щоденні проблеми життя. Їх всебічне і детальне вивчення дозволить історіку повсякденності побачити справжнім щоденне життя без романтизації⁴².

Отже, історична реконструкція – це побудова історика, зведена зі сплаву повідомлень джерел і власних уявлень про історичний процес, що всмоктали в себе досвід науки і сучасну картину світу⁴³. Разом з тим, зрозуміло, якою б не була запитальність до офіційних документів, навряд чи можна розкрити повсякденні практики у повному обсязі тільки за ними. Побудований з цих цеглин «будинок повсякденності» у самому кращому разі буде позбавлений щонайменше інтер'єру, щонайбільше – атмосфери щоденності, яка створюється конкретним, не приписовим буттям людини.

Відтворити і зрозуміти його надають можливість інші свідчення – документи особового походження: листи, щоденники, спогади тощо. Вони мають виразний відбиток індивідуальності автора, його особистісного розуміння і бачення світу, його ставлення до описуваних подій. Вони суб'єктивні, у них реалії повсякдення виринають вибірково, суголосно настрою автора, відповідно до його оптики бачення подій. Такі тексти містять певний культурний код (в якому враховано мовний етикет, етнічну чи соціальну приналежність, конфесійні упередження, стать, пріоритети мікрогрупи, освіту, ідеологію, родинну традицію, підсвідомі комплекси і т.д.). «Нестандартні» наративні его-документи у плетиві відтворюваного минулого відображають атмосферу подій та авторське сприйняття реалій.

Робота з такими документами вимагає певних застережень. На відміну від офіційних документів, особові писемні джерела можуть бути надміру балакучими, відхилятися від теми, можуть бути «пліткарями або скандалістами» (Р. Колінгвуд), з іншого боку, їх автори могли щось не розгледіти, забути, чи пропустити якісь факти, могли через власне невігластво або примху перекрутити їх. Проблема вимагає вміння зіставляти свідчення «голосів з хору» (Н. Козлова), що іноді не звучать в унісон, нерідко й суперечать одне одному.

Особові документи не є загальнопредставницькими. Адже за перо беруться далеко не всі й не завжди. Це закономірно і цілком зрозуміло: перед тим, як стати автором такого роду документів, людина має набути біографічної ідентифікації⁴⁴, усвідомити значущість власної долі і власного повсякдення для історії суспільства. Н. Козлова вирізняла в радянській спільноті «розмірковуючу меншість» і «нерозмірковуючу більшість»⁴⁵. А. Сальникова вважає більш коректним і правомірним поділ суспільства на «меншість, що пише», і «більшість, яка не пише». Вона разом з тим підкреслює, що свідчення меншості придатні для характеристики життя більшості, оскільки «письменна» меншість засвідчує не тільки власне побутування, а й почасти (а іноді переважно) повсякденність «чужу», життя-буття дистанційованих, а тому й оцінюваних верств. Слід не забувати, що «неписьменна» більшість теж не «безсловесна», вона репрезентує себе у фольклорі або джерелах невербального характеру.

Письмові свідчення приватного характеру виникають не у стерильному середовищі, в будь-якому разі вони, свідомо чи підсвідомо, створюються з оглядом на обставини суспільного контексту, в них мимоволі враховуються морально-етичні норми, усталені стандарти суджень і оцінок. Отже, за приватними спостереженнями і зауваженнями – не тільки індивідуально-персоналізований зріз часу, а й відбиток громадського смаку в широкому розумінні. Свідчення приватних документів, на відміну від офіційних, мають несподіване, незвичне акцентування на так званому головному і другорядному, в них вони можуть мінятися місцями, чого не припускають документи офіційного формування. Нерідко у мимохідь кинутих висловах чи фразах можна вловити найточнішу оцінку досліджуваного, коли неочікувана фіксація випадковості віддзеркалює закономірність, а підкреслена виключність відтіняє типовість явища. Погляд пересічної людини, людини з натовпу, нерідко вихоплює з життя такі факти, які з офіційних позицій вже не помічаються і тому не беруться до уваги при аналізі. Приватний автор вільний у виборі об'єкта спостереження і ракурсі його оцінювання.

«Місця пам'яті» радянської людини численні та різноманітні, але вони почасти дуже крихкі й ненадійні – їх ефемерність визначається природою

людської пам'яті: особисті версії великої історії з часом остаточно замінюються «вже чутими і баченими» офіційними версіями, запозиченими з книг, газет, радіо, журналів і з екранів телебачення. Так само очевидне і те, що пам'ять схильна до нормалізації минулого, стирання найбільш травматичних моментів, селективного збереження окремих ситуацій, внаслідок чого минуле неминуче міфологізується, набуваючи рис «золотої доби».

Персоніфіковані документи особового походження подають індивідуальне бачення і розуміння повсякденності. Природним є питання, наскільки приватна інформація може бути екстрапольована на сукупність відносин даного часу. А. Сенявський у зв'язку із цим запроваджує поняття «матриця повсякденності», під якою він розуміє наявність певних матеріально обумовлених, соціально заданих параметрів, що обмежують кордони індивідуалізації повсякденного життя⁴⁶. Автор підкреслює, що за унікальною індивідуальністю кожного джерела неминуче прихована узагальнена типовість. Крім того, можливості типологізації ускладнюються через виключність, нестандартність свідчення. Міра узагальнень, припустимих екстраполяцій на підставі цих свідчень має ґрунтуватися не тільки на чисельно представницькому масиві, а й на зваженості контекстивного співвідношення приватного і суспільного, одиничного і множинного.

Приватні документи мають на собі важливий відбиток – їх словниковий масив відображає не тільки мислительно-інтелектуальну культуру автора, а й сучасні йому мовленнєві норми, стандарти, сленги. З повсякденним існуванням людини тісно пов'язані фігури ідеологічної мови часу. Деякі фрази можуть видаватися лункими і порожніми, коли ми читаємо їх з історично безпечної відстані, а свого часу містили виразний зміст. Такі фігури мовленнєвої культури – відбитки (зліпки) часів для нас, а тоді вони були чинниками життя.

Серед документів приватного походження виключним явищем є щоденники. Як авторські записи, вони виразно суб'єктивні, але, фіксуючи суспільні події, вони перетворюються на своєрідний документ епохи. Для історика повсякденності порівняння щоденників різних людей, що й не знали про існування один одного, спостерігали одне й те ж з різних позицій і оцінювали його з власних позицій, є дуже важливим прийомом відтворення атмосфери досліджуваного періоду. Відомо, що від повоєнного періоду збереглась невелика кількість щоденників. Зазвичай, це поодинокі записи службовців, студентів, частіше інтелігенції; робітники і селяни робили це вкрай рідко, оскільки не надавали виключності своєму повсякденному побутуванню, їх персоналізація була поглинута колективною життєдіяльністю. Втім, ці рідкісні свідчення важливі для розуміння повсякденності «зсередини».

Люди можуть залишати по собі різні документи особового походження, що так або інакше відбивають їхнє повсякденне існування. Одним з таких різновидів можуть бути так звані «кадрові» («виробничі») автоджерела (у радянський час – заяви, особові листки по обліку кадрів, службові автобіографії тощо). Ці «службові» джерела є цінними для відтворення історії «трудової» повсякденності. В цілому вони доволі схематичні та формалізовані, позбавлені будь-яких натяків на індивідуально-чуттєве сприйняття авторами документів повсякденної дійсності або її «неформальних» сторін. Втім, ці документи саме завдяки своїй однотипності дозволяють досліднику узагальнювати не тільки кількісні дані, а й відстежувати типові характерні ознаки у повсякденності соціальних верств.

Варіантом хроніки приватного життя особи є автобіографія. Співставлення автобіографій однієї й тієї ж людини, складених у різний час, свідчить про прагнення представити своєрідні «засоби захисту» (запобіжники) перед вимогами часу і судом історії⁴⁷. Автобіографії радянського часу помітно схематизовані, більше не повідомляють про їх автора, ніж засвідчують, оскільки вони пишуться за стандартами системи соціально-кадрового анкетування, втрачаючи індивідуально-особистісні ознаки, що дозволяє говорити про уніфікацію суспільства.

Спогади – також унікальний людський документ, свідчення про час і про людину в ньому. Позиція мемуариста більшою мірою, ніж автора щоденника, наближена до позиції дослідника-спостерігача. Цінність мемуарів у тому й полягає, що автору доводиться роз'яснювати те, що колись було «зрозумілим для всіх». Загально відомо, що використання мемуарів потребує глибокого знання особи автора та його долі, а також врахування часу, місця й обставин їх написання. Людська пам'ять епізодична і необ'єктивна, вона подібна до прожектора, який вихоплює з темряви щось і робить його яскравим і виразним, втім поза променем цілком може залишитися щось не менш, а може, й більш важливе і яскраве, пам'яті притаманна ефектність і магічність, вона пристосовується до тих деталей, що їй «зручні». Масив мемуарної літератури радянських часів у цілому менш інформативний, порівняно зі спогадами людей, наприклад, ХІХ ст. На ньому поруч з іншими чинниками позначилась вимушена обережність, для якої було цілком достатньо підстав. Автори більше замовчували, ніж повідомляли. Недомовленість чи завуальованість є типовою ознакою спогадів радянських людей, деякі дослідники називають їх «невиговореними до кінця»⁴⁸. «Зони замовчування» у мемуарах можуть бути настільки значними, що не помітити їх стає неможливим. Автор, свідомо чи позасвідомо, не торкався того боку повсякденного життя, що міг зашкодити соціальному статусу чи навіть його зруйнувати. З огляду на це окремі сюжети табуувались. Але за табу завжди щось приховується,

причому те «щось» при неупередженому погляді може виявитися дуже суттєвим. Відомо, що знані політичні й громадські діячі почасти свої спогади переписували не один раз, пристосовуючись до мінливих обставин, редагуючи їх під акомпанемент цих обставин, щось викидаючи або додаючи у тексті, змінюючи акценти і наголоси, ретушуючи чи підкреслюючи згадувані події, факти, явища.

До документів, безпосередньо занурених у повсякденність, відносять приватні листи. У них, зазвичай, йдеться про суто особисте, але також «проговорюється» епоха, її специфіка, атмосфера. За особистими листами можна відтворити широку панораму способу життя не тільки окремих громадян, а й великих соціальних прошарків. Читаючи листи, можна відчувати дух епохи, її стиль, специфіку поведінки людей у конкретних обставинах. «Хоча вони проливають світло на фрагменти життя їхніх авторів, – пише Є.Маланюк, – разом вони становлять мозаїку, яка змальовує всі суспільні турботи й досягнення»⁴⁹. Побутові аспекти життя соціуму не менш суттєві для розуміння тієї чи іншої епохи, ніж її політична й економічна історія. За листами можна пізнається «психологічний клімат» часу. У кожному листі – особистість, на поведінці й способі міркування якої позначається вплив певної соціальної групи, а прагнення і бажання висловлені більш прямо і безпосередньо, ніж в документах офіційного характеру. М.Коцюбинська називає листи, епістолярну спадщину, епістолярну творчість інтелектуальним продуктом особливого роду: «Текст як багатofункціональна система, дотична до різних сфер суспільної та індивідуальної свідомості, стилістично неоднорідна, змістово багатогранна, максимально – просто впритул – наближена до найінтимніших пластів духовного буття людини. Своєрідний синтез *ratio* й *emotio*. Явище межове – на зіткненні різних аспектів і «жанрів» людської поведінки, різних рівнів самоусвідомлення людини. Від здійснення суто житейських «приземлених» комунікативних функцій – до самоцінних виявів духу. Пронизливо одверта сповідь; скрупульозний щоденник... неприхована “гаряча” характеристика звичаїв і персонажів певного середовища; хроніка доби, сповнена теплих цюхвилинних деталей, що, не зафіксовані сьогодні, вже завтра підуть в непам’ять; автопортрети і портрети людей – від ситуативних мініатюр до монументальних полотен; “тра” розуму і сплески чуття, не призначені для широкої публіки, так би мовити, в одному примірнику – і тим цінніші...»⁵⁰. Листи – невимушені свідчення, їх правдивість небезпечна для режиму, зберігати такі «документи для вироку» за радянських часів було небезпечним. За епістолярними збірками, що дійшли до нас з сталінських часів, криється й така характеристика їх зберігачів як особиста мужність.

У листах зустрічаємо свідчення особисте, «зсередини», найменш підвладне кон'юнктурі й диктатові ситуації, вільне від цензури. Жоден офіційний документ, з якою б акуратністю і старанністю він не складався, не відтворить справжніх переживань, настроїв, оригінальних оцінок, сумнівів чи вагань. Саме у конфіденційних документах люди фіксують свої рішення, незгоду, а іноді й потаємні гадки, не думаючи про те, що в майбутньому їх прочитають історики⁵¹. Чимало важливих відомостей з окремих епістолярних документів історики використовують у наукових розвідках, та, слід визнати, що величезне їх число залишається ненадрукованим, незадіяним у історичній реконструкції громадського і особистого життя. Читаючи листи, не можна забувати про «презумпцію перлюстрації»⁵².

Джерела особового походження складають певну трудність у користуванні через нечисленність, розпорошеність в архівах. З іншого боку, заповнити пробіл дозволяють скарги, заяви громадян до різних інстанцій, тобто документи, які характеризують стосунки людини з владою.

Важливим, хоч і своєрідним, джерелом для вивчення повсякденності є художня література. Проблема художньої літератури як джерела історичної інформації не нова для істориків, вона не тільки відбиває загальні принципи наукового джерелознавства, а й розкриває історію взаємин літератури, історичної науки і філологічних дисциплін⁵³. Позиція радянського академічного джерелознавства щодо художньої літератури була цілком однозначною: як історичне джерело розглядалися тільки літературні тексти давнини. Питання про право історика використати художню літературу як історичне джерело при вивченні нової та новітньої історії тривалий час обминали мовчанням, хоча в історичних працях художні твори нерідко використовувалися як коментар до подій і явищ суспільного життя. Історики усвідомили, що література здатна «намацати» і зафіксувати реальність, вловлювати на позасвідомому рівні існуючі в суспільстві настрої задовго до того, як вони будуть систематизовані мовою науки і знайдуть відображення в історіографії⁵⁴.

Для історика повсякденності художній твір вартісний з кількох причин. По-перше, завдяки розгорнутому (у часі й просторі) авторському опису характерів героїв, їхніх вчинків, норів, світу ціннісних орієнтирів і моральних принципів вимальовується загальне уявлення про морально-психологічний клімат епохи, про притаманні їй життєві норми і аномалії громадського і приватного життя, про стандартні і виключні, прийнятні і девіантні поведінкові реакції різних соціальних верств (чи їх представників) у певних умовах, про їх емоційно-чуттєві переживання тощо. По-друге, присутній у художньому творі детальний опис матеріально-побутових умов життя і праці надається до відтворення цілісної образної конкретики предметно-речового оточення людей. У такий спосіб повсякдення набуває

своєї «тілесності» у кількісному й якісному розумінні, у кольорі й об'ємі, у звучанні й пластиці, у плинності й мінливості. Завдяки такій «матеріалізації» повсякденного простору можна виявити в ньому типове й унікальне, масове й одиничне як на рівні побутовому (їжа, харчування, одяг, взуття), так і сенсово-аксіологічні пріоритети (світоглядні виміри, культурно-естетичні потреби). По-третє, розкриття внутрішнього світу героїв, аналіз їхніх емоційних переживань, спостереження за ходом їх роздумів, розвитком їх мрій і намірів, споглядання за їх віруваннями і потаємними переживаннями сприяють розумінню духовної складової повсякденного життя, його ментальних складових.

Романи, повісті, нариси, новели, оповідання, п'єси радянського періоду не можна називати документальним джерелом у прямому розумінні і, звичайно, не можна використовувати для отримання прямих фактичних відомостей, яким би суттєвим не був у них елемент соціальних спостережень або автобіографічності. Справді, в академічно-класичному розумінні історичні романи або історичні п'єси не являють наукової цінності. Але істориками вже давно помічено, що справжні письменники, працюючи над історичною тематикою, ретельно вивчають історичні документи, занурюючись не тільки у хронологію подій, у причинно-наслідкові зв'язки між ними, а й у предметно-речове оточення персонажів, морально-психологічну атмосферу часу, прагнучи не схибити проти відповідності зображуваної реальності. Вони акуратні в головному і в деталях, для них істотним є не тільки відповідність сюжету історичній конкретиці, фабула твору при всій творчій фантазії митця не повинна суперечити справжньому минулому. Героями історичного твору можуть бути вигадані персонажі (повністю або на основі прототипу) або реальні історичні постаті (колись дійсно існуючі). Виписування їх характерів, обставин дій і переживань, врешті їх доль вимагає від письменника дослідницького таланту і громадянської відповідальності.

Написані з таких позицій твори на історичну тематику справді набувають характеру панорамного письменства, багаті на достовірні деталі, дрібниці, нюанси. Якщо традиційним істориком художня література може бути використана як додаткова, але не обов'язкова підказка для реконструкції, то для історика повсякденності вона стає важливим важелем розуміння реалій минулого. В офіційних документах він не віднайде свідчення про повсякденні турботи пересічної людини, писемні джерела особового походження надають досліднику таку можливість, але вона може бути фрагментарно принагідною, випадково мозаїчною. Історик-документаліст через відсутність необхідних деталей приречений на схематизм розповіді, її абстрактність і вимушену умовність. Письменник же задля виразності зображуваної картини усуває

документальні прогалини, довіряючись творчій інтуїції, він виписує історичне мереживо подій з певною часткою фантазії, підживленої загальною культурною ерудицією і творчим досвідом митця.

Зрештою, історик-дослідник не зайве поруч зі строгим офіціозом документів послуговуватися яскравими літературними творами, де історичні сюжети набувають тілесності, барв і контрастів, індивідуально-психологічної виразності, соціальної гармонії чи конфліктності.

Особливої ваги для історичної реконструкції набувають художні твори, написані автором синхронно з епохою, що цікавить ученого, або по її свіжих слідах, коли письменник сам був занурений в «історичну лабораторію» свого твору. Вони дозволяють проникнути в інтелектуальне і соціальне середовище описуваного періоду, в якому жив автор, а почасти містять яскравий опис його оточення⁵⁵. Письменник-сучасник бачить історичні реалії не тільки «зсередини», а й «врівень». Він є співавтором свого часу, водночас він – його фотограф і літописець, він фіксує мить, те, що сплине дуже швидко і безслідно. Спостережливе і чутливе око письменника з безлічі розмаїтих проявів щоденного життя здатне вловити виключно показове, у той момент, може, й не помітне іншим, занотувати його для майбутнього. Не випадково Ю. Тинянов зауважував: «Те, що сьогодні є літературним фактом, на завтра стане простим фактом побуту й історії»⁵⁶.

Варто підкреслити, що художня література може в образно-сюжетній формі, метафоричною мовою сказати більше і точніше про час, коли офіційний документ не міг цього відбити. Пишучи твір, письменник моделює життя, осмислюючи його, проаналізувавши й узагальнивши всі доступні йому відомості про нього, розставляє необхідні акценти, визначає доміанти громадського життя, вирізняє особливості особисто-персонального буття людей. З цієї точки зору художній твір є не тільки відбитком змодельованої реальності, але й вмістилищем її сенсів. Отож, художній твір, так би мовити, налаштовує історика на потрібну хвилю сприймання минулого.

Історичні романи, історико-літературні, теоретичні й критичні статті багатьох письменників становлять великий інтерес для історика повсякденності через присутню у них конкретику, антураж подій, атмосферу в цілому. Ю. Лотман у своїх дослідженнях передусім спирався на історичні факти і документи, але для нього не менш промовистими були мистецько-побутові речники доби. Він вважав науковий і мистецький погляди рівноправними і взаємо необхідними методами історичної реконструкції: «...це наче два людських ока людської культури. Саме їх відмінність (і рівноправність) створюють об'єм нашого знання. Мистецтво не можна віднести до галузі розваг або наочних ілюстрацій до високих

моральних ідей. Мистецтво – це форма мислення, без якого людської свідомості не існує, як не існує свідомості з однією півкулею»⁵⁷.

Звернення до досвіду письменників-реалістів у світлі нинішніх дискусій навколо повсякденності цілком природне. У передмові до теоретико-критичних праць з проблематики повсякдення Б.Хаймор говорить про те, що художня проза заслуговує на увагу як «експериментальне дослідження дослідної сфери повсякденності»⁵⁸.

І справа не тільки в тому, що «намагання відтворити текстуру повсякденного досвіду засобами мистецтва і літератури можуть становити інтерес... як джерело інформації» – вони цікаві і в теоретичному, методологічному плані. В опануванні матеріалу настільки аморфного, що вперто вислизає від концептуалізації і узагальнення в конкретику деталі або невиразність загального місця, традиційний для наукового письма об'єктивізм виявляється неспроможним – звідси експерименти з гібридними жанрами, відверто «художніми» конвенціями і прийомами.

У літературі повсякденність – це звична окресленість життя. Тут реальність повсякденного життя постає як самоочевидна і неусувна фактичність. За літературним твором стає зрозумілим, що межі повсякдення визначаються зсередини мірою усвідомлення допустимого і неприйняттого. Зі знаком «плюс» ці межі постають, як «обереги», які дають людині почуття захищеності, задоволення, впевненості, безпеки і комфорту. Й зі знаком «мінус» – як «перепони», що перешкоджають індивідуальним бажанням. І в тій, і в іншій якості межі-рамки повсякденності вважаються «природними» і тому не передбачають ні обговорення, ні запитальності. Саме завдяки відсутності одного і другого – на підставі володіння загальним знанням, природність і універсальність якого самоочевидна – у співмешканців цих меж створюється відчуття надійного взаєморозуміння («спільного смислу» – *common sense*)⁵⁹.

Публіцистика так само становить особливе джерело для історії повсякденності. Публіцистичні нариси і замальовки письменників чи істориків (відомо, що вони нерідко вдаються до публіцистичного жанру, особливо на початковому етапі фахового дослідження), не вимагають суворої наукової аргументації, припускають гіпотетичність суджень і висновків, хоча зроблені на підставі конкретних фактів і подій. У довершеному науковому дослідженні чимало з них втрачаються через узагальнення, типізацію, систематизацію.

Історія повсякденності звертається до розгляду звичайного життя людей, до всього, що його складає: це будинок, одяг, харчування, предмети побуту, історія хвороб, історія праці та відпочинку і чимало іншого. Очевидно, що основну увагу історія повсякденності зосереджує на

щоденній діяльності, в якій переважає елемент повторюваності. З огляду на це, періодична преса становить особливий джерельний комплекс.

Фахові журналісти чи кореспонденти-аматори у своїй повсякденній діяльності прагнули відтворити і відтворювали те, що вважали найбільш виразним для свого часу (в негативному чи позитивному плані), вони зосереджували свою і читацьку увагу на фактах, подіях, явищах, що, на їх погляд, становили зміст епохи. Вони відбивали як найбільш актуальні, пекучі проблеми поточного історичного моменту, так і рутинність сучасного їм життя.

Репортажі, інтерв'ю, документальні нариси, замальовки з місця подій напряду практично ніколи не ставили у центр уваги звичайну щоденність, але будь-який фахівець газети чи журналу не обходиться без деталей в описі події чи портретуванні героя. Для виразно-вирашного тла ним нерідко добираються контрастні позиції. Часто вживана журналістами пряма бінарність (героїка-буденність, свято-будні, минуле-сучасне, виключність-пересічність) мимохідь подає історика повсякденності соковитий живий матеріал. Нерідко зі звичайного оперативного завдання виростав цілий напрям професійної зацікавленості журналіста, він здійснював комплексне дослідження події, нагромаджував різноманітні відомості, головні й другорядні, необхідні для розкриття мети. Принагідно підкреслимо, що чорнові нотатки журналіста, що не ввійшли до публікації, є виключним джерелом для історика.

Періодика з дня в день накопичувала унікальний матеріал завдяки проголошеним провідними темам і кампаніям, часто системно аналізуючи його і вміщуючи у постійних рубриках, відстежуючи читацькі відгуки й реакцію громадськості. Газети становлять унікальне джерело повсякденності, оскільки фіксують її по-гарячому. Крім того, ця сфера через свою непримітність і неофіційність не підлягала тотальному цензуруванню у пресі, хоча й висвітлювалась не без контролю – її негативні явища подавались як виключення, аномалії, відхилення. Застосовуючи метод від зворотного, такі повідомлення дають можливість відстежити, яким насправді був морально-психологічний стан і самопочування суспільства.

Через традиційне розташовування відомостей про культурне і спортивне життя на останніх сторінках газет вони є безпосереднім унікальним вмістилищем повсякденності. Розміщені тут різноманітні реклама й оголошення дають можливість детально «прочитати» щоденне життя суспільства: що читали, передплачували, обговорювали, дивились, купували, одягали, носили; куди мандрували; у що вкладали гроші; де і за яку платню працювали, в який спосіб відпочивали; як облаштовували побут тощо.

Громадська думка, почасти не маючи адекватної можливості виразитися публічно, попри це, доволі часто все ж піддає оцінці те, що

відбувається, й це оцінювання висловлюється в усній мовленнєвій культурі. З огляду на це, для відтворенні повсякденності варто використовувати і таке джерело як фольклор, а також записи усних розповідей безпосередніх учасників подій, їх сучасників-спостерігачів. Серед фольклорних форм на селі слід зосереджуватись на піснях, частівках, байках-оповідках (чутках, бувальщинах), приказках, примовках. Прислів'я і приказки, зазвичай, породжуються обставинами, виявляючи психологічні погляди суспільства. Серед усної творчості городян вирізняються кабацька (трактирна) пісенна творчість, притаманна переважно міському плебсу, та анекдот, творення якого найчастіше визнають за демократичною інтелігенцією і освіченим міщанством. Останній був ігнорований офіційними радянськими істориками, не брався до суворой аргументації, оскільки оцінювався через призму «антирадянської агітації і пропаганди».

Не випадає сьогодні говорити, що анекдот має бути залученим до історичних аргументів радянського ХХ ст. (досить лише нагадати, що розповідь анекдоту була підставою не тільки адміністративного, а й карного переслідування громадян)⁶⁰. За оцінкою одного з найглибших літературознавців і культурологів ХХ ст. В. Днепров, анекдот був єдином можливим у радянській час видом фольклору. Виникнення анекдоту породжується певною життєвою ситуацією, у цьому сенсі його можна розглядати як специфічну форму «ужиткового мистецтва» – його розповідь «вживається» до теми розмови, до осмислення якоїсь життєвої події⁶¹. Він є плодом творчого синтезу словесного і виконавського мистецтва, тому що той, хто розповідає анекдот, є не тільки співавтором його словесної канви, а й свого роду «самодіяльним актором», що представляє ту його форму, котру називають «мистецтвом читання» або «художнього слова». Насамкінець, останнє, що дозволяє розглядати анекдот як модифікацію фольклору – це його зв'язок з традицією народної «сміхової культури». Суть «сміхової культури», як виявив М. Бахтін, полягає в тому, що вона «ввертає навиворіт» самі піднесені ідеї, дозволяючи собі висміювати, пародіювати міфічні уявлення і культові дії, висловлюючи тим самим усвідомлення відносності, а почасти й ілюзорності їх величі. Політичний анекдот дозволяв, знімаючи наліт міфу, сакральності з політичної реальності, тверезо поглянути на політику і політичних лідерів.

В умовах жорстокої несвободи політичний анекдот віддзеркалював ставлення суспільства до важливих подій і явищ⁶². З іншого боку, політичний анекдот транслиував керуючим настрої і сподівання керованих, він передавав те, що не потрапляло до офіційної преси через контроль цензури⁶³. Анекдот являв собою «підпільний» канал комунікації. У цьому сенсі його цілі різноманітні: від самозахисту особи до відкритої

словесної агресії. Він також виконував функцію «зняття» опозицій «влада – народ», «панування – підкорення», викриваючи амбівалентність будь-якого політичного явища, позбавляючи його прямолінійності та категоричності. Тим самим анекдот показував приховану реальність, стимулюючи критику офіційної ідеології. Але в жодному разі анекдот – не тільки засіб протистояння режиму. Являючи собою форму критики і протесту проти жорстокості й обмеженості влади, він був водночас і способом популярної розваги⁶⁴, відповідно, анекдот надається й до розкриття відпочинково-дозвіллевої сторони повсякденності.

Соціокультурна функція визначає і зміст анекдоту, і його жанрову строкатість, і його національну своєрідність, і характер специфічно-анекдотичного гумору. Дослідник повсякденності може почерпнути важливу для нього інформацію з анекдотів різного жанру (і з побутового, і з політичного, і з етичного), оскільки кожний з них відбиває певну галузь повсякденних практик і норм, ставлення суспільства до них. Втім, анекдот за будь-яких обставин – яскрава квінтесенція життєвої ситуації, влучно вербалізована оповідачем, хоч і не завжди вживана в офіційному колі обговорення проблеми. Лаконічність і дотепність висловлення в анекдоті допускає інтерпретації теми, що підтверджує його осмислення в суспільстві, засвідчує його влучність та його прицільну дошкульність. Потрапити в анекдот вважалось за «особливий» талант. Як по міфах «Іліади» Г.Шліман зміг знайти Трою, так і по історичних анекдотах можна знайти історичні реалії, не зафіксовані в документах. Насамкінець, важливе не тільки те, що насправді було, а й те, чого не було, про що думали і говорили люди. Історія духу не менш значуща за реалії історичного суспільства. Є факти, що ніколи не траплялись і живуть тільки в віруваннях, при цьому вони справляють більший вплив на хід історії, ніж деякі речі, які справді відбулися⁶⁵.

Ще одним важливим, хоча й суперечливим джерелом для дослідження повсякденних реалій є чутки. Їх значення зростає у переломні, нестабільні епохи, коли сама атмосфера створює сприятливий ґрунт для різного роду страхів, побоювань і разом з тим надій і сподівань. Чутки, як вид комунікації, поширюються стихійно, хоча переважно у «своєму» середовищі, яке пристосовує достовірність чуток до власного досвіду і сподівань. Через посередництво усного мовлення не просто циркулює інформація всередині однієї соціальної групи, а й змінює її поведінку. Нерідко чутки конкурують із засобами масової інформації. Попри те, що чутки мірою поширення нерідко деформуються (аж до протилежного), їм все одно довіряють, значить, і враховують у повсякденних практиках, здійснюючи в них необхідні корективи (наприклад, чутки про подорожчання того чи іншого продукту швидко приводили до його

скуповування навіть при відсутності такої потреби; чутки про швидку ймовірність нової війни спонукали до нагромадження побутових «стратегічних» запасів: мила, солі, сірників).

Отже, історик повсякденності справді може долучати до свого дослідницького арсеналу найрізноманітніші свідчення, що сприяють її відтворенню прямо чи опосередковано. Звісно, залучаючи нетрадиційні свідчення, дослідник має бути обережним і обачним з їх аргументацією.

В аналітичному полі історика повсякденності поруч з письмовими джерелами мають бути також предметно-речові і зображальні документи епохи: фотографії, репродукції, афіші, оголошення, листівки, одяг, домашні ужиткові речі, знаряддя праці тощо, тобто «усе те, що, належачи людині, залежить від неї, служить їй, виражає її, вказує на її присутність, діяльність, смаки і способи людського буття», – за влучним висловом Л. Февра⁶⁶.

У семіотичному контексті речі мають яскраво виражений знаковий зміст. Вони – своєрідний код особи, якій належали, вираз її соціального статусу, естетичних смаків, ціннісних орієнтацій. «Матеріальне саме по собі в своїй відокремленості не важливе. Воно завжди символічне і як таке необхідне історичу у всій своїй матеріальності. Воно завжди виражає, індивідуалізує і моральний стан суспільства, і його релігійні та естетичні погляди, і його соціально-економічний лад»⁶⁷.

Жоден нарративний документ не здатний з абсолютною точністю, що не потребує уточнення чи підтвердження, засвідчити, якими були реалії щоденності конкретного часу, спільноти, людини. Йдеться не стільки про візуальну ідентичність, скільки про достовірність відтворюваного, його відповідність минулим реаліям, його смислове наповнення і чуттєве відлуння. Адже предмети вирізняються не тільки функціями, не тільки тим, з якою метою ми їх беремо в руки, але й тим, які почуття вони в нас викликають. Речі й предмети, що нас оточують, нерідко «диктують» свій вплив.

За предметно-речовим рядом можна безпомилково відтворити не тільки матеріальне становище людини, а й її морально-психологічний стан, її смаки й уподобання, визначити ступінь її охайності, заощадливості чи марнотратства, недбальства чи бережливості, врешті, її організованість і дисциплінованість не тільки в приватному, а й у громадському житті. Речі, предмети бувають не менш промовистими за письмена, кажуть археологи. Так звана «повсякденна археологія» дає можливість завдяки залишеним «культурним шарам» доповнити історичну розповідь, надати їй конкретної визначеності у візуальному прочитанні. Причому предметно-речові документи можуть точно засвідчувати історію не обов'язково за умов численного представництва. Навіть навпаки – одиничні, виключні артефакти не менш цінні за кількісні накопичення і веломовні описи. При цьому суто особиста річ може подавати виразне свідчення не тільки про її

власника (його вік, стать, фах, стиль життя, матеріальний стан, уподобання, навіть здоров'я тощо), а й про цілу соціальну групу чи етнос, до якої він належав. За умови вмілого «читання» предметів можна цілком обґрунтовано говорити про суспільні явища, тенденції, настрої.

Поштові листівки, надіслані рідним як вістки з подорожі чи з нагоди свята або важливої родинної події, є неоціненною скарбницею для історика повсякденності. Вони важливі не тільки через вміщені на них оригінальні тексти, що відображають строкату мозаїку повсякденності поруч із засадничими структурами етнопсихології та культури. За ними можна безпомилково простежити важливі календарні події не тільки родинно-сімейного, а й загальносуспільного рівня. Лицьова, художньо оформлена сторона святкових і вітальних листівок прислужиться у відтворенні естетичні смаків (самого автора листівки, його адресата, а також художника-оформлювача, типографського редактора і т.д.). Листівки з урбаністичними замальовками (зображення площ, храмів, вулиць, набережних, будинків, крамниць, базарів, індустріальних будов, парків) візуалізують культурний простір міста, середовище повсякденного перебування сотень, тисяч людей. Нерідко численні перебудови радикально змінюють життєве середовище, тому такі поштівки дедалі більше стають документальними раритетами, завдяки їм можна відтворити образ міста ще в недавньому минулому. Листівки з краєвидами й ландшафтами – теж не просто пасторальна ностальгія, а цілком правомірний документ природнокліматичної, зоологічно-флористичної, ландшафтно-географічної і навіть екологічної історії. При визначенні теми лицьової сторони листівки (афіші, плаката, марки), що тиражувалася більшим чи меншим накладом, автор (чи група авторів) добирали сюжети, що адекватно відбивали свій час виразними засобами.

Фотографія, що на перший погляд видається лише застиглою копією побаченого фотографом, так само подає різноманітні свідчення, які потрапили в об'єктив спеціально чи випадково. Фотографія фіксує важливу подію, гарний краєвид чи інтер'єр, портретує людину чи товариство в офіційній або невимушеній обстановці. Вже давно історики зауважили, що прискіпливе знайомство з фотографіями надається до значно більшої інформативності, ніж це передбачалось під час фотографування. «Застигла мить», як нерідко називають фотографію, може бути вдалим і промовистим «кадром» з життя людини і суспільства, за яким можна розгорнути цілу стрічку життя.

Здавалося б, офіційні світлини за функціональним призначенням мають лише засвідчити обличчя конкретної особи, втім і вони при всій лаконічності дають більш розлогу інформацію: костюм вказує на статус і статки, зачіска – на охайність, мимічні особливості обличчя – на

психологічні особливості характеру, аксесуари (краватка, брошка, стрічка, значок, застібки) – мимовільні речники не тільки смаку, а й міри власної самодостатності та персоніфікації фотографованого. Світлини, зроблені в невимушеній обстановці, не постановочні, навмисно не режисовані, «проговорюються» не очікувано щедро і щиро. Групові портрети (творчих товариств, трудових колективів) дозволяють типізувати характерні ознаки соціальних верств, їх фахових і вікових відмінностей.

Особливе ставлення (інтимне й історичне водночас) викликають сімейні альбоми. Навіть сама наявність таких – важливий показник родинних традицій, її етичних кодів, ціннісних орієнтирів. Відсутність родинних фотохронік – свідчення розриву зв'язку поколінь, що стався через певні об'єктивні обставини (війна, міграція). Іноді в сімейних альбомах, що змарніли і вицвіли з часом, можна натрапити на «сліди» зниклих фотографій – під вийнятою світлиною тло залишилося неторканим, первісно барвистим, не збляклим. Такі «пустоти» у сімейних фоторозповідях можуть бути зумовлені зміною соціального статусу сім'ї, кар'єрними пересторогами. Ці частково втрачені, неповні фотолітописи промовисто говорять про непрості колізії не тільки приватного, а й державно-політичного життя, про суспільну несвободу, про його негуманістичну атмосферу: вилучення фотографій нерідко спричинені страхом наразитися на небезпеку, побоюванням старших своєю ностальгійною пам'яттю завдати шкоди нащадкам, мимовільним острахом проронитися про затавроване осудом минуле. Світлина може відображати різні культурні епохи, породжувати різні культурні смисли, оскільки вона є знаком, і ми можемо сказати, що вона означає.

Фотографії, збережені в архівах і музеях, мають у зв'язку з цим набуті ознаки історичного документу чи музейного предмета. По-перше, фотографії, котрі зберігають для історії (в архіві чи музеї), зазнали ретельного відбору на кількох рівнях. Спочатку це зробив фотограф, вибираючи сюжет, композицію, ракурс, тло, передній план тощо. Потім він же, проявляючи негативи, далі «редагує» фотографію: що зберегти, що видалити. Наступним кроком у відборі «історичного» фото, якщо воно зроблене для газети, стає робота редактора, що визначає вартість фотографії: наскільки вона цікава і доречна в газетному матеріалі, наскільки позиція газети відповідає пропонованому зображенню. Нарешті, в архіві (музеї) архіваріус (музейний працівник) вибирає, які фотографії залишити для нащадків. Його вибір може відбивати особисті міркування й культуру, а може бути зумовлений його штатною приналежністю до певного відомства.

Таким чином, архівні та музейні фотографії становлять важливий пласт візуальних свідчень. При відборі світлин для історичного аналізу дослідник повсякденності повинен намагатися уникати однозначності,

одновимірності, найкраще мати не одну-дві картки, а фоторяд, причому добре зіставляти фотографії з різних колекцій – музейні, архівні, газетні, приватно-родинні тощо.

При аналізуванні фотографій дослідник повинен іти шляхом від елементарного опису до історичної інтерпретації. Опис передбачає відповіді на прості питання: хто і що зображено, скільки осіб, якого віку, статі, соціальної приналежності; які предмети і речі видно, яке тло (природа, інтер'єр), чи є зафіксовані написи (вивіски, афіші, газети, реклами). Первинна інтерпретація здійснюється на рівні з'ясування, наскільки типовою чи виключною є зображена на фото ситуація; коли вона відбувалася (рік, пора року, період); світлина постановочна чи документальна; про що свідчать написи. Історична інтерпретація має містити висновки про соціальний статус зображених, приналежність до вікових і фахових груп, їхнє матеріальне становище, їхній моральний стан і психологічний настрій. Щоб цілком зрозуміти фотографію, потрібно зв'язатися з іншими формами доказів. Фотографія має досліджуватися в контексті, тільки тоді її можна інтерпретувати максимально повно.

Історик повсякденності ХХ–ХХІ ст., на відміну від інших історичних епох, має унікальне універсальне джерело – кінострічки. Хронікальні й тематичні документальні стрічки, художнє і навіть аматорське кіно забезпечують історика повсякденності виключним оригінальним матеріалом для реконструкції реалій щоденного життя людей у праці, навчанні, на відпочинку. Хоча хроніка чи сюжетний документальний фільм окреслені певними цілями й обмежені форматними і часовими межами, вони дають підстави для розуміння не тільки заголовної теми, а й відлунюють чисельними непрямыми алюзіями, дають поживу для більш широких, іноді несподіваних узагальнень, асоціацій про епоху, суспільство. На нашу думку, проблема осмислення можливостей архівних кіно- і фотодокументів у відтворенні повсякденності ХХ ст. поруч з наративними джерелами ще потребує спеціального наукового вивчення як у теоретико-методичному, так і практичному розрізі.

Оскільки осягнення історії повсякденності в усій повноті передбачає залучення міждисциплінарних підходів і запозичень, то й джерельна база має включати не тільки суто історичні документи, а й свідчення з етнографії, соціальної психології, культурології тощо.

⁵ Козлова Н. Повседневность // Современная западная философия: Словарь. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1998. – С. 318; Её же. Повседневность // Новая философская энциклопедия: В 4 т. – М., 2001. – Т. 3. – С. 254–255.

⁶ Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. – М., 1995. – С. 41.

⁷ Марков Б. Культура и цивилизация [Електрон. ресурс]. Режим доступу: <http://http://anthropology.ru/ru/texts/markov/culciv.html>

⁸ Марков Б. Храм и рынок. Человек в пространстве культуры. – СПб., 1999. – С. 129–130.

-
- ⁹ Див.: Сыров В. О статусе и структуре повседневности (методологические аспекты). [Электрон. ресурс]. Режим доступа: http://siterium/trecom.tomsk.su/Syrov/s_text11.htm
- ¹⁰ Наливайко И. Повседневность и проблема культурной самоидентификации (Границы культуры и культура границ) // В перспективе культурологи: повседневность, язык, общество – М., 2005. – С. 227–228.
- ¹¹ Там же. – С. 228.
- ¹² Кнабе Г. История. Быт. Античность // Быт и история античности. – М., 1988. – С. 17.
- ¹³ Цит. за: Дмитриева Н. Краткая история искусств. – Вып. 2. – М.: Искусство, 1989. – С. 184.
- ¹⁴ История зарубежного искусства / Под ред. М.Т.Кузьминой. – М., 1980. – С. 206.
- ¹⁵ Вайль П. Гений места. – М., 2007. – С. 271.
- ¹⁶ Розанов В. Опавшие листья. Короб второй // Розанов В. Сочинения: В 2-х т. – М., 1990. – Т. 2. – С. 524.
- ¹⁷ Козлова Н. Социология повседневности: переоценка ценностей // Общественные науки и современность. – 1992. – № 3. – С. 52.
- ¹⁸ Бродель Ф. Динамика капитализма. Лекция 1: Переосмысливая материальную и экономическую жизнь [Электрон. ресурс]. Режим доступа: <http://orel.rsl.ru/nettext/foreign/broudel/lekts1.htm>
- ¹⁹ Шюц А. Структура повседневного мышления. Социологические исследования. – М., 1988. – Т. 2. – С. 130.
- ²⁰ Козлова Н. Социология повседневности: переоценка ценностей // Общественные науки и современность. – 1992. – № 3. – С. 48.
- ²¹ Maffesoli M. The Sociology of every day life (Epistemological elements) // Current Sociology. – Vol. 37. – P. V–VI.
- ²² Лелеко В. Пространство повседневности как предмет культурологического анализа: Автореф. дис. ... доктора культурологии. – СПб., 2002. – С. 3.
- ²³ Беловинский Л. История повседневности как инструмент изучения истории культуры // Современные методы исследования культуры: Матер. науч.-метод. конф. – М., 2000. – С. 17.
- ²⁴ Козлова Н. Социология повседневности: переоценка ценностей – С.53.
- ²⁵ Там же. – С. 49.
- ²⁶ Там же.
- ²⁷ Манкевич И. Поэтика повседневности в пространстве литературных коммуникаций: опыт культурологической интерпретации // Обсерватория культуры. – 2007. – № 4. – С. 20
- ²⁸ Лебина Н. Энциклопедия банальностей: Советская повседневность: Контуры, символы, знаки. – СПб., 2006. – С. 12–13.
- ²⁹ Курьянович А. Проблемы истории повседневности новейшего времени: источниковая база // Вісник Дніпропетровського університету. – Серія: Історія та археологія. – 2000. – № 8; Сальникова А. Источники по истории советской повседневности и проблемы их источниковедческой критики // Эпоха. Культуры. Люди (История повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920–1950-е годы). – Х., 2004. – С. 286–297.
- ³⁰ Сальникова А. Указ. соч. – С. 286–297.
- ³¹ Куприянов А. Историческая антропология в России // Отечественная история. – 1996. – № 4. – С. 93.
- ³² Лотман Ю. О природе искусства // Ю.М. Лотман и тартуско-московская семиотическая школа. – М., 1994. – С. 436.

- ³³ Методологические проблемы истории. Учеб. пособие / Под общ. ред. проф. В.Н.Сидорцова. – Мн., 2006. – С. 251.
- ³⁴ Steinberg M. Stories and voices: History and theory // Russian Review. – 1996. – Vol. 55. – № 3. – P. 349; Сальникова А. Указ. соч. – С. 289.
- ³⁵ Батыгин Г., Девятко И. Миф о «качественной социологии» // Социологический журнал. – 1994. – № 2. – С. 31–39.
- ³⁶ Козлова Н. Советские люди. Сцены из истории. – М., 2005. – С. 30.
- ³⁷ Микро- и макроподходы к изучению прошлого. – М., 1999.
- ³⁸ Репина Л. От «истории одной жизни» к «персональной истории» // История через личность: историческая биография сегодня / Под ред. Л.П.Репиной. – М., 2005. – С. 58.
- ³⁹ Козлова Н. Советские люди. Сцены из истории. – М., 2005. – С. 49.
- ⁴⁰ Беленький И. К анализу современного источниковедческого сознания / Мир источниковедения. – М., 1994. – С. 12.
- ⁴¹ Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007. – С. 230.
- ⁴² Соколов А. Повседневная жизнь советских людей в 1920-е годы // Первое сентября. История. – 1997. – № 29 (август). – С. 4.
- ⁴³ Гуревич А. О кризисе современной исторической науки // Вопросы истории. – 1991. – № 2–3. – С. 26–27.
- ⁴⁴ Сальникова А. Указ. соч. – С. 290–291.
- ⁴⁵ Козлова Н. Горизонты повседневности: Голоса из хора. – М., 1996. – С. 69.
- ⁴⁶ Сенявский А. Повседневность как методологическая проблема микро- и макроисторических исследований // История в XXI веке: Историко-антропологический подход в преподавании и изучении истории человечества (Материалы международной Интернет-конференции, прошедшей 20.03–14.05.2001 на информационно-образовательном портале www.auditorium.ru) / Под общ. ред. В.В. Керова. – М., 2001. – С. 31.
- ⁴⁷ Тош Д. Стремление к истине: Как овладеть мастерством историка. – М., 2000. – С. 63.
- ⁴⁸ Данилевский И., Кабанов В., Медушевская О., Румянцева М. Источниковедение. Теория. История. Метод. Источники российской истории – М., 1998. – С. 526.
- ⁴⁹ Джерела з новітньої історії України. – Т. 3. Листування з американських архівів. 1857–1933. – Нью-Йорк, 1992. – С. 217.
- ⁵⁰ Коцюбинська М. «Зафіксоване і нетлінне». Роздуми про епістолярну творчість. – К., 2001. – С. 5.
- ⁵¹ Тош Д. Указ. соч. – С. 67.
- ⁵² Лурье С. Кто был он, и кто была она // Чуковский К., Чуковская Л. Переписка: 1912–1969. – М., 2004. – С. 8.
- ⁵³ Гумилев Л. Может ли произведение изящной словесности быть историческим источником? // Русская литература. – 1972. – № 1. – С. 73–82; Манкевич И. Литературно-художественное наследие как источник культурологической информации // Обсерватория культуры. – 2007. – № 5. – С. 17–23; Миронец И. Художественная литература как исторический источник (к историографии вопроса) // История СССР. – 1976. – № 1. – С. 125–141.
- ⁵⁴ Соколов А. Социальная история, литература, искусство: взаимодействие в познании реалий XX века // История России XIX–XX веков: новые источники понимания / Под ред. С.С.Секиринского. – М., 2001. – С. 67, 73.
- ⁵⁵ Тош Д. Указ. соч. – С. 66.
- ⁵⁶ Цит. за: Эйхенбаум Б. Творчество Ю.Тынянова // Воспоминания о Ю.Тынянове. Портреты и встречи – М., 1983. – С. 213.
- ⁵⁷ Лотман Ю. Указ. соч. – С. 432.

⁵⁸ Венедиктова Т. Люди и стены: осмысление повседневности в литературе (Г. Мелвилл и Ф. Достоевский) [Электрон. ресурс]. Режим доступа: <http://anthropology.ru>.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Лядова И. Политический анекдот как источник истории. – М., 2000; Блюм А. «Благонамеренный и грустный анекдот...» или путешествие в архивный застеночек // Звезда. – 2001. – № 1. – С. 210–214.

⁶¹ Сунягин Г. Анекдот как феномен культуры: Матер. кругл. стола 16 ноября 2002 г. – СПб., 2002. – С. 6.

⁶² Бабюх В. Поширення політичних анекдотів у контексті реакції населення на суспільні процеси 20–30-х рр. ХХ ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – Вип. 31. – К., 2005. – С. 88.

⁶³ Афанасьев А., Василенко И. Смех и политика // ДОЇа /ДОКСА: Зб. наук. пр. з філософії та філології. – Вип. 1: Людина в світі сміху. – Одеса, 2002. – С. 35.

⁶⁴ Дмитриев А. Социология политического юмора: Очерки. – М., 1998. – С. 55–57.

⁶⁵ Борев Ю. Краткий курс истории ХХ века в анекдотах, частушках, байках, мемуарах по чужим воспоминаниям, легендах, преданиях и т.д. – М., 1995. – С. 7.

⁶⁶ Цит. за: Яковенко Н. Вказ. праця. – С. 205.

⁶⁷ Карсавин Л. Философия истории. – М., 1923. – С. 99.

Розділ 2.

**СОЦІАЛЬНА ІСТОРІЯ ПОВОЄННОЇ УКРАЇНИ: ДОСВІД
УКРАЇНСЬКОЇ ТА АНГЛОМОВНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ**

Українська історіографія на сучасному етапі переживає інтенсивний процес оновлення свого методологічного інструментарію. Відбувається це часто в непослідовний, почасти навіть суперечливий спосіб, однак щирість прагнення інтегруватися у світовий історичний процес безсумнівна. У різний спосіб, з різною інтенсивністю відбувається розробка стратегій і проектів долучення української історичної науки до рівня світового. Чільне, провідне місце на цьому шляху правомірно віддано оновленню методологічного інструментарію істориків, що має наслідком розширення тематики досліджень, нове розуміння начебто досліджених проблем, вміння ставити оригінальні наукові завдання та вирішувати їх, залучаючи найновіші теорії та концептуальні розробки.

Поряд з іншими методологічними напрямками, покликаними піднести українську історичну науку, дослідники історії радянської України останнім часом активно розробляють соціальну історію. Аналіз практичного застосування на матеріалі радянської України часів пізнього сталінізму теоретичних напрацювань соціальної історії цілком оприлюднює як позитиви, так і контрверсійність інсталяції зарубіжних концептуальних досліджень у площину української науки.

Потреба розвитку нових методик спонукає до вивчення досвіду зарубіжних історіографій, що у нашому розділі здійснено завдяки зверненню до досвіду англомовної історичної науки. Аналіз сучасних англомовних напрацювань з проблематики соціальної історії України засвідчує неоднозначність цього досвіду, що пов'язано передусім з тривалим періодом розвитку всіх студій про радянський час у межах радянології без жодного поділу за національною ознакою. Для української проблематики це зумовило значну її недорозвиненість і доволі пізній процес окреслення її меж. Попри це англомовні вчені мають значний і неоціненний досвід вивчення соціальної історії радянського суспільства, який конче потребує засвоєння та розвитку. Саме з цих міркувань у своєму аналізі англомовної історіографії ми доволі часто відступаємо від національних рамок, окреслюючи ширші методологічні зміни в англомовній радянології.

Метою нашого дослідження є дати огляд вивчення проблем соціальної історії України часів пізнього сталінізму в сучасній українській та англомовній історіографіях. Зважаючи на початковий рівень становлення цієї проблематики в обох історіографіях (хоча зважаючи на різні наукові

традиції ця малорозробленість проблеми має різний характер: українська історіографія має значні досягнення в накопиченні фактажу щодо історії України, однак робить перші кроки в осмисленні його з точки зору соціальної історії; натомість англомовна історіографія займається соціальною історією СРСР від 1960-х рр., однак лише окремі її висновки застосовувалися щодо українських реалій), у своєму дослідженні ми обрали проблемний підхід до аналізу історіографічного матеріалу. Така дослідницька перспектива дає можливість оцінити найбільш розроблені питання, причини чого ми спробуємо з'ясувати, а також виявити маргіналізовану дослідниками тематику, що в українському випадку вказує передусім на методологічну слабкість, а у випадку англомовної історіографії – відсутність достатньої компетенції в україністиці.

Насамкінець, слід зауважити, що специфіка обраної теми очевидно підштовхує до компаративного аналізу, однак, як стане очевидно зі змісту розділу, він має обмежені можливості до застосування передусім через неспівпадіння проблемного поля і методології української та англомовної історіографії, що, на жаль, свідчить про усе ще неподолані перешкоди на шляху усталення єдиного дискусійного тла про пізній сталінізм.

§ 1. Проблеми соціальної історії України другої половини 1940-х – середини 1950-х рр. у дослідженнях українських істориків

Загальна характеристика. Соціальна історія як напрям історичних досліджень для українських фахівців з повоєнного часу досить новий. Спостереження над динамікою і тематикою захищених дисертацій свідчить, що свідомий вибір рамок саме соціальної історії почався пошукачами та їхніми керівниками лише у 2000-х рр. Звичайно, окремі проблеми, постановка яких загалом характерна для соціально-історичних досліджень, вивчалися істориками і в 1990-ті рр. На жаль, цей перелік дуже обмежений. Найбільш розробленими серед таких проблем, що мають стосунок до перших повоєнних років, виявилися голод 1946–1947 рр., міграційні процеси у формі насильницьких переміщення і депортацій, повернення репатріантів на батьківщину, упокорення західноукраїнського населення радянською владою, передусім у формі боротьби проти ОУН-УПА.

Пояснення такої специфічно вибіркової уваги дослідників, як на нашу думку, криється у тому винятковому становищі, які означені вище події займають у національному наративі. Вони є прикладом репресивно-каральної політики сталінізму, взаском насильницького вирішення суспільних проблем і нівелювання особистості в радянському соціумі. Для національного наративу вигідними їх робить чітка національна специфіка. Серед усіх соціальних явищ тогочасного періоду голод та насильницькі

переміщення, репресії проти соціальних і національних груп найбільш придатні для творення образу українців як віктимізованої нації, нації-жертви. Ці проблеми досліджені на високому рівні завдяки своїй особливій національній характеристиці та передусім крізь призму національних параметрів. Питання насильства було найбільш замовчуваним у радянській історіографії, тому дослідження їх українським істориками у період незалежної України приносило, окрім іншого, швидкі наукові та громадські дивіденди. Соціальна природа голоду, репресій, депортацій і міграцій залишається й досі найменш вивченою.

Пошук ліній національного протистояння пояснює незначну увагу до тих негараздів у радянському суспільстві, які не мали виразного національного обличчя. Наприклад, соціальні девіації як предмет зацікавлень українських науковців лише зараз починають знаходити свого автора, зате політичні та ідеологічні відхилення у радянському соціумі, які надаються до переосмислення як національно-визвольні рухи, – ОУН-УПА, дисиденти, – вивчені значно краще. Слід визнати, що навіть у сучасній соціальній історії спостерігається тенденція виразно національного забарвлення соціальної проблематики, протиставлення по лінії центральна влада/ситуація в українській республіці, що загалом характеризується у термінах національного протистояння.

У 2000-х рр. починається новий етап в українській історіографії пізнього сталінізму. Окремі провідні фахівці з цього періоду свідомо задекларували змінити опцію досліджень на користь соціальної історії. Почалася розробка соціальної проблематики, що мало наслідком розширення проблемного поля досліджень з історії радянської України. Конкретніше на окремих темах, причинах домінування одних і маргіналізації інших ми зупинимося нижче. Тут же спробуємо виділити загальні риси, притаманні сучасним дослідженням з соціальної проблематики пізнього сталінізму.

Перша риса, найбільш очевидніша і найбільш турбуюча, – низький рівень узагальнень і практична відсутність власних оригінальних концепцій. Дослідники, а це переважно молоді вчені, які працюють над дисертаційними проектами або нещодавно їх захистили, воліють залишатися на описовому рівні, тяжіють до надмірної фактографічності. У працях з соціальної історії українських дослідників концептуально-теоретичний, методологічний компонент залишається переважно запозиченим, а не авторські розробленим чи творчо переосмисленим.

Наприклад, класиком для українських дослідників з соціальної історії стала російський історик Єлена Зубкова, праці якої, присвячені якраз першим повоєнним рокам, цитуються мало чи не в кожному дослідженні. Її теоретичне осмислення специфіки формування та функціонування

соціальних настроїв у радянському соціумі стало зразковим, більше того, практично недискутованим. Проте Є. Зубкова залишила поза увагою події регіонального рівня, що визначали специфічні настрої українського населення, – голод 1946–1947 рр., приєднання Західної України, боротьба з націоналістичними формуваннями тощо, соціальні настрої навколо яких залишилися найменш концептуалізовані в українській історіографії.

Приклад із Зубковою не єдиний, він лише гранично загострений, який оприявнює загальне тяжіння українських істориків до теоретичних напрацювань передусім російської історіографії. Однак методологічне запозичення від останньої є навіть не первинним, а вторинним, оскільки російські дослідники ґрунтуються на досвіді західних колег.

При цьому спостерігається трохи парадоксальна ситуація, коли механічне теоретичне запозичення з російської історіографії, яка оперує загальносоюзним рівнем, хоча й з домінуванням російського матеріалу, супроводжується практично повним ігноруванням українськими істориками цього загальносоюзного рівня у своїх практичних розробках. Українськими науковцями не написано жодної концептуальної праці, яка б поміщувала соціальну проблематику України в контекст усього СРСР. «Регіоналізації», «українізації» соціальної історії радянського суспільства, які зумовлені все ще актуальним комплексом оборони свого національного, що не дозволяє вийти за чітко окреслені кордони радянської України, ми завдячуємо також практичною відсутністю компаративного методу досліджень соціальних проблем.

Проблема концептуальної слабкості праць українських соціальних істориків пізнього сталінізму є наслідком цілої низки фундаментальних і хронічних проблем української історіографії загалом – це і питання знання іноземних мов, і якості та кількості перекладів гуманітаристики, і відсутність систематизованих знань щодо загального розвитку західної наукової думки, що перетворює наявні переклади у позаконтекстні абстрактні ідеї, які хаотично та безсистемно використовуються. Всі ці вади характерні й для соціальної історії радянської України, можливо, навіть у більш загостреній формі, аніж скажімо для періоду середньовіччя чи раннього нового часу.

Незважаючи на загальний незадовільний теоретичний рівень, слід відзначити існування й позитивних зрушень. Приміром, останнім часом великої популярності набуває методика усної історії для дослідження повоєнного періоду передусім через потенційно значну кількість інформантів з усіх можливих тематичних напрямів. На нашу думку, можна виділити два способи використання цього методу. В більшості випадків він слугує допоміжним поряд з використанням основних джерел, найчастіше архівних даних. Його використання у такому сенсі декларує

більшість дослідників, однак відсутність у них саморефлексій і докладних пояснень щодо процесу збору та інтерпретації даних не дозволяє визначити рівень професійності використання методу усної історії. Можемо лише зробити припущення, що переважає загалом реконструктивний метод аналізу отриманих фактів. Як стверджує дослідниця усної історії в Україні Г. Грінченко, реконструктивний метод має на меті відтворення в деталях того, як діє та змінюється соціальний контекст і його окремі елементи через вивчення щоденних практик, міжособистісних відносин, ціннісних установок і конфліктів у оповідах окремих інформантів⁶⁸. У практиці українських дослідників це означає, що з інтерв'ю запозичуються окремі факти, описи, події, які доповнюють ширшу картину, додають загальній оповіді соковитих деталей, людського досвіду, прикладів, тобто роблять дослідження переконливішим.

Попри очевидні переваги використання методу усної історії як додаткового джерела отримання оригінальної інформації, дослідники часто не враховують, зважаючи на той незначний досвід оперування цим методом в українській історіографії, що дані усної історії мають селективний характер, зумовлений специфікою індивідуальної пам'яті, яка не лише здатна з часом забувати окремі події чи їх деталі, а й надавати їм іншого оціночного звучання, різних емоційних конотацій, та й узагалі несвідомо селекціонувати події під впливом як індивідуальних психологічних чинників (молоді роки завжди пам'ятаються як кращі), так і особливостей функціонування соціальної пам'яті. Остання може формуватися під впливом офіційної політики пам'яті, що проводиться на державному рівні. Для досліджуваного періоду актуальною ще залишається та соціальна пам'ять, що сформувалася у старшого покоління під впливом радянської держави. Однак на неї накладаються результати політики пам'яті в сучасній незалежній Україні, під впливом якої в опитуваних могли сформуватися перебільшено критичні оцінки радянського режиму, міг з'явитися мотив каяття щодо своєї можливої участі у партійному житті чи свідомі гіперболізація власного неприйняття комуністичних ідеалів.

Інший спосіб – це професійне використання усної історії і примат отриманих у такий спосіб свідчень над іншими джерелами, що супроводжується глибоким теоретично-методологічним обґрунтуванням отриманих результатів і запропонованих інтерпретацій. Приміром, серед досліджень подібного типу слід виділити наукові розробки Г. Грінченко, дослідниці-історика з Харкова. На жаль, професійне застосування методик усної історії притаманне поки що лише небагатьом темам повоєнного часу – історії остарбайтерів, яка охоплює передусім військовий час, тобто перебування на примусових роботах у Німеччині, хоча окремі сюжети стосуються й подальшого досвіду в СРСР; історії жінок; депортаційних

практик 1940-х рр.; історії діяльності катакомбної греко-католицької церкви тощо⁶⁹. Між тим метод усної історії має значний потенціал для вивчення повоєнних реалій. Важко переоцінити його значення для вивчення, приміром, тих же оstarбайтерів, але вже як окремої групи в радянському соціумі, їхніх цінностей, взаємо- та міжгрупової комунікації, сприйняття ними радянської дійсності після перебування за кордоном та уявлення про них інших громадян.

Ще одна риса сучасної української історіографії пізнього сталінізму – це специфічність розуміння та сприйняття соціальної історії як такої. Тут передусім слід відзначити відсутність наукових праць, які б теоретично вивчали постулати та методикку соціальної історії відносно до українських радянських реалій повоєнного часу. Відтак уявлення про соціальну історію складається дещо хаотичне та несистематизоване, виразно відчутна, приміром, тематична диспропорція. Хоча в західній гуманітаристиці так би мовити класична соціальна історія давно вже поступилася культурним студіям, в українських реаліях соціально-історичні дослідження продовжують сприйматися як методологічна новація, натомість культурна історія, культурні студії залишаються ще практично невідомими та малозрозумілими, сприймаються як виверти постмодерністів, яким не варто довіряти.

На практиці українські історики не послуговуються чистою, класичною соціальною історією зразка, скажімо, 1970–1980-х рр., для якої було характерним передусім узагальнення на макрорівні. Аналіз проблематики досліджень свідчить, що сучасна соціальна історія українського зразка містить дещо від культурних студій (приміром, дослідження соціальних настроїв, уявлення про владу), є своєрідною сумішшю соціального і культурного під оболонкою першого. Хоча елементи проблематики культурних досліджень присутні в працях, їх латентний, невідрефлексований характер зовсім не сприяє загальному поглибленню теоретичного рівня досліджень, адже українські автори загалом намагаються відстежувати новинки з соціальної історії і часто нехтують теоретикою культурних студій.

Загальний низький рівень знань про культурну історію зумовлює домінування традиційного розуміння поняття «культура» у вузькому сенсі насамперед як «високої культури» (освіта, література, мистецтво, театр тощо) чи, рідше, як культурність, вихованість, вишкіл. Для дослідників пізнього сталінізму це означає зацікавлення насамперед інституційними, функціональними та змістовими аспектами функціонування «високої культури». Тому, попри наявність значної кількості професійно написаних праць про українську культуру часів пізнього сталінізму, їх важко означити як зразки нової методології.

У сучасній світовій історіографії під впливом «культурного повороту» дослідження з соціальної історії уже неможливо собі уявити без врахування здобутків культурно-історичних студій та загальної антропологізації історії. Деякі дослідники навіть стверджують недоцільність виокремлення культурної історії у її протиставленні з «некультурою», радше слід говорити про еволюцію соціальної історії, перетворення її «на свідому предмету буття у світі культурних практик»⁷⁰. Натомість в українській історіографії кількість досліджень з культурної історії незначна, зокрема що стосується періоду перших повоєнних років, то вона присутня лише у формі окремих сюжетів у загальному руслі новостворюваної соціальної історії.

Латентне та неусвідомлене функціонування культурної історії значно збіднює тематичну та методологічну палітру української історичної науки. Приміром, поза увагою дослідників пізнього сталінізму досі залишаються такі фундаментальні проблеми як культурної, так і сучасної соціальної історії – історія пам'яті, комемораційні практики, культурні ідентичності, символічний та ритуальний рівень буденних практик, комунікаційні практики, гендерна історія, постколоніальний підхід, урбаністична історія, історія ментальностей, історична екологія, історія емоцій, уявлень та смислотворення, історія сексуальності, соціальна конфліктологія, нова економічна історія тощо.

Потреба за короткий проміжок часу опрацювати десятилітні здобутки зарубіжної методології, яка постала перед сучасною українською історіографією, а також неминуче ретроспективний погляд на еволюцію цієї методології зумовлюють існування цілою низки проблем. Серед них і різноманіття предметних напрямів і теоретичних підходів, які в зарубіжній історіографії виникли в різний час і функціонували в різних умовах; і синхронічна, одночасна постановка дослідницьких проблем, що зарубіжними істориками вивчалися діахронічно, еволюційно (приміром, сучасні українські дослідники вивчають повсякдення різних соціальних груп без чіткого і опрацьованого матеріалу щодо соціальної стратифікації у радянському суспільстві); і позірно легка відмова від радянської методології, проте стійке використання окремих її елементів у дослідженні, що виявляється у вживанні окремих застарілих термінів («трудові маси» або «широкі народні маси», «соціально-класова структура суспільства», «колгоспне селянство» тощо), описовому безпроблемному способі подачі матеріалу, невмінню застосовувати різноманітні методологічні прийоми на практиці, що породжує їх декларативний, а не прикладний статус.

Вищеозначені риси та фактори, а також недовгий час розробки соціальної історії радянської України, що не дав можливості охопити всі

можливі проблеми, спровокували тематичну диспропорцію в наукових працях. Провідні позиції тут займає історія повсякдення, яку, на жаль, дуже часто розуміють як механічне поєднання матеріально-побутових умов і соціальних настроїв. При цьому в умовах низької концептуальної складової вивчення матеріально-побутових умов редукується до пересічного етнографізму, схильного до описування та фіксації предметної сфери, коли у дослідників домінує питання «що саме?» і «скільки?», замість «чому?». Соціальні ж настрої зводяться до того ж таки описування та переказу передусім опозиційних думок, пояснення яким дається цілком у дусі національного нарративу, як прагнення національно свідомих українців позбутися злочинного радянського режиму.

Інша виразна диспропорція, яка на даний час існує у працях з соціальної історії, при чому незалежно від конкретної теми, – це домінування перспективи зверху, тобто вивчення соціальної історії передусім як соціальної політики держави. Йдеться про соціальну політику не у вузькому сенсі як про захист дітей, матерів, пенсіонерів чи щось подібне. Тут соціальну політику слід розуміти якнайширше – регламентування соціального життя, державна стратегія вирішення соціальних проблем, державні заходи у межах певного соціального відтинку.

На нашу думку, державна перспектива соціальної історії зумовлена різномірними факторами, але насамперед тією справді непересічною роллю, яку відіграло державне управління соціумом у радянській державі. Становище держави як цементуючого чинника в радянському суспільстві зумовило й специфіку формування сучасної джерельної бази про період, коли переважна кількість документів створювалася, централізовано та свідомо зберігалася саме владними структурами, у той час як практика сімейних, приватних, позадержавних архівів чи ведення і зберігання щоденникових записів була викоренена. Домінуюча питома вага державної і партійної за походженням документації інколи зваблює дослідників на легкий шлях вивчення соціальної політики держави, що практично нівелює не лише вивчення, а навіть постановку питання про приватність на противагу колективному, громадському, публічному в радянському суспільстві.

Аналіз форми досліджень засвідчує переважання серед праць з соціальної історії статей та збірників праць і практичну відсутність монографічних досліджень. Цей факт свідчить про новизну соціально-історичної проблематики для фахівців з цього періоду, коли соціальна історія радянського періоду знаходиться на початковому етапі свого становлення. При цьому значимими структуруючими подіями та факторами перших повоєнних років, які визначають їх специфіку, так би мовити загальним тлом радянських повоєнних реалій стали голод 1946–1947 рр. та подолання наслідків воєнних років у всіх сферах суспільства.

Мотивами відбудови у найширшому сенсі від політичного відновлення радянської влади та ліквідації економічної розрухи до змін на рівні свідомості та соціальної поведінки населення, змін в уявленнях, сприйняттях і комунікації перейняті всі праці з соціальної історії України. Врахування контексту війни, неунікненого з огляду на її наслідки для радянського соціуму, спричинює подеколи хронологічний зсув у дослідженнях авторів, коли до царини історії війни потрапляють й перші повоєнні роки як логічний етап для вивчення більш далекоглядних соціальних і культурних наслідків воєнних дій.

Приміром, у межах Інституту історії України НАН України, провідної установи з питань повоєнної соціальної історії, таке часове суміщення війни та миру призвело до того, що проблематика соціальної історії перших повоєнних років вивчається у рамках дослідницьких планів двох відділів – історії України другої половини ХХ ст. та історії України періоду Другої світової війни.

Голод 1946–1947 рр. Третій голод в українському суспільстві, який припав на перші повоєнні роки, – тема одна з найбільш вивчених в українській історіографії. Знакове, унікальне місце, відведене голодомору 1932–1933 рр. в українському національному наративі, зумовлює інтерес, суспільну актуальність, громадські запити та увагу істориків до проблеми голоду та голодомору радянського періоду. Для осмислення та концептуалізації штучного голоду як соціального явища у найзагальнішому сенсі Україна, на жаль, з огляду на пережиту трагедію, має найбільш широко представлений фактографічний матеріал та наукові опрацювання. Серед цих розробок гідне місце посідає й дослідження повоєнного голоду.

У своєму розділі ми не ставимо за мету зробити загальний огляд історіографії голоду 1946–1947 рр., передусім за відсутністю місця, адже ця тема нараховує сотні публікацій. До того ж протягом вже тривалого часу постійний історіографічний аналіз голодознавчих праць здійснює українська дослідниця О. Веселова. Ми зосередимося на опрацюванні українськими істориками соціальних проблем, пов'язаних з голодом.

Хоча безсумнівно сама постановка проблеми голоду в суспільстві є за своєю природою соціальною, українська історіографія основні свої зусилля зосередила передусім на політичних і національних аспектах проблеми. Йдеться перш за все про національний вимір голоду, вписування його в загальний національний наратив трагедії як продовження, повторення, відпрацювання, серійність услід за голодомором 1930-х рр. – саме таких конотацій набуває повоєнний голод у сучасних дослідженнях, оформлених відповідною атрибутикою у вигляді штампів, повторів та обов'язкових вступів до конкретно-історичних праць.

Інший найбільш досліджений вимір голоду 1946–1947 рр. – це осмислення цих подій крізь політичну призму, що в кінцевому рахунку визначило іншу універсальну характеристику голоду як засобу державної політики щодо упокорення власного населення. Ці дві перспективи голоду створили сприятливі можливості для якнайповнішого вивчення мало не поденного опису подій і накопичення різноманітних фактів. В умовах, коли дослідникам все важче відкрити нові невідомі факти про голод і цим обґрунтувати новизну свого дослідження, логічно з'явилася необхідність формулювання нової методологічної перспективи, що дала б можливість по-новому інтерпретувати вже відомий фактаж. Такою перспективою для українських голодоморознавців стала соціальна проблематика. Голод 1946–1947 рр. чи не єдина тема в українській історіографії, яка об'єктивно через вичерпність оприлюдненого фактажу, дозріла до зміни концептуальної перспективи у напрямку соціально-історичних досліджень.

Показовим у цьому сенсі є матеріали двох наукових збірань, присвячених голоду 1946–1947 рр., що відбулися з інтервалом у десять років – у 1997 та 2007 роках. У першому збірнику безпосередньо до соціальної проблематики мають стосунок лише дві статті – С. Пирожкова про демографічні втрати під час голоду⁷¹ та П. Панченка, В. Кравченка, В. Шмарука про соціальну політику держави як чинник голоду⁷². З огляду на тогочасну концентрацію на політико-правових та віктимізаційних аспектах вибір саме цих тем був цілком логічним. Звичайно, в інших статтях цього збірника, як і в голодоморознавчих дослідженнях загалом соціальна проблематика не оминається зовсім. Приміром, та ж О. Веселова порушує низку питань щодо соціального забезпечення селянства, побутування хвороб і фізичного виснаження серед голодуючих, факти злочинної поведінки, побутового насильства, жебрацтва та масового сирітства як соціальних наслідків голоду тощо⁷³. Інший дослідник В. Калініченко до перелічених додає також масовий відтік сільської молоді у міста та новобудови, падіння трудової дисципліни серед колгоспників⁷⁴. Соціальна історія присутня в цих текстах на рівні загальної оповіді про перебіг подій у голодні роки, передусім тоді, коли дослідники описують наслідки голоду, втім, як окрема проблема не виокремлюються спеціально⁷⁵.

У матеріалах круглого столу, проведеного у 2007 р. в межах Інституту історії України НАН України, питома вага статей про соціальні та культурні аспекти голоду набагато більша. Поряд з цим урізноманітнівся тематичний спектр наукових розвідок. Найбільшу увагу сучасні дослідники звертають на соціальні та політичні настрої населення України під час голоду, оцінку ними директив і дій влади (В. Крупина⁷⁶, В. Кононенко⁷⁷, О. Янковська⁷⁸), вплив голоду на стратегію поведінки

(О. Рабенчук⁷⁹) та релігійність населення (П. Бондарчук⁸⁰), зміни в ментальній структурі селянства внаслідок голоду (Ю. Присяжнюк⁸¹). Граничні соціальні умови голоду оприявнюють також соціальні механізми та взаємини в середині соціальних груп. Приміром, Р. Подкур на матеріалах щодо діяльності партапарату Вінницької області в умовах голоду 1946–1947 рр. показує механізми формування тактики поведінки керівника середньої ланки в радянському суспільстві, затиснутого між необхідністю безумовного виконання наказів зверху та здоровим глуздом не допустити масового вимирання людей⁸². Втім, досвід керівників часто спрацьовував на користь першого типу поведінки.

У статті Р. Подкура, як на нашу думку, порушено надзвичайно цікаву проблему вивчення голоду, а саме – функціонування нижчої та середньої ланки партійних і урядових органів, безпосередніх виконавців вказівок зверху, які опинилися в ситуації багатовекторного морального, етичного, професійного вибору. Вивчення стратегії їх поведінки в цих умовах дає можливість мікроісторичного дослідження їх як соціальної групи з власними та оригінальними ціннісними установками, зразками дій, культурними практиками тощо.

Соціальний аспект голоду лише починає розроблятися вченими, відтак має значні перспективи для поглиблення тематики. В. Швидкий, упорядник матеріалів круглого столу, накреслив загальні риси проблеми впливу голоду на зміни в соціальній і психофізіологічній природі людини. Зокрема дослідник закликав звернути увагу на такі питання, як культивування хліба, ощадливість, звичка робити запаси як поведінкові аксіоми українського селянина після голодомору 1930-х; особливості сприйняття посухи та неврожаю селянством як передвісників соціальної катастрофи і смерті; замкненість повсякденного життя родини та мінімізація зовнішніх контактів з початком голодування; втрата регулятивних соціальних механізмів та деградація соціальної природи людини під час голоду; страх і почуття сорому у тих, хто вижив⁸³.

Значні дослідницькі можливості мають й інші проблеми соціальних аспектів життя українців під час голоду: публічне таврування владними органами людей, які боролися за виживання, та їхній позаправовий статус; тогочасні міграційні потоки, їх причини, напрямки, ступені мобільності різних груп селян; поляризація міста та села за умов голоду, жебрацтво селян у містах тощо.

Історія повсякденності. З актуалізацією соціально-історичних досліджень у царині сталінізму історія повсякденності серед відгалужень соціальної історії виявилася найбільш затребуваною. Очевидно, популярність цього методологічного підходу спричинена позірною простотою предмету його дослідження. Все, що можна зарахувати до

щоденного життя людини, цілком підпадає під історію повсякденності. Загалом, цілком доцільно проблеми повсякдення розглядають у двох сферах – матеріальній і духовній (ментальній). На жаль, у сучасній українській історіографії обидві ці сфери редукуються до матеріально-побутових умов і соціальних настроїв, що ми вже відзначали вище, які лише подеколи доповнюються аналізом радянських святкувань, форм і якості відпочинку. Якщо соціальними настроями ментальна сфера повсякдення далеко не вичерпується, а їх дослідження цілком тримається певного рівня, то вивчення предметної сфери інколи взагалі примітизується до, приміром, якнайповнішого переліку, що їли чи пили, з якого матеріалу будували будинки і таке подібне.

Формально-кількісний підхід до оцінки роботи побутової сфери неминуче програмує авторів на негативні її оцінки, на висновки про її незадовільний рівень, адже потрібно враховувати, що в перші повоєнні роки іншої ситуації просто не могло існувати. Очевидно тут слід перенести фокус дослідження на реакцію і ставлення самих громадян, їхні щоденні практики виживання, оцінки ними свого побуту, які могли варіювати у кожному конкретному прикладі від ейфорії закінчення війни чи мовчазного розуміння і сприйняття ситуації як норми до гніву чи психологічної втоми від екстремальних умов існування.

Як нам видається, якщо означена тенденція буде продовжуватися, то історії повсякдення в українських реаліях загрожує етнографізація.

Наведені приклади є крайнощами серед загальної кількості доволі непоганих робіт. Історія повсякдення як динамічний напрям української історіографії охопила вже доволі значну кількість суспільних відтінків, написано наукові праці щодо щоденного життя та повсякденних практик окремих соціальних груп – міських жителів (В. Вовк⁸⁴, В. Дудник⁸⁵, О. Ісайкіна⁸⁶, О. Ткаченко⁸⁷, О. Янковська⁸⁸), селян (В. Даниленко⁸⁹, І. Романюк⁹⁰, І. Рибак⁹¹, Т. Терещенко⁹², В. Гаврилов⁹³, В. Мічуда⁹⁴), робітників (Л. Хойнацька⁹⁵, О. Янковська⁹⁶), інтелігенції (О. Прохоренко⁹⁷), студентів (Н. Хоменко⁹⁸), чи населення певних регіонів – Донбасу (М. Герасимова⁹⁹), Центральної України (С. Гальченко¹⁰⁰), Волині (І. Сушик¹⁰¹).

Приміром, досить популярна тема вивчення матеріального повсякдення селян перших повоєнних років. Зазвичай дослідники означають її як соціально-побутова сфера чи інфраструктура українського села. Перелік підтем дає уявлення про те, що саме зараховується до цієї сфери, – стан житлового фонду, рівень побутового забезпечення та обслуговування, електрифікація, функціонування мережі громадського харчування, медико-санітарне забезпечення, діяльність закладів освіти та культурно-просвітницьких установ. Теж саме можна сказати і про дослідження побутової

сфери на рівні міста, що ґрунтується на описі забезпечення населення продуктами харчування, будівельної індустрії, налагодження роботи міського і міжміського транспорту, заходів благоустрою населених пунктів тощо.

Дослідникам цих проблем передусім йдеться саме про розбудову та функціонування інфраструктури, тобто кількісні характеристики закладів соціальної сфери, рівень їх матеріального забезпечення, кадровий склад, рідше якісні показники наданих послуг. Функціональний аспект, тобто взаємодія соціальних інституцій і споживачів їх послуг, ставлення та оцінки населенням їх діяльності, світоглядно-ціннісна роль цих непрофільних в ідеологічно-виховному сенсі (окрім, хіба освітньо-культурних) закладів, специфічний радянський штиб життя про цьому зазвичай оминається.

Досить типовий висновок щодо матеріального становища селянства, робить, наприклад, Т. Терещенко стосовно селянства повоєнного періоду як об'єкту визиску радянської податкової політики, жорстокої експлуатації у громадському господарстві колгоспів, позаекономічного примусу, а матеріальні умови життя якого були вкрай незадовільними¹⁰². У контексті теорії тоталітаризму осмислюються й ментальні характеристики селянства, серед яких переважали страх перед можливими репресіями, нівелювання індивідуальності, байдужість і непевність у своєму майбутньому, подвійна мораль і свідомість. Деморалізованому селянству можна було нав'язувати будь-які цінності, що й успішно робила правляча Комуністична партія¹⁰³.

Соціальна історія селянства радянських часів – один з найбільш перспективних напрямів дослідження, у якому можна віднайти цілу низку питань, що ще не знайшли достатнього осмислення в українській історіографії. Як нам здається, цікавою дослідницькою проблемою соціальної історії, що пов'язана з матеріально-побутовою сферою села, є ідея та практика побудови агроміст. Основні її аспекти були розглянуті І. Романюком, зокрема дослідник зосереджується на вивченні заходів з реалізації ідеї і причин її невдачі¹⁰⁴. На нашу думку, перспективним є розробка питань теоретичного та ідеологічного складників цих проєктів, їх значення та сприйняття у контексті культури сталінізму та його модернізаційних практик.

Надзвичайно багатоаспектною є тема виселення селянства, що було започатковане 1948 р. В українській історіографії ці події розглядаються як черговий етап радянської репресивної політики. Між тим часто забувають, що виселення формально здійснювалося шляхом «громадських вироків» на колгоспних зборах, тобто самим колективом, з середовища якого й обирали жертву. Матеріали цих обговорень, мотиви прийняття рішень, обґрунтування необхідності виселення дають чудові свідчення для дослідження змін у селянському соціальному середовищі та соціальній свідомості, розподіл соціальних ролей у селянському мікросоціумі, ступінь

поєднання радянських офіційних і традиційних селянських цінностей, врешті уявлення про норму та девіації на рівні повсякденної культури.

Селянське середовище також дає багатий матеріал для вивчення проблеми соціальної мобільності (вертикальної – підвищення соціального статусу, та горизонтальної – наприклад, переїзд з села до міста) в радянському соціумі. Зокрема, обмежені можливості для переміщення сільської молоді потребували свого ідеологічного обґрунтування, унормування, а також спровокували багатоваріантне його сприйняття, формування різноманітних стратегій подолання цих заборон та подальшу адаптацію до міського життя (спробу дослідити останній аспект – облаштування сільських мігрантів у місті – здійснила Г. Боднар¹⁰⁵, однак її праця стосується пізнішого періоду). У радянських реаліях на прикладі сільської молоді спостерігаємо цікаве явище взаємозумовленості вертикальної і горизонтальної мобільності, коли для селянина зміна місця проживання з села на місто означала одночасне підвищення соціального статусу.

Іншим аспектом повсякденного життя, що найбільш вивчений в українській історіографії, є настрої у суспільстві. Дослідники диференціюють суспільні настрої або за їх носіями – соціальними групами, що ми вже відзначали вище, або за сферами суспільства, щодо якої вони могли виникати, – політичні настрої, реакція на голод, на сільськогосподарську політику уряду, на міжнародні відносини тощо.

Приміром, одним з перших дослідників суспільних настроїв населення України був В. Кононенко¹⁰⁶. У своїх дослідженнях він застосував проблемний принцип групування соціальних настроїв населення України, тобто вивчав реакцію громадян на різноманітні події зовнішнього і внутрішнього життя. Зокрема, як реакцію на економічну політику держави та спричинений нею голод він фіксує посилення антиколгоспних настроїв, звинувачення населенням місцевих керівників і звернення до вищої влади, вороже ставлення до радянської держави в цілому, поширення інформації про голод неофіційними каналами тощо¹⁰⁷. Подальше дослідження соціальних настроїв населення провадить О. Рабенчук¹⁰⁸.

Політичні настрої населення України вивчав В. Крупина. Він, на відміну від інших дослідників, чітко відзначав контрверсійність поєднання для тогочасного українського соціуму проблемних (наростання опозиційності до радянської влади) та радісних (перемога у війні, що додала авторитету радянській владі) настроїв¹⁰⁹. Зокрема, щодо настроїв під час виборчих кампаній 1946–1947 рр. автор цілком об'єктивно відзначає не лише супротив режимові: «Ажіотаж, заполітизованість та залишкове повоєнне емоційне піднесення населення, надії на покращення життя викликали неспідробні почуття захоплення заходами радянської влади»¹¹⁰.

Загалом, найтипівішими настроями перших повоєнних років дослідники називають формування образу нового зовнішнього ворога та поширення чуток про нову війну зі Заходом, посилення стихійної релігійності в суспільстві, надія на розпуск колгоспів, розчарування у повоєнних заходах держави та наростання опозиційності до неї. У теоретичному плані переважна більшість науковців спираються на дослідження російського історика Є. Зубкової, що ми вже відзначали вище. Попри цілковиту придатність її схеми для українських реалій, не слід забувати, що вона стосується так би мовити загальносоюзного рівня соціальних настроїв, у її монографії не враховано специфічні регіональні настрої, викликані подіями на місцевому рівні. Зокрема, для українських реалій це приєднання Західної України, боротьба з ОУН-УПА, голод 1946–1947 рр., перебування значної частини населення в окупації, повернення в українське суспільство репатрійованих та концентрація частини з них на Донбасі тощо. Українські дослідники опрацювали значну частину фактажу щодо специфічно регіональних настроїв, однак у методологічному аспекті вони видаються найменш концептуалізованими.

Основним недоліком практично всіх праць, хіба за дуже рідкісними винятками, що досліджують суспільні настрої тогочасного соціуму, є посиленна увага дослідників до опозиційних, критичних щодо радянської влади реакцій і висловлювань громадян, а то й взагалі до прикладів активного опору в формі антирадянських організацій, закликів до зміни влади тощо. Така позиція окремими дослідниками пояснюється маловивченістю цього питання в радянській історіографії.

Як нам видається, загальна оцінка опозиційності українського населення виглядає дещо перебільшеною передусім за рахунок нехтування дослідниками проблемою позитивних щодо радянської влади настроїв у суспільстві. Звичайно, в радянські часи твердження про масову безсумнівну підтримку населенням радянської влади та відсутність будь-яких опозиційних настроїв стало канонічним, однак це не означає, що такої підтримки взагалі не було. Інакше як пояснити ейфорію закінчення війни, радянський патріотизм, ентузіазм післявоєнної відбудови, активну громадську позицію частини населення. Ігнорування всього спектру суспільних настроїв ризикує привести сучасних дослідників до інших крайнощів – висновку про двоваріантність суспільної позиції населення, яка могла виражатися або опозиційністю, або дводушним конформізмом. Виключення з дослідницького аналізу такого досить поширеного явища, як щира підтримка і віра в комуністичні ідеали, закриває перед українською історіографією цілу низку важливих наукових проблем – взаємодія влади та соціальної свідомості, способи маніпуляції поведінкою мас, вплив ідеологічних постулатів на індивідуальну свідомість і їх

трансформація на повсякденному побутовому рівні, специфіка комуністичного виховання тощо.

Дослідники часто підкреслюють критичне ставлення населення саме до радянської влади. При цьому, на нашу думку, не враховується той факт, що для будь-якого населення є характерним зневажливо-роздратоване ставлення до влади загалом, якою б не була її природа – тоталітарна чи демократична. Очевидно, тут для дослідника соціальних настроїв постає цікаве питання, наскільки український соціум критикував владу за її «радянськість» чи за її статус «влади» взагалі.

Дослідження соціальних груп. Соціальна стратифікація суспільства, критерії і механізм поділу його на різні за рівнем, тривалістю і функціями соціальні групи, їх взаємодія між собою та з державою від самого початку були в центрі уваги соціальної історії. Якщо спочатку дослідники зверталися до великих соціальних груп, класового, станового характеру суспільства, тобто використовували макромасштаб, то після «антропологічного повороту» все частіше предметом зацікавлення ставали менші соціальні групи з своїми світоглядними орієнтирами, цінностями та стратегіями щоденних поведінкових практик.

На відміну від зарубіжної історичної науки, у якій дві перспективи – макро- та мікро- – співвідносяться між собою діахронічно, в українській історіографії помічаємо синхронічне використання обох перспектив. Керуючись офіційно прийнятим у радянській гуманітаристиці поділом суспільства на робітників, селян та інтелігенцію, сучасні українські дослідники продовжують використовувати цю структуру як основу для стратифікації радянського соціуму. Поряд з тим спостерігаються спроби виділити більш дрібніші соціальні групи, існування яких або заперечувалося в радянських час, або ігнорувалося, а їх дослідження знаходилося на маргінальних позиціях. Загалом українські дослідники, займаючись вивченням окремих соціальних груп, практично не дискутують про підставові критерії структуризації радянського соціуму в цілому. Тут існує своєрідна мовчазна згода щодо класової природи суспільства, попри рідкісне вживання самого терміну «клас», який останнім часом вийшов з моди серед гуманітаріїв.

Беззаперечним лідером серед досліджуваних в українській історіографії соціальних груп залишається інтелігенція. З утворенням незалежної української держави інтелігенція перестає трактуватися за радянською традицією лише як прошарок і набуває ознак самостійної, і навіть більше, провідної верстви суспільства, замінюючи у цьому статусі робітників з радянської історіографії. З 1990- рр. проблематика еліти набуває неабиякої популярності для української історичної науки, і зацікавленість ця не поменшується й досі¹¹¹.

В українській історіографії пізнього сталінізму тогочасну еліту соціуму вивчають у двох іпостасях – як партфункціонерів та як інтелігенцію¹¹². Партійних та державних керманівців різного рівня, задіяних в управлінні державою, зазвичай зображають тогочасною політичною елітою, тобто соціальною групою, відповідальною за прийняття управлінських рішень і впровадження їх у практику. Зважаючи на загалом негативні оцінки радянської політичної системи, цю групу часто трактують як найбільш ортодоксальну та опозиційну до самостійницьких спрямувань українців. Підкреслюються її найбільш негативні риси – нехтування людським фактором при прийнятті рішень, репресивні методи їх виконання, низький освітній і культурний рівень, безініціативність і бюрократизм. І хоча частина закидів цілком справедлива, особливо щодо перших повоєнних років, однак їх абсолютизація часто призводить до спрощених узагальнень, відсутності структуризації цієї групи та її демонізації як єдиного винуватця всіх суспільних бід.

Дослідженням партійних функціонерів в українській історіографії займається досить невелике коло істориків – Т. Першина¹¹³, Г. Стародубець¹¹⁴ тощо.

Приміром, Т. Першина, досліджуючи партфункціонерів як окрему категорію населення, використовує з методологічної точки зору ще дещо радянський підхід, основою якого є вивчення кадрової політики щодо певної групи, коли саме правлячій прошарок партійних керівників є так би мовити класоутворюючим та формуючим чинником у суспільстві. Фактично це означає використання у дослідженні перспективи зверху.

«Кадровий» підхід конструктивний при відтворенні зовнішніх ознак групи – кількісний склад КП(б)У, поповнення його за рахунок соціально престижних категорій демобілізованих, інвалідів війни, активних учасників партизанського та більшовицького підпілля; визначення основних тенденцій кадрової політики (зволікання із затвердженням на посадах, часта і необґрунтована змінюваність номенклатури, збільшення переліку номенклатурних посад, низький рівень компетентності та практичного досвіду керівників, початок процесу перетворення номенклатури посад у номенклатуру осіб), – що й успішно зробила в своєму дослідженні Т. Першина¹¹⁵. Однак при відтворенні внутрішніх механізмів функціонування, міжособистісної професійної або позапрофесійної комунікації, становлення та змінюваності неформальних норм регулювання поведінки всередині групи цей підхід менш придатний.

На відміну від партійних функціонерів, інтелігенція в українському радянському суспільстві означається як інтелектуальна та духовна еліта. Загалом вона набуває позитивних характеристик як носій української державної та національної ідей, що здатна до критичного мислення та

оцінок діяльності режиму. Всіляко підкреслюється її національний характер, високий культурний рівень, провідна роль у якісних перетвореннях радянського суспільства на шляху до утворення незалежних держав. Звичайно, дослідники не можуть оминати того факту, що інтелігенція в радянському суспільстві була вихована таки в комуністичних ідеалах, займала відповідне місце в радянському соціумі та у своїй більшості старанно виконувала відведені їй функції. Однак сучасна українська історіографія маргіналізує специфічні радянські ознаки інтелігенції УРСР, применшує її роль у побудові та підтримці ідеологічних засад радянського режиму, а коли це неможливо оминати, подає цю співпрацю як конформістську позицію частини інтелігенції, примушеної до співробітництва репресіями та страхом перед насиллям.

Широка розробка проблеми інтелігенції зумовила спеціалізацію дослідників на окремих групах у її середовищі. Приміром, дослідженням гуманітарної інтелігенції 1940–1950-х рр. займається Т. Марусик. У досить традиційному для української історіографії ключі, а саме на фоні радянзації Західної України, ідеологічного перевиховання та репресій проти інтелектуалів, авторка подає структуру гуманітарної інтелігенції, що за її визначенням складається з педагогічної та наукової інтелігенції, літературно-мистецької еліти, культурно-освітньої інтелігенції, духовенства. Як бачимо, за основну ознаку дослідниця використовує одну з соціальних складових – професійну зайнятість. Для неї гуманітарну інтелігенцію можна розглядати «як певну сукупність соціально-професійних груп..., яка об'єднана діяльністю у певній сфері зайнятості та виконанні схожих соціально-професійних функцій»¹¹⁶.

Досить оригінальне дослідження щодо виробничої інтелігенції українського села запропонував О. Нікілев¹¹⁷. Зокрема, автор доводить, що протягом другої половини 1940-х – початку 1950-х рр. сформувалися передумови, які в наступний період ініціювали процес виділення виробничої інтелігенції з сільського середовища в окрему соціальну групу. До цієї групи увійшли освічені спеціалісти, випускники середніх і вищих навчальних закладів, які після навчання направлялися на роботу в колгоспи. Автор віднайшов цікавий випадок невідповідності реальної радянської соціальної структури декларативним заявам, адже формально представники нової виробничої інтелігенції вважалися членами колективних господарств, тобто були колгоспниками, однак через свою освіченість вони самі не відчували себе колгоспниками, а пересічні селяни зі своїми традиційними уявленнями та незвиклі до наукової агрономії цуралися їх. Дослідник серед іншого окреслює й труднощі переходу з одного соціального стану в інший: втрата привілеїв і пониження престижу, погіршення матеріально-побутових і житлових умов тощо.

Подеколи в контексті вивчення української інтелігенції (О. Прохоренко¹¹⁸), але частіше досліджуючи систему освіти в тогочасній Україні (Н. Красножон¹¹⁹, С. Сворах¹²⁰), історики ставлять питання про соціальний статус науково-педагогічних кадрів, учительства та його соціальні настрої як окремої групи, але цей напрям ще не набув значного поширення.

Загалом, структуризація інтелігенції за професійною ознакою та родом занять домінує в українській історіографії, що до певної міри є відголосом минулих радянських досліджень. На жаль, інші підходи поки що не набули поширення.

Порівняно з радянським періодом, вивчення робітників і селян як специфічних соціальних груп втратило своє значення. Кількість праць, їм присвячених, значно зменшилася. Чи не єдине дослідження про соціальне становище селян повоєнного часу В. Гаврилова на практиці зводиться до історії повсякденності¹²¹. Очевидно, ця проблема ще чекає свого переосмислення в українській історіографії.

На сучасному етапі розвитку соціальної історії пізнього сталінізму важливого значення набуває проблема дослідження дрібніших соціальних груп радянського суспільства. Зокрема, для періоду перших післявоєнних років характерне вельми специфічне явище як для радянського соціуму – утворення соціальних груп під впливом зовнішніх чинників, основним з яких стала війна. Вплив війни на соціальну диференціацію суспільства – тема, що сама по собі заслуговує окремого вивчення. В українському ж суспільстві повоєнного часу існувала ціла низка соціальних груп, поява яких у радянському суспільстві пов'язана з війною і є її безпосереднім наслідком. За подальшим ставленням радянської ідеології до них ці групи ми умовно поділяємо на соціально прийнятні (інваліди війни, демобілізовані, радянські партизани) та соціально підозрілі (остарбайтери, люди, що проживали на окупованій території, військовополонені – радянські та іноземні, репатрійовані).

Специфіка т. зв. соціально підозрілих груп полягала в тому, що, оскільки під час війни радянська держава втратила контроль над частиною своєї території, формування їх відбувалося навіть без формальної участі, і тим паче без ідеологічного контролю радянської влади. В подальшому це викликало в радянських можновладців підозру до цих груп і усвідомлену необхідність їх перевиховання. Надзвичайно цікавою темою для дослідження є диференційована позиція влади щодо цих груп за ступенем потенційної чужості для радянського суспільства та відповідно різномірність заходів щодо її нейтралізації від перевиховання до ізоляції.

Іншою малодослідженою темою залишається ставлення пересічного населення СРСР до підозрілих в ідеологічному сенсі категорій населення. Як нам видається, у людей, що щойно пережили війну і для яких Німеччина

була ворогом, все дотичне до німецького викликали принаймні підозру. Реакція населення могла бути різномірною, і на першому етапі її визначали не лише вказівки радянської влади, а й власний індивідуальний досвід війни.

На високому теоретичному рівні написана розвідка О. Лисенка, в якій автор ставить проблему стратифікації повоєнного суспільства під кутом зору радянських ідеологів. Зокрема, автор стверджує про існування тих соціальних груп, яким у радянській пропаганді відводилася роль героїв у боротьбі проти нацизму – генерали, офіцери, солдати Червоної армії, радянські партизани та підпільники, вчені, «трудівники тилу». Водночас з ідеологічних позицій засуджувалися колаборанти, «зрадники Батьківщини», «українські буржуазні націоналісти». Та, на думку дослідника, існувала ще третя категорія (військовополонені, інваліди, діти, вдови, оstarбайтери), доля яких зумисне замовчувалася¹²².

Можна погодитися з твердженням автора, що маргіналізація цих груп в радянській історіографії зумовила повернення до цього питання українських дослідників. Водночас, як нам здається, на другий план відходить вивчення популярних у радянський час героїв війни, що слід оцінювати негативно. Окремі спроби дегероїзації і деміфологізації війни, що безпосередньо пов'язані з новими дослідженнями саме солдатів радянської армії та партизанів, зустріли негативний відгук частини громадськості, передусім ветеранів війни та пов'язаних з ними інституцій. Проблеми Другої світової війни продовжують залишатися контроверсійними в українському суспільстві.

Серед соціальних груп, існування яких безпосередньо пов'язане з війною, найповніше висвітлення в українській історіографії знайшли оstarбайтери та репатріанти загалом. О. Лисенко чітко відзначає, що оstarбайтери становлять окрему соціальну групу та наголошує на необхідності вивчення історії оstarбайтерів крізь призму соціальної історії¹²³. Інший надзвичайно перспективний метод, практично не практикуваний українською історіографією, є історія пам'яті. Потенції історії пам'яті для вивчення оstarбайтерів визначила Г. Грінченко. Зокрема, вона відзначає, що пам'ять оstarбайтерів ніколи не була складником офіційної пам'яті радянського суспільства про Велику Вітчизняну війну, а страх, що сформувався у післявоєнні роки у відтвореннях минулого досвіду, й усвідомлення невизнання цього досвіду офіційною ідеологією призвели до його придушення в пам'яті, до «свідомого забування»¹²⁴. Поєднання практик індивідуальної пам'яті та офіційного забування дає можливість вивчати їх вплив на зміни в колективній ідентичності певної соціальної групи, у даному випадку оstarбайтерів.

Загалом проблемою оstarбайтерів займаються фахівці з історії Другої світової війни, що зумовлює фокусування більшості досліджень на воєнному часі, тобто на досвіді перебування цих людей на примусових

роботах у Німеччині. Рефлексій щодо подальшого структурування та функціонування цієї групи в радянському суспільстві порівняно менше. Ця ж тенденція спостерігається і в формуванні джерельної бази проблеми, що активно здійснюється засобами усної історії та оприлюдненні еґо-документів (листів, спогадів, анкетування)¹²⁵, у яких основна увага зосереджена на воєнному досвіді.

Добрим зразком поєднання воєнної та повоєнної історії остарбайтерів є, приміром, праця Т. Пастушенко, яка в своєму дослідженні остарбайтерів Київщини серед інших питань аналізує соціальний склад новоприбулих до Київської області, а також, що цінно, диференціює ставлення радянського загалу до остарбайтерів після їх повернення. Зокрема, сільські мешканці, які після війни продовжили працювати в колгоспі, мало згадують про утиски і перешкоди в своєму житті, тоді як більшість міських жителів мали проблеми з влаштуванням на роботу та здобуттям освіти¹²⁶.

На жаль, в інших роботах щодо остарбайтерів їхнє місце в суспільстві іноді представлено занадто спрощено як чергової жертви радянської репресивної політики. Дослідники остарбайтерів щодо післявоєнного періоду загалом обмежуються аналізом процесу та особливостей репатріації вивезеного населення, організацією ідеологічно-пропагандистської роботи радянським урядом щодо повернення у СРСР остарбайтерів із-за кордону (С. Гальчак¹²⁷).

Схожі питання, однак щодо ширшої категорії репатріантів загалом, ставить О. Буцько. Найкраще їй вдалося проаналізувати ставлення до репатріантів радянського керівництва та ідеологів, які на практиці під час проходження першими фільтрації поділяли їх на три категорії – вороги радянської влади (власівці та бендерівці), люди, які викликали сумнів і лояльні громадяни. Відповідно різнилися заходи держави щодо їх нейтралізації – від розстрілу чи заслання до надання вільного вибору своєї долі¹²⁸. Питання повсякденного побуту тих репатрійованих, що повернулися додому, авторка хоча й порушує, однак розроблено воно недостатньо.

Повсякденне життя репатріантів у Сталінській області досліджує М. Герасимова¹²⁹. Попри широку назву авторка фактично зосереджується лише на їхніх матеріально-побутових умовах (оформлення документів, працевлаштування, житлове питання тощо), лише констатуючи різність у ставленні до цієї категорії населення влади та пересічних громадян, однак не розкриваючи причин, механізмів формування негативного іміджу репатріантів у радянському соціумі.

Значно менш вивченою залишається історія інших соціальних груп українського повоєнного соціуму, найхарактерніші риси яких, а то й саме існування, припадає на перші повоєнні роки. Декілька статей і монографій присвячено вивченню іноземних військовополонених та інтернованих

мобілізованих іноземців з числа цивільного населення, які після закінчення війни перебували на території України. Зважаючи на їх невільне становище, адже у цей час вони перебували в особливих таборах і виконували трудові завдання, пов'язані із застосуванням фізичної сили, українські вчені основну увагу звертають на проблеми інституціональних і правових засад табірної системи та режимних закладів, у яких вони розташовувалися, розпорядок життя в них, матеріально-побутові умови та міжособистісні взаємини серед військовополонених, заходи радянської влади розвідувального та пропагандистського характеру в їх середовищі, процес їх подальшої репатріації за межі СРСР (В. Левикін¹³⁰, О. Потильчак¹³¹, А. Чайковський¹³², А. Юнгмайстер¹³³). При цьому дослідники більше уваги звертають на політичні, ідеологічні, правові, міжнародні аспекти проблеми, оминаючи соціальну проблематику.

Значно гіршою виглядає ситуація з вивчення таких соціальних груп, як демобілізовані, інваліди, пенсіонери, радянські військовополонені, діти (останні частково розглянуті Л. Голиш¹³⁴, Г. Голишем¹³⁵, О. Шереметою¹³⁶). Лише окремі аспекти існування деяких з них порушила М. Лобода при вивченні трудових ресурсів повоєнної промисловості, які формувалися з мобілізованого місцевого населення та залучених шляхом оргнаборів, демобілізованих, військовополонених та інтернованих, репатріантів, радянських в'язнів тощо¹³⁷. Авторка ставить лише проблему їхніх соціальних умов праці та життя, між тим цікаво було б порівняти соціальне становище цих груп, які фактично виконували однакові економічні функції, вибудувати їх соціальну ієрархію та взаємосприйняття у межах ширшої категорії трудових ресурсів важкої промисловості.

Практично повністю ігноровано в українській історіографії гендерний підхід, за допомогою якого можна було б проаналізувати жіноцтво в українському суспільстві як окрему категорію населення, що після війни зайняло домінуючі позиції у соціальній структурі суспільства, вивчити феномен фемінізації соціуму, практики виживання жінки без чоловічої підтримки тощо. Цей же гендерний підхід, який в українській історіографії утвердився головню як жіноча історія, насправді дає можливість вивчати й чоловіків як окрему соціальну групу. Надзвичайно перспективною темою щодо українського повоєнного соціуму видається образ чоловіка-військового, учасника воєнних дій чи партизанського руху, зокрема порівняння різних його варіантів – культивованого радянською офіційною політикою пам'яті, сприйняття на рівні різних соціальних груп, а також реальне становище чоловіка-воїна вже у післявоєнний час (соціальна ідентичність, стратегія поведінки як групи, колективна пам'ять про війну та її трансляція в соціум, адаптація до мирного життя, трансформація групи від щойно демобілізованих до ветеранів війни та ін.).

Міграційні процеси в українському соціумі. Міграції у соціумі – одна з найпопулярніших тем соціальної історії взагалі. Радянське суспільство, у тому числі й повоєнного часу, вирізнялося тим, що для нього були характерні не лише добровільні міграційні потоки (повернення демобілізованих до власних домівок, повернення населення з евакуації, добровільна репатріація з Європи, рух селян у міста, переміщення населення у пошуках роботи тощо), але й міграції відверто насильницького у формі депортацій чи приховано насильницького характеру, що могли декларуватися як добровільні, а насправді проводилися із застосуванням тиску та примусу (депортації окремих народів, депортації під час радянізації Західної України, україно-польський обмін населенням, примусові мобілізаційні заходи на відбудову промисловості Донбасу та ін.).

Зважаючи на особливості розвитку української історіографії з її посиленою увагою до репресивної політики радянської держави, хронологічно першими були дослідження про депортаційні акції режиму. Саме ця проблема знайшла найбільше висвітлення в сучасній історичній науці¹³⁸. Історикив передусім цікавив правовий та організаційний аспект депортацій, їх перебіг, кількісний та якісний склад жертв, що подавалося у контексті аналізу репресивного характеру радянської влади в цілому. Лише останнім часом спостерігається залучення до досліджень такого типу окрім репресивного ще й соціального аспекту.

На нашу думку, найкраще цю еволюцію в історіографії помітно при вивченні теми переселення українців з Польщі в УРСР у 1944–1946 рр. (окремі автори вживають термін «депортація» щодо цих заходів). У перших працях присвячених цій проблемі автори традиційно розглядали передумови та основні етапи переселення, причини, що спонукали обидві держави – Польщу та СРСР – до прийняття такого рішення, етапи та перебіг переселення¹³⁹. Однак поряд з цим дослідники почали порушувати низку проблем, вже ближчих до соціальної історії. Вченими проаналізовано плани радянського керівництва щодо розселення українців на території УРСР, практику їх втілення, явище самовільного розселення в західних областях республіки.

Цікавить авторів і питання подальшої соціально-економічної і психологічної адаптації переселенців. Тут застосовується передусім перспектива зверху. Дослідники, використовуючи порівняльний підхід, викривають протиріччя декларованих державою заходів у розв'язанні житлової, земельної, фінансової, освітньої, зайнятості та ін. проблем переселенців і реалії їх виконання. Приміром, саме у такому ключі написані праці О. Буцько¹⁴⁰, Н. Данилихи¹⁴¹, В. Кіцака¹⁴², Т. Пронь¹⁴³.

Вплив переселенських заходів на конфесійну структуру соціальних груп досліджував Я. Стоцький¹⁴⁴.

Н. Данилиха в одній зі своїх статей порушує проблему соціальної інтеграції українських переселенців. Оскільки вона висуває тезу, що радянська політика була спрямована на уніфікацію всіх сфер життя західноукраїнського регіону відповідно до радянських взірців, то відповідно процес інтеграції постає як однонаправлений, що полягає у реалізації певних державних заходів (пільги, позики, грошова допомога переселенцям, залучення їх до колгоспів чи висування на низові керівні посади)¹⁴⁵. Розуміння реакції переселенців на ці заходи занадто спрощене – або прийняття їх, або опір. У дослідженні не з'ясовано конфліктність та багатоаспектність інтеграційного процесу на індивідуальному рівні, не показано зміни свідомісних і поведінкових орієнтацій, життєвих стратегій переселенців, їхніх ціннісно-світоглядних настроїв. Цей же недолік характерний і для інших праць на подібну тему.

Серед насильницьких міграцій популярною і досить добре вивченою є тема депортацій у повоєнний час із західноукраїнського регіону передусім через те, що ці депортації були безпосереднім наслідком діяльності тут ОУН-УПА і мали на меті підірвати цей рух і завершити процес радянзації Західної України. На нашу думку, процес радянзації у сфері міграцій складався з двох рівнозначущих частин – депортації окремих категорій західноукраїнського населення, що мало відверто насильницький характер, та міграції у регіон ідеологічно вивірених осіб зі Східної України та всього СРСР, що на позір було добровільним. Однак прикметним є те, що в полі зору дослідників знаходиться лише перший аспект, тоді як переселення в Західну Україну практично не вивчаються (попередні висновки про місце росіян та російськомовного населення в соціальній структурі регіону зробив лише М. Сивирин¹⁴⁶). Це значно збіднює дослідження соціальної історії західноукраїнського регіону, адже приїжджі змінили не лише його етнічну і соціальну структуру, вони фактично були в авангарді ідеологічно-світоглядного конфлікту, конфлікту цінностей і ментальностей, стали агентами соціальних і культурних трансформацій в регіоні.

Одним з авторів, що комплексно розглянув саме депортаційну політику в Західній Україні, був Й. Надольський. Зокрема він зупинився на проблемах виселення членів національного підпілля та їхніх сімей, священнослужителів Української греко-католицької церкви, селян-паразитів та куркулів¹⁴⁷. Окремі аспекти теми вивчали Н. Платонова¹⁴⁸, М. Сивирин¹⁴⁹.

Й. Надольський підтримує визначення депортацій у СРСР як систему заходів, змістом яких було виселення осіб, визнаних політично та соціально

небезпечними, з місць постійного проживання у віддалену місцевість і примусове поселення в новому місці з обмеженням свободи пересування. Ці заходи мали репресивний, адміністративний (позасудовий) характер і, що важливо нам підкреслити, застосовувалися не щодо індивідів, а щодо груп з метою їх ізоляції від решти суспільства. Штучність виділення «ворожих» груп, невизначеність їх ознак створювала основу для широкого проведення довільних каральних операцій¹⁵⁰. Як нам здається, таке підкреслене акцентування автором на груповому характері об'єкта депортаційної політики у перспективі можна поширити на вивчення повоєнного суспільства в цілому, коли цілі соціальні групи у різний час ставали девіантами, чи швидше держава з певної метою у директивний спосіб витворювала з них порушників суспільних норм і «ворогів народу».

Недоліком праці Й. Надольського є те, що дослідник, загалом традиційно для української історіографії, покладаючись передусім на регламентаційні документи, висвітлює практику виселення, організаційні заходи, якими цей процес супроводжувався, менше господарсько-побутове облаштування спецпоселенців, тобто звертає увагу на подієвий та організаційно-правовий аспект проблеми, залишаючи дещо осторонь соціальну та культурну проблематику.

Знайшла своє висвітлення в українській історичній науці й проблема мобілізаційних заходів держави на відновлення промисловості Донбасу. Приміром, практику залучення сільської молоді до відбудови економічних потужностей Донбасу розглядали В. Гаврилов¹⁵¹, Л. Хойнацька¹⁵². Взагалі Донбас повоєнного часу є центром найбільш інтенсивних переміщень населення, як добровільних, так і примусових, що перетворює цей регіон на своєрідний зріз найрізноманітніших міграцій в Україні. Не дивно, що тема міграцій на Донбасі знайшла своє висвітлення. Окремі аспекти цієї проблеми вивчали М. Алфьоров¹⁵³, Н. Шипік¹⁵⁴.

Зокрема, Н. Шипік наголошує на трансформації міграційних потоків протягом перших повоєнних років. У 1943–1945 рр. їх основу формували трудові мобілізації, що надалі змінилися оргнабором, а також навчальні мобілізації і сільськогосподарські переселення. У першій половині 1950-х рр. зросло значення агітації і добровільних міграцій¹⁵⁵. Звертає на себе увагу диференціація дослідницею різноманітних типів міграцій у залежності від соціальної групи, яка складала їх базис, – масова мобілізація фронтовиків, повернення оstarбайтерів, залучення до роботи репатріантів-трудармійців тощо. Більше того, авторка розглядає різний статус цих категорій та різні стартові умови входження їх до суспільного середовища повоєнного Донбасу. Найкращі умови для цього мали демобілізовані, які займали верхівку в ієрархії новоприбулих до регіону осіб. Їх часто намагалися долучити до суспільно-політичної роботи і

пропонували керівні місця на підприємствах. Колишні військовополонені мали через важку працю очиститися від підозр і легалізувати своє становище у суспільстві. На нижчому щаблі соціального статусу знаходилися остарбайтери та інші репатріанти¹⁵⁶.

Інший важливий висновок, який висуває авторка, полягає в тому, що у всіх випадках у відповідь на державний механізм регулювання міграцій з боку населення вироблявся певний індивідуальний механізм поведінки, результатом чого стало те, що в регіоні залишилася лише третина від спрямованих до нього мігрантів¹⁵⁷. В ідеї, яку запропонувала Н. Шипік, прослідковується дуже важливий момент зворотної реакції населення на дії та вказівки влади, концептуальним обґрунтуванням якого дослідники часто нехтують, воліючи зосереджуватися на державних заходах у сфері міграцій. Це, а також посилена увага до насильницького типу міграцій, спонукають до висновків про всесильний тоталітарний контроль держави над суспільством. Однак, як демонструє праця Н. Шипік, державна політика формувала відповідні стратегії поведінки в громадян, що своїми діями часто надавали владним намірам іншої якості.

Малодослідженими залишаються міграційні процеси в тогочасному селі. На окремих з них зупинився В. Гаврилов – переселення селян до Криму після виселення кримських татар, ліквідація залишків хутірних господарств шляхом зселення їх з колгоспних земель, виконання указу про виселення 1948 р. тощо¹⁵⁸. Однак висновки автора не надто оригінальні, до того ж він писав лише про примусові переселення, не згадуючи добровільні ініціативи селян.

Найсерйознішою прогалиною сучасних досліджень про повоєнні міграції залишається нехтування дослідниками добровільних їх типів. Це формує дещо спрощені та однобокі уявлення про радянський соціум. Адже якщо примусові переміщення виявляють ідеали та практику держави у здійсненні соціальної інженерії та утриманні контролю над суспільством, то добровільні міграції є своєрідної спробою громадян сформувати власні прийнятні способи виживання.

Соціальні процеси на регіональному рівні. Визнання українською історіографією існування регіональних варіацій соціальних проблем і практичне їх дослідження є безумовним здобутком. Загалом на регіональному рівні спостерігається надзвичайно цікаве з наукової точки зору поєднання різномасштабних процесів – одні з них є загальними для радянського суспільства того часу, інші характерні лише для українського соціуму або набувають саме в українських умовах особливих видозмін, треті є специфічно регіональними і, що найголовніше, відображають конкретику реалізації процесів вищого рівня, а також їх крайнощі, винятки, трансформації, нівелювання у середовищі локальних мікросоціумів.

З точки зору існування найвиразніших, загострених і динамічних соціальних процесів в Україні повоєнного часу виділяються Донбас і Західна Україна. Донбас як індустріальний край у радянській ідеології слугував своєрідним центром концентрації економічної сили країни, а його відновлення символізувало реанімацію цієї світової потужності, а отже психологічний перехід від війни і розрухи до мирного стабільного життя. На відновлення донбасівських підприємств були кинуті основні сили країни та зусилля влади, що зумовило надзвичайне різноманіття задіяних у цьому соціальних груп, високий рівень тут міграційних процесів, різнорідність соціальних перцепцій.

Західна Україна для радянської влади стала іншим символічним полем повернення до мирного життя, що здійснювалося вже не в реалізації економічної потужності, як на Донбасі, а в духовній і свідомісній сфері суспільства. Здобута напередодні війни й остаточно приєднана до Радянського Союзу із закінченням воєнних дій, Західна Україна, що до цього не знала соціалістичного устрою, за задумом радянських ідеологів повинна була швидко засвоїти радянську модель життя. Успішна «радянізація» цього регіону мала продемонструвати і радянським громадянам, і світу не лише матеріальні успіхи, а й світоглядні переваги радянської системи.

Цілком справедливо ці два регіони в українській історіографії залишаються найбільш вивченими, однак теоретичний рівень і предметна охопленість цих праць видається ще недостатніми.

Вище ми вже зупинилися на характеристиці історіографії міграційних процесів в обох регіонах. Значимість їх для повоєнного розвитку визначила посилену увагу до них у працях українських істориків. Однак вивченням переміщень населення регіональна специфіка не вичерпується. Загалом, порівнюючи зі Західною Україною, праць про Донбас написано менше. Найбільша їх частина стосується міграційних процесів. Частина істориків зупинилася також на вивченні соціальної сфери регіону, зокрема, формуванні тут трудових ресурсів, змін у соціально-побутовій сфері, розвитку освіти, культури, охорони здоров'я (М. Герасимова¹⁵⁹, А. Саржан¹⁶⁰, Н. Шипік¹⁶¹). Хоча дослідники й констатують факт значного розмаїття соціальних груп, які через різні причини були зосереджені на Донбасі, однак не розвивають тему соціальної міжгрупової взаємодії, формування соціальної ієрархії і механізмів формування типів поведінки кожної з груп.

Для Західної України повоєнного часу центральним концептом для осмислення соціокультурних процесів у регіоні стала «радянізація», тобто комплекс заходів з боку радянської влади, направлений на зміну соціального устрою на західноукраїнських землях відповідно до радянського зразка. Використання цього концепту стало універсальним для дослідження всіх сфер – економіки, політичних змін, суспільного

життя, розвитку культури. Дослідники наголошують на насильницькому характері соціальних перетворень у Західній Україні, насамперед досліджуючи комплекс державних заходів щодо радянзації – індустріалізацію, колективізацію, посилення ідеологізації і політизації громадян. Реакція ж населення однозначно оцінюється як опір, відкрита чи прихована опозиція до влади, принаймні, саме на цьому типі сприйняття влади наголошують вчені. Населення регіону, як вважається, було найбільш національно свідомим, за що й піддавалося репресіям. Приміром, типовий висновок для дослідників західноукраїнського селянства робить О. Ленартович: «Протягом усієї своєї історії селянство України було носієм ідеї самостійної держави. Саме тому воно стало соціальною базою національно-визвольної боротьби... З цієї причини УПА стала фактично селянською армією самооборони проти німецької окупаційної, а пізніше радянської влади»¹⁶².

Подібні висновки загалом поширюються й на інші соціальні групи західноукраїнського регіону, передусім інтелігенцію. Інтелігенція справедливо вважається найбільш здатною до критичного мислення, саме її представники могли з найбільшим сумнівом ставитися до радянських ідеологічних постулатів. У вивченні західноукраїнської інтелігенції дослідники загалом зосереджуються на карально-репресивному аспекті відносин влади та інтелектуальної еліти (Р. Генега¹⁶³, Т. Марусик¹⁶⁴, Р. Попп¹⁶⁵). Фізичне її знищення, ідеологічний контроль, звільнення з посад, ув'язнення – ось основні теми дослідження, що на високому рівні розроблені українською історіографією. Однак сам механізм зміни національної і політичної ідентичностей західноукраїнськими інтелектуалами, перехід частини з них на конформістські позиції залишається практично невивченим. Оминають дослідники й проблему взаємовпливу місцевої і приїжджої з глибинних районів СРСР інтелігенції, заміщення останньою соціальних позицій регіональної політичної та інтелектуальної еліти тощо.

Загалом ці ж тенденції характерні й для вивчення інших проблем в історії західноукраїнського регіону. Наприклад, розвиток освіти на Західній Україні у перше повоєнне десятиліття вивчали С. Герегова, Т. Марусик, С. Сворак. Останній у своїй статті зазначав, що після відновлення органів радянської влади розпочалася швидка відбудова мережі культурно-освітніх закладів, передусім шкіл. Визнаючи постійне покращення кількісних показників діяльності шкіл, автор не так однозначно оцінював ідеологічні та політичні її складники. Місцеві органи влади всіляко заохочували викладання шкільних предметів російською мовою, постійно посилювали тиск на місцевих учителів, почастишали перевірки останніх щодо причетності до співпраці з ОУН-

УПА. Радянська влада відверто не довіряла місцевим кадрам і при можливості змінювала їх на ідеологічно надійніших представників зі Сходу України¹⁶⁶. На відміну від С. Сворака, який зосереджувався на вивченні загальноосвітньої школи, С. Герегова та Т. Марусик досліджували вищу освіту Західної України того ж періоду¹⁶⁷. Дослідники подали статистичну інформацію про динаміку змін у галузі вищої освіти, проаналізували матеріально-побутові умови життя студентів і викладачів, шляхи поповнення викладацького складу та особливості кадрової політики керівництва вузів, що чи не цілком залежала від вказівок місцевих органів МДБ. Як і С. Сворака, автори відзначали значне посилення ідеологічного тиску на викладачів і студентів, наприклад, контроль за абітурієнтами та виключення з їхнього числа навіть ймовірних учасників українських націоналістичних організацій, кампанію боротьби проти «неблагонадійного» студентства тощо.

Як нам знається, надзвичайно перспективними з методологічної точки зору для вивчення Західної України перших повоєнних років є пограничні дослідження, які основним об'єктом обирають регіони, що знаходяться на межі різних культур чи соціальних укладів, мають виразні риси міжетнічної, міжнаціональної та культурної гібридизації.

Історія освоєння в ідеологічному, культурному, світоглядному та й матеріальному сенсі західноукраїнських земель радянською владою також слугує добрим матеріалом до вивчення специфіки радянського бачення таких соціальних і культурних категорій як «відсталість», «прогрес», «культурність», «цивілізованість», адже радянські керівники очевидно вірили, що пропонують відсталому регіону вищий рівень життя та культури.

Інші проблеми соціальної історії. Поряд з вищеозначеними проблемами соціальної історії України пізнього сталінізму, що відносно добре прижилися в українській історіографії, існують окремі теми, що лише починають набувати популярності. Серед них проблематика соціорелігійної історії, природа девіацій у радянському соціумі, застосування соціальної історії для вивчення політичної сфери тощо.

Приміром, особливості релігії у радянському суспільстві, що в теорії означає себе як атеїстичне, вивчає П. Бондарчук¹⁶⁸. Дослідник, використовуючи підхід соціорелігійної історії та оперуючи такими категоріями як «релігійність», «релігійна поведінка», «релігійна свідомість», намагається наповнити їх конкретним змістом на матеріалі історії українського повоєнного суспільства, визначити особливості соціального статусу віруючих у радянському соціумі, диференціювати їх на різні категорії, виділити основні мотиви релігійності та проаналізувати феномен включення до релігійної свідомості деяких елементів з життя та ідеології радянського суспільства. Автор порушує цікаві проблеми участі

комуністів у релігійних обрядах, ментальній укоріненості деяких релігійних таїнств, взаємопереплетення релігійних, язичницьких і комуністичних ідей у релігійній свідомості пересічного населення тощо.

Приміром, в одному зі своїх досліджень, залучаючи значні архівні матеріали, П. Бондарчук розглянув особливості релігійної поведінки православних віруючих в Україні, зокрема динаміку відвідування ними храмів, обрядову активність, реакцію на закриття церков, а також вплив на населення антирелігійної агітації. Серед виявів позакультової релігійної поведінки автор відзначав боротьбу проти антицерковних дій влади, зокрема надсилення громадянами клопотань щодо відновлення парафій та храмів¹⁶⁹.

Іншою цікавою темою соціальної історії є вивченням девіаційних проявів у соціумі. Щодо українського повоєнного суспільства, то найбільш повно розробляє відповідну тематику В. Швидкий. Зокрема, дослідник наголошував на необхідності позбутися презентизму та ретроспективного мислення при осмисленні природи девіацій у радянському соціумі, адже частина дій, які за нашого часу набули загальновизнаного характеру (наприклад, «український буржуазний націоналізм»), у радянський період вважалися відхиленнями. Дослідник також цілком слушно висловлює думку, що порушення в ідеологічній і політичній сфері сприймалися в СРСР як девіації набагато серйознішого гатунку, аніж звичайні побутові проступки. На жаль, автор не зазначив інших характерних рис девіацій у радянському соціумі¹⁷⁰.

Найпоширенішими девіаційними формами в українському суспільстві першої половини 1950-х рр., на думку В. Швидкого, були бродяжництво та жебрацтво. Найширші їх прояви спостерігалися у промислових центрах і великих містах, передусім Києві. Автор досліджував динаміку розвитку цих явищ і державні заходи щодо їх усунення. Оригінальною видається спроба вченого типізувати осіб-девіантів за рівнем матеріального забезпечення, культурним і соціально-політичним середовищем проживання, психологічним станом на дев'ять категорій¹⁷¹.

Інші автори більш традиційно розуміють девіантність як поширення норм права, чим і зумовлений їх підхід до девіантних проявів у повоєнному українському соціумі як до аналізу рівня злочинності, виявленні та опису найпоширеніших злочинів – крадіжки, хуліганство, вбивства, самогеноваріння, злочини серед неповнолітніх, хабарництво (М. Герасимова¹⁷², О. Рабенчук¹⁷³). Звичайно, виділення саме цих порушень у повоєнному соціумі цілком справедливо, що зумовлюється і повоєнними матеріальними нестатками та голодом, і змінами у психології населення, частина якого навчилася користуватися зброєю під час війни. Автори подають багатий фактографічний матеріал, залучають документи різноманітного характеру, однак їхнім дослідженням бракує інтерпретативної

частини, інколи вони хибують на описовість, тяжіють до фіксування радянської статистики та правової документації без осмислення ширшої соціокультурної складової і радянської специфіки девіацій.

Вивчення девіацій повоєнного соціуму дає можливість дослідити механізми формування норм поведінки у радянський час, про що загалом не пишуть українські вчені. Норма та девіація тісно переплетені категорії, визначити вповні одну з них неможливо без ґрунтовного дослідження іншої. Процес формування стратегій суспільної поведінки, які б для соціалістичної ідеології вважалися за норму, був на певний час перерваний воєнними діями, і відновився вже у повоєнні роки. Зрозуміло, що після збитків, завданих війною, держава не могла підтримувати образ загального благоденства своїх громадян, однак принциповим завданням для привабливого ідеологічного реноме було підтвердити повсякчасну здатність вищої влади задовольнити хоча б мінімальні потреби радянських людей. Представники влади очікували, що створені соціальні інститути та пропоновані норми поведінки мають вирішувати існуючі проблеми легальними шляхами. Особи, які ухилялися від пропонованих їм зверху моделей суспільної поведінки і бажали вирішити власні проблеми в інший спосіб, вважалися за порушників суспільного порядку, норм життя чесного радянського громадянина. Відтак повоєнний час дає чимало прикладів невідповідності уявлень про норму та девіацію на рівні владних структур і рівні пересічних громадян.

У західній історіографії за останні десятиліття соціальна історія поширилася на ті сфери суспільства, які раніше традиційно належали іншим напрямам, – на економіку і політичне життя. Якщо класична політична історія зосереджувалася на перебігу політичних подій на високому державному рівні, то нова соціальна і культурна історія поставили питання взаємодії влади й особистості, ролі різних соціальних груп у політичному житті, уявлення та вірування про владу в свідомості пересічних громадян тощо.

У сучасній українській історіографії нова політична історія, що поєднує інтерес до влади з методикою соціальної історії, ще не зайняла належного місця. Між тим як радянські повоєнні реалії багаті на цікавий матеріал. Передусім досить вдалим може бути підхід, пропонований новою політичною історією, при вивченні радянської політичної верхівки, чи радянської ідеологічної системи, чи, на нижчому рівні, політичної поведінки населення. Власне лише остання проблема була порушена в українській історіографії у статті В. Крупини.

Зокрема, В. Крупина основними формами участі громадян у політичному (які одночасно слугують й індикаторами політичної поведінки) вважає мітинги і зібрання; участь у виборах; громадська

реакція на владні ініціативи та заклики. Цінним у дослідженні є проведена диференціація політичної поведінки різних соціальних прошарків. Автор пропонує наступні види політичної поведінки: керівники вищої ланки дотримувалися показової (демонстрування активності при виконанні директив) і лояльної до режиму поведінки; управлінці середньої ланки, районні та сільські можновладці орієнтувалися як на взірець на поведінку вищого керівництва, будучи лояльними сліпими наслідувачами і бездумними виконавцями; молодь не виявляла високого інтересу до політики, її політична соціалізація відбувалася шляхом приєднання до вже сформованих суспільних норм; чи не найкритичніші настрої, приховано вороже ставлення, відособлену лінію поведінки демонструвало населення Західної України; значним відсоток опозиційності до влади був серед репатріантів. Звичайно, ця класифікація потребує подальшого уточнення та розширення на інші групи, однак ці пропоновані типи слід взяти до уваги при подальших дослідженнях.

На жаль, інші проблеми соціальної історії України повоєнного часу не знайшли свого висвітлення в сучасній українській історіографії. Перед українськими дослідниками з усією очевидністю стоїть проблема розширення тематичного спектру історичних досліджень.

§ 2. Соціальна та культурна історія українського соціуму пізнього сталінізму: тематика та методологія англомовної історіографії

Становлення англомовної україніки. Початок славістичних досліджень в Англії і США припадає на кінець XIX ст., однак до середини XX ст. славістика (передусім русистика) у науковій та освітній системі США, Канади та Великобританії займала маргінальні позиції. Справжній вибух наукового зацікавлення історією Росії, Радянського Союзу та країн Східної Європи, що опинилися під комуністичним режимом, спостерігається з другої половини 1940-х років¹⁷⁴. Цілком зрозуміло, що основними причинами, які викликали такий посиленний інтерес до цього регіону, стала обстановка «холодної війни», яка характеризувалася ідеологічним, політичним, військовим протистоянням двох суперсистем – США та СРСР. В умовах постійної конфронтації з радянським Союзом у Сполучених Штатах виникла гостра необхідність вивчення свого противника, зокрема й у науковому сенсі.

Уявлення про неросійські нації та народи Росії і східноєвропейського регіону в середовищі англо-американської історіографії середини XX ст. було дуже розмитим. Повоєнний вплив російських емігрантів на структуру та методологію радянознавчих досліджень з їхньою великодержавницькою концепцією аж ніяк не сприяв проясненню

ситуації. Нівелювання національної проблематики в англо-американській історіографії посилювалося також через особливості інтелектуальної та соціальної ситуації у середовищі української діаспори, яка б могла, як можна припустити, у такий же спосіб вплинути на англомовні дослідження, як це вдалося зробити російським еміграційним ученим. Однак, порівняно зі своїми російськими візаві, які оселилися в Америці ще в довоєнний час, основні сили український діаспорних вчених у міжвоєнний період перебували в Центрально-Східній Європі. Навіть після закінчення війни пройшло кілька років, що отримали назву «таборовий період», аж поки українські дослідники разом з частиною заснованих ними наукових установ перебралися до Північної Америки – Сполучених Штатів та Канади¹⁷⁵. Зважаючи ще на адаптаційний період у нових країнах, українці фактично втратили час, коли англо-американська історіографія була найбільш спрагла до спеціалістів-слов'язознавців. Та й українські наукові емігранти з відновленими чи новопосталими – Науковим товариством імені Тараса Шевченка, Українською Вільною Академією Наук в Америці та Канаді тощо¹⁷⁶ – діяли у ізольованому науково-інтелектуальному просторі, що не перетинався з англомовної славістикою, яка саме знаходилася у процесі свого соціально-інституційного та теоретично-методологічного становлення.

Зміни в англомовному науковому середовищі, які й започаткували власне україніку як науково легітимну дисципліну, припадають на другу половину 1960-х років. Визначальним їх фактором став прихід у науку нового покоління вчених українського походження¹⁷⁷.

Нове покоління дослідників українського походження слід вважати швидше послідовниками англосаксонської інтелектуальної традиції і представниками англо-американської історіографії. Адже, незважаючи на можливе народження в Україні чи навіть українську національну ідентичність, ці особи у переважній більшості були вихованцями англо-американської освітньої та наукової системи, відтак засвоїли її організаційні та поведінкові норми, методологію, наукову етику, прилучилися до її інтелектуальних здобутків. Водночас фактор етнічного походження надавав їм деякі додаткові переваги, зокрема, знання української мови, що є необхідним для спеціалізації в україністиці, а також розширював їхній науковий кругозір та дозволяв чіткіше бачити упущення тодішньої славістики¹⁷⁸. Саме у цьому середовищі зародилася ідея відсепарувати інтелектуально та інституційно українознавчу проблематику від російських студій, причому зробити це у спосіб прийнятний і легітимний в очах західної наукової спільноти.

Внаслідок цього в англо-американській освітньо-науковій системі постали такі інституції як катедри української історії, літератури і

мовознавства у Гарвардському університеті, Український Науковий Інститут цього ж університету, Канадський інститут українських студій Альбертського університету. Було засновано періодичні органи нового типу – «Harvard Ukrainian Studies» та «Journal of Ukrainian Studies». Головною метою новозаснованих інституцій разом з усією інфраструктурою було включення до англомовної історичної науки, відтак вони притримувалися таких принципів, як переважаюча англомовність у мовно-комунікативній сфері¹⁷⁹, підкреслена об'єктивність наукових досліджень та орієнтація на самостійну історію України.

Попри це історія України ХХ ст. значною мірою продовжувала перебувати у складі англо-американської радянології. Остання за масштабами свого розвитку далеко перевищувала скромні зусилля західних українознавців, однак зосереджувалася переважно на Радянському Союзі в цілому, не занадто виокремлюючи окремі національні історії. До того ж радянологи у методологічному та термінологічному плані часто ототожнювали СРСР лише з Росією, вважали їх чи не синонімічними термінами щодо однієї й тієї ж держави. Це виявлялося, зокрема, в тому, що дослідники часто оперували даними щодо російської території, а висновки, отримані на їх основі, поширювали на весь СРСР. Чи, наприклад, у вживанні окремих термінів, коли росіян називали «титульною національністю», а всі інші нації та етноси – «національними меншинами», хоча українців, приміром, можна вважати титульною нацією у межах радянської України.

Такі загалом поширені методологічні викривлення дали підстави деяким зарубіжним вченим критикувати англо-американську історіографію за спрощений підхід до національної проблематики в межах Радянського Союзу та нівелювання національно орієнтованих досліджень, зокрема й україністики¹⁸⁰. З такою критикою можна погодитися. Від себе лише додамо, що, попри спримітизоване ставлення англомовних дослідників до національної проблематики, національна та етнічна призма були єдиними, крізь які неросійські національності у складі СРСР взагалі оприявнювалися як окремішня цілісність, тоді як при політичному, економічному, соціальному підході національна проблематика виступала лише як локальна варіація на російській реалії.

На сучасному етапі певне право на самостійність в англо-американській історіографії здобули лише такі періоди історії України, як ранньомодерний (який власне ставить питання появи українців як модерної нації) і пострадянський (коли для зарубіжного дослідника Україна з'явилася на політичній карті світу). Радянський період української історії все ще продовжує перебувати в ширшому інтелектуальному просторі вивчення Радянського Союзу в цілому.

Така ситуація зумовлює те, що у нашому огляді історії вивчення соціальних проблем повоєнного українського радянського суспільства в англо-американській історіографії нам доволі часто доведеться звертатися не лише до праць, присвячених власне Україні, а й до досліджень, що зосереджуються на всьому Радянському Союзі. Це необхідно передусім тому, що саме в останніх присутній той концептуальний рівень, яким послуговуються зарубіжні українознавці, і без аналізу якого українознавчі праці не можна помістити у ширший історіографічний контекст.

Загальна характеристика соціальної і культурної історії. 1990-ті та 2000-ні рр. принесли багато змін в англо-американську радянологію, зокрема і в проблематику соціальної історії. Окрім політичних, суспільних, культурних змін у регіоні колишнього СРСР і Східної Європи, перелом у соціальних студіях був зумовлений також низкою важливих соціокогнітивних факторів у самій англо-американській історіографії.

Найважливішим, на нашу думку, явищем останніх десятиліть став методологічний переворот у її студіях. Передусім дослідники відмовилися від загальноприйнятих у минулому концепції радянського соціального устрою – тоталітарної та модерністської – і почали шукати інші теорії та моделі, багатовекторніші та динамічніші.

Серед таких нових напрямів слід виділити, наприклад, неотрадиціоналістський підхід, прихильники якого (Кен Джовіт, Ендрю Волдер, Янош Корнаї, Тері Мартін та ін.) вважають, що сталінізму, як і радянській суспільній системі в цілому, був притаманний ряд «архаїзуючих» елементів, що уподібнювали її до традиційних, домодерних суспільств: практика клопотань, взаємовідносини за схемою патрон-клієнт, всеприсутність неформальних міжособистісних зв'язків на зразок блату, приписувані статусні категорії, монархічний принцип управління в Кремлі, надання владі містичного характеру та її ритуальне відображення.

Інший підхід, хоч умовно й називається «модерністським», проте не співпадає зі своїм візаві зразка 1970-х рр. Прихильники цього зреформованого підходу (Йохен Гелбек та ін.) не погоджуються з концептом «модерності», що творився західними дослідниками виключно на західному досвіді. У такій формі він непридатний для Радянського Союзу, оскільки останній є прикладом альтернативної форми модернізації. Як для модернізованої країни для СРСР характерним є використання низки інструментів конструювання соціуму, на дослідженні яких й зосереджують увагу дослідники: планування, принципи наукової організації суспільства, показники добробуту, механізми нагляду за населенням тощо¹⁸¹.

Врешті, найбільші методологічні зміни в англо-американській радянології відбулися завдяки т. зв. культурному перевороту у цій галузі.

Саме культурну історію та культурно-антропологічний підхід до вивчення радянського суспільства такі відомі на Заході славісти, як Шейла Фіцпатрік, Рональд Суні та Джон Кіп, вважають основним у сучасній англо-американській історіографії, методологічною базою третього покоління англомовних радянологів¹⁸². Прихильники такого підходу схильні вважати Радянський Союз особливою культурою чи цивілізацією, з характерними для неї соціокультурними феноменами. Звідси увага до проблем менталітету та уявлень звичайних радянських громадян, ритуалів, святкувань і церемоній, народної культури, конструювання суспільних символів, повсякденного життя, соціокультурних ідентичностей, ідеології тощо.

Дослідження зі сфери соціальної історії СРСР виявилися одними з найдинамічніших і прогресуючих у 1990-ті та 2000-ні рр. Хронологічно більшість з них стосуються періоду сталінізму в радянській історії. Саме останній перебрав на себе практично всю увагу дослідників. Сталінізм як спосіб правління і політичного контролю, сталінізм як інструмент формування нової людини, сталінізм як цивілізація, як повсякдення життя, як спосіб організації соціального устрою, як страх і терор – це лише мінімальний перелік тем, що захопили всю західну історіографію в останні два десятиліття.

Суперечливий, зламний, перехідний період пізнього сталінізму як окрема самостійна дослідницька проблема окреслилася перед англомовними істориками лише з кінця 1990-х рр.¹⁸³. Однак, і на це слід особливо зважати при аналізі відповідних праць, дослідження цього періоду безпосередньо виходили з тих нових теорій і концепцій, які стосувалися сталінізму в цілому і сформувалися за останні двадцять років. Дуже рідко під суспільний устрій цього періоду розробляється окрема теорія – всі вони є продовженням тієї чи іншої загальної теорії сталінізму.

Інша загальна риса найновіших англомовних робіт – це кардинальне переосмислення ними національного питання у СРСР, коли мова йде про політичний устрій Союзу, національну політику радянського керівництва, роль і місце регіональних політичних еліт, національних дисидентський рухів, але вперте ігнорування дослідниками національного контексту про вивченні питань соціального устрою радянського суспільства. Частина дослідників за старою звичкою, практично користуючись лише російським матеріалом, продовжують за аналогією поширювати свої висновки на інші радянські республіки. Більшість учених, розуміючи недоліки такого підходу, відверто вказують на дослідження ними лише радянської Росії, але нею ж зазвичай і обмежуються. Певним виключенням з цього є самостійне вивчення ісламських народів у складі СРСР чи, наприклад, окремих народностей, що не досягли рівня нації,

пов'язане насамперед з впадаючими ув око кардинальними соціальними розходженнями з домінуючим російським соціумом. Проте республіки з меншою амплітудою відмінностей від Росії, насамперед слов'янські Україна та Білорусія, практично не вивчаються англомовними вченими на предмет особливостей своєї суспільної організації у радянський час.

З нашої точки зору, найцікавішим напрямом радянознавчих студій в англо-американській історіографії на сучасному етапі стало вивчення повсякденних культурних практик радянського суспільства, зокрема й сталінізму. Проблеми приватності загалом, повсякденного життя в умовах радянського суспільного ладу вивчали такі дослідники, як Левіс С'егельбаум, Девід Кровлі, Сюзан Рейд, Кетрін Ітон тощо.

Іншими популярними темами стали вивчення ролі ритуалів у радянському суспільстві, особливо у процесі формування нової «радянської» ідентичності (Лоренц Ерен, Карен Петрон)¹⁸⁴; соціальні інструменти контролю особистості, конструювання її соціальної, національної, гендерної ідентичності, моральних переконань, типів поведінки в системі радянського суспільства (Мервін Метьюз, Франсіс Бернстейн, Пітер Голквіст, Томас Вулф, Домінік Арель, Джеймс Гейнзен)¹⁸⁵; колективні емоції в соціумі та їх роль у виборі повсякденних поведінкових стратегій (Роберт Тьорстон, Гленіс Янг)¹⁸⁶ тощо.

Слід відмітити ту рису, що вивчення радянського суспільства знаходилося і продовжує знаходитися у залежності від ширших методологічних і концептуальних пошуків англо-американської радянології. Це цілком справедливо і для початкового повоєнного періоду становлення радянологічних досліджень, коли панівною була тоталітарна модель радянського устрою з її увагою до політичних процесів у радянському суспільстві, до систем контролю за поведінкою населення та ідеологічних чинників. Проблема визначення засад функціонування радянського соціуму лише посилилася з поворотом англо-американської історіографії у 1970-х рр. до ревізійністського напрямку, коли до радянської системи застосовувалася модернізаційна парадигма. Врешті, на сучасному етапі культурної історії СРСР домінантність методологічних засад виявилася найяскравіше. Дослідники використовують теоретичні напрацювання історії повсякдення, гендерної історії, історії націоналізму та «нової імперської історії», і без знання цього загального контексту зрозуміти напрацювання щодо суспільного ладу Радянського Союзу стає просто неможливо, особливо коли це стосується сучасних концепцій неотрадиціоналістського суспільства, патерналістської системи чи щоденних культурно-цивілізаційних практик сталінізму.

Соціальна стратифікація. У загальних концепціях радянського соціуму неодмінним елементом залишалася проблема соціальної стратифікації

цього суспільства. Заявлений більшовиками в теорії безкласовий устрій суспільства, реальна політика знищення цілих соціальних груп, труднощі взаємовідносин між класами – все це давало підстави західним науковцям до уважного розгляду питань суспільної диференціації у СРСР. Її глибше розуміння надавало можливість для виокремлення головних соціальних агентів, від яких залежав вибір стратегії подальшого розвитку і, відповідно, з огляду на яких західним політикам варто було б вирішувати важливі зовнішньополітичні проблеми.

Англо-американська радянологія аж до початку 1990-х рр., не маючи достатньо емпіричних даних для вироблення оригінальної концепції соціальної стратифікації, мусила покладатися у цьому на офіційну радянську класифікаційну систему з її поділом на робітничий клас, селянство та особливий суспільний прошарок – інтелігенцію. Однак західні дослідники, приймаючи за основу такий поділ, не могли погодитися на його остаточність і безсумнівність. Практика підказувала їм, що в суспільстві існують глибші відмінностей, які потрібно враховувати при укладанні більш точної стратифікаційної схеми. Однією з головних соціальних груп, виокремленою в англо-американській історіографії, існування якої проте не визнавалося у СРСР на офіційному рівні, став т. зв. новий клас. Під ним загалом розумілася політична еліта: чи вищі партійні керівники, чи певні упривілейовані прошарки населення, чи номенклатура. Хоч дослідниками, як бачимо, використовувалися різні означення, проте всі вони погоджувалися на тому, що визначальну роль у радянському суспільстві відігравав не робітничий клас, а певна соціальна група, наділена реальною владою приймати політичні рішення, привілеями та вищим соціальним статусом.

Починаючи з 1990-х років унаслідок змін в англомовній історіографії традиційні висновки щодо соціальної стратифікації радянського суспільства були піддані кардинальному перегляду.

Попередні дослідники, попри різні варіації соціального поділу радянського суспільства, в основу завжди ставили радянську категорію «класу» як невід'ємної, визначальної, чи не єдино можливої характеристики особистості в соціумі. Саме вродженим класовим походженням визначалося місце особи в соціальному устрою СРСР.

Сучасні історики поставили під сумнів доцільність бездумного використання класової стратифікації радянського суспільства у всі періоди його історії і спробували визначити способи формування та функціонування інших соціокультурних ідентичностей. Новий підхід базувався на тому, що клас – це не фіксована характеристика індивідуума, а швидше соціальна ідентичність, яка була винайдена більшовиками після революції і якої, таким чином, можна було позбавитися, приховати, навчитися тощо.

Відомим теоретиком цієї проблеми є Шейла Фіцпатрік. Саме вона у своїх численних дослідженнях встановила, що «клас» у радянському суспільстві – це була швидше приписувана, накинута зверху категорія, аніж соціоекономічна характеристика. Найпершою функцією цього конструйованого класу було визначення прав, привілеїв та обов'язків особи перед державою¹⁸⁷.

Схожої думки притримуються дослідники, які вивчають практики споживання та розподілу товарів у радянському суспільстві – Джулі Геслер, Янош Корнаї, Сюзан Рейд, Кетрін Вердері та ін. Широко відомою та використовуваною в англомовній історіографії стала також ідея дослідниці Єлени Осокіної про те, що в соціальних системах радянського типу «доступ до чогось» є ключовою ознакою привілеїв, а радянська соціальна стратифікація базується на споживанні (ступені доступу до товарів), а не на їх виробництві (приватній власності на засоби виробництва)¹⁸⁸.

Однак, попри нові теорії та моделі соціальної ідентичності, багато дослідників воліють все ще використовувати звичний для англомовної історіографії поділ на робітників, селян, правлячу еліту, інтелігенцію, хоч уже в межах цих категорій висновки можуть значно відрізнятись від отриманих кілька десятиліть тому.

В останні роки радянську еліту (партійних керівників, бюрократів, військових офіцерів) як соціальну групу вивчають Еван Мавдслі, Стівен Вайт, Степан Величенко, Роджер Різ¹⁸⁹. Про ті чи інші соціокультурні аспекти діяльності радянських робітників писали Девід Рафлі, Дональд Філтзер, Крістофер Бертон, Джефрі Росман та ін.¹⁹⁰. Мобілізації радянських селян у суспільну структуру радянського суспільства присвятили свої дослідження Мері Баклі та Естер Кінгстон-Ман¹⁹¹. Визначити особливості конструювання радянською владою уявлень про нібито існування куркулів як окремого класу на території новоприєднаної після Другої світової війни Західної України поставив собі за завдання Девід Марплз¹⁹².

Спостерігаються також спроби серед дослідників виокремити інші, позакласові соціальні групи в радянському соціумі, як, наприклад, це зробив Марк Едель щодо радянських ветеранів Великої Вітчизняної війни¹⁹³. Проте, звичайно, найбільшого розвитку в англомовній історіографії набули дослідження, які в основу соціальної ідентичності ставлять стать, – гендерні студії. Відомими в англомовній історіографії адептками жіночої історії є Мелані Іліч, Лін Етвуд, Венді Голдман, Барбара Енджел, Анастасія Посадская-Вандербек, Барбара Клементс, Крістін Воробек, Лінда Едмондсон, Сюзан Рейд, Крістін Рот-Ей, Мері Баклі, Розалін Марш, Ана Крилова та ін.¹⁹⁴.

Загалом, концепції соціальної стратифікації радянського суспільства, сформовані англо-американською історіографією протягом другої

половини ХХ – початку ХХІ ст., можна поділити на дві групи. До першої належать ті, що за основу беруть пропонований радянськими суспільствознавцями класовий устрій радянської держави, щоправда дещо модифікуючи його відповідно до власних уявлень про неодмінність існування у суспільстві вищого керівного упривілейованого прошарку, яким найчастіше виступали члени партії. До іншої групи входять ті концепції, що з'явилися в англо-американській історіографії під впливом методологічного повороту до культурної історії. Прихильники таких теоретичних узагальнень вважають неправомірним покладатися на клас як визначальну категорію соціальної стратифікації і займаються пошуком інших маркерів соціальної ідентичності.

Девіантні прояви. У сучасних соціологічних дослідженнях девіантну поведінку прийнято визначати як вчинок, дія людини чи групи людей, які не відповідають усталеним у даному суспільстві нормам. Радянський соціум не був винятком і, як і в усіх інших суспільствах, у ньому постійно відбувалися прояви девіантної поведінки. Водночас, як на нашу думку, для радянського соціуму була характерна ціла низка особливостей.

Передусім, у радянському соціумі відчутно домінували декретивні, тобто оголошені, встановлені державою соціальні норми. Їх вага була настільки значною, що вони регулювали і сферу найбільш інтимного, приватного життя людини.

По-друге, практика радянської держави передбачала регламентацію не лише поведінки, а й способів думання своїх громадян. Звідси такий високий ступінь індоктринації і політизації радянського соціуму та жорстке осудження інтелектуальних і політичних девіацій. Це зумовлювало взаємонакладання соціальних і політичних девіацій, коли, наприклад, наслідком інакомислення ставало соціальне відчуження і нізведення у публічно тавровані та ізольовані соціальні групи, а порушенням соціального порядку надавалося значення ідеологічно ворожих дій. Власне, керуючись саме цією ознакою, ми до нашого аналітичного огляду, присвяченого передусім соціальному аспекту девіацій, включимо історіографічний аналіз головних ідеологічно-політичних девіацій українського радянського суспільства – український націоналізм і дисидентський рух.

По-третє, для радянської держави характерним був процес т. зв. конструювання девіацій зверху, коли цілі соціальні групи, передусім в ідеологічних цілях, за довільними ознаками визначалися як девіанти, хоча особи, нібито приналежні до таких груп, не мали жодного усвідомлення аномальності своєї поведінки. Типовими прикладами таких девіантних груп є куркулі чи євреї у повоєнний час.

Врешті, претензія радянського режиму на тотальне нормування суспільного життя логічно призвела до формування розгалуженої політико-юридичної системи, чією основною метою став контроль за найменшими, найдрібнішими діями громадян з метою не лише покарати, а й запобігти будь-яким девіантним проявам.

Особливості функціонування соціальних норм радянської системи від самого початку привернули увагу західних дослідників. Остання характеристика – тотальний контроль за життям громадян – взагалі стала одним з наріжних каменів розуміння природи радянської системи в цілому, і була покладена в основу теорії тоталітаризму. Для західних дослідників, що звикли до порівняно слабкого репресивного контролю демократичних суспільств, було надзвичайно важко зрозуміти, яким же чином люди в умовах радянського суспільства могли нормально існувати, не говорячи вже про те, щоб лояльно ставитися чи навіть з ентузіазмом підтримувати диктатуру комуністичної партії.

Наприклад, у праці Р. Бауера, А. Інкелеса та К. Клухона «Як функціонує радянська система» така тенденція досить помітна. Автори, щоб дати хоч якесь пояснення відмінностям між радянською та американською практиками регулювання соціальної поведінки, висловили гіпотезу щодо переважання неформальних регулюючих механізмів у функціонуванні радянського суспільства: «...у Радянському Союзі різниця між офіційними правилами й нормами і тим, що фактично має місце, надзвичайно кидається ув вічі. Існування таких девіантних способів поведінки абсолютно необхідно для виживання системи»¹⁹⁵. На практиці, згідно з точкою зору дослідників, у радянському суспільстві був присутній широкий варіативний ряд девіацій, спонтанних, неформальних способів дії, які були незалежні від офіційної політики і до певної міри опозиційні їй. Їх поява зумовлювалася тим, що повний контроль над усім соціальним устроєм, попри намагання держави його встановити, неможливий. Водночас встановлені офіційні норми поведінки були неефективними. Наприклад, система розподілу благ не відповідала потребам суспільства, що призвело, на думку авторів, до поширення т. зв. блату в радянському соціумі.

Логіка вчених цілком проста і зрозуміла. Ми спробуємо відслідкувати хід їхніх міркувань, особливо з огляду на те, що такий алгоритм мислення про аномальну поведінку в радянському соціумі стане домінуючою серед англо-американських дослідників аж до середини 1990-х років.

Радянська система є повною протилежністю до західних демократичних систем. У демократичних країнах соціально нормальною вважається поведінка, яка направлена на повагу та захист основних невідчужуваних прав громадян, як-то право на життя, свобода слова, совісті, пересування,

таємниця приватного життя тощо. Радянський тоталітарний режим, навпаки, встановив таку систему відносин, за якої порушення цих основних прав стають нормою. Відповідно, і це найголовніший висновок з цих міркувань, позанормова, девіантна поведінка громадян – це природне прагнення будь-якої людини повернути собі втрачені права, чинити опір проти насильства з боку держави над своєю особою.

Відтак, у свідомості західних науковців виник певний парадокс: девіантна поведінка радянських громадян лише злочинним радянським керівництвом могла вважатися порушенням соціального порядку, в очах же кожної нормальної (читай – не зараженої комуністичними ідеями) людини саме така поведінка відповідала нормі. Отже, девіантна поведінка радянських громадян – це нормальна поведінка поважаючої себе людини, яка має тільки вітатися та заохочуватися. Показово, що у працях, присвячених цій проблемі, термін «девіація», який несе в собі негативні конотації, вживався дуже рідко, навіть в іронічному значенні. Натомість порушення окремими громадянами встановлених державою норм найчастіше означувалося як «опір», що відповідно несло вже протилежне, позитивне, емоційне навантаження.

Звичайно, не всі абсолютно форми поведінки, що не відповідали нормам радянського суспільства, означувалися як супротив режимові. Існування таких явищ, як вбивства, крадіжки, побутова злочинність, не ігнорувалося західними дослідниками, однак ці злочини сприймали як неминуче зло кожного суспільства, а існування їх і в СРСР лише зайвий раз доводило розбіжності між декларативними обіцянками партії і реаліями життя. Ці реалії суцільно ненормального життя і неефективної його організації змушували до побудови «неформальних регулюючих механізмів», як означили їх Р. Бауер, А. Інкелес та К. Клухон. Радянське життя – це суцільна вимушена девіація.

Для зручності подальшого розгляду проблеми умовно виділимо три групи девіацій у радянському суспільстві залежно від оцінки їх англо-американськими науковцями.

До першої групи належать дії, які й у демократичних західних суспільства оцінюються негативно (вбивство, крадіжка, звалтування тощо). До середини 1990-х років праць, які б порушували цю проблематику, маємо небагато. У переважній більшості це дослідження юридично-правового характеру, лише іноді з елементами історичного огляду.

Другу групу девіантної поведінки у радянському соціумі становили явища, які мали специфічно радянський контекст, тобто породжені неприйняттям, невизнанням офіційних норм, але які за своєю природою важко однозначно вкласти у сконструйовану західною історіографією схему природності опору режимові (наприклад, алкоголізм, релігійність,

«блат», кумівство у розподілі посад і благ тощо). Зазвичай, такі дії сприймалися західними дослідниками як доказ неефективності соціальних норм радянського суспільства, що формувало у заслабких для відкритого протесту людей ритуалістський (за Р. Мертоном) тип поведінки, коли особистість погоджується дотримуватися формальної частини соціальних норм, проте не визнає їх цінності та значимості.

Урешті, до третьої групи девіацій належали дії, які з погляду західних дослідників цілком можна означити як супротив офіційному режимові. Звичайно, перше місце серед них займало дисиденство. Англо-американська історіографія була настільки залюблена в дисиденство – адже воно нарешті цілком підтвердило укорінений стереотип сприйняття радянських реалій повсякденного життя, – що цьому предметові присвячено сотні позицій наукової, науково-популярної і публіцистичної літератури, а проблематика дисидентського руху стала однією з найпопулярніших у західній радянології. Співпадіння очікувань західної інтелектуальної спільноти та закликів радянських дисидентів було настільки повним, що, як пише одна з сучасних дослідниць, у публіцистиці та академічних дослідженнях дисидентську та неофіційну літературу з СРСР сприймали як історичний документ, а дисиденти отримали право бути експертами з історичної правди¹⁹⁶.

Звичайно ж, в українському радянському суспільстві зустрічалися всі три описані нами вище групи девіацій. Однак, зважаючи на ту незначну увагу, яка надавалася першим двом типам у англо-американській історіографії у цілому, нам невідомо жодного дослідження, яке б зачіпало український контекст цієї проблематики. Зовсім інша справа з девіаціями у формі опору. В українському суспільстві другої половини 1940-х – середини 1950-х рр. західні дослідники знайшли чудові приклади активних виступів проти радянської влади – збройний опір ОУН-УПА на Західній Україні та зародження українського дисидентського руху, – дві чи не найпопулярніші українські теми, які сформували обличчя західної англомовної україніки.

Питання взаємовідносин формувань УПА та радянської влади і становище вояків-упівців у радянському суспільстві – це частина більш широкої проблеми інтеграції Західної України до Радянського Союзу, передусім у її соціальному аспекті. Відтак, проблема девіантності упівців у межах українського соціалістичного суспільства доволі контроверсійна вже за самою своєю постановкою. Як і тогочасне населення всієї Західної України, члени ОУН виховувалися як особистості та соціалізувалися у якісно відмінному від радянського типу суспільстві міжвоєнної Польщі. Ці люди не знали ні формального, ні ідеологічного складників норм поведінки радянського соціуму, більше того, більшість з них навряд чи

була спроможна інтерналізувати ці норми навіть після включення у радянський соціум. З точки зору пересічного західноукраїнського жителя недотримання соціальних норм радянського соціуму психологічно не сприймалося як порушення соціального спокою, адже він діяв згідно традиційної для нього схеми поведінки. Навіть враховуючи лише цей психологічний аспект, стає зрозуміло, що членам УПА жодною мірою не йшлося про порушення радянського законодавства чи певних моральних приписів, адже вони не сприймали себе частиною цього соціуму, не співвідносили себе з ним. Відтак, на особистісному рівні у даному випадку девіації як такої не існувало.

Водночас, з погляду представників радянської влади західноукраїнський регіон став частиною радянського суспільства, а його населення відповідно до свого правового статусу мусило коритися радянському законодавству та дотримуватися прийнятих у радянському суспільстві норм. Члени УПА не були винятком, радянське керівництво вже вважало їх за власних громадян. Виступи УПА проти офіційної і законної з юридичної точки зору влади резонно сприймалися як вияв зухвало девіантної поведінки, що зазіхала на самі основи соціуму і вимагала негайного упокорення.

Таке двоїсте становище членів ОУН-УПА найкраще представлено у тогочасних офіційній радянській історіографії та еміграційних саморефлексіях колишніх оунівців-упівців. Ці дві конкуруючі версії історичного минулого не поменшили свого гострого протистояння і до нині.

Автори наукових досліджень ставилися до проблеми Української повстанської армії досить обережно, однак, в умовах загального протистояння з радянською історіографією національна парадигма, яка означувала УПА як рух опору проти агресивного СРСР, їм була ближча, аніж соціальний аспект проблеми.

Чи не єдиним англomовним дослідженням, яке хоч на рівні констатації факту торкалося проблеми «чужинності» УПА в українському радянському суспільстві, була стаття історика Джона Решетара «Національні девіації у Радянському Союзі» (1953 р.)¹⁹⁷. Показово також, що автор взагалі ужив термін «девіації», як нами вже відзначалося, доволі нехарактерний для англо-американської історіографії до 1990-х років. Розкриваючи його зміст, автор хоч частково дав уявлення про певні події і явища з точки зору оцінки їх радянським, а не лише західним суспільством. Щоправда, досліднику більше йшлося про ідеологічну та політичну сферу суспільства й ухили від загальноприйнятих політичних та ідеологічних практик, водночас на окремих прикладах української політичної історії вчений розкрив маніпулятивну природу радянської влади, яка довільно, в угоду тимчасовим кон'юнктурним інтересам сама штучно конструювала цілі соціальні групи,

тавровані зверху як девіанти, хоча на рівні окремих індивідів не відбувалося усвідомлення девіантності своєї поведінки.

Підводячи підсумок англомовних досліджень другої половини 1940-х – середини 1990-х років щодо девіантної природи дій Української повстанської армії у межах повоєнного радянського суспільства, слід зазначити, що спільним для всіх цих різнотипних публікацій було визнання факту нетиповості активних форм боротьби з радянським режимом, що їх практикували упівці. Загалом у центрі уваги вчених був національний аспект проблеми, у той час як соціальна природа конфлікту в кращому разі лише визнавалася як існуюча. Водночас дослідники розходилися у думці щодо оцінок ступеня інтеграції членів УПА як окремої соціальної групи у радянське суспільство і, відтак, щодо репрезентативності їхньої аномальної поведінки як девіації «радянського типу».

На сучасному етапі розвитку англо-американської історіографії, що бере початок з середини 1990-х років, проблема девіантних форми поведінки та реакції радянської держави на порушення соціальних норм й ідеологічних приписів стала надзвичайно популярною. На перший план вийшло питання взаємовідносин держави та особистості в радянському суспільстві, передусім з точки зору останньої. Тобто дослідники меншою мірою зосереджуються на офіційних концепціях соціального устрою і більше на площині реалізації цих концепцій у повсякденному житті. Несподівана для дослідників різноманітність соціальних і культурних практик на рівні пересічних громадян породила цілий напрям в сучасній історіографії, який вивчає т. зв. сталінську суб'єктивність, тобто різноманітність способів і результатів формування особистості радянського типу та її стратегії поведінки на різних соціальних рівнях¹⁹⁸.

Звичайно ж, така постановка проблеми неминуче стимулювала дослідження девіантних проявів поведінки у радянському суспільстві, адже саме вони з усією очевидністю оприявнювали труднощі процесу соціалізації у радянському суспільстві та багатовекторність соціальної поведінки радянських громадян. Найбільшого розвитку, зважаючи на хронологічний період, що нас цікавить, набули дослідження про аномальні форми поведінки у часи пізнього сталінізму. Зокрема, дослідники рухалися у двох напрямках: одні вивчали власне девіантні поведінкові типи (Алан Бел, Лін Віола, Йохен Гелбек, Синтія Гупер, Брайан Лап'єр, Джефрі Росман, Шейла Фіцпатрік, Джуліан Фьорст та ін.¹⁹⁹), інші – методи соціального контролю над девіаціями у радянському суспільстві (Джеймс Гейнзен, Йорам Горліцкі, Стівен Солнік, Пітер Соломон, Луїс Шелі²⁰⁰).

На нашу думку, одним з найкращих історіографічних узагальнень попереднього періоду вивчення особистості радянського типу та

визначення відмінностей його методологій від сучасних здійснила дослідниця Ана Крилова²⁰¹. Основна ідея, яку формулює дослідниця у своїй статті «Стійкість ліберальної особистості в радянських студіях», полягає в тому, що практично до 1990-х років у центрі громадського, інтелектуального та академічного життя Заходу знаходився дискурс класичних ліберальних цінностей та «автономної» ліберальної особистості, які означувалися на противагу загрози тоталітарного колективізму²⁰². У різних варіаціях ідея ліберальної особистості, як стверджує авторка, присутня у всіх методологічних напрямках англо-американської радянології. Тріумф опозиційного людського духу настав у англійській історіографії з початком 1990-х років. Перебудова та гласність безсумнівно довели, що «особистість, що чинить опір» – це не лише виняток у особах дисидентів, але масове явище радянського суспільства²⁰³. Саме ця аналітична категорія, на думку А. Крилової, зайняла чільне місце у сучасних дослідженнях сталінізму. Це пояснює увагу дослідників до нетипових, девіантних, опозиційних форм поведінки у межах тоталітарного радянського суспільства.

Ще очевидніше щодо зміни методологічної парадигми у сучасній історіографії висловився Йохен Гелбек: «Головним питанням нещодавніх досліджень сталінізму стало те, як радянські громадяни переживають комуністичний режим і як можна означити їхній зв'язок з цілями та практиками радянської держави. Найбільш характерна риса цих досліджень... – це спільне для всіх переконання, що члени радянського суспільства у більшій своїй частині залишалися відчуженими від цінностей комуністичного режиму. Суто негативні категорії, типу нонконформізм, дисидентство й опір, швидко утвердилися як домінуючі в інтерпретаціях індивідуальних та колективних ставлень до радянської держави»²⁰⁴.

На жаль, методологічні зміни, що відбулися останніми роками в англо-американській історіографії, мало зачепили українську тематику в її складі. З уваги дослідників практично зникла тема українського дисидентства, а порівняно нечисленні праці про ОУН-УПА та повоєнний український націоналістичний рух продовжують писатися в дусі національної парадигми без будь-яких спроб переосмислити цей рух у соціальних категоріях²⁰⁵.

Складається враження, що національний дискурс щодо проблематики ОУН-УПА останнім часом лише посилюється. На нашу думку, це пов'язано передусім з падінням радянського режиму і, отже, делегітимацією тієї версії історичного минулого, яка конструювалася у межах комуністичної ідеології. Новоутворені ж держави, зокрема й Україна, свій власний проект історії формулюють передусім у національних термінах. Ідея щодо УПА як національно-визвольної організації, яка побутувала у середовищі

української діаспори, співпала з процесом пошуку нових національних героїв у сучасному українському політичному та громадському дискурсі і знайшла тут повну підтримку. Відтак, переосмислення діяльності ОУН-УПА як девіантної поведінки, що порушує соціальний порядок, навіть на рівні суто академічної дискусії, сприйматиметься як зазіхання на щойно віднайдені і належним чином увінчаних героїв. Навіть окремі спроби англо-американської історіографії розкрити механізми сучасного міфотворення щодо УПА в українському суспільстві не йдуть далі залучення концептів історичної пам'яті та національної ідентичності (див., наприклад, статтю Девіда Марплза щодо Степана Бандери²⁰⁶), тобто наголошують суб'єктивність оцінок діяльності УПА різними соціальними та національними групами, але прямо не стверджують девіантного характеру цього явища.

Соціорелігійна проблематика. Релігія у радянському суспільстві займала особливе місце. Від абсолютної релігійної нетерпимості та переслідування релігій у 30-х рр. ХХ ст. Й. Сталін від 1943 р. перейшов до нової політики використання церкви та релігійних почуттів населення задля власних політичних цілей. Ця політика мала досить ситуативний характер, варіювала стосовно різних церков від офіційної підтримки до повної заборони. Прикладом останньої може слугувати ліквідація Української греко-католицької церкви у 1946 р.

Особливе становище церкви та релігії у СРСР зумовлювало постійний інтерес до цієї проблеми західних дослідників протягом усієї другої половини ХХ ст. У їхніх роботах чітко простежується різниця між дослідженням двох головних церков в Україні – російської православної та української греко-католицької. Перша з них вивчалася в контексті дослідження історії православ'я в СРСР у цілому, друга, навпаки, чітко позиціонувалася як українська національна церква. Виник навіть особливий історіографічний наратив її історії, який ми означуємо як «мартирологічний». Для нього є характерним емоційний стиль викладу матеріалу та певна міфологізація греко-католицької церкви як такої, що на протязі всієї історії свого існування була церквою страждальців та мучеників за віру.

1990-ті рр. характеризуються послабленням інтересу до проблем становища релігії у СРСР. Відчутно поменшує кількість присвячених цій проблемі наукових робіт у англо-американській історіографії, і це зважаючи на той факт, що доступ до оригінальних джерел з розпадом СРСР значно полегшився. На нашу думку, це пов'язано було з кількома факторами. По-перше, зі зникненням радянського режиму зникла гострота проблеми релігійного дисидентства. Церква перестала бути переслідуваною інституцією у новопосталих на терені колишнього СРСР

країнах, навпаки, вона зайняла відчутне місце у процесі активного державотворення 1990-х рр. Відповідно зникла актуальність вивчення питання і про витоки та природу взаємовідносин церкви та тоталітарної держави. Перед дослідниками постала необхідність вивчення перспектив вільного розвитку церковних інституцій у країнах Східної Європи, зокрема й в Україні, що пояснює їхній інтерес до сьогодення. Іншим важливим фактором було те, що, незважаючи на розсекречені джерела, ініціатива їхнього нагального дослідження перейшла до національних історіографій, у т.ч. української історичної науки. Відтоді саме українським дослідникам належить першість у розкритті нових фактів та їх інтерпретацій, узагальнення проблем історії релігії в Україні в другій половині 1940-х – середини 1960-х рр. На користь нашої думки свідчить той факт, що серед прізвищ тих зарубіжних дослідників, які все ще продовжували друкувати цінні історичні дослідження з проблем релігії у СРСР і в 1990-х рр., не знаходимо практично жодного нового імені – фахівцями у цій сфері продовжують залишатися ті вчені, які здобули свій фах і обрали спеціалізацію ще до 1990-х рр.: Б. Боцюрків, М. Бурдо, Ф. Сисин, С. Келегер, Дж. Еліс та ін.

На нашу думку, найзначнішою працею з історії Української греко-католицької церкви повоєнного часу в англо-американській історіографії залишається досі неперевершене за повнотою та якістю монографічне дослідження Богдана Боцюрківа «Українська греко-католицька церква і радянська держава (1939–1950)», підсумок його багаторічної праці над дослідженням цієї проблематики, яке вийшло друком у 1996 р.²⁰⁷

Передусім слід зазначити, що автор окрім того, що продемонстрував блискуче знання іноземної літератури та залучення свідчень із зарубіжних архівів, опрацював також щойно розсекречені матеріали з українських архівосховищ. Таке поєднання зробило цю працю унікальною за своєю джерельною базою. Дослідження складається з восьми розділів, поділених за хронологічним принципом. Перші два дають вступ до проблеми – історичну довідку про уніатську церкву та перше зіткнення з радянською владою у 1939–1941 рр. Дослідник досить переконливо доводив, що радянська влада вже тоді прийшла до рішення про необхідність ліквідації церкви. Інші три розділи присвячені докладному аналізу процесу ліквідації греко-католицької церкви: перші наступи на права уніатів, методи впливу радянської влади на священників та віруючих, арешти церковних ієрархів і механізм утворення Ініціативної групи, підготування та проведення Львівського собору, питання його канонічності. Порушував автор і проблему подальшого соціального статусу тих священнослужителів, які не визнали «возз'єднання». Окремим розділом описував Б. Боцюрків процес знищення греко-католицької церкви на

Закарпатті. Завершується дослідження оглядом таких проблем, як: реакція Ватикану, католицьких і православних церков на описувані події. Автор підсумував розвиток різних історіографічних моделей історії греко-католицької церкви – радянської та діаспорної «мартирологічної», чи не вперше характеризуючи останню як спосіб творення певного міфологічного уявлення про свій предмет дослідження.

Порівнюючи цю працю з попередніми дослідженнями Б. Боцюрківа з цієї проблематики, можемо констатувати, що автор принципово не змінив своєї думки щодо найважливіших оцінок тих подій. Загалом у своєму дослідженні він акцентував увагу на тих насильницьких методах, якими послуговувалася радянська влада для примушування уніатських священників погодитися на прийняття непопулярного рішення. Відтак учений не визнав ані легітимності постанови Ініціативної групи, ані канонічності Львівського собору. Участь, яку взяв у процесі ліквідації Московський патріархат, вважав далеко не пасивною. Водночас присутні у авторській оповіді й елементи «мартирологічного» нарративу, виявленого ним у працях попередників, особливо в описі становища вищих ієрархів і рядових священників, у якому вони опинилися під тиском радянських каральних органів.

Зі смертю Богдана Боцюрківа у 1998 р. в англо-американській історіографії традиція вивчення повоєнної історії Української греко-католицької церкви, на жаль, перервалася. Нам не відомо жодного ґрунтовного монографічного дослідження з цієї проблематики, опублікованого у 2000-х рр. Переконливим свідченням кризової ситуації у вивченні проблеми є, наприклад, останній номер «Гарвардських українознавчих студій» опублікований у 2007 р., випуск якого спеціально присвячений українській церковній історії. Серед авторів збірника такі визнані вчені у галузі церковної і релігійної історії, як Т. Раковська-Хармстоун, А. Кравчук, Т. Хинчевська-Генель, Л. Вулф, І.-П. Химка, А. Сороковський, Б. Будурович, однак жоден із цих поважних авторів не опублікував у номері дослідження, яке б торкалося повоєнної історії релігії в Україні²⁰⁸.

Усю свою бібліотеку та архів Б. Боцюрків заповідав у спадок Програмі українських релігієзнавчих досліджень при Канадському інституту українських студій, засновану у 1994 р. за активної підтримки цього ж Боцюрківа, що дало змогу створити тут багату наукову бібліотеку. Дана програма, очолювана Іваном-Павлом Химкою, одна з небагатьох на сучасному етапі, яка займається вивченням історії релігії та церкви в Україні²⁰⁹.

Одним з найновіших досліджень англо-американської історіографії щодо проблеми історії української церкви є спільна монографія Сергія Плохія і Френка Сисина «Релігія і нація у модерній Україні», яка вийшла друком у 2003 р.²¹⁰. В одному з розділів монографії Сергій Плохій

порушив мало вивчене попередниками питання впливу міжнародного фактору на прийняття радянською владою рішення про ліквідацію греко-католицької церкви²¹¹. Автор підважив тезу попередників про український національний рух як головну причину знищення уніатів і зробив спробу обґрунтувати твердження, що ліквідація греко-католицької церкви в Україні була частиною ширшої реакції радянського керівництва у відповідь на антикомуністичні заклики Ватикану і на тогочасну міжнародну ситуацію у цілому. В подальшому, стверджував автор, зовнішньополітичних фактор продовжував відігравати суттєву роль в історії уніатської церкви, прикладом чого може слугувати звільнення зі заслання митрополита Й. Сліпого.

Єдиною статтею у монографії, у якій розглядається повоєнне становище Російської православної церкви в Україні, є дослідження Френка Сисина²¹². Однак, що дуже показово і знову ж свідчить не на користь сучасній англо-американській історіографії досліджуваної нами проблеми, це найстаріший за часом написання розділ у монографії: у першому варіанті він був виконаний автором ще у 1983 р. Як відзначають рецензенти, дослідження Ф. Сисина має доволі дискусійний характер. Історик цілком погоджувався зі своїми попередниками щодо визначальної частки українців серед віруючих Російської православної церкви у повоєнний період, а також з оцінкою діяльності російського православ'я в Україні як знаряддя русифікації українців. Водночас автор наголошував на тому, що у середовищі православного кліру в Україні збільшувалася критична маса тих священників, які були готові при першій ліпшій нагоді повернутися до уніатської віри, що змушувало радянську владу балансувати у своїй політиці стосовно церкви.

Загалом, історична наука англomовних країн спромоглася сформулювати кілька проблемних напрямків у дослідженні релігійного питання у СРСР. Один з них пов'язаний з існуванням «мартирологічної» історіографії, засновниками якої були переважно вчені українського походження, і у межах якої вивчалася історія Української греко-католицької церкви як церкви мучеників за віру і патріотів українського народу, пригноблених сталінською терористичною машиною. Інший напрямок стосується дослідження становища Російської православної церкви у СРСР, яка розглядалася англо-американськими вченими з подвійної перспективи: з одного боку – як союзника держави у духовному контролі над суспільством, з іншого – жертви радянського тоталітарного режиму, чий віруючі повсякчас наражалися на суспільний осуд і маргіналізацію. Отже, на даному етапі розвитку англо-американської історіографії вивчення становища релігії та церкви у СРСР до певної міри втратило

свою актуальність, що зумовило нівелювання попереднього рівня досліджень цієї проблеми.

Процес соціалізації громадян. Освіта, наука, культурна сфера радянського суспільства як об'єкт дослідження англо-американської історіографії чи не найбільше відображає ті методологічні злами, дискусії і перевороти, які відбулися у радянознавчих студіях протягом другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Ставлення до проблем історії культури – перенесення їх у центр концептуальних пошуків чи нівелювання – на разі слугують важливим маркером певної методологічної позиції того чи іншого дослідника історії СРСР.

З огляду на історіографічні зміни в зарубіжному радянознавстві в цілому, вивчення культурної історії СРСР вважаємо за доцільне поділити на два етапи: перший – з 1960-х до початку 1990-х рр., другий – з початком 1990-х до 2000-х рр.

На першому етапі, початок якого припадає на кінець 1950-х рр., культурна проблематика фактично так ніколи й не стала домінуючою в дослідженнях зарубіжних радянознавців. Методологічно визначальними були спочатку політичні, потім макросоціальні аспекти, над вивченням яких у контексті історії СРСР працювали мало не всі англомовні вчені. Дослідження з історії культури були покликані лише підтвердити, перевірити певні узагальнення щодо політичної та соціальної природи Радянського Союзу. Хоча, попри таке становище, маємо визнати окремі надзвичайно цікаві та плідні наукові розробки з історії культури, у т. ч. щодо радянської України.

Радянологи, зацікавлені політичними та соціальними проблемами, звертали увагу на культурні питання тоді, коли потребували чітких індикаторів зміни ідеологічної лінії партії, або намагалися зрозуміти способи та механізми індоктринації громадян у радянському суспільстві чи, більш масштабніше, охарактеризувати ідеальний образ радянського соціуму в уявленнях вищих партійних керівників держави. Так чи інакше, вивчення культурних аспектів історії Радянського Союзу було тісно зав'язане на його ідеології. Радянська наука, освіта, література, мистецтво уявлялися англомовним авторам наскрізь просякнутими ідеологією, невіддільними від неї, пасивними споживачами та виконавцями вказівок вищого керівництва, з'єднувальною ланкою між державною ідеологією та масовою свідомістю радянських громадян. Відмова ж окремих представників наукових і творчих професій належно виконувати покладені на них функції автоматично позбавляла їх позицій у офіційній культурі, доступу до широкої публіки, перетворювала на переслідуваних державним терором дисидентів, що не мали права на розповсюдження своєї творчості офіційними каналами у межах прийнятого канону.

Такий дещо однобокий та спрощений образ культури в Радянському Союзі не вдовольняє сучасних дослідників історії СРСР. З 1990-х рр. формуються нові методологічні підходи у радянознавчих студіях, головне місце серед яких зайняла культурна історія. Виникла нагальна потреба переосмислити створене попередньою історіографією уявлення про радянську культуру. Передусім сучасні дослідники поставили під сумнів її пасивне становище відносно ідеології. Учені почали наполягати на її гнучкості, багатогранності, змінності, прилаштовуваності до політичних і суспільних умов, можливості варіативних реакцій у межах визначеного ідеологією спектру, виконання коректувальних завдань під час створення генеральних проєктів перебудови радянського соціуму. Отже, основна зміна в осмисленні культури СРСР на сучасному етапі, порівнюючи з попереднім періодом, полягає в приписуванні радянській освіті, науці, мистецтву самостійних конструктивних функцій при трансформації соціуму за проєктом, пропонованим владою.

Щодо української радянської культури часів пізнього сталінізму, то найкращим англomовним дослідженням, написаним у межах вище окресленої нами тенденції, вважаємо працю канадського історика Сергія Скељчика «Сталінська імперія пам'яті» (2004 р.)²¹³. Автор у своїй праці порушив проблему формування української національної ідентичності та історичної свідомості у межах Радянського Союзу як модерної імперії. Дослідник наполягав на тому, що з 1930-х рр. Сталін відмовився від побудови держави на основі ідеї пролетарського інтернаціоналізму, натомість повернувся до більш традиційного російськоцентричного проєкту. Такий поворот на перший план висунув національну стратифікацію радянського соціуму та поставив проблему необхідності узгодити російську культурну вищість і право на керування з існуванням різних національних особливостей і національних пам'ятей.

На думку С. Скељчика, ця функція узгодження покладалася не лише на вище державне керівництво. «Республіканські чиновники й інтелектуали грали активну роль у розвитку і змінах офіційної політики пам'яті», – підкреслював дослідник²¹⁴. Таким чином, формування прийнятної з радянської точки зору національної пам'яті було результатом «узаємодії між московськими ідеологами, місцевими чиновниками, неросійськими інтелектуалами та їхньою аудиторією»²¹⁵.

Надання українській місцевій еліті характеристик активного учасника, провідного гравця у процесі конструювання державних проєктів історичної пам'яті підштовхувало автора до переосмислення механізмів узаємодії між центром та окремими республіками. Якщо раніше вважалося, що українські чиновники та інтелектуали отримують згори детальні інструкції щодо змісту, способу та строків виконання певних дій

і їхня реакція вкладається у рамки виконання–невиконання, то С. Єсельчик запропонував більш гнучкішу та складнішу схему. Окрім власне інструкцій, місцева еліта набагато частіше отримувала від керівництва «туманні, зате потужні сигнали», які не містили жодних чітких вказівок щодо необхідних дій. Українські бюрократи мусили ці сигнали вчасно вловлювати, а потім ще й інтерпретувати, що, таким чином, надавало можливість для значно ширшого варіативного ряду реакцій, впритул до певних форм опору. Автор досить однозначно про це пише: «Творення офіційного дискурсу минулого не надавалося до тотальної регламентації: ідеологи республіканського рівня постійно пристосовували кремлівські вказівки до місцевих реалій, інтелектуали часто відхилялися від визначеного курсу, а їхня аудиторія могла по-різному витлумачити навіть найвитриманіший культурний продукт»²¹⁶.

Як стає зрозуміло з дослідження С. Єсельчика, тема офіційного дискурсу, публічного простору, масової культури як сфери, у якій проектувалися ідеали та цінності, надані на засвоєння радянським громадянам, надзвичайно зацікавила представників сучасної англо-американської історіографії. Зосереджувалися історики й на умовах і результатах творчої активності в Радянському Союзі, зокрема літературну творчість вивчали Юрій Луцький і Катріона Келі²¹⁷, на розвиток музичного жанру звернули увагу Нейл Едмундс, Кіріл Томоф²¹⁸, специфіку радянської кіноіндустрії обрали предметом свого дослідження Бріджит Беумерс, Пітер Кенез, Томас Слейтер, Річард Тейлор, Дерек Спрін, Джордж Лібер, Єлена Монастирева-Еншел²¹⁹.

Українську тематику у своїй монографії «Олександр Довженко: Життя в радянському кінофільмі» (2002 р.) порушив Джордж Лібер. На прикладі біографії відомого українського кінорежисера автор поставив проблему дилеми ідентичності української радянської інтелігенції за сталінських часів. На думку дослідника, О. Довженко намагався примирити свій комуністичний інтернаціоналізм з українською ідентичністю. Він гордо означував себе як українця і водночас служив режимові, ворожому до будь-кого, хто ставив під сумнів межі офіційної української радянської ідентичності²²⁰.

Проблематику української радянської історичної науки та історичної свідомості, окрім уже згаданого С. Єсельчика, вивчав також Стівен Величенко²²¹.

Дослідження С. Величенка, виконані на початку 1990-х рр., містять як твердження, характерні для попереднього історіографічного періоду в англомовній історіографії, так і перші паростки нових тенденцій. С. Величенко усе ще вважав, що офіційна інтерпретація історії націй СРСР, яка склалася між 1934 та 1953 рр., ґрунтувалася лише на основі директив ЦК та особисто Сталіна. Згідно цієї інтерпретації історії неросійських

республік були складовою частиною «історії СРСР», яка починалася не 1917 р. у Москві, а в доісторичній Азії. І попри офіційне визнання неросійських націй і республік як окремих історичних утворень, їх минуле вкладали у русоцентричну статичну структуру, водночас не визнаючи за росіянами окремої історії РРФСР. Однак поряд з ієрархічним баченням відносин влади та радянської історіографії, автор все ж вказував на певну самостійність радянських науковців у доступних їм межах. Так, з 1956 р. партія, на думку дослідника, втратила контроль над гуманітарними науками, й історіописання стало менш детерміноване та менш російсько націоналістичне за тоном. Наприклад, у виданні «Історії Української РСР» 1967 р. уже не ігнорувалися українські культурні зв'язки із Заходом, більше уваги надано національному руху XIX ст. тощо²²².

В іншому своєму дослідженні – «Формуючи ідентичність у Східній Європі та Росії» (1993 р.)²²³ – той же автор намагався більш послідовно прослідкувати процес продукування і змін офіційних інтерпретацій української радянської історії у СРСР. Дослідник далі розвинув свою думку, що, попри номінально монолітну ідеологічну структуру, історики в Радянському Союзі таки висловлювали різкі оцінки, а після Сталінової смерті ті з них, хто поставив факти вище теорії, змогли навіть вплинути на офіційні інтерпретації національного минулого різних республік, зокрема й України²²⁴.

Підсумовуючи вивчення історії радянської культурної сфери в англо-американській історіографії другої половини XX – початку XXI ст., слід визнати, що і на першому етапі, який охоплював період до 1990-х рр., і на теперішній час у центрі уваги англословних вчених перебувають культурні питання не самі по собі, а в своєму зв'язку з владними інституціями. Яких би політичних характеристик дослідники не надавали Радянському Союзові як державі, а проте ніколи не ставилася під сумнів тісна взаємозалежність ідеологічних постулатів, пропагованих державою, та того культурного продукту, який виробляла радянська наука, література, мистецтво, кіно. Історики різних поколінь лише вели дискусії з приводу структурних і функціональних характеристик учасників цієї взаємодії – ідеологів з центру, місцевих чиновників та інтелектуалів, пересічних громадян. Якщо спочатку превалювала думка щодо ієрархічної та односторонньої структури таких відносин, коли верхівка віддавала накази, а на рівні республік вони лише точно виконувалися, то на сучасному етапі вважається, що система продукування культурних символів, ідеалів та цінностей у Радянському Союзі мала динамічний і багаторівневий характер, передбачала взаємовплив і варіативність дій та реакцій кожної задіяної у процесі сторони.

Насамкінець, кілька слів про перспективи подальших досліджень соціальної історії пізнього сталінізму. На нашу думку, зважаючи на

охарактеризовану ситуацію в англomовній історіографії, українська історична наука й зокрема дослідники пізнього сталінізму опинилися у потенційно досить вигідному становищі. Справа в тім, що, попри значний досвід розробки соціальної історії радянського суспільства, у зарубіжній історіографії надзвичайно мало видруковано досліджень, присвячених національним особливостям, у т.ч. й Україні. Сучасні українські дослідники мають значні переваги – як у доступній для них джерельній базі, так і в історіографічному попиті на наукову продукцію про пізній сталінізм в Україні. Справа за тим, аби розібратися в зарубіжних методологічних і термінологічних засадах, у сучасних дискусіях про сталінський час, іншими словами – засвоїти осучаснений науковий код, щоб вести дискусії у міжнародній площині.

⁶⁸ Гринченко Г. Реконструкція ситуації и исследование нарратива: К вопросу о методах анализа устно-исторического интервью // *Сторінки воєнної історії України*: Зб. наук. пр. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 1. – С. 28–29.

⁶⁹ Докладніше про усну історію в Україні див.: Пастушенко Т. До створення української Асоціації усної історії // *Укр. іст. журн.* – 2007. – № 3. – С. 230–235. Серед конкретно-історичних розробок див., наприклад: Гудзяк Б. Образ сили духу. Дослідження живої історії підпільного життя Української Греко-Католицької Церкви 1946–1989 // *Другий міжнародний конгрес українців*. Львів, 22–28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. – Ч. 2: Історія. – Львів, 1994. – С. 125–129; Виноградська Г. Депортації українців з Польщі 1944–1947 рр.: проблеми періодизації та обставини переселення (за матеріалами усних оповідей депортованих) // *Схід-Захід*. – 2008. – Вип. 11–12. – С. 243–250; Гуркіна С. Дві долі: греко-католицьке духовенство і радянська влада // *Там само*. – С. 265–282; Кісь О. Рецепція радянської влади та незалежності в автобіографічних оповідах жінок України (за матеріалами проекту «Україна ХХ століття у пам'яті жінок») // *Там само*. – С. 283–307.

⁷⁰ Заярнюк А. Про те, як соціальна історія ставала культурною // *Україна модерна*. – Число 9. – К.; Львів, 2005. – С. 271.

⁷¹ Пирожков С. Смертність населення України та демографічні втрати в екстремальній ситуації // *Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки*: Міжнародна наукова конференція, Київ, 27 травня 1997 р.: Матеріали. – К.; Нью-Йорк, 1998. – С. 28–40.

⁷² Панченко П., Кравченко В., Шмарук В. Соціальна політика тоталітарної держави – причина голоду 1946–1947 рр. // *Там само*. – С. 77–87.

⁷³ Веселова О. Післявоєнний голодомор (1946–1947 рр.) // *Веселова О., Марочко В., Мовчан О. Голодомори в Україні. 1921–1923, 1931–1933, 1946–1947: Злочини проти народу*. – К., 2000. – С. 151–248. Див. також інші її публікації: Веселова О., Панченко П. Ще одна трагічна сторінка історії України [Голод 1946–1947 рр.] // *Укр. іст. журн.* – 1995. – № 6. – С. 112–115; Веселова О. Геноцид голодомором 1946–1947 років в Україні // *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки*: Зб. ст. – Вип. 7. – К., 2003. – С. 384–405; Її ж. Післявоєнна трагедія: голод 1946–1947 рр. в Україні // *Укр. іст. журн.* – 2006. – № 6. – С. 98–124; Її ж. До теми голоду 1946–1947 рр. в історіографії 80-х років ХХ – початку ХХІ ст. // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. – Вип. 13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії). Матеріали «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАН України, 22 березня 2007 р.) / Упор. В. П. Швидкий; наук. ред. О. М. Веселової та В. П. Швидкого. – К., 2008. – С. 108–128 та ін.

⁷⁴ Калініченко В. Повоєнний голод в Україні (друга половина 40-х років ХХ ст.): Автореферат дис. ... к.і.н. – Харків, 2001. – С. 13–14.

⁷⁵ Для прикладу див.: Маковійчук І., Пилявець Ю. Голод на Україні у 1946–1947 рр. // Укр. іст. журн. – 1990. – № 8. – С. 14–32; Кириченко В. Українське село і тоталітарна держава в умовах голодомору 1946–1947 рр.: Автореферат дис. ... к.і.н. – Запоріжжя, 1996; Долянська Т. Голод в СРСР 1946–1947 років: ретроспективний соціально-політичний аналіз: Автореферат дис. ... к.і.н. – Чернівці, 2006.

⁷⁶ Крупина В. Політичні події у період голоду 1946–1947 рр. в оцінці населення УРСР // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип. 13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків... – К., 2008. – С. 265–270.

⁷⁷ Кононенко В. Оцінка голоду 1946–1947 років населенням Поділля // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. II. Серія: Історія: Зб. наук. пр. – Вінниця, 2000. – С. 178–182.

⁷⁸ Янковська О. Відгуки населення міст України на продовольчу кризу та голод 1946–1947 рр. (за матеріалами НКВС-КДБ УРСР) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип. 13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків... – К., 2008. – С. 287–292.

⁷⁹ Рабенчук О. Морально-психологічний стан та реакція населення України на голод 1946–1947 рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 9. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 368–384; Його ж. Соціальні настрої та поведінка населення України в період голоду 1946–1947 рр. // Укр. іст. журн. – 2006. – № 4. – С. 87–100; Його ж. Голод 1946–1947 рр. в Україні: вплив на свідомість та поведінку населення // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип. 13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків... – К., 2008. – С. 271–282.

⁸⁰ Бондарчук П. Особливості впливу голоду 1946–1947 рр. на релігійність населення // Там само. – С. 283–286.

⁸¹ Присяжнюк Ю. Історична пам'ять про взаємини селян і влади в «голодні» 1946–1947 роки (з використанням матеріалів польових досліджень у селах Кіровоградської та Черкаської областей) // Там само. – С. 247–252.

⁸² Подкур Р. Діяльність партійного апарату Вінницької області в умовах голоду 1946–1947 рр. // Там само. – С. 204–215.

⁸³ Швидкий В. Ще один внесок у розвиток голодоморознавства: нові факти, дослідження, судження // Там само. – С. 3–10.

⁸⁴ Вовк В. Побут та дозвілля міського населення України в 50–80-х роках ХХ ст.: Автореферат дис. ... к.і.н. – К., 2007; Його ж. Побут міського населення Наддніпрянської України в 1950–80-х рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. 14. – Серія: Історія: Зб. наук. пр. – Вінниця, 2008. – С. 206–212.

⁸⁵ Дудник В. Відбудова міського господарства України у 1943–1950 рр.: Автореферат дис. ... к.і.н. – К., 2004.

⁸⁶ Ісайкіна О. Проблеми медичного обслуговування міського населення України (1945–1955 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 9. – К., 2005. – С. 346–353; Її ж. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.): Автореферат дис. ... к.і.н. – К., 2006.

⁸⁷ Ткаченко О. Житлові умови міського населення в повоєнний період (1945–1955 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 8. – К., 2005. – С. 207–212; Її ж. Проблема побутового обслуговування міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 7. – К., 2004. – С. 415–421.

⁸⁸ Янковська О. Соціальна політика радянської держави в містах України в 1945–1953 рр. за свідченнями громадян (на матеріалах НКВС-КДБ УРСР) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 9. – К., 2005. – С. 326–345.

⁸⁹ Даниленко В. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945–1953 рр.) // Там само. – С. 3–16; Даниленко В., Романюк І. Повсякдення життя селян // Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. – Т. 2. – К., 2006. – С. 378–390.

⁹⁰ Романюк І., Яценюк Т. Проблеми медичного обслуговування сільського населення України в 1950–60-ті рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 7. – К., 2004. – С. 457–465; Романюк І. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття. – Вінниця, 2005.

⁹¹ Рибак І. Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946–1955 рр.) // Укр. іст. журн. – 1994. – № 1. – С. 61–72; Його ж. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20 – початок 90-х рр. ХХ ст.). – К., 1997; Його ж. Соціально-побутова інфраструктура українського села. – Кам'янець-Подільський, 2000.

⁹² Терещенко Т., Перехрест І. До питання про медичне обслуговування сільського населення Центральної України в період відбудови народного господарства (1943–1950 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. пр. – Вип. 7. – Ч. 2. – К., 2003. – С. 231–240; Терещенко Т. Відбудова сільських культурно-освітніх установ у 1943–1950 рр. (на матеріалах Центральної України) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 26. – К., 2004. – С. 353–366; Її ж. Соціально-побутова сфера села центральних областей України в період відбудови (1943–1950 рр.): Автореферат дис. ... к.і.н. – Черкаси, 2007.

⁹³ Гаврилов В. Медичне обслуговування сільського населення Північного Лівобережжя у повоєнні роки // Сіверянський літопис. – 2000. – № 3. – С. 91–100.

⁹⁴ Мічуда В. Культурне будівництво на селі в перші післявоєнні роки (1945–1950 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 7. – К., 2004. – С. 403–408; Її ж. Проектування і будівництво колгоспних сіл у післявоєнні роки (1946–1950) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 8. – К., 2005. – С. 213–217; Її ж. Відбудова мережі культурно-освітніх установ на селі у повоєнні роки (1945–1955 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 9. – К., 2005. – С. 354–359.

⁹⁵ Хойнацька Л. Умови праці та побуту виробників у ході відбудови підприємств машинобудівної індустрії України (1943–1950 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. пр. – Вип. 3. – К., 1999. – С. 130–142; Її ж. Відновлення машинобудівної індустрії України та його соціальні наслідки (1943–1950 рр.). – К., 2003.

⁹⁶ Янковська О. Матеріально-побутове становище робітників регіонів України в повоєнні роки у свідченнях громадян (за матеріалами НКВС-КДБ УРСР) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 8. – К., 2005. – С. 225–246.

⁹⁷ Прохоренко О., Герегова С. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України (друга половина 40-х – перша половина 50-х рр. ХХ ст.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 11. – К., 2007. – С. 355–364; Прохоренко О. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. ХХ ст.: Автореферат дис. ... к.і.н. – К., 2008.

⁹⁸ Хоменко Н. Дозвілля студентів України в період літніх канікул (50–60-ті рр. ХХ ст.) // Український історичний збірник. – Вип. 9. – К., 2006. – С. 271–281; Її ж. Студентство у навчальному процесі: повсякденний вимір (1950–1960-ті рр.) // Український історичний збірник. – Вип. 10. – К., 2007. – С. 214–228; Її ж. Суспільно-політичні настрої студентства 1950-х рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського – Вип. 12. Серія: Історія: Зб. наук. пр. – Вінниця, 2007. – С. 140–145;

Її ж. Повсякденне життя студентської молоді України (1950–1960-ті рр.): Автореферат дис. ... к.і.н. – К., 2008.

⁹⁹ Герасимова М. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945–1953 рр.: Автореферат дис. ... к.і.н. – Донецьк, 2007; Її ж. Житлова проблема у повсякденному житті населення Донбасу в 1945–1953 рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 11. – К., 2007. – С. 299–317.

¹⁰⁰ Гальченко С. Організація громадського харчування в Центральній Україні в період відбудови // Історичні і політологічні дослідження. – 2005. – № 1. – С. 243–251.

¹⁰¹ Сушик І. Становлення соціально-побутової сфери на Волині у повоєнний період (1944–1953 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. 9. – Серія: Історія: Зб. наук. пр. – Вінниця, 2005. – С. 193–199.

¹⁰² Терещенко Т. Соціально-побутова сфера села центральних областей України в період відбудови (1943–1950 рр.): Автореферат дис. ... к.і.н. – Черкаси, 2007. – С. 16.

¹⁰³ Даниленко В., Романюк І. Повсякдення життя селян // Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. – Т. 2. – К., 2006. – С. 390.

¹⁰⁴ Романюк І. Втілення ідеї агроміст в українському селі в кінці 40-х – середині 50-х років ХХ ст. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Зб. ст. – Вип. 8. – К., 2003. – С. 411–418.

¹⁰⁵ Боднар Г. Міграції сільського населення до Львова в 50–80-х роках ХХ ст.: Автореферат дис. ... к.і.н. – Львів, 2007.

¹⁰⁶ Кононенко В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.): Автореферат дис. ... к.і.н. – К., 2004.

¹⁰⁷ Кононенко В. Оцінка голоду 1946–1947 років населенням Поділля // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. II. Серія: Історія: Зб. наук. пр. – Вінниця, 2000. – С. 178–182; Його ж. Повоєнна сільськогосподарська політика радянського уряду та її вплив на суспільно-політичні настрої населення України // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 8. – К., 2005. – С. 198–206.

¹⁰⁸ Рабенчук О. Соціальна активність та настрої населення України у повоєнний період (друга половина 1940-х – початок 1950-х рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 12. – К., 2007. – С. 324–339.

¹⁰⁹ Крупина В. Політичні настрої населення України перших повоєнних років (1945–1948 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 8. – К., 2005. – С. 191–197; Його ж. Виборчі кампанії в УРСР 1946–1947 рр. та політичні настрої населення // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 9. – К., 2005. – С. 360–367.

¹¹⁰ Крупина В. Виборчі кампанії в УРСР 1946–1947 рр. та політичні настрої населення. – С. 362–363.

¹¹¹ Про тенденції 1990-х років у вивченні інтелігенції див.: Касьянов Г. Українська інтелігенція: проблеми вивчення і реінтерпретацій // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. 8. Серія: Історія: Зб. наук. пр. – Вінниця, 2004. – С. 7–22.

¹¹² Такий поділ досить виразний вже в перших працях 1990-х рр. Див, наприклад: Рубльов О., Черченко Ю. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20–50-ті рр. ХХ ст. – К., 1994. – С. 211–241.

¹¹³ Першина Т. Партійно-радянська номенклатура в Україні в перші повоєнні роки (1946–1948 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. пр. – Вип. 2. – К., 1998. – С. 85–105.

¹¹⁴ Стародубець Г. Джерела і способи формування регіональної партійно-радянської еліти в 1944–1945 роках (на прикладі західних областей України) // Міжнародна наукова конференція «Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії». – Ч. IV. – Харків, 2008. – С. 155–163.

¹¹⁵ Першина Т. Партійно-радянська номенклатура в Україні в перші повоєнні роки (1946–1948 рр.). – С. 90–103.

¹¹⁶ Марусик Т. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.). – Чернівці, 2002. – С. 10.

¹¹⁷ Нікілев О. Виробнича інтелігенція українського села: творення соціальної верстви (середина 40-х – середина 60-х рр. ХХ ст.). – Дніпропетровськ, 2004; Його ж. Виробнича інтелігенція українського села: формування соціальної верстви (середина 40-х – середина 60-х рр. ХХ ст.): Автореферат дис. ... д.і.н. – Дніпропетровськ, 2008.

¹¹⁸ Прохоренко О. Динаміка кількісних і якісних характеристик науково-педагогічної інтелігенції УРСР (1945–1955 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 10: «Хрущовська відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу». – К., 2006. – С. 187–202.

¹¹⁹ Красножон Н. Соціальне становище вчителів загальноосвітньої школи України (1944–1953) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія – К., 2000. – Вип. 50. – С. 44–47; Її ж. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943–1953 рр.): Автореферат дис. ... к.і.н. – К., 2002.

¹²⁰ Сворак С. Народна освіта в західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944–1964 рр.). – К., 1998; Його ж. Загальноосвітня школа західноукраїнського регіону в контексті суспільно-політичного життя другої половини 40-х – першої половини 60-х років ХХ ст.: Автореферат дис. ... д.і.н. – К., 1999.

¹²¹ Гаврилов В. Соціальне становище сільського населення у 1943–1953 рр. (за матеріалами областей Північного Лівобережжя України): Автореферат дис. ... к.і.н. – К., 2004.

¹²² Лисенко О. Проблема «остарбайтерів» як предмет соціальної історії // «То була неволя...»: Спогади і листи остарбайтерів / Упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. – К., 2006. – С. 8.

¹²³ Там само. – С. 7–14.

¹²⁴ Грінченко Г. Усна історія – теорія, метод, джерело // Невигадане: усні історії остарбайтерів / Автор-упор. Г. Г. Грінченко. – Харків, 2004. – С. 13.

¹²⁵ Невигадане: усні історії остарбайтерів / Автор-упор. Г. Г. Грінченко. – Харків, 2004; «То була неволя...»: Спогади і листи остарбайтерів / Упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. – К., 2006.

¹²⁶ Пастушенко Т. Остарбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація (історико-соціальний аналіз на матеріалах Київщини): Автореферат дис. ... к.і.н. – К., 2007.

¹²⁷ Гальчак С. «Остарбайтери» з Поділля (1942–1947 рр.): Автореферат дис. ... к.і.н. – Харків, 2003; Його ж. Організаційні заходи радянської сторони з підготовки до репатріації «переміщених осіб» // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. пр. – Вип. 7. – Ч. 2. – К., 2003. – С. 173–182; Його ж. Ідеологічні аспекти репатріації «остарбайтерів»-подолян в умовах «холодної війни» // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. пр. – Вип. 8. – Ч. 2. – К. 2004. – С. 221–237.

¹²⁸ Буцко О. «С возвращением»: судьба украинских граждан, репатриированных на родину // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. пр. – Вип. 2. – К., 1998. – С. 148–162.

¹²⁹ Герасимова М. Повсякденне життя репатрійованих радянських громадян у Сталінській області в перші повоєнні роки (1945–1953) // Історичні і політологічні дослідження. – 2005. – № 1. – С. 234–243.

¹³⁰ Левикін В. Про процес репатріації німецьких військовополонених з СРСР у 1945–1956 роках // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. пр. – Вип. 7. – Ч. 2. – К., 2003. – С. 190–199.

¹³¹ Потильчак О. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954). – К., 2004.

¹³² Чайковский А. Плен: За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг.). – К., 2005.

¹³³ Юнгмайстер А. Военнопленные и интернированные на Украине и в Одесской области 1944–1951 гг. (Взгляд изнутри). – Одесса, 2007.

¹³⁴ Голиш Л. Функціонування спеціальних дитячих установ УРСР у 1943–1950 рр.: Автореферат дис. ... к.і.н. – Черкаси, 2007.

¹³⁵ Голиш Г. Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України // Укр. іст. журн. – 2005. – № 3. – С. 37–49.

¹³⁶ Шеремета О. До питання про становище дітей в Україні в перші повоєнні роки (1946–1950 рр.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – Вип. 3. – К., 1998. – С. 70–78.

¹³⁷ Лобода М. Демобілізовані як джерело поповнення трудових ресурсів для відбудови важкої промисловості України (1945–1948 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 9. – К., 2005. – С. 313–325; Її ж. Використання трудових ресурсів у відбудові важкої промисловості України (1943–1950 рр.): Автореферат дис. ... к.і.н. – К., 2007.

¹³⁸ Див., наприклад, перелік публікацій з цієї теми у кн.: Репресії в Україні (1917–1990 рр.): Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. – К., 2007, а також огляди В. Адамовського: Адамовський В. Депортації як форма державного терору в Україні (1930–1950-ті рр.): спроба термінологічного та історіографічного аналізу // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 2007. – Вип. 34. – С. 255–268.

¹³⁹ Див., наприклад: Депортація українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / Упор. Ю. Сливка. – Львів, 1998 та ін.

¹⁴⁰ Буцко О. Украина–Польша: миграционные процессы 40-х годов. – К., 1997.

¹⁴¹ Данилиха Н. Соціально-побутова адаптація українців з Польщі в УРСР у 1944–1950-х роках (на матеріалах західних областей України): Автореферат дис. ... к.і.н. – Львів, 2007

¹⁴² Кіцак В. Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944–1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація: Автореферат дис. ... к.і.н. – Чернівці, 2003.

¹⁴³ Пронь Т. Переселення українського населення з Польщі на південь України в 1944–1946 рр. (на матеріалах Миколаївської та Херсонської областей) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 8. – К., 2005. – С. 269–282.

¹⁴⁴ Стоцький Я. Конфесійні трансформації внаслідок українсько-польського переселення 1944–1946 рр. // Укр. іст. журн. – 2008. – № 3. – С. 123–134.

¹⁴⁵ Данилиха Н. Радянська політика соціальної інтеграції українських переселенців із Польщі в суспільстві УРСР у кінці 40-их – початку 50-их рр. ХХ ст. (на матеріалах західних областей України) // Народознавчі зошити. – 2006. – Зош. 5–6. – С. 608–617.

¹⁴⁶ Сивирин М. Депортації та переміщення населення західних земель України 40-х – початку 50-х рр. ХХ ст.: Автореферат дис. ... к.і.н. – Львів, 2005. – С. 13.

¹⁴⁷ Надольський Й. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953 рр.). – Луцьк, 2008.

¹⁴⁸ Платонова Н. Депортація населення західноукраїнських областей у 1948–1950 рр. (на матеріалах фондів Державного архіву МВС України) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. пр. – Вип. 7. – Ч. 2. – К., 2003. – С. 132–138.

¹⁴⁹ Сивирин М. Депортації та переміщення населення західних земель України 40-х – початку 50-х рр. ХХ ст.: Автореферат дис. ... к.і.н. – Львів, 2005.

¹⁵⁰ Надольський Й. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953 рр.). – С. 42–48.

¹⁵¹ Гаврилов В. Сільська молодь Північного Лівобережжя у відновленні промисловості Донбасу в перші повоєнні роки // Нові сторінки історії Донбасу. – Донецьк, 2000. – Кн. 8. – С. 198–210.

¹⁵² Хойнацька Л. Мобілізація сільського населення на відбудову важкої промисловості України (1943–1950 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. пр. – Вип. 8. – Ч. 2. – К., 2004. – С. 259–264.

¹⁵³ Алфьоров М. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу (1939–1959 рр.). – Донецьк, 2008.

¹⁵⁴ Шипік Н. Соціально-демографічні процеси в Донбасі в 1943–1955 рр.: Автореферат дис. ... к.і.н. – Донецьк, 2005.

¹⁵⁵ Там само. – С. 15.

¹⁵⁶ Там само. – С. 16.

¹⁵⁷ Там само.

¹⁵⁸ Гаврилов В. Переселення селян Північного Лівобережжя до Криму після депортації кримських татар // Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. – Чис. 5. – К., 2001. – С. 288–294; Його ж. Міграційні процеси в українському селі: 1944–1953 рр. (за матеріалами областей Північного Лівобережжя України) // Сіверянський літопис. – 2002. – № 5. – С. 51–62.

¹⁵⁹ Герасимова М. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945–1953 рр.: Автореферат дис. ... к.і.н. – Донецьк, 2007.

¹⁶⁰ Саржан А. Репатріація: повернення жителів Донбасу з німецької неволі (друга половина 40-х – початок 50-х років) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Зб. ст. – Вип. 1. – К., 2001. – С. 121–126; Його ж. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. ХХ ст. – Донецьк, 2004.

¹⁶¹ Шипік Н. Соціально-демографічні процеси в Донбасі в 1943–1955 рр.: Автореферат дис. ... к.і.н. – Донецьк, 2005.

¹⁶² Ленартович О. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944–1950 рр. – Луцьк, 1998. – С. 123. Інші праці про західноукраїнське селянство: Гаврилюк О. Заможне селянство Західної України як об'єкт репресивної політики сталінізму у другій половині 40-х – на початку 50-х років // Питання історії України: Зб. наук. пр. – Чернівці, 1998. – Т. 2. – С. 119–124; Когут П. Колективізація в західноукраїнському селі. – Львів, 2000; Сеньків М. Опір ОУН і УПА колективізації західноукраїнського села, 1944–1952 рр. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Зб. ст. – Вип. 12. – К., 2004. – С. 371–379; Голубко В., Середяк А. Західноукраїнський селянин в умовах комуністичного режиму 1939–1953 рр.: пристосування та спротив // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 2007. – Вип. 34. – С. 269–289.

¹⁶³ Генега Р. Участь львівського студентства в русі опору в другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. // Укр. іст. журн. – 2007. – № 3. – С. 97–112.

¹⁶⁴ Марусик Т. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.). – Чернівці, 2002; Її ж. Репресивні заходи сталінського керівництва щодо студентства вузів західного регіону України (друга половина 40-х – початок 50-х

рр. XX ст.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Зб. ст. – Вип. 7. – К., 2003. – С. 361–366.

¹⁶⁵ Попп Р. Інтелігенція Львова в 1944–1953 роках (історико-соціологічний аспект): Автореферат дис. ... к.і.н. – Львів, 2003.

¹⁶⁶ Сворак С. Освіта на західноукраїнських землях у повоєнний період // Укр. іст. журн. – 1997. – № 2. – С. 28–42.

¹⁶⁷ Герегова С., Марусик Т. Розвиток вищої освіти в західному регіоні України (друга половина 40-х – перша половина 50-х рр. XX ст.) // Укр. іст. журн. – 1997. – № 3. – С. 101–108.

¹⁶⁸ Бондарчук П. Релігійність населення України (середина 1940-х – середина 1980-х років): Теоретичні проблеми та загальна характеристика // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 8. – К., 2005. – С. 258–287; Його ж. Релігійна поведінка православних віруючих в Україні (середина 1940-х – середина 1980-х рр.) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 9. – К., 2005. – С. 283–308; Його ж. Особливості інтерпретації догматично-канонічних норм віруючими на рівні буденної релігійної свідомості в Україні (середина 1940-х – середина 1980-х рр.) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 11. – К., 2007. – С. 188–228; Його ж. Особливості мотивації релігійності та здійснення релігійних дій віруючими в УРСР (середина 1940-х – середина 1980-х рр.) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 12. – К., 2007. – С. 387–415.

¹⁶⁹ Бондарчук П. Релігійна поведінка православних віруючих в Україні: Особливості й тенденції змін (середина 1940-х – середина 1980-х рр.) // Укр. іст. журн. – 2007. – № 3. – С. 138–152.

¹⁷⁰ Швидкий В. Соціальні відхилення як чинник структурних змін українського соціуму другої половини XX ст. // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 9. – К., 2005. – С. 444, 451.

¹⁷¹ Швидкий В. Бродяжництво й жебрацтво як елементи соціального життя в Україні у першій половині 1950-х рр. // Укр. іст. журн. – 2007. – № 1. – С. 149–169.

¹⁷² Герасимова М. Девіантні форми поведінки у буденному житті населення Сталінської області в перші післявоєнні роки (1945–1953 рр.) // Історичні і політологічні дослідження. – 2002. – № 3/4. – С. 141–149.

¹⁷³ Рабенчук О. Антисоціальні прояви у поведінці населення УРСР (друга половина 40-х – перша половина 50-х рр. XX ст.) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 11. – К., 2007. – С. 364–387.

¹⁷⁴ Докладніше про становлення радянології у перші повоєнні роки див.: Меньковський В. История и историография: Советский Союз 1930-х годов в трудах англо-американских историков и политологов. – Минск, 2007. – С. 33–48.

¹⁷⁵ Про «таборовий період» в історії української науки докладніше див.: Wynar L. Ukrainian scholarship in exile: The DP period, 1945–1952 // Ethnic Forum. – 1988. – Vol. 8, no. 1. – P. 40–72.

¹⁷⁶ Рудницький Я. Українська Вільна Академія Наук у Канаді: початковий період роки 1949–1955 // Життєвий досвід українців у Канаді: рефлексії. – Вінніпег, 1994. – С. 163–173.

¹⁷⁷ Принципову різницю між старшим поколінням українських вчених та новою генерацією проводить Джон Армстронг, використовуючи для групування саме освітній фактор (Armstrong J. Ukrainian nationalism. – 3rd ed. – Englewood, Colo., 1990. – P. 236).

¹⁷⁸ Про вплив фактору національного походження на англо-американських радянологів див., наприклад: Nowak A. «Polish connection» in American Sovietology, or the old homeland enmities in the new host country humanities // Ab imperio. – 2007. – №. 4. – P. 237–259.

¹⁷⁹ Інший проект реформування української діаспорної науки, навпаки, принципово україномовний, представлений Українським історичним товариством та «Українським істориком» Любомира Винара. Докладніше див.: Винар Л. На службі історичної науки: «Український історик», 1963–1988 // Український історик. – 1988. – № 1–4. – С. 5–42; 1989. – № 1–3. – С. 29–42; [тематичний огляд публікацій «Українського історика»] // Український історик. – 1994. – № 1–4; Винар Л. Українське історичне товариство, 1965–2000. Статті і матеріали. – Чернівці, 2000.

¹⁸⁰ Weres R. Confusion in terminology relating to the Ukraine historical, geographical and cultural // Weres R. The Ukraine: Selected references in the English language. – Kalamazoo, Michigan, 1961. – P. 34–40; Ukrainian studies in the West: Problems and prospects // Ukraine in the seventies: Papers and proceeding of the McMaster Conference on contemporary Ukraine, October 1974 / Ed. by P. Potichnyj. – Oakville, Ont., 1975. – P. 337–355; Rudnytsky I. L. Soviet Ukraine in historical perspective // Rudnytsky I. L. Essays in modern Ukrainian history / Ed. by P. Rudnytsky. – Edmonton, 1987. – P. 463; Біланюк П. Деякі зауваження до термінології української в англійських наукових виданнях // Український історик. – 1988. – № 1–4 (97–100). – С. 225–226; Thomas P. The perception of Ukraine in Canadian and American geography textbooks // Життєвий досвід українців у Канаді: Рефлексій. – Вінніпег, 1994. – С. 313–337; Thomas P. Towards a curriculum for teaching the geography of Ukraine // Там само. – С. 339–379; Grabowicz G. Ukrainian studies: Framing the contexts // Slavic Review. – 1995. – Vol. 54, no. 3. – P. 674–690; Hagen von M. Does Ukraine have a history? // Slavic Review. – 1995. – Vol. 54, no. 3. – P. 658–673.

¹⁸¹ Fitzpatrick S. Introduction // Stalinism: New directions / Ed. by S. Fitzpatrick. – New York, London, 2000. – P. 11.

¹⁸² Ibid. – P. 1–14; Keep J. Old controversies, new approaches // Litvin A., Keep J. Stalinism: Russian and Western views at the turn of the millennium. – Londres, New York, 2005. – P. 89–100; Suny R. G. Reading Russia and the Soviet Union in the twenties century: How the «West» wrote its history of the USSR // The Cambridge history of Russia. – Vol. III: The twenties century / Ed. by R. G. Suny. – Cambridge, 2006. – P. 57–64.

¹⁸³ Досить повне уявлення про сучасні розробки історії пізнього сталінізму дає збірник праць за редакції Джуліан Фьорст: Bittner S. [Review of] Fürst, Juliane, ed. Late Stalinist Russia: Society between reconstruction and reinvention. New York: Routledge, 2006. x, 288 p. // The Russian Review. – 2008. – Vol. 1, no.1. – P. 152–153.

¹⁸⁴ Keep J. «It's a woman's world» // Litvin A., Keep J. Stalinism: Russian and Western views at the turn of the millennium. – P. 144–147.

¹⁸⁵ Heinzen J. The art and the bride: Corruption and everyday practice in the late Stalinist USSR // Slavic Review. – 2007. – Vol. 66, no. 3. – P. 389–412; Starks T. [Review of] Bernstein, Frances Lee. The dictatorship of sex: Lifestyle advice for the Soviet masses. DeKalb: Northern Illinois University Press, 2007. xvii, 246. // Russian Review. – 2008. – Vol. 67, no. 1. – P. 162–163.

¹⁸⁶ Thurston R. W. Fear and belief in the USSR's «Great terror»: Response to arrest, 1935–1939 // Slavic review. – 1986. – vol. 45, no. 2. – P. 213–234; Young G. Emotions, contentions politics and empire: Some thoughts about the Soviet case // Ab imperio. – 2007. – № 2. – P. 113–151.

¹⁸⁷ Fitzpatrick S. Ascribing class: The contribution of social identity in Soviet Russia // Stalinism: New directions. – P. 20–46; Fitzpatrick S. The Bolshevik invention of class: Marxist theory and the making of «class consciousness» in Soviet society // The structure of Soviet history: Essays and documents / Ed. by R. G. Suny. – New York, Oxford, 2003. – P. 164–177; Getty A. J. [Review of] Fitzpatrick S. Fear off the masks! Identity and imposture in the twenties century Russia. Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2005. 332 p. // Slavic Review. – 2006. – Vol. 65, no. 4. – P. 834–835.

¹⁸⁸ Свідченням визнання внеску Є. Осокіної є те, що Ш. Фіцпатрік її ідей вважає поряд з працями В. Дангам та Я. Корнаї такими, що стали основою сучасних західних досліджень радянських споживацьких практик. Fitzpatrick S. Consumption and civilization // *Stalinism: New directions*. – P. 177–178. Про формування радянської системи привілеїв писав ще Мервін Метьюз. Для прикладу див.: Метьюз М. Становление системы привилегий в Советском государстве // *Вопросы истории*. – 1992. – № 2–3. – С. 45–61.

¹⁸⁹ Mawdsley E., White S. *The Soviet elite from Lenin to Gorbachev: The Central Committee and its members, 1917–1991*. – New York, 2000; Mawdsley E. An elite within an elite: Politburo/Presidium membership under Stalin, 1927–1953 // *The nature of Stalin's dictatorship: The Politburo, 1924–1953* / Ed. by E. A. Rees. – New York, 2004. – P. 59–78; Velychenko S. The bureaucracy, police, and army in twenties century Ukraine. A comparative quantitative study // *Harvard Ukrainian Studies*. – 1999 [published 2002]. – Vol. 23, no. 3–4. – P. 63–103; Carley M. [Review of] Roger R. Reese. *Red commanders: A social history of the Soviet army officer corps, 1918–1991*. Lawrence: University Press of Kansas, 2005. xiii, 315 p. // *Europe-Asia Studies*. – 2006. – Vol. 58, no. 3. – P. 470–472.

¹⁹⁰ Labor, thought and society in Russia and the Soviet Union: Essays presented to Prof. Reginald E. Zelnik by his students and colleagues / Eds. by G. Surh, R. Weinberg [Special issue] // *Russian History*. – 1996. – Vol. 23, no. 1–4; Filtzer D. Soviet workers and late Stalinism: Labor and the restoration of the Stalinist system after World War II. – Cambridge, 2002; Halfin I. Between instinct and mind: The Bolshevik view of the proletarian self // *Slavic Review*. – 2003. – Vol. 62, no. 1. – P. 34–40; Burton Ch. Soviet medical attestation and the problem of professionalisation under late Stalinism, 1945–53 // *Europe-Asia Studies*. – 2005. – Vol. 57, no. 8. – P. 1211–1230.

¹⁹¹ Ilic M. [Review of] Mary Buckley. *Mobilizing Soviet peasants: Heroines and heroes of Stalin's field*. – Lanham: Rowman and Littlefield Publishers, 2006. xv, 366 // *Europe-Asia Studies*. – 2007. – Vol. 59, no. 7. – P. 1232–1234; Kingston-Mann E. Transforming peasants in the twentieth century: dilemmas of Russian, Soviet and post-Soviet development // *The Cambridge history of Russia*. – Vol. III. – P. 411–439.

¹⁹² Marples D. The kulak in postwar Ukraine // Marples D. *Stalinism in Ukraine in the 40th*. – New York, 1992. – P. 97–110.

¹⁹³ Edele M. Soviet veterans as an entitlement group, 1945–1955 // *Slavic Review*. – 2006. – Vol. 65, no. 1. – P. 111–137.

¹⁹⁴ *Russia – Women – Culture* / Eds. by H. Gosciolo, B. Holmgren. – Bloomington, 1996; Neary R. Mothering socialist society: The wife-activists' movement and the Soviet culture of daily life // *Russian Review*. – 1999. – Vol. 58, no. 3. – P. 396–412; *Women in Stalin era* / Ed. by M. Ilic. – New York, 2001; Krylova A. «Healers of wounded souls»: The crisis of private life in Soviet literature, 1944–1946 // *Journal of modern history*. – 2001. – Vol. 73, no. 2. – P. 307–331; Reid S. Cold war in the kitchen: Gender and the de-Stalinization of consumer taste in the Soviet Union under Khrushchev // *Slavic Review*. – 2002. – Vol. 61, no. 2. – P. 211–252; Goldman W. Women at the gates: Gender and industry in Stalin's Russia. – Cambridge etc., 2002; *Women in Khrushchev era* / Eds. by M. Ilic, S. Reid, L. Attwood. – Basingstoke, New York, 2004; Engel B. A. Women and the state // *The Cambridge history of Russia*. – Vol. III. – P. 468–494.

¹⁹⁵ *How the Soviet system works: Cultural, psychological and social themes* / Eds. by R. Bauer, A. Inkeles, C. Kluckhohn. – New York, 1961. – P. 85.

¹⁹⁶ Krylova A. The tenacious liberal subject in Soviet studies // *Kritika*. – 2000. – Vol. 1, no. 1. – P. 133.

¹⁹⁷ Reshetar J. Jr. National deviation in the Soviet Union // *American Slavic and East European Review*. – 1953. – Vol. 12, no. 2. – P. 162–174.

¹⁹⁸ Докладніше про розвиток досліджень «сталінської суб'єктивності» див.: *Ab imperio*. – 2002. – № 3. – С. 209–417.

¹⁹⁹ Fitzpatrick Sh., Gellately R. Introduction to the practices of denunciation in modern European history // *Journal of Modern History*. – 1996. – Vol. 68, no. 4. – P. 747–767; Hellbeck J. Speaking out: Languages of affirmation and dissent in Stalinist Russia // *Kritika*. – 2000. – Vol. 1, no. 1. – P. 71–96; Hellbeck J. Working, struggling, becoming: Stalin-era autobiographical texts // *Russian Review*. – 2001. – Vol. 60, July. – P. 340–359; Roth-Ey K. «Loose girls» on the loose? Sex, propaganda and the 1957 youth festival // *Women in the Khrushchev era* / Eds. by M. Ilic, S. E. Reid, L. Attwood. – New York, 2004. – P. 75–95; Alexopoulos G. Amnesty 1945: The revolving door of Stalin's Gulag // *Slavic Review*. – 2005. – Vol. 64, no. 2. – P. 274–306; Barnes S. «In a manner befitting Soviet citizens»: an uprising in the post-Stalin Gulag // *Slavic review*. – 2005. – Vol. 64, no. 4. – P. 823–850; Statiev A. The nature of anti-Soviet armed resistance, 1942–1944: The North Caucasus, the Kalmyk autonomous republic, and Crimea // *Kritika*. – 2005. – Vol. 6, no. 2. – P. 285–318; Fitzpatrick Sh. Social parasites: How trams, idle youth and busy entrepreneurs impeded the Soviet march to Communism // *Cahiers du monde russe*. – 2006. – An. 47, no. 1/2. – P. 377–408; Lapiere B. Making hooliganism on a mass-scale: The campaign against petty hooliganism in the Soviet Union, 1956–1964 // *Cahier du monde russe*. – 2006. – An. 47, no. 1/2. – P. 349–375; Heinzen J. The art and the bribe: Corruption and everyday practice in the late Stalinist USSR // *Slavic Review*. – 2007. – Vol. 66, no. 3. – P. 389–412; Nathans B. The dictatorship of reason: Aleksandr Vol'pin and the idea of rights under «developed socialism» // *Slavic Review*. – 2007. – Vol. 66, no. 4. – P. 630–665; Fürst J. Between salvation and liquidation: Homeless and vagrant children and the reconstruction of Soviet society // *The Slavonic and East European Review*. – 2008. – Vol. 86, no. 2. – P. 232–258.

²⁰⁰ Shelley L. Policing Soviet society: The evolution of state control. – London, New York, 1996; Соломон П. Советская юстиция при Сталине. – М., 1998; Solnick S. Stealing the state: Control and collapse in Soviet institutions. – 2nd ed. – Cambridge, MA, London, 1999; Gorlizki Y. Policing post-Stalin society. The militsia and public order under Khrushchev // *Cahiers du monde russe*. – 2003. – An. 44, no. 2/3. – P. 465–480; Heinzen J. Informers and the state under late Stalinism: Informant networks and crimes against «Socialist property», 1940–53 // *Kritika*. – 2007. – Vol. 8, no. 4. – P. 789–815.

²⁰¹ Krylova A. The tenacious liberal subject in Soviet studies. – P. 119–146.

²⁰² Ibid. – P. 120.

²⁰³ Ibid. – P. 141.

²⁰⁴ Hellbeck J. Speaking out: Languages of affirmation and dissent in Stalinist Russia. – P. 71.

²⁰⁵ Romerstein H. Divide and conquer: The KGB disinformation campaign against Ukrainians and Jews // *The Ukrainian Quarterly*. – 2002. – Vol. 48, no. 4. – P. 349–360.

²⁰⁶ Marples D. Stepan Bandera: The resurrection of a Ukrainian national hero // *Europe-Asia Studies*. – 2006. – Vol. 58, no. 4. – P. 555–566.

²⁰⁷ Vociurkiw B. The Ukrainian Greek Catholic church and the Soviet State (1939–1950). – Edmonton, 1996. Укр. переклад: Боцюрків Б. Українська греко-католицька церква і радянська держава (1939–1950). – Львів, 2005. Рецензія на англ. видання див.: Сороковський А. Дослідження історії української греко-католицької церкви // *Український історик*. – 1998. – Рік 35. – № 1–4. – С. 291–296.

²⁰⁸ Harvard Ukrainian Studies. – Special issue: Ukrainian church history in tribute to Bohdan R. Vociurkiw. – 2002–2003 [published 2007]. – Vol. 26, no. 1–4. У цьому випуску є два біографічні нариси про Б. Боцюрківа, та бібліографія його робіт за 1955–2007 рр., укладена Андрієм Кравчуком.

²⁰⁹ About the Program [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.ualberta.ca/CIUS/religion-culture/c-program.htm>> 06.02.2008.

-
- ²¹⁰ Plokhy S., Sysyn F. Religion and nation in modern Ukraine. – Edmonton, Toronto, 2003. Рецензії на це видання див.: *Europe-Asia Studies*. – 2005. – Vol. 57, no. 1. – P. 163–165; *Harvard Ukrainian Studies*. – 2001 [published 2005]. – Vol. 25, no. 3–4. – P. 300–304.
- ²¹¹ Plokhy S. In the shadow of Yalta: International politics and the Soviet liquidation of the Greco-Catholic church // Plokhy S., Sysyn F. Religion and nation in modern Ukraine. – P. 58–73.
- ²¹² Sysyn F. The Ukrainian Orthodox question in the USSR // Plokhy S., Sysyn F. Religion and nation in modern Ukraine. – P. 74–87.
- ²¹³ Yekelchik S. Stalin's empire of memory: Russian-Ukrainian relations in the Soviet historical imagination. – Toronto, Buffalo, London, 2004 (рецензія: *Europe-Asia Studies*. – 2005. – Vol. 57, no. 4. – P. 635–636). Укр. переклад: Скульчик С. Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – К., 2008. Далі цитуватимемо за українським виданням. Свої ідеї автор викладає також в наступних публікаціях: Yekelchik S. Diktat and dialogue in Stalinist culture: Staging patriotic historical opera in Soviet Ukraine (1936–1954) // *Slavic Review*. – 2000. – Vol. 59, no. 3. – P. 597–624; Idem. Celebrating the Soviet present: The Zhdanovshchina campaign in Ukrainian literature and arts // *Provincial landscapes: Local dimensions of Soviet power, 1917–1953* / Ed. by D. Raleigh. – Pittsburgh, 2001. – P. 255–275.
- ²¹⁴ Скульчик С. Імперія пам'яті. – С. 23.
- ²¹⁵ Там само. – С. 17.
- ²¹⁶ Там само. – С. 32.
- ²¹⁷ Luckyj G. Ukrainian literature in the Twenties century: A reader's guide. – Toronto, Buffalo, London, 1992; Kelly C. «Thank you for the wonderful book»: Soviet child readers and the management of children's reading, 1950–1975 // *Kritika*. – 2005. – Vol. 6, no. 4. – P. 717–753.
- ²¹⁸ Soviet music and society under Lenin and Stalin: The baton and the sickle / Ed. by N. Edmunds. – London, New York, 2004 (рецензія: *Slavonic and East European Studies*. – 2005. – Vol. 83, no. 2. – P. 334–336); Tomoff K. Creative Union: The professional organization of Soviet composers, 1939–1953. – Ithaca, Londres, 2006 (рецензія: *Ab imperio*. – 2007. – № 2. – P. 442–446).
- ²¹⁹ Liber G. Alexander Dovzhenko: A life in Soviet film. – London, 2002; Beumers B. Soviet and Russian blockbusters: A question of genre? // *Slavic Review*. – 2003. – Vol. 62, no. 3. – P. 441–454; Prokhorov A. Cinema of attractions versus narrative cinema: Leonid Gaidai's comedies and El'dar Riazanov's satires of the 1960s // *Ibid.* – P. 455–472; Gillespie D. The sounds of music: Soundtrack and song in Soviet film // *Ibid.* – P. 473–490; Monastireva-Anschell E. Redressing the Commissar: Thaw cinema revises Soviet structuring myths // *Russian Review*. – 2006. – Vol. 65, no. 2. – P. 230–249.
- ²²⁰ Liber G. Alexander Dovzhenko: A life in Soviet film. – P. 5.
- ²²¹ Velychenko S. Shaping identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish accounts of Ukrainian history, 1914–1991. – New York, 1993; Idem. Restructing and the non-Russian past // *Nationalities Papers*. – 1994. – Vol. 22, no. 2. – P. 325–335.
- ²²² Velychenko S. Restructing and the non-Russian past. – P. 325–326.
- ²²³ Velychenko S. Shaping identity in Eastern Europe and Russia.
- ²²⁴ *Ibid.* – P. 1.

Частина 2.
СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ УКРАЇНИ
ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ

Віктор Крупина

Розділ 3.
ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНА НОМЕНКЛАТУРА
ПОВОЄННОЇ УКРАЇНИ

Радянська історіографія зазвичай ділила радянське суспільство на три класи – робітники, селяни і трудова інтелігенція. Така збіднена стратифікація залишала за полем зору науковців суспільних наук асоціальні групи (наркомани, жебраки, алкоголіки та ін.), професійні групи (військові, правоохоронці та ін.). У вузьких рамках йшлося про представників влади різних рівнів, об'єктивний аналіз їх статусу як окремої соціальної чи професійної верстви був ускладнений. У той же час аналіз номенклатури (державної, партійної та господарської) відкриває великий потенціал для дослідження соціального обличчя людей влади, що має сильні спадкові традиції, рельєфніше представляє радянське суспільство. Неупереджений погляд на номенклатуру як кадрову політику дозволить краще зрозуміти природу влади, механізм прийняття владних рішень та їх впровадження у життя.

Під номенклатурою в історичній літературі прийнято розуміти перелік найважливіших посад у державному апараті та громадських організаціях, кандидатури на які попередньо розглядались, рекомендувались, затверджувались і відкликались партійним комітетом – від райкому, міськкому до ЦК КПРС²²⁵. Термін «номенклатура» застосовують як для позначення *кадрової політики*, тобто призначення згори до низу, що відкидав принцип обрання чи відбору кандидатів на конкурсних засадах, так і для позначення самих *кадрів*, тобто чиновників, які обіймали номенклатурні посади. У нашому розділі ми будемо розглядати номенклатуру як чиновника, як функціонера, тобто як представників владної верхівки.

Становлення номенклатури в Радянському Союзі та Україні розпочалося з 1920-х рр. Її суть полягала у монопольному праві ЦК ВКП(б) здійснювати кадрову політику не лише щодо партійних структур, а й впливати на керівні кадри державних, громадських та найважливіших господарських органів. Насаджена система залишалася чинною до 1991 року.

Історіографія номенклатури та її статусу має незначну вітчизняну традицію. Радянська історіографія налічує велику кількість праць про Комуністичну партію, кадрову політику, партійну освіту тощо, проте номенклатура як принцип кадрової політики, як соціальний статус не

досліджувалася. Термін «номенклатура» рідко використовувався навіть у партійній літературі, причому він лише позначав цю категорію чиновників та тип кадрової політики, але не розкривав її²²⁶. Перші спроби критичного аналізу з'явилися на початку 1980-х рр., проте вони виконувалися у марксистсько-ленінському методологічному «коридорі»²²⁷. Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. з'явилися публіцистичні статті, які піднімали окремі проблеми існування привілейованих представників влади. Серед фундаментальних праць з історії номенклатури слід виділити дослідження М. Восленського та М. Джиласа²²⁸.

У сучасній історіографії тема номенклатури більше привертає увагу російських істориків²²⁹. Українські історики М. Дорошко, М. Фролов простежили зародження і діяльність керівної верхівки радянської України у період 1920-х – 1930-х рр.²³⁰. Водночас тема номенклатури привертає дедалі більше уваги науковців. Зокрема, О. Лисенко, Т. Першина та В. Іваненко розкривають труднощі відновлення керівних кадрів країни після війни та системи управління загалом²³¹.

Певною таємницею залишається перелік номенклатурних посад різних рівнів. Водночас до номенклатури ЦК ВКП(б)–КПРС, ЦК КП(б)У–КПУ належали такі посади: перший секретар обкому, завідувачі відділами, секторами; голова виконкому обласної, міської, районної ради депутатів трудящих; перший секретар обкому комсомолу; редактори найбільших обласних газет; директори заводів оборонної промисловості; директори основних вузів, завідувачі кафедрами історії КПРС, марксизму-ленінізму; директори і головні режисери республіканських драматичних театрів; перший секретар обкому комсомолу та ін. У цілому – близько 13–15 тис. посад в Україні.

До номенклатури обласних комітетів КП(б)У–КПУ входили посади заступників завідувачів відділами обкомів, міськкомів, райкомів; заступників голів облвиконкомів; голів обласних комітетів профспілок, редакторів районних газет; секретарів партійних організацій вузів, установ культури, творчих спілок та ін. Загалом – близько 48,5 тис. посад в Україні. Свою номенклатуру посад мали і райкоми партії та комсомольські організації тощо.

Особливістю дослідження повоєнної номенклатури є той факт, що сам термін має вузьку сферу вживання. Виходячи із офіційної «тричленки» радянського соціуму, годі було шукати термін «номенклатура» на сторінках преси, у той же час певна інформація про діяльність перших секретарів райкомів/обкомів та інших осіб там присутня. Архівні матеріали дають чимало інформації про номенклатуру, паралельно широко використовуються поняття «керівні» і «відповідальні» працівники. Бракує джерел мемуарного характеру про керівну верхівку Радянської України.

При роботі з архівними джерелами простежується така закономірність. Термін «номенклатура» не був публічним, тобто у листах, скаргах, зверненнях населення його не використовувало, хоча й не був забороненим. Для людей усе керівництво – це влада, і лише на основі встановлення посади тієї чи іншої особи можна визначити її належність до упривілейованої верстви.

Пропонований читачу розділ присвячений партійно-державній номенклатурі повоєнної України, яку ми спробуємо проаналізувати крізь розгляд культурно-освітнього рівня представників влади, сприйняття їх громадянами та повсякденного життя керівників партійних і державних органів. Саме ці напрями дослідження характеризують соціокультурне обличчя людей влади, проливають світло на традиції, звичаї номенклатурного середовища, особливості їхнього матеріально-побутового забезпечення. Не претендуючи на вичерпність образу номенклатури, зазначимо, що введення до наукового обігу нових даних сприятиме подальшим студіям на цю тему та кращому розумінню як партійних і державних функціонерів, так і природи влади в Радянському Союзі взагалі.

§ 1. Освітньо-культурний рівень номенклатури

Поряд зі змістом впроваджуваної політики кадрове питання є важливим для правильного утілення державної політики. Саме партійні і державні функціонери на місцях мають забезпечувати реалізацію директив, постанов, наказів центрального керівництва, мають обходити недоліки і піднімати населення на виконання поставлених завдань. Чільні представники КП(б)У на місцях були репрезентантами центральної влади, її обличчям. Від здібностей керівника керувати заводом, фабрикою, підприємством, містом, селом, районом, областю залежало ставлення населення до влади у цілому.

Втрати у роки війни багатьох досвідчених функціонерів обумовили заповнення деяких посад людьми з низьким освітнім та/або культурним рівнем. По закінченні війни кадрова проблема далася взнаки. Нова генерація, що приходила до влади, не завжди мала достатній досвід та політико-теоретичну підготовку. Остання обставина була особливо важливою з огляду на актуалізацію політичного суперництва капіталістичної і соціалістичної систем, а отже, перетворення питання дієвості адміністративного апарату на важливе знаряддя боротьби.

Однією з найважливіших проблем для республіки було кадрове забезпечення відновлених партійних, державних і господарських органів. Укомплектованість штатів номенклатурних посад певний час по війні

залишалася проблемою. Зокрема, на 1 січня 1946 р. посади керівних працівників номенклатури ЦК КП(б)У були заповнені на 96 %, апарат ЦК – лише на 88 %. Майже аналогічні показники були на рівні номенклатури посад обкомів – по керівним працівникам радянських, партійних і господарських органів цей показник становив 95,8 %, тоді як апарати обкомів були укомплектовані лише на 90,8 %²³². На 1 січня 1952 р. номенклатура посад ЦК КП(б)У по областях України була заповнена на 98,3 %.

Для підвищення рівня партійної освіти радянської, партійної, господарської номенклатури та інтелігенції по закінченні війни було створено 21 вечірній університет марксизму-ленінізму, у яких станом на сер. 1946 р. навчалось 4443 особи. У Білій Церкві, Умані та Ізмаїлі такі університети були реорганізовані у лекторії і районні партійні школи, оскільки існував брак кваліфікованих викладачів²³³. Чимало осіб займалися «самостійним» вивченням праць класиків марксизму-ленінізму, творів Й. Сталіна, що подекуди перетворювало таке «навчання» на формальність, статистичну необхідність.

2 серпня 1946 року ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про підготовку і перепідготовку керівних партійних і радянських працівників», якою визнавав зазначений у назві процес «незадовільним». Серед причин низької ефективності закладів політичної освіти були названі гонитва за кількістю, яка оберталася падінням якості, непринциповістю у питанні відбору осіб до партійних шкіл, перевантаженістю планів, що перешкоджало слухачам самостійно вивчати «марксистсько-ленінську теорію»²³⁴.

Для упорядкування системи підготовки керівних кадрів ЦК ВКП(б) створював Вищі партійні школи, Академію суспільних наук, республіканські, крайові та обласні партійні школи. В Україні такі навчальні заклади відкрились у Києві, Одесі, Львові, Дніпропетровську, Харкові, Сталіно. Уніфіковувались навчальні плани та критерії відбору до цих закладів освіти. У Києві було створено Республіканську партійну школу при ЦК КП(б)У.

Головними навчальними дисциплінами у цих школах були історія Комуністичної партії, політична економія і марксистсько-ленінська філософія. Слухачі ВПШ отримували диплом про вищу освіту, а республіканські та крайові партійні школи видавали дипломи про освіту на рівні учительських інститутів.

Влітку 1948 р. відбувся перший випуск слухачів партійних шкіл. ВПШ при ЦК КП(б)У закінчили 627 осіб. Офіційні дані свідчать про високу успішність слухачів партійних шкіл. Так, 84 % випускників української республіканської партійної школи мали відмінні і добрі оцінки, 114 отримали дипломи з відзнакою²³⁵. На кінець 1952 р. з 14866 посад номенклатури ЦК КПУ кожен п'ятий був випускником Вищої партійної

школи, Академії суспільних наук, республіканських або обласних партійних шкіл, тоді як у середовищі номенклатури обкомів КП(б)У лише 6% осіб мали за плечима партійно-політичну освіту.

Очевидно, не досить популярним було читання художньої літератури в середовищі районного партійного керівництва. У характеристиці першого секретаря Ситковецького райкому партії Вінницької області Павла Козиря у 1948 р. серед позитивних рис свого підлеглого перший секретар обкому Стахурський називав «читання художньої літератури», зокрема «Молодої гвардії» О. Фадєєва, низки оповідань і повістей В. Короленка. Як припускає український дослідник Роман Подкур, П. Козир був одним з небагатьох секретарів райкомів Вінницької області, котрі читали художню літературу²³⁶. Можна не сумніватись у тому, що районні і обласні номенклатурники були так чи інакше обізнані з працями класиків марксизму-ленінізму, Й. Сталіна (після війни їх праці перевидавалися великими тиражами).

Про пріоритет політичної освіти над усебічною професійною свідчить постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 4 березня 1952 р. «Про заходи з усунення недоліків у роботі Міністерства іноземних справ УРСР». Відзначаючи певну неорганізованість, відсутність самовідданості співробітників, недостатню роботу з підготовки кадрів тощо, особливої критики міністерство зазнало через рівень освіченості його співробітників. Хоча обов'язкові курси іноземних мов було введено тут ще 1945 р., «до цього часу переважна більшість працівників не володіє жодною іноземною мовою». Як приклад наводилися досвідчені Стаднік, Щербатюк, Шавлак, які за 7 років дипломатичної роботи не вивчили жодної іноземної мови²³⁷.

Торкаючись інших освітньо-професійних показників будемо спиратися на статистичні звіти про склад номенклатури ЦК КПУ на 1 січня кожного року. За 1947–1952 рр. на 2% збільшилась кількість осіб з вищою освітою, складаючи на 1 січня 1953 р. 30%. Одночасно на 6% (до 43%) зменшилась кількість чиновників з незакінченою середньою, середньою або середньою спеціальною освітою. Більше ніж удвічі (до 5%) упав показник кількості функціонерів з початковою освітою. Щодо професій, представники яких найчастіше поповнювали партійну еліту УРСР, то даний звіт був недосконалим, проте він демонструє стабільне поповнення номенклатури ЦК інженерами (бл. 10%), випускників педагогічних вчз або університетів (бл. 7%), незначне збільшення кооптації до республіканської партійної еліти агрономів та інших фахівців з сільського господарства (майже до 5%). Близько 1–1,5% осіб змінили економічний, юридичний чи медичний фах на партійну діяльність. За даний період середній вік партійної номенклатури

ЦК впав з 41 до 40 року, а кількість жінок зросла удвічі до 744 осіб²³⁸. За національним складом домінували українці.

Неоднозначні процеси відбувалися у середовищі номенклатури обласних комітетів КП(б)У. За логікою речей, нормалізація життя мала би сприяти притоку в це середовище людей з кращими якостями і показниками, покращенням загального рівня. Проте статистика свідчить про зворотне. З 1947 по 1952 рік кількість осіб з вищою (неповною або незакінченою вищою освітою) не лише не зросла, а навіть зменшилась на 1,5% – до 27%. Майже на 20% (до 39%) упав показник людей з середньою (неповною середньою або середньою спеціальною освітою). Одночасно на 3% збільшилась кількість осіб з початковою освітою. Безумовно, бл.48 тисяч посад цієї категорії складно заповнити високоосвіченими чиновниками. В основному це були звільнені в запас військовослужбовці – 74% функціонерів цього рівня мали один і більше орден або медаль. За національністю домінували українці – 73%, жінки складали лише 12%²³⁹.

Тобто спостерігалось покращення якості партійної еліти. Певне домінування інженерів та фахівців з сільського господарства, на нашу думку, можна пояснити тим, що саме до цих галузей у повоєнній Україні була прикута найбільша увага. Відповідно, саме тут можна було проявити себе, свої здібності, всупереч господарській руїні виконуючи силові плани Москви або Києва. На думку російського дослідника М. Романовського, «Загальне відставання владної еліти від рівня освіти у країні, не кажучи вже від очікувань суспільства, було, мабуть, самою наочною характеристикою групи, яка служила Сталіну і якій судилося стати його колективним спадкоємцем»²⁴⁰.

Спираючись на аналіз основних статистичних даних професійно-освітньо-віковий портрет секретаря обкому КП(б)У станом на 1 червня 1946 р. виглядав наступним чином: це українець (72% осіб зі 123 секретарів обкому), здебільшого з вищою (52%) або незакінченою вищою чи середньою освітою (39%), який має в основному 5–10-річний стаж партійної роботи (56%), або ж понад 10 років (29%)²⁴¹. Порівняно з довоєнним періодом спостерігалася тенденція до збільшення осіб з вищою освітою та стажем партійної роботи.

Дещо відрізнялась аналогічна характеристика голови облвиконкому: як правило він був українцем (88 % з 25 осіб), переважно з середньою або незакінченою середньою освітою (56%), рідше з вищою чи незакінченою вищою (44%), досвід роботи якого складав понад 10 років (44 %), або ж від 5 до 10 років (40%). Порівняно з довоєнним періодом збільшилась кількість людей з вищою освітою²⁴².

Станом на 1 листопада 1948 р. досить схожим був портрет I-го секретаря міськкому і райкому: майже виключно особа чоловічої статі (з

893 осіб було лише 4 жінки або 0,45%), українець (74%), має 41–45 років (45,5%), середню освіту (45%), вступив до партії у 1930–1940-х рр. (51,6%) або раніше (45,5%). Більшість перших секретарів мала значний досвід партійної роботи: від 2 до 5-ти років (40%) або від 5 і більше (45%). На посаді секретаря райкому працював від 1 до 3-х років (38%), або від 3-х і більше (27%)²⁴³.

Професіоналізм та високі моральні якості або ж навпаки, їх відсутність, досить часто визначають кар'єрний шлях чиновника. Не відкидаючи суб'єктивні фактори, що впливають на долю високопосадовця (особиста симпатія чи антипатія з боку вищого керівництва, родинні стосунки тощо), зазначимо, що саме ділові якості визначають стан справ керівника на визначеній ділянці роботи, а отже, сприяють його підвищенню або спричиняють звільнення, тобто є об'єктивними показниками професійних здібностей.

Опосередковано про культурно-професійний рівень номенклатури свідчать показники просування угору по кар'єрних сходах, кількість звільнень та їх причини. З січня по листопад 1948 р. із 2705 секретарів міськкомів і райкомів КП(б)У було звільнено 444 (або 16%), тоді як на вищу посаду рекомендовано 79 осіб (бл. 3%), 207 осіб (7,6%) було відправлено на навчання. 56 осіб (2%) позбулися посади як такі, які «скомпрометували себе», причому такі чиновники були виявлені у всіх областях, окрім Станіславської та Миколаївської. Кількість звільнених як скомпрометованих по областях була різною – від 1 особи у Дніпропетровській, Херсонській, Чернігівській області до 5 у Вінницькій та Тернопільській областях, та 6 осіб у Львівській.

За «порушення соціалістичної законності» за цей час по Україні було звільнено 24 особи (1%). Найбільше – 5 осіб – у Одеській області, по 4 – у Сумській та Тернопільській областях²⁴⁴. Не будемо абсолютизувати дані радянської статистики з її недосконалістю критеріїв обліку та схильністю до «покращення показників». Отже, з негативним формулюванням «скомпрометували себе» або «за порушення соціалістичної законності» разом було звільнено 80 осіб з 2705 (або 3%). Проте, на нашу думку, це були особи, які здійснили відверто антипартійні або аморальні учинки, тоді як насправді цей показник був дещо вищим. Принаймні, до таких висновків підштовхує аналіз листів трудящих. Частину партфункціонерів керівної ланки переміщали на інші посади, на аналогічні посади в сусідніх областях чи районах, а таке звільнення кваліфікувалося як «переміщення для укріплення відстаючих ділянок роботи», «переміщені для укомплектування новостворених посад» тощо.

Робота з підбору кадрів залишалася складною і на початку 1950 р. Як зазначалося у рішеннях пленуму Сумського обкому КП(б)У від 28–29 квітня 1950 р. міськкоми і обком у кадровій політиці іноді проявляли зайву поспішність, не вивчаючи у достатній мірі «політичні і ділові» якості

кандидатів на отримання посади, призначаючи на керівну роботу людей, які не справлялися з обов'язками раніше або скомпрометували себе. Тому не дивно, що існував великий відсоток звільнень. Наприклад, за 1949 р. з 257 осіб номенклатури обкому майже кожен п'ятий був звільнений, у т.ч. 96 осіб (або 37%) як такі, які не виправдали себе на роботі²⁴⁵.

У міру віддалення від війни, налагодження дієздатного адміністративного апарату у центрі та на місцях кількість ротацій номенклатури ЦК КП(б)У змінювалась неоднаково. Із загальної кількості 13–15 тисяч посад цієї категорії щороку відбувалося від 16 до 30% ротацій: бл. 25% у 1945 і 1952 рр., бл.17% у 1947 і 1952 рр., бл.30% у 1946 і 1950 рр. З 11–13% до 18–25% щороку зростає кількість осіб, які отримували підвищення. Від 10 до 15% кадрів щороку відправляли за спеціальним набором на навчання до республіканських і загальносоюзних партійних шкіл.

Залишилися без змін показники «негативних ротацій». Так, кожен четвертий-п'ятий чиновник номенклатури ЦК КП(б)У звільнявся як такий, що «не справився з роботою», кожен десятий постраждав через власну компрометацію. Від 2-х до 4-х% номенклатурників найвищого республіканського рівня позбувалися посад за «порушення директив вищих органів». Серед інших причин ротацій, згідно офіційної статистики відділів кадрів, слід назвати також проблеми зі здоров'ям або сімейні причини (бл.10%). Високим був показник звільнень по графі «з інших причин» (бл.10–17%), справжній зміст якої був прихованим.

Інформаційна сфера Радянського Союзу, особливо доби сталінщини, була жорстко контролюваною. Періодичні видання та література підлягали цензурі. На фоні досить широкої присутності на сторінках періодичної преси влади (як інституції так і промов, виступів керівників) особистісно-побутовий вимір влади залишався загадкою. Громадяни не знали про смаки, звички, уподобання, здібності чи захоплення вищого керівництва, часто навіть склад сім'ї. Нестача (відсутність) інформації про повсякденне життя «лідерів у Москві чи Києві» не ставала причиною появи чуток, пліток, міфів чи анекдотів про них – це загрожувало обвинуваченнями у розповсюдженні «антирадянських висловлювань» з відповідними наслідками. Лідери країни та республіки поставали сміливими, справедливими, відданими справі «Леніна–Сталіна» борцями за світле майбутнє.

Дещо інакше ситуація складалася з номенклатурою обласного чи районного рівня. Інформації про побутовий бік їхнього життя було більше, адже, по-перше, службові обов'язки вони здійснювали у безпосередньому контакті з більшою кількістю підлеглих. По-друге, інформаційний простір області/району або міста/містечка характеризується швидким і широким обміном новинами. На місцях чиновники перебували «на виду», де приховати якусь очевидну річ було складно.

Манери поведінки керівників вищої ланки були традиційними для їх середовища. У силу виконання службових обов'язків партійне та державне керівництво підприємств, установ, вищих органів влади на місцях майже щодня перебувало в контакті з вищим керівництвом та підлеглими. Регулярно стикаючись із директивами, законами і розпорядженнями, вони були змушені демонструвати активність при їх виконанні. Добре знаючи долю незгодних і відчуючи матеріальні переваги службового становища, політична поведінка більшості представників влади цього рівня була показовою і лояльною до режиму.

Значні втрати в ході війни досвідчених, сміливих й ініціативних кадрів та неможливість заповнити вакансії на відповідальних посадах достойними людьми призводили до заміщення окремих керівних місць людьми без належної кваліфікації та низькими моральними якостями. Це мало негативний вплив на функціонування органів влади та морально-психологічну атмосферу в регіоні. До центральних органів партії надходило чимало скарг на хабарництво, непотизм, пияцтво, «морально-побутовий розклад» та волюнтаристичний стиль керівництва на місцях. Така поведінка ставала надбанням громадськості. Хоча про неї не повідомляли ЗМІ, населення знало про це. Викликані здебільшого особистими причинами, ці огріхи, однак, накладали негативний відбиток на позитивний, у цілому, імідж влади та партії.

Подібні негативні явища не були чимось винятковим у тогочасному повсякденні. Вони були складовою єдиного процесу корозії влади, яка пронизувала окремі ланки керівництва на місцях.

Тенденції до поширення подібних манер досить часто йшли „з гори». У січні 1947 р. м.Нікополь відвідав міністр будівництва підприємств важкої індустрії СРСР. Під час перебування у одному з цехів тресту «Нікопольбуд» до нього звернувся робітник тресту Д. Гриньов, який просив у міністра надати йому матеріальну допомогу. За свідченням очевидців, відповідь міністра звучала так: «Коли робив дітей, то мене не запитував, а коли потрібно годувати, то звертаєшся до мене. Вмів робити, вмій і годувати»²⁴⁶. Обізнаність Кремля з такими висловлюваннями міністра не завадили йому займати міністерські посади до 1956 року.

На західноукраїнських землях коріння негативних проявів полягало в особливості кадрової політики, здійснюваної тут. Короткочасна довоєнна радянська організація краю насильницькими методами не викликала симпатії місцевого населення. Визволення Західної України від загарбників поставило перед правлячою партією кадрову проблему: населення вперто ігнорувало «нові органи влади». Кооптовані до системи місцеві функціонери проявляли невисоку старанність.

Наприклад, у листопаді 1947 р. відвідування партійних шкіл для підвищення освітнього і теоретичного рівня комуністами Львівської області становило 40–60%, зокрема, у Щирицькому районі з 22 осіб школу відвідували 9–10, у Куликівському – 18–20 із 35 осіб, тоді як по республіці цей показник становив 92,7%²⁴⁷. Силкові спроби насадити радянський режим наштовхувалися на опір. Збільшення кількості місцевих кадрів у Комуністичній партії спостерігалось тут з кін. 1940-х рр. Украй низькою була кількість жінок на керівних посадах партійних органів.

Зважаючи на нестачу управлінців і політичну недовіру до місцевих фахівців, на захід республіки направлялися чиновники зі сходу України і всього СРСР. Вони мали стати опорою центральної влади та взірцем для наслідування з боку місцевих. Так, на серпень 1949 р. із загальної кількості 8364 посад номенклатури обкомів КП(б)У в західних областях України з місцевого населення працювало лише 1224 особи (або 14,6%). Хоча серед прибулих з інших регіонів СРСР та сходу України були фахівці, які сприяли відбудові краю, необізнаність з місцевими умовами і незнання мови викликали певні ускладнення у стосунках з корінними жителями.

Працівники партапарату областей підштовхувалися до підлабузницької поведінки. «Потрібно виховувати апарат так, щоб заходячи до завідуючого за одним лише викликом [він] вже тремтів», – повчав у липні 1948 р. завідуючих відділами призначений другим секретарем Закарпатського обкому КП(б)У Пінчук. – «Я коли був рядовим членом і мене викликали в обком, то стаючи на першу сходинку східців вже тремтіли в мене ноги»²⁴⁸. Впровадження таких вимог до підлеглих мало наслідком відповідний спосіб їх поводження і характер взаємовідносин. Як характеризував у листі до Й.Сталіна звичаї у Закарпатському обкомі його співробітник Захаров, «в апараті запанувала боязнь обмінюватися думками і про що не будь говорити. Бо підлабузники і „кляузники” все це передавали вислужуючись, після чого влаштовувалися гоніння і виживання непокірних людей»²⁴⁹. Результатом подібних повчань і запровадження традицій стали зневажання принциповості, консерватизм і пасивність чиновників.

Як скаржились секретарю ЦК ВКП(б) А. Жданову працівники Чернівецького облвиконкому, голова останнього А. Колінов вчив своїх підлеглих такому правилу: «Якщо хочете благополуччя собі, то робіть так – якщо вас критикують, то ви говоріть, що вас підміняють і не дають розвернутись, якщо ж Облвиконком за щось хвалять, добийтесь всіма силами довести, що це наша робота. Цим, запевняю вас, що завжди будете живі і здорові»²⁵⁰. Таке виховання підлеглих проходило безкарно для «законодавців стилю» в особі секретарів обкомів, райкомів, керівників інших установ та підприємств. Перевірки щодо стану дисципліни, якщо й

проводилися, то здебільшого не підтверджували факти «волютаризму» або «антипартійного стилю керівництва» в роботі адміністрацій або ж обмежувалися «пропозиціями» щодо окремих недоліків. Така поведінка вищого керівництва ставала взірцем для управлінців середньої ланки та районних, сільських начальників.

Грубість і нетактовність зустрічалася не лише у відносинах керівних і відповідальних працівників апарату ЦК з підлеглими по відділу, сектору тощо, але і щодо допоміжних служб. Про це 15 грудня 1946 р. скаржився заступнику керуючого справами ЦК КП(б)У Л. Морозову начальник побутової групи А. Беленко. Він звертав увагу керівництва на той факт, що за останній час збільшилася кількість заяв відповідальних і керівних працівників апарату на отримання матеріальної допомоги (одяг, взуття тощо). Отримавши відмову з причин об'єктивного характеру (відсутність матеріалу або безпідставна вимога отримати товари понад норму), останні намагалися тиснути на працівників побутової групи, удаючись до грубощів і образ на адресу останніх²⁵¹.

Нетактовність щодо підлеглих простежувалася і на обласному рівні. У 1946 р. зав. особливим сектором Київського обкому КП(б)У Р. Фоміна вимагала у підлеглих, аби з нею розмовляли стоячи. Вона ж робила і зауваження щодо блузок і косинок інструкторці обкому Доценко, закидала «невірний» спосіб показування посвідчення при виході з будівлі обкому²⁵². Як свідчать секретні інформаційні зведення для ЦК ВКП(б), украї некультурно поводив себе на обласному пленумі у грудні 1949 р. перший секретар Херсонського обкому КП(б)У. Згідно стенограми, він висловив 38 реплік на адресу 8 учасників дискусії²⁵³. Некоректні репліки на адресу доповідачів на різних зібраннях і засіданнях допускав у березні 1950 р. секретар Запорізького обкому КП(б)У.

Таким чином, закінчення війни поставило перед партійним керівництвом України завдання укомплектувати органи партійної влади у центрі та на місцях достойними людьми. Освітній рівень партійної номенклатури був невисоким, проте на загальному фоні «кадрового голоду» показники досить непогані. Партійна номенклатура ЦК КПУ мала у своєму середовищі людей як з початковою, так і вищою освітою. Особи з початковою або середньою освітою повільно витіснялися функціонерами з вищою освітою. Підвищити свій партійно-освітній рівень номенклатура могла у Вищій партійній школі, вечірніх університетах марксизму-ленінізму при міськкомках партії, курсах тощо, проте це була вузькоспеціальна освіта, де давали переважно політичні знання, а не розширювали і поглиблювали загальноосвітній кругозір, не формували практичні навички управління соціальними інституціями.

Втрати у ході війни освічених і культурних людей призводили до заповнення відповідальних посад людьми недостойними, невисоких морально-ділових якостей. Культурний рівень багатьох партійних функціонерів залишався невисоким. Повоєнні труднощі та прагнення отримати першорядні матеріальні блага спонукали людей, які мали владу, на аморальні учинки, грубощі у поводженні з підлеглими тощо. Якщо формально освітній рівень можна було покращити і він формально поліпшувався за допомогою партійних шкіл, то рівень культури зростав повільно.

§ 2. Повоєнна влада Радянської України в оцінці громадян

Переможне закінчення Другої світової війни підняло авторитет радянської форми правління, представників центральної і місцевої влади. Неймовірно зросла популярність Й. Сталіна, адже перемога неодмінно пов'язувалась з його іменем. Громадяни з оптимізмом дивились у майбутнє, бо найскладніші випробування, як здавалося багатьом, були позаду. Перемога у війні підтверджувала тезу про «прогресивність соціалістичного ладу» і його перевагу над капіталістичним. Тобто реформи політичного устрою були недоцільні, система продовжувала функціонувати на тих самих засадах.

Країна перебувала в руїні й потрібна була злагоджена, копітка праця з відбудови народно-господарського комплексу. Громадяни небезпідставно сподівалися на всебічну допомогу влади, адже сформований у роки війни духовний моноліт «влада – народ» наперед визначав віру в самовіддачу всіх без винятку. В амбівалентній суспільній свідомості гору брали позитивні тенденції.

Існували латентні сподівання на якісно нове ставлення представників влади до своїх співвітчизників. Водночас, ні центральна, ні республіканська влада не змінювали пріоритетів у розбудові держави – першочерговий розвиток виробництва групи «А» і залишковий принцип підтримки групи «Б». Спекулюючи на народному ентузіазмі, компартійно-радянському керівництву певний час вдавалося мати високі темпи відбудови, проте непродумана внутрішня політика уповільнила цей процес. У міру віддалення від війни трудовий героїзм видихався.

Історіографія даної проблеми має обмежене коло праць. Слід погодитися з думкою російської дослідниці Є. Зубкової, що «донедавна існувала стійка історіографічна традиція, що віддавала пріоритет історико-політологічним дослідженням. У цих працях радянська історія була представлена головним чином як результат ізольованих дій „верхів”, тоді як умонастрої та особливості сприйняття пересічних громадян

залишались в основному надбанням щоденникових спостережень, дорожніх записок і мемуарів»²⁵⁴. Сучасні дослідники переглядають усталені стереотипи про беззастережну підтримку влади громадянами. Спробуємо розглянути оцінку населенням України діяльності державної та партійної влади й окремих її представників у період пізнього сталінізму в загальному вигляді.

Одним з перших масштабних кроків державної влади у СРСР стало проведення виборів до законодавчих органів. Проведені на початку 1946 р., на початку і наприкінці 1947 р. виборчі кампанії до верховних рад та органів місцевого самоуправління були логічними з огляду на їх показово-пропагандистський ефект – у повоєнній Європі вони стали першими. Однак вибори були зайвими з огляду на їх справжній зміст – безальтернативні та псевдодемократичні.

Вибори дозволяли громадянину ототожнити себе із владою, відчутти свій реальний вплив на керівництво країни. Включення людей у безпосереднє життя країни, «дотик до влади», відчуття належності до цієї сакральної сфери, а також тісні контакти із чиновниками, причетність до прийняття рішень суттєво змінювало ставлення людини до влади, її поведінку і висловлювання. «У нас влада обирається безпосередньо нами, ми нашим колективом можемо висунути в кандидати до Верховної Ради випробуваного товариша, який показав себе в боях і праці, відданого нашій батьківщині», – гордилась робітниця Чернігівського цегельного заводу Є. Шуба.

Ажіотаж, заполітизованість та залишки повоєнного емоційного піднесення населення, надії на покращення життя викликали непідробні почуття захоплення заходами радянської влади. Останній вдалося створити відчуття єдності керівництва держави з народом, урочистого піднесення. «Багато радісних подій було в моєму житті, але день 9 лютого я ніколи не забуду. – Висловлювався стахановець заводу «Транссигнал» Свешніков. – Я йшов на вибори з своїми друзями, товаришами по роботі як на велике свято»²⁵⁵.

Як свідчили доповідні записки про політичний настрій населення республіки, мешканці України з активністю включились у виборчий процес. Задовго до дня виборів проводилися галасливі агітаційні кампанії, в ході яких агітатори та довірені особи кандидатів роз'яснювали виборче законодавство, звеличували радянський устрій і підкреслювали його прогресивність, знайомили електорат з біографіями кандидатів, всіляко таврували недемократичність виборів у капіталістичних країнах. Як доповідав 29 листопада 1945 р. нарком державної безпеки УРСР С. Савченко першому секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову, «переважна більшість міст і сіл України вибори до Верховної Ради СРСР зустрічають з великим патріотичним підйомом»²⁵⁶. Політичний порив мас виливався у

висловлення безмежної довіри кандидатам у депутати, серед яких були керівники радянської держави, відомі полководці, громадські діячі.

Важливе значення мало проведення перших повоєнних виборів на початку 1946 року, не відкладаючи їх на пізніший термін. «Зараз на Заході навмисно затягують вибори, наш же уряд навпаки, цілком чітко і ясно оголосив про вибори, вони відбудуться в точно визначений термін і безумовно, будуть самими демократичними», – заявляв інженер Харківського заводу №75 Комаровський²⁵⁷. Проведення виборів сприймалося як відданість ідеї демократії, свідченням єдності влади і народу. Природною відповіддю трудівників було взяття підвищених зобов'язань по виробітку трудоднів та перевиконання планів.

Поряд з традиційно схвальними відгуками та активністю траплялася і реалістична оцінка або критичне ставлення до голосування. Як це не дивно, громадяни старшого покоління порівнювали виборчий процес з дореволюційними аналогами і порівняння було не на користь радянської влади. Все ж, громадяни досить відповідально поставилися до виборів і проявили високу активність. 99% показник явки і майже така ж підтримка «блоку комуністів і позапартійних», навіть попри факти фальсифікацій, були дуже високими показниками.

Зростання у роки війни політичної свідомості, що певний час по війні давалося взнаки, призвело до непередбачуваних випадків для влади. Так, на передвиборчих зібраннях для висунення кандидатів до місцевих рад депутатів трудящих траплялися відхилення рекомендованої владою особи: тут вибір достойних був обмеженим, а кандидати краще знайомі виборцям. Зокрема, у Сватівському районі Ворошиловградської області пропонована компартією кандидатура Н. Цимбалової при обговоренні була відхилена під приводом колаборації у роки війни²⁵⁸. Два випадки відхилення «рекомендованих» кандидатур трапилося у Ново-Псковському районі тієї ж області. У Київській області було забалотовано 18 пропонованих владою кандидатів. Частково у цьому винні були вони самі. Зокрема, киянин Сушенко отримав відмову за прогули без поважних причин, а Ф. Возний з'явився на зібрання у нетверезому стані (Білоцерківський район)²⁵⁹. У Запорізькій області у 10 районах відхилено 16 «рекомендованих» кандидатур з причин «політичної недовіри» до їх ділових якостей. Втрата у роки війни освічених та досвідчених управлінців призвела до заповнення відповідальних посад людьми без належних здібностей та низьким моральним рівнем. Вибору не було – параліч управління або кадровий підбір на основі реалій. Окрім причин суб'єктивного характеру (поява на зібранні у нетверезому стані, обвинувачення у колабораціонізмі тощо), ці факти свідчать про високу вимогливість до представників влади, вірою у важливу місію народних обранців.

Подолання повоєнної руїни народного господарства потребувало самовідданої праці громадян, які активно включилися у відбудовчий процес. Факти свідчать, що норми виробітку перевиконувалися на 100 і більше відсотків. Водночас, масштаби руйнувань не дозволяли сподіватися на швидкий позитивний ефект – потрібен був час і чіткий (людиноцентриський) план відродження економіки, реанімації соціальної сфери. Однак керівництво країни керувалося не лише інтересами людини-трудівника, яка на своїх плечах винесла перемогу.

Після війни завдання компартійно-радянського керівництва полягали у збереженні своєї сфери впливу в Центрально-Східній Європі, позиції активного протистояння зовнішній політиці капіталістичних країн у міру розгортання «холодної війни» та, власне, опануванню контролю над радянським суспільством. Тобто місцеве керівництво було об'єктивно не у змозі забезпечити відбудову господарського комплексу, якщо основна увага центральної влади не була спрямована на втілення ідеї людиноцентризму. Чиновники на місцях були практично безсилі на голому ентузіазмі забезпечити швидку відбудову.

Складалася патова ситуація: трудівники працюють із самовіддачею, але позитивних якісних змін майже не бачать, хоча центральна влада упевнено про них говорить. Оскільки ж марксо-ленінський проект побудови соціалізму апіорі не міг бути підданим сумніву (ба, більше – він підтвердив свою життєздатність під час війни), «непогрішимими» були також Й. Сталін та інші високопосадовці, винуватцем пробуксовування відбудови ставав той чи інший місцевий керівник. Виходило, що він або приховував справжній стан справ на місцях від керівництва, або неуміло керував областю, районом, містом, селом, підприємством тощо. У повоєнній Україні був поширений політичний міф про необізнаність вищого керівництва країни / республіки з реальним становищем у провінції (віра «у доброго царя і поганих бояр»).

Населення щиро вірило в непоінформованість вищого державного і партійного керівництва. Повідомляючи голову Ради міністрів УРСР М. Хрущова про насильство при організації колгоспів у гірських районах Дрогобиччини, селяни цікавилися, «... Чи все і так діється за Вашим приказом і Вашою згодою, чи може Вас представники району обманюють?»²⁶⁰. Дехто Мельніков писав 20 грудня 1946 р. у приймальню Ради міністрів СРСР: «Доводжу до Вашого відома, що у Чернігівській області Української РСР дуже важкі обставини, зважаючи на те, що кліматичні умови були дуже погані – засуха». Змальовуючи критичний стан господарства і трагедію виживання, він чітко підсумовував: «А [я] знаю, що Вам цього не відомо»²⁶¹. «Чи знає товариш Сталін про продовольчі ускладнення наших колгоспників?» – запитували агітаторів і лекторів

мешканці Кіровоградщини в ході зимової виборчої кампанії 1947 р.²⁶². Інженер-електрик Д. Скрипник, що прибув працювати на Калуський калійний комбінат Львівської області, був здивований катастрофічним станом речей і «бездіяльністю» місцевого керівництва. У листі до керівника Комітету партійного контролю при ЦК ВКП(б) М. Шкірятова він висловлював здогадку, що «враховуючи прикордонне розташування нашої області, можна лише припустити, що Москві нічого не відомо про реальну [sic] обстановку на місцях, бо у протилежному випадку мали б прийняти рішучі кроки і „хірургічне” втручання, щоб завчасно підготовленим, продуманим, раптовим і сильним ударом розгромити остаточно це націоналістичне підпілля»²⁶³. Для контролю за діями начальства колгоспник с. Колесники, Ніжинського району Чернігівської області, А. Давиденко пропонував Й. Сталіну ввести посаду таємного уповноваженого: «потрібен з Вашого середовища чоловік, який би перевіряв таємно колгоспні справи і повідомляв Вас»²⁶⁴. Можна продовжувати наводити приклади подібної невіри щодо обізнаності влади, проте наведених фактів достатньо, аби говорити про їх широке поширення. Відкриття раніше засекречених документів засвідчує, що державне і партійне керівництво СРСР і УРСР було обізнане з реальною ситуацією на місцях²⁶⁵.

Міф про «доброго царя і поганих бояр» пронизував республіку географічно і соціально. Сумніви щодо обізнаності Й. Сталіна з тим, що відбувається, висловлювали інтелігенти, високоосвічені люди. «Дорого б я дав, коли б довідатись: чи знає Сталін, що на Україні вищі школи давно вже переведені на руську мову, що таким чином українська середня школа мусить також зникнути як непотрібна, безперспективна, і що се взагалі нічого спільного з ленінською національною політикою не має, » – писав 5 січня 1947 р. у своєму щоденнику О. Довженко, перебуваючи у Москві²⁶⁶. Невпевненість у належній обізнаності Й. Сталіна висловлював у квітні 1948 р. завідувач Львівським відділом Інституту мистецтвознавства, фольклору і етнографії АН УРСР академік В. Щурат, обурюючись перенесенням Львівського відділення АН УРСР зі Львова до Києва²⁶⁷. Місцеві можновладці ставали головними винуватцями незадовільного становища, які ніби-то гальмували повоєнну відбудову.

Аналіз листів і заяв трудящих, що надходили у ЦК КП(б)У, засвідчує значну кількість скарг, анонімок, доносів тощо на поведінку та дії керівників, секретарів парторганізацій, директорів установ, підприємств, фабрик, заводів та ін. Тобто представники влади власною поведінкою спричиняли критику на свою адресу, причому деякі проступки виправдати не можна. Так, у червні 1946 р. анонімний лист інформував першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова про бюрократію і пияцтво в Стрийському райкомі партії Львівської області. Низький моральний рівень

сільських керівників викривав мешканець с.Серафінці, Вороновицького району Вінницької області, інвалід війни Ремлюга, який у жовтні 1946 р., стверджував, що «працювати в колгоспі немає ніякого сенсу тому, що там доводиться працювати на злодіїв і п'яниць»²⁶⁸. Колишній начальник Білізнецовського районного відділу міліції Міністерства внутрішніх справ Харківської області Работя звинувачував секретаря райкому партії Г. Турбая в антипартійності, утисках критики, підлабузництві тощо. «Ми не знаємо голів [колгоспів], які б не були п'яницями та злодіями», – писали в липні 1949 р. жителі Білогорського району Кам'янець-Подільської області першому заступнику Голови Ради міністрів СРСР Л. Берія. У скарзі голові президії Верховної ради СРСР М. Шверніку свавільний метод керівництва, безпідставні звільнення, спекуляція і розбазарювання майна МТС закидалися директору Лохвицької МТС Полтавської області Ольшанському. Викликані здебільшого суб'єктивними причинами, ці аморальні вчинки та проступки, однак, накладали негативний відбиток на позитивний імідж виконавчої влади та Комуністичної партії. Скарги з проханням розібратися, навести порядок і покарати винних писалися на чиновників різних рангів та галузей діяльності, випромінюючи щире надія на позитивні наслідки свого звернення.

На основі таких скарг і звернень громадян можна частково скласти оцінку діяльності влади. Дотримуючись вимоги Й. Сталіна – «Чуйність до запитів мас, ще раз чуйність і ще раз чуйність», партійні та державні органи приділяли значну увагу зверненням громадян. Як свідчить ревізія фінансово-господарської діяльності, обліку, звітності і грошових документів в Управлінні справами ЦК КП(б)У, розгляду ним листів і скарг, у 1946 р. у секретаріат ЦК КП(б)У надійшло 49 129 листів і заяв (у т.ч. 47931 від населення і 1198 з ЦК ВКП(б) та інших організацій), що майже у 1,5 рази більше, аніж у попередньому році. Прикметно, що майже двократне збільшення надходжень листів (до 4-5 тис. щомісяця) припадало на другу половину 1946 р., тобто напередодні голоду, коли посилювались заходи з викачування хліба з селян. Найчастіше зверталися члени сімей військовослужбовців та інваліди війни. Одноосібним «носієм справедливості» в Україні вважався М. Хрущов – йому адресувалося майже 73% усіх звернень.

Змістовий аналіз свідчить про домінування листів з викладом проблем матеріально-побутового характеру, їх кількісне збільшення у 1946 р. майже на 50%. Так, кількість прохань надати житлову площу зросли на 60% (до 8764), на 80% (до 8538) зросла кількість прохачів надати матеріальну допомогу. Майже у 4 рази (до 3675) частіше люди просили посприяти у працевлаштуванні. На 90% зросла кількість листів

«компрометуючого характеру» на тих чи інших осіб, проте їх кількість у загальному вимірі – 2992 – становила лише 6%.

Як свідчить практика, близько половини таких звернень розглядалась у ЦК КП(б)У, решта – переправлялись у обласні та районні радянські й господарські установи. Таким чином одразу досягалось дві мети: по-перше, відповідальність за їх розгляд покладалась на місцеву владу. По-друге, так місцевим владоможцям де-факто дозволялось провчити деяких скаржників і відбити в них звичку шукати справедливості. Як заявляв у грудні 1946 р. колгоспник Велико-Тепловського району Ворошиловоградської області К. Петров, « [...] Можна було б поскаржитись у Київ чи Москву, але наша скарга не дійде до вищих органів, а потім не знайдеш собі місця, місцеве начальство живе зі світу»²⁶⁹. «Ти думав, що тов. Хрущов приїде розбирати твою заяву. Куди б ти не писав, до нас пришлють і ми будемо розбирати», – запевняв перший секретар Тарутинського райкому КП(б)У Ізмаїльської області Козлов свого підлеглого, завідувача відділу пропаганди і агітації Ю. Ніщету, який написав 6 скарг на керівника²⁷⁰. Центральна влада залишалась арбітром у суперечках місцевих чиновників і населення.

У регіональному вимірі зміст скарг також торкався переважно матеріально-побутової сфери, де становище було важким. Так, у 1948 році в Чернігівській обком КП(б)У надійшло 3468 скарг і заяв. Станом на 10 січня 1949 р. було розглянуто 94 % з них. Найбільше невіршених скарг (36) перебували на обліку в сільськогосподарському відділі обкому²⁷¹. Ще більше невіршених питань було зафіксовано в підсумковому акті ревізії Ворошиловоградського обкому КП(б)У. З 1253 скарг і листів, що надійшли у I кварталі 1952 р., на 1 квітня невіршеними залишались 18%. Недосконала статистика не дає повної уяви про тематичне наповнення цих звернень, проте наявні дані вказують на домінування звернень у відділ важкої промисловості (167), адміністративний (153), сільськогосподарський відділи (89 звернень)²⁷². Природно, що в індустріальному Донбасі найбільше звернень надходила у той відділ, профіль якого домінував у народному господарстві області. У масштабах СРСР, як указує Є. Зубкова, у 1945 р. канцелярією приймальні Верховної ради СРСР було зареєстровано 208,2 тис. листів, тоді як у 1951 р. – 240,7 тис. Тематично передували трудові питання, клопотання військовослужбовців, прохання про відміну адміністративного заслання, матеріально-побутові питання²⁷³. Щороку бл. 3–4 тис. осіб добивались особистого прийому в голови президії Верховної Ради СРСР М. Шверніка²⁷⁴. Порівняно небагато листів торкалися «колгоспного питання». Очевидно, селяни віддавали перевагу зверненням до Ради у справах колгоспів, куди у 1947 р. надійшло понад 40 тис. листів і 126 тис. листів за 1947–1952 рр.²⁷⁵.

Як указує російський дослідник І. Волков, «уявлення про те, що село перших повоєнних років було skute страхом і мовчало, сильно перебільшене. Село скаржилось, нерідко добиваючись виконання своїх вимог»²⁷⁶. Справедливості шукали не лише селяни. Підтвердження викладених у листах і анонімках фактів у результаті перевірки зустрічаємо не часто, проте воно мало місце. Так, результативним виявилось звернення до секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова з приводу низького наукового рівня і привласнення авторства чужої брошури міністром охорони здоров'я УРСР І. Кононенко, якого у березні 1947 р. було знято з роботи²⁷⁷. Підтвердився анонімний лист зі звинуваченням першого секретаря Знам'янського райкому КП(б)У Кіровоградської області Г. Чернишова у спекуляції житлом²⁷⁸. За результатами розгляду анонімного листа у 1949 р. було знято з роботи голову виконкому Житомирської міської ради депутатів трудящих Лавренова, обвинуваченого у спекуляціях, розкраданні коштів тощо²⁷⁹. Були виявлені факти інтимних стосунків зі своїми студентками директора Нікопольського учительського інституту П. Гаркуши-Омельченка²⁸⁰. Після перевірки скарги позбувся посади завідувач Полтавського обласного відділу культпросвітустанов Н. Нікіфоров, якому інкриміновано адміністрування, грубощі у поводженні з підлеглими, розпивання спиртних напоїв на роботі²⁸¹. Подібні приклади можна наводити далі, проте встановити показник ефективності скарг і звернень неможливо.

Зрештою, навіть «Радянська Україна» у рубриках «Слідами неопублікованих листів» та «Листи наших читачів» повідомляла про недоліки у роботі тих чи інших керівників, очищення влади від недостойних осіб. Головний бухгалтер Чернігівського облсільбудтресту викривав безгосподарність і непрозору фінансову політику свого керівництва, за бездіяльність критикували начальника Республіканського управління транспортного освоєння малих річок, Дніпропетровській раді профспілок закидалися формалізм, поверховість у роботі, критично оцінювалася робота директора Харківського моторемонтного заводу та начальників відділів Харківського тракторного заводу²⁸².

Безумовно, необхідно урахувати складнощі використання кількості скарг як індикатора оцінки влади. Ми свідомі того, що у даному випадку наявна як пряма, так і обернена пропорційність співвідношення кількості звернень і оцінки діяльності влади. Тобто велика кількість скарг може бути свідченням віри населення у здатність влади дієво реагувати на звернення або ж значним розмахом протиправної поведінки чиновництва чи його бездіяльністю. І навпаки: відсутність скарг не свідчить про задовільний стан справ у провінції, можливо, населення просто не довіряло владі. Судячи з наявної статистики домінували скарги матеріально-побутового характеру, прохання допомогти у працевлаштуванні, що підкреслює важке становище у

цій сфері. З іншого боку, наприкінці 1940-х рр. почалася нова хвиля репресій, менша за розмахом. Крім того, населення пам'ятало про терор 1930-х рр., що також стримувало від написання скарг на представників влади.

Проаналізувавши практику роботи з листами і зверненнями громадян у приймальні Президії Верховної Ради СРСР, російська дослідниця Є. Зубкова зазначає, що ця робота була спрямована на створення ілюзії у громадян про велику увагу органів влади до голосу «маленької людини»²⁸³. «Сигнали з місць» у центральні органи були важливим інструментом сакралізації центральної влади.

Закономірною була оцінка місця чиновників у виробництві та житті громадян, яку навесні 1947 р. дав інженер «Сталінвуглепроєкту» Л. Бобров: «Якщо місто Сталіно представити однією сім'єю, то у ньому на одного працівника, що виробляє матеріальні цінності, припадає 10 „нероб” – працівників облвиконкому, обкому партії, комсомольських організацій і профспілкових комітетів та ін., всі вони не виробляють нічого, а їдять у 5 разів більше тих людей, які добувають вугілля і хліб. І таке становище по всій країні»²⁸⁴. Подібні негативні оцінки не були чимось винятковим у тогочасному повсякденні. Вони були поширеними і відображали процес корозії влади, що пронизував окремі ланки керівництва на місцях.

Важкі повоєнні роки були позначені високим рівнем злочинності, хабарництва, падінням загального рівня культури та моралі. Ці тенденції не минули і членів Комуністичної партії та номенклатуру, хоч як влада не намагалася підтримувати імідж самовідданості справі та високої свідомості останніх. У секретній інформації, яка узагальнювала дані про виключення з партії по СРСР, зазначалося, що з усіх виключених – 42,2% позбулися партквитка за службові проступки (підкуп, хабарництво, крадіжки, моральний розклад), причому це – переважно керівні працівники²⁸⁵.

Окреме місце у кадровій політиці та сприйнятті населенням діяльності влади посідав західноукраїнський регіон. Короткочасне знайомство з радянським режимом напередодні війни Німеччини і Радянського Союзу обумовило низьку підтримку «нової влади» у другій половині 1940-х рр. Об'єктивні труднощі полягали в гострій нестачі лояльних, водночас ділових місцевих кадрів. Низьким був рівень членства у партії місцевих уродженців, а отже, їх представництво в органах влади. Так, на серпень 1949 р. із загальної кількості 8364 посад номенклатури обкомів КП(б)У в західних областях України з місцевого населення працювало лише 1224 особи (або 14,6%). В об'єднанні «Укрнафта» в м.Дрогобичі серед керівного складу не було жодного місцевого працівника. За 1948 р. і три місяці 1949 р. Коршевський райком КП(б)У Станіславської та Новоград-Волинського райком Дрогобицької областей прийняли в партію лише по 2 особи²⁸⁶. З 294 працівників номенклатури Сталінського райкому

КПУ м. Чернівці у 1953 р. місцевих було лише 13 осіб, в апараті райкому – місцеві кадри були відсутні, а в апараті райвиконкому і райкому комсомолу – лише по 1 особі²⁸⁷. Новоприбулі зі сходу України та СРСР загалом, необізнані з місцевими умовами та не володіючи мовою, спричиняли саботаж та неприйняття їхніх дій, а отже, і негативну оцінку влади.

Багатьом місцевим жителям була очевидною відчуженість надісланих сюди партійних і державних чиновників. Контраст був особливо помітним для новоприбулих на захід республіки, хто не втратив відчуття критичності. Як писав у квітні 1948 р. секретарю ЦК ВКП(б) А. Жданову анонім, що сховався за підписом «старий комуніст», західноукраїнське населення сприймало радянську владу чужою через відсутність місцевих уродженців у депутатському корпусі Верховних рад СРСР і УРСР, у місцевому радянському апараті, засиллі євреїв у торговельних організаціях. Одиничним явищем була праця уродженців західної України і в партійних органах, переважно на посадах інструкторів. Звертав увагу анонімний дописувач на кадрову політику у вищих навчальних закладах, насаджуваних правилах хабарництва, непотизму тощо, підсумовуючи свій лист словами: «недивно робітники кажуть, що наші керівники мало відрізняються від буржуїв»²⁸⁸.

Не могло покращити імідж радянської влади на новоприєднаних українських землях насадження колгоспної системи, що проводилося насильницькими методами. Образ радянської влади як брутальної, антинародної підтверджували масові депортації родин членів ОУН–УПА, акція «Вісла» тощо. Тут нова влада асоціювалася із силою, що не рахується з настроями населення для вирішення державних завдань. На території Лівобережної та Наддніпрянської України політична і економічна соціалізація «аполітичного» населення здійснювалася за допомогою указу президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя». Окрім колгоспників, які не виробили мінімуму трудовнів, указ стосувався селян, не колгоспників, які вели «паразитичний спосіб життя». Результатом його застосування за майже 10 місяців стало виселення з 16 областей України* 8713 осіб, у тому числі з Кам'янець-Подільської області – 2203, Одеської – 939, Вінницької – 818 осіб. З ними виїхало понад 3 тисячі членів сімей²⁸⁹. Це підвищило трудову активність частини селян, принісши дивіденди владі в оцінці «слухняних» колгоспників.

Суперечливі оцінки діяльності влади були у фінансово-економічній сфері. Перші повоєнні роки позначилися спробами держави навести порядок у монетарній сфері. Пріоритет державних інтересів над цінністю

* На західноукраїнські землі дія указу не поширювалася.

людського життя призвів до зняття у вересні 1946 р. з пайкового постачання трохи менше 3 млн. селян, у містах і робітничих поселеннях – 742 тис. осіб. У грудні 1947 р. було скасоване карткове постачання, а також проведено грошову реформу. Остання мала конфіскаційний характер і проводилася в основному за рахунок простих громадян. Чутки про реформу не залишали сумнівів – вона проводитиметься в інтересах держави, а не мільйонів трударів. Це призводило до купівельного ажіотажу, скуповування населенням найрізноманітніших товарів у магазинах, багато з яких до того не мали попиту. Окрім реформи, влада викачувала кошти з населення за допомогою щорічних позик у кількості рублів на сім'ю, які мали примусовий характер.

Єдиним заходом, який викликав схвалення діями влади у фінансовій сфері, було щорічне зниження цін наприкінці 1940-х – на поч. 1950-х рр. Акція, розрекламована як «чистий збиток для державного бюджету і чистий вигреш для населення», принесла владі стійкі пропагандистські дивіденди, що до сьогодні яскраво згадується очевидцями подій.

Складне становище в республіці дещо підсолоджувалося пропагандою, повідомленнями у засобах масової інформації про становище у капіталістичних країнах. Якщо в СРСР відбувався процес «неухильного піднесення культурного і матеріального рівня трудящих», то «в країнах капіталу – дальше зубожіння мас, дальший занепад культури, дальший ріст мільйонних армій безробітних», «ширився страйковий рух», відбувалися урядові кризи.

Населення не могло повністю довіряти владі. Рафінована пропаганда і засоби масової інформації надто радісно подавали тогочасне життя населення і перспективи відбудови, які різко контрастували з діями місцевих очільників і повільним покращенням матеріально-побутового становища мільйонів осіб. Коли після фултонської промови В. Черчілля у побуті стало широковживаним слово «війна», під впливом суспільних настроїв та непоінформованості іноді траплялися випадки паніки, коли громадяни масово скуповували товари першої необхідності. Населення не могло допустити повторення «раптового» нападу на свою батьківщину, тож з максимальною підозрою сприймало навіть найменші натяки на війну. Особливо напруженою виявилась друга половина 1947 р. Чутки про початок бойових дій радянською армією або неминуче оголошення стану війни між США, Англією, Туреччиною та Радянським Союзом обговорювались у Полтавській, Одеській, Кіровоградській, Миколаївській, Кам'янець-Подільській та інших областях²⁹⁰. Навіть запевняння Й. Сталіна – «ворог буде битий» – не змогли повністю заспокоїти громадян. Громадяни не довіряли владі, адже розуміли, що у екстремому випадку вона навряд чи буде турбуватися про їхні інтереси.

Складними залишалися матеріально-побутові умови життя селян. До кінця 1940-х років тисячі осіб проживали у земляках, у незадовільних умовах працювали робітники. Як слушно зазначає українська дослідниця Оксана Янковська, «практичними діями органи влади і місцевого самоуправління не просто не сприяли нормалізації цих [матеріально-побутових. – В.К.] умов, але щораз користалися селом, як найостаннішим ресурсом для підтримки державного організму, фактично силуючи селянство лишатися суспільним аутсайдером. Таке відношення до найжиттєвіших проблем селян породжувало в них безнадію, песимізм і зневіру на покращення життя»²⁹¹.

Економічна політика держави, спрямована на відродження військово-промислового потенціалу СРСР, здійснювалася за рахунок населення і перш за все селян. Форсовані темпи «відбудови» сільського господарства спричинили голодомор 1946–1947 рр. Не вдаючись до аналізу усіх його подробиць, звернемо увагу на два моменти. По-перше, під час голоду в Київській, Кіровоградській та інших областях траплялися випадки убивств сільських активістів, голів колгоспів, чиновників, які уособлювали державну владу, були виконавцями політики викачування хліба з українського села. По-друге, доведені до відчаю громадяни іноді висловлювались за нову війну, яка б покінчила з цією «антинародною владою». «До яких пір ми будемо страждати, трохи зібрали хліба і то держава забирає, – обурювався у вересні 1947 р. колгоспник Новоодеського району Миколаївської області Колбасов. – При німцях і то ми хліб їли, а тепер голодуємо, хоча б скоріше війна, тоді буде краще»²⁹². Колгоспник Березнегуватського району Миколаївської області І.Цимбалістий у жовтні 1947 р. прямо висловлювався за зміну влади: «Я б навіть хотів війни тому, що немає порядку ніякого»²⁹³. Незбалансована економічна політика компартійно-радянського керівництва спричиняла невдоволення населення і критичну оцінку радянської системи загалом. Радикальні висловлювання про нову війну зустрічаємо не часто, але вони свідчили про великі розбіжності між очікуваннями населення і діями влади.

На цих та інших прикладах можна констатувати певне невдоволення діяльністю радянської влади, проте до відкритого незадоволення, появи публічної опозиції та внутріполітичного протистояння справа не дійшла. Аналізуючи шанси потенційних опозиціонерів на успіх, російська дослідниця Є. Зубкова визначає перші повоєнні роки як «не найсприятливіший час для втілення ідей, так чи інакше спрямованих проти існуючої влади». Вона пояснює це вітчизняним визвольним характером війни, що призвів до єдності влади і суспільства; психологічним перенапруженням і прагненням миру будь-якою ціною; відсутністю проміжної ланки між настроями і діями проти режиму»²⁹⁴.

Таким чином, оцінка населенням України республіканської влади мала двоякий характер. З одного боку, переможне закінчення війни та піднесення авторитету компартійно-радянського керівництва, гучні заяви про щасливе «життя-казку» та породжені ними надії. На користь позитивного іміджу партії і державної влади були «демократичні вибори», відміна карткової системи, щорічні зниження цін та демократична риторика, якою супроводжувалися ці події.

Належний ідеологічний супровід мали і «непопулярні» заходи повоєнної влади, як-то вилучення хліба і голодомор 1946–1947 рр., грошова реформа, примусова економічна соціалізація тисяч мешканців. Питання міжнародно-політичного характеру в ході розгортання «холодної війни» обумовили відновлення довоєнних консервативних тенденцій, що призвели до посилення цензури, втручання влади у суспільне і особисте життя громадян. Останні кроки були значно ближчими до повсякденного життя мільйонів громадян, їх негативний ефект відчувався прямо, а не опосередковано.

Авторитет Й. Сталіна та інших лідерів СРСР, що зріс, автоматично робив їх безгрішними, покладав відповідальність і негатив за тяжке становище на місцях на владу низової ланки. Міф про непоінформованість вищого керівництва про реальний стан на місцях свідчить про сприйняття влади на двох рівнях – вищому (Й. Сталін, кремлівське і вище українське керівництво) та нижчому (влада районного, сільського, вибірково-обласного масштабу). Перша з них була напівсвященною, тоді як на другу покладалася відповідальність за повільну відбудову. Даний міф був вигідний Кремлю, оскільки заохочував «сигнали» з місць у «центр», перетворював місцевих відповідальних посадовців на громовідвід.

Центральна влада більше турбувалася про долю системи й країни у повоєнному світі загалом. Накопичення невдоволення населення неналежною увагою партії та уряду до сфери споживання і повсякденного життя громадян рано чи пізно мало виплеснутись назовні. Таким громовідводом згодом став Й. Сталін, чий «культ особи» з подачі М. Хрущова був оголошений причиною багатьох негараздів країни Рад у минулому, що дозволило зберегти імідж компартійно-державного керівництва.

§ 3. Повсякденне життя партійно-державної номенклатури

Розглядаючи номенклатуру як соціально-професійний прошарок, зазначимо, що її повсякденне життя досить тісно залежало від професійної діяльності. Саме рівень посади визначав обсяг пільг і привілеїв, давав соціальний статус. Не вдаючись до аналізу дефініції повсякденного життя, проведеного у спеціальних працях, зупинимось на професійному повсякденному бутті. Його ми розкриємо через дослідження матеріально-

побутового становища номенклатури, транспортного забезпечення, санаторно-курортного обслуговування тощо.

На час закінчення війни матеріально-побутове забезпечення номенклатури відбувалося на підставі постанови РНК СРСР від 12 липня 1943 р. «Про постачання керівних робітників партійних, комсомольських, радянських, господарських і профспілкових організацій». Постанова поділяла зазначені групи службовців на 3 категорії, відмінності між якими полягали у ступеню забезпеченості. Секретарі, завідувачі відділами обкомів і секретарі міськкомів отримували «ліміти», тобто безкоштовний промисловий і продуктовий набір. Доповнення до продовольчої картки у вигляді м'ясо-рибних продуктів, жирів, цукру і кондитерських виробів отримували віднесені до другої категорії (завідувачі секторами і інструктори обкомів, завідувачі і заступники завідувачів міськкомів і міських райкомів). Завідувачі секторами, інструктори, лектори, лектори і пропагандисти міськкомів і міських райкомів, які складали третю категорію, отримували лише обід по невисокій нормі²⁹⁵. Зазначена постанова не торкалася номенклатури районного масштабу, яка, очевидно, будучи близькою до виробничого сектору, мала самостійно шукати додаткові джерела існування.

Обстановка воєнного часу впливала на забезпечення керівних і відповідальних працівників. Виникали перебої у постачанні складників наборів, нерідкими були випадки заміни одних компонентів іншими. Доповідна записка фіксувала перебої з постачанням тих чи інших товарів, причому вже 1946 р., тобто по закінченні війни. Закінчення війни ліквідували надзвичайний характер роботи номенклатури і потреба додаткових наборів відпала.

Конфіскаційна грошова реформа 14 грудня 1947 року ударила не лише по пересічним трудящим, які мали заощадження. «Конфіскація» залишків торкнулася заможних верств: керівників, партфункціонерів вищої ланки, очільників силових структур і прокуратури. Значно більше занепокоєння і тривоги обмін грошей викликав саме в останніх, адже їм було що втрачати: вона мала державне забезпечення, соціальний статус, проте була механічно зрівняна з трудящими категоріями суспільства. Прагнення зберегти свої накопичення і соціальне положення спонукало багатьох чиновників вищого і середнього рівня шукати незаконні способи обміну грошей.

Набір способів обходу реформи був широким, проте цілком контрольованим. Намагаючись урятуватися від потенційних втрат у результаті не вигідного курсу обміну, місцеві владоможці вносили кошти за різноманітні операції, що не мали місця фактично. Для обміну старих грошей на нові по номіналу відкривалися декілька рахунків з сумою вкладу до 3 тис. рублів, дробилися існуючі вклади, відкривалися рахунки

на інші прізвища; деякі вклади робилися «заднім числом». Зрозуміло, що ці операції були неможливі без сприяння працівників банків та ощадкас, сподіватися на яке могли виключно високопосадовці радянських, партійних чи силових органів, прокуратури.

Незаконні спроби номенклатури врятувати кошти спостерігалися у масштабах усього СРСР. У Бобруйській області БРСР у «антидержавних діях», окрім керівних працівників Глуського районного фінансового відділу, держбанку і ощадкаси, брали участь керівні працівники райкому ВКП(б), райвиконкому, МВС, прокуратури. 14 тисяч рублів намагався незаконно внести в ощадну касу другий секретар Свердловського райкому м. Ленінград, за що поплатився партійним стягненням і втратою посади. За зловживання у ході реформи позбулися посад заступник начальника республіканського управління Держтрудоощадкас і Держкредиту Молдавської РСР. На незначній сумі була упіймана дружина голови Ради міністрів Молдавської РСР, яка намагалася покласти на своє прізвище у банк 2 тисячі рублів і 2700 рублів на прізвище родички²⁹⁶.

Хвиля засуджень протиправних дій номенклатури в ході грошової реформи кінця 1947 р. на партійних зборах прокотилася улітку 1948 р. Зокрема, у липні 1948 р. на засіданнях Сталінського обкому КП(б)У обговорювалися випадки порушення закону про обмін грошей у Єнакіївській, Маріупольській, Артемівській, Макіївській, Константинівській, Харцизькій та інших партійних організаціях. За порушення «партійної і державної дисципліни» секретаря Єнакіївського міськкому КП(б)У Рванцева, колишнього голову Єнакіївського міськвиконкому Трубіцина було засуджено, а колишньому другому секретарю цього ж міськкому Аксенову оголошено догану. За використання службового становища перший секретар Катиковського райкому КП(б)У Владимиров отримав партійне стягнення і порушувалось питання про його звільнення.

Партійні стягнення були оголошені колишньому першому секретарю Маріупольського міськкому партії Сінько, голові Маріупольського міськвиконкому Нехтієнко, першим секретарям райкомів м. Маріуполь Гончарову і Родіонову. Причетними до зловживань у ході обміну грошей виявилися керівники силових структур – прокурор міста Маріуполя Толстіков і начальник міськвідділу МВС Богданов, які позбулися посади і отримали партійні стягнення. Начальник Артемівського міськвідділу МВС Маслаков та кілька осіб господарської номенклатури були виключені з партії і віддані під суд. Питання порушень закону про обмін грошей обговорювали і багато міських і районних комітетів партії. Бюро Приморського райкому КП(б)У оголосило догану другому секретарю цього райкому Демешеву і виключило з лав ВКП(б) прокурора Приморського району – Печерського²⁹⁷.

Проаналізувавши дії керівництва м. Молотов (РРФСР) у ході грошової реформи 1947 р. російський історик О. Лейбовіч стверджує, що з сотні притягнутих до відповідальності осіб, які проходили по 32 справам, жодного номенклатурного працівника не було²⁹⁸.

Бачачи такий розмір зловживань серед керівників, пішла на поступки і центральна влада. Початкове завдання для працівників прокуратури бути пильними, винних «в обмані держави, розтраті державних грошових засобів притягувати до кримінальної відповідальності по указу 4 липня 1947 р.» було полегшено. Генеральний прокурор Сафонов пояснив підлеглим, що оскільки гроші приймалися, хоча й незаконно, то склад злочину у діях «вкладників» відсутній. А факти тиску окремих керівників партійних і радянських органів на працівників фінансових органів слід розглядати у «партійному порядку»²⁹⁹. Вклади зарахували, проте переоцінили відповідно до правил проведення обміну.

Окрім грошової реформи погіршення становища номенклатурних працівників відбулось у силу нововведень, що були прийняті після відміни карткової системи. 14 січня 1948 р. Рада міністрів УРСР і ЦК КП(б)У з подачі Кремля прийняли постанову «Про відміну діючого порядку соціально-побутового обслуговування керівних радянських і партійних робітників УРСР», яка погіршувала матеріальне становище номенклатури. Для керівних кадрів і службовців радянських та партійних органів це означало втрату «лімітів», тобто встановлених норм, в межах яких номенклатура безкоштовно отримувала необхідні дефіцитні товари; ліквідовувалося забезпечення дач продуктами тощо³⁰⁰.

Втрата таких пільг компенсувалася введенням «тимчасового грошового забезпечення» до зарплати, тобто грошової виплати на утримання, що залежало від розміру місячної зарплати й у 2–3 рази її перевищувало³⁰¹. Найбільшу зарплату в Україні отримували секретарі ЦК КП(б)У – 2000 руб.; заступники голови Ради міністрів УРСР, голова Президії Верховної ради УРСР – по 2300 рублів, заступники секретарів ЦК КП(б)У – 2000 рублів, начальники управлінь ЦК КП(б)У і міністри – 1900–1600 рублів, завідувачі відділами ЦК і заступники міністрів 1600–1400 рублів. Перші секретарі обкомів КП(б)У і голови облвиконкомів отримували 2000–1600 рублів³⁰². Для порівняння: у 1946 р. директор будинку відпочинку при Управлінні справами ЦК КП(б)У отримував 950 рублів, водій – 600 руб., медична сестра – 500 руб., охоронець – 310 руб.

Таке нововведення було не всім до вподоби, адже грошова компенсація торкалася лише керівних працівників (секретарів і завідувачів відділами обкомів і райкомів). Крім того, зазначена постанова позбавляла керівних і відповідальних працівників партії та держави привілеїв у вигляді обслуговування у спеціальних магазинах і базах закритого типу,

зобов'язуючи відкриті ці заклади для широкого загалу. Суттєве погіршення матеріально-побутового забезпечення незабаром відчула на собі номенклатура середньої ланки.

Падіння рівня матеріально-побутового забезпечення відповідальних працівників партійних комітетів призвело до появи скарг у Москву. Зокрема, у квітні 1948 р. група інструкторів і заступників завідувачів відділами Харківського обкому КП(б)У описали своє невтішне становище заступнику голови Комісії партійного контролю при ЦК ВКП(б) М. Шкірятову. Вказуючи на сумлінну працю і відданість ідеям Комуністичної партії, вони звертали увагу на «несправедливість, просто дискримінацію», пов'язану з великим розривом у грошовій винагороді за працю між ними і завідувачами (відповідальним і керівними працівниками) відділами: «... нам доводиться не менше працювати, а часто і більше зав. відділами, і бути забезпеченими у багато разів гірше, точніше кажучи не мати найскромнішого прожиткового мінімуму, і до всього цього, навіть за скромну зарплату повинен жити з ринку, оскільки найменшого піклування не проявляється для того, щоб ми мали можливість купити у магазині необхідні продукти»³⁰³. Становище таких працівників було досить складним, адже дефіцит товарів у магазинах змушував йти на «чорний ринок», що загрожувало обвинуваченнями у «неблагонадійності» або «господарському обростанні». Відміна карткової системи і введення «тимчасового грошового забезпечення» посилили диференціацію у середині партійних комітетів.

Поступова відбудова економіки, упорядкування товарно-грошових відносин, наповнення магазинів товарами повсякденного попиту сприяли покращенню життя вищого партійного керівництва. Зростали зарплати. З 1 травня 1953 року Голова Ради міністрів УРСР, Голова президії Верховної ради УРСР і перший секретар ЦК КП(б)У отримували щомісячно 10 тис. рублів, їх заступники і секретарі ЦК КП(б)У – 7500–5000 рублів, міністри – 4000 рублів.

Зростання добробуту перших партійних функціонерів республіки не могло залишитись непоміченим громадянами. На початку «відлиги», що пробудила надії на зміни суспільно-політичного життя, критикуючи сталінські порядки громадяни торкалися і діяльності українського керівництва, викриваючи стиль життя номенклатури. Зокрема, на закритих партійних зборах Київського педагогічного інституту іноземних мов член партбюро Щербина заявив: «Культ особи розповсюдився на всіх керівних працівників, в тому числі і секретарів райкомів, міськкомів і обкомів. Вони відгороджені від народу охороною в декілька чоловік. Одержують не тільки заробітну плату, а і „платню” в конверті, кількістю в багато разів більшу, ніж зарплата, але за яку членських внесків і податків

не платять. Вони одержують продукти по заготівельним цінам. Користуються особливими майстернями. Безкоштовно відвідують театри не лише самі, але і їх дружини, які, як правило, не працюють і мають хатніх робітниць. Всі вони мають дачі, оточені забороненою зоною, на охорону яких витрачаються великі кошти. У товариша Кириченка* охорона більша, ніж була у царя. Діти цих привілейованих людей не мають ні в чому відмовлення і цілком ясно, у них виховується барське відношення до оточуючих»³⁰⁴. Звернімо увагу, що спосіб життя і рівень забезпечення партійного керівництва критикував «член партбюро» одного з київських вузів, що дає багато інформації для роздумів.

Перш за все, треба відзначити, що член партбюро Щербина навряд чи був повною мірою обізнаний зі справжнім станом матеріального забезпечення вищого партійного керівництва, проте демонстрував певні знання про побутове життя партноменклатури. Тобто інформація про привілеї, пільги та першорядне обслуговування цієї категорії осіб була поширеною у вузьких партійних колах та суспільстві, проте не кожен мав сміливість оприлюднити її на партійних зібраннях. По-друге, вияв обурення рядових членів партії, очевидно, мав під собою реальні підстави, оскільки партійне керівництво, очевидно, вело публічний «нескромний» спосіб життя. Після війни тривало відмежування представників влади від основної маси населення, номенклатура дедалі більше перетворювалася на окремих соціальний прошарок.

Одночасно із введенням «тимчасового грошового забезпечення» відбулися нововведення у транспортному забезпеченні номенклатури. Для цього попередньо було вивчено стан транспортного забезпечення партійних органів всіх рівнів.

Як свідчить підготовлена Управлінням справами ЦК КП(б)У «Довідка про наявність автомобілів у партійних органах України» станом на 1 вересня 1947 року³⁰⁵, ситуація з транспортним забезпеченням була складною. У період активної відбудови народного господарства лише половина керівників мала змогу виїхати на місця та ознайомитись зі станом справ. У міських партійних комітетах Ізмаїльської та Кіровоградської областей – з чотирьох автомобілів три ремонту не підлягали. Не було жодного справного автомобіля у міськрайонних комітетах Херсонської області. Водночас 100% готовність до експлуатації демонстрували автопарки міськкомів Миколаївської та Чернівецької областей. Відмінним було становище у Запорізькому і Станіславському обкомах партії, де всі автомобілі були у придатному до використання стані.

* Кириченко Олексій Іларіонович – перший секретар ЦК КПУ (1953–1957 рр.).

У сільських райкомах КП(б)У лише 36% автомобілів перебували на ходу. Лише третина автівок були готові до використання у міськрайонних комітетах партії, майже стільки ж потребували капітального ремонту. Міські партійні комітети були забезпечені справним транспортом на 58%, обкоми – на 62%. Порівняно з підлеглими органами незначні проблеми були в самому ЦК КП(б)У, де зі 181 автомобіля лише 18 ремонту не підлягали, а 12 – очікували на нього. У той же час, понад 120 українських парторганів не мали автомобілів узагалі.

Як свідчить довідка, найбільше по всім обліковим одиницям було «іномарок»*. Далі йшли вантажівки, потім – ГАЗ-67 та уподобаний американський джип «Вілліс», вітчизняний легковик «М-1» та ін. Говорячи про транспортне сполучення, необхідно урахувати загальний катастрофічний стан із дорогами, тим більше у сільських районах, де навіть у 1950 р. як основний транспортний засіб використовували коней, велосипеди. Деяко кращим було сполучення у районах із наявністю залізниць, проте її мережа була не надто густою.

У міру експлуатації трофейних машин вони доходили стану, коли ремонт був неможливий. Понаднормові витрати бензину багатьма іномарками та нестача автозапчастин до них змушувала переорієнтовуватися. Приблизно з 1949 р. комплектування автопарків владних органів України відбувалося виключно за рахунок нових вітчизняних ЗИС, «Победа», «Москвич», ГАЗ-67.

Наявність автотранспорту для керівника було однією з ознак, яка підкреслювала високий соціальний статус. Очевидно, що користування службовим автомобілем, пересування вітчизняною моделлю чи іномаркою, належали до тих небагатьох доступних привілеїв, чим номенклатура могла вдовольнитися вдосталь за умов промислового дефіциту. Не дивно, що фінансово-господарські ревізії обкомів та райкомів у повоєнний час серед зауважень досить часто фіксували саме перевитрати передбачених бюджетом коштів саме на утримання автопарку. І справа не лише в незадовільному технічному стані транспортних засобів – його можна було виправдати. Вантажні автомобілі могли здаватися в оренду, а отримані за це кошти надходили у «чорну касу»**.

Питання соціального престижу, підкреслення високого керівного статусу було особливо актуальне на західноукраїнських землях. Як писав 22 березня 1948 р. керуючому справами Управління справами ЦК КП(б)У

* На нашу думку, назва збірна через велику кількість моделей і виробників – Татра, Сітроен, Фіат, Опель-6, Опель-Олімпія, Опель-Адам, Мерседес та ін.

** Фонд прихованих прибутків, поповнюваний за рахунок незаконних фінансових обороток, нецільового використання ресурсів, зловживань владою і використовуваний на особисті потреби керівництва.

Іллі Голобородьку секретар Козинського райкому КП(б)У П. Харченко*, «... ти сам Ілья Іванович розумієш, що це за секретар РК КП(б)У да ще західних областей, коли у його нема автомашины, ти не подумай що я такий бюрократ що без машини і за село не виїду, ні це не так, ти знаєш що із села, і не дивлячись на те що я маю 45 років, я і верхи їзджу по району, і виконую все що треба... ». Запевняючи адресата у виконанні планів з розбудови колгоспів, секретар райкому просив виділити «...лехкову автомашину газ-67, хоча вона не комфортабельна, але для району, і особливо для Західних районів вона вповні підходяща... ». Інформуючи столичного керівника про високі показники соціально-економічного розвитку району під його керівництвом, він зізнався, що хотів просити про це раніше, але утримався, бо «...понімав обстановку економіки і прочіі труднощі відбудовчого періода... »³⁰⁶.

Постанова Ради міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 14 січня 1948 р. «Про порядок обслуговування легковими автомобілями керівних працівників Української РСР» ліквідувала диспропорцію між забезпечення транспортом центральних і обласних партійних, радянських установ та низових партійних і державних органів. За секретарями ЦК КП(б)У, міністрами та керівниками центральних установ, заступниками голови президії ВР УРСР і заступником голови Ради міністрів, членами Політбюро закріплювалося по одному легковому. Сім'ї останніх також отримували легковий автомобіль у власне розпорядження. Першим секретарям обкомів та головам облвиконкомів належало залишити у службовому автопарку по два автомобілі (один – для поїздок, інший – для підміни), тоді як решта підлягала передачі на потреби номенклатури обласного і районного масштабу³⁰⁷.

У міру віддалення від війни та відбудови народногосподарського комплексу ситуація із транспортним забезпеченням номенклатури покращувалася. Партійні та радянські органи отримували нові вітчизняні автомобілі. Все ж, справа просувалася не так швидко, як хотілося би. На червень 1952 р. понад 200 міських і районних райвиконкомів депутатів трудящих не мали автомобілів узагалі, для повного укомплектування автопарків обкомів КП(б)У не вистачало 150 легковиків.

Для вищого обласного радянського і партійного керівництва постала нова проблема. За певної наявності таких марок, як «М-20» Победа, ГАЗ-67, «Москвич», цього було замало. Потрібен був комфорт і соціальний статус, який могли підкреслити транспортні засоби вищого класу. Зокрема, голова Ради міністрів УРСР та перший секретар ЦК КП(б)У просили Кремль про виділення престижних марок ЗИС-110 і ЗИМ-12 для

* Стиль висловлювання збережено.

Чернівецького, Станіславського обкомів та облвиконкомів, Сумського облвиконкому, Харківського, Львівського міськкомів та ін³⁰⁸.

Важке становище після війни склалося у житловому секторі. Тисячі зруйнованих будинків і осель, змушували сім'ї «ущільнюватися», багато родин проживало у землянках. Лише через 2 роки по приїзду до Києва, директор заводу №473 П. Шелест отримав власну квартиру, мешкаючи до того протягом 2-х років у готелі³⁰⁹. Попри складне становище із житловою площею у столиці УРСР, Управління справами ЦК КП(б)У намагалося і відіграло помітну роль у цій сфері, відстоюючи житлову площу для керівних і відповідальних працівників ЦК. За допомогою листування або «прохань» Управління «підказувало» як слід вчиняти у тому чи іншому суперечливому квартирному питанні. Коли у травні 1946 р. на квартиру по вул. Кудрявська №8А, в якій проживав пов'язаний з ЦК КП(б)У Т. Богданов, почав претендувати попередній мешканець громадянин Табер, за втручання Управління справами Київська міськрада надала останньому житло з більшою площею. Коли інший господар почав претендувати на нове житло Табера, він вирішив повернутися у свою довоєнну квартиру. Управління справами відреагувало листом голові Молотовської районної ради трудящих м. Києва: «Просимо вирішити питання кв.№7 по вул. Кудрявська №8А на користь нашого працівника тов. Богданова Т. П. з тим, щоб більше до цього питання не повертатися»³¹⁰. Тобто містився прямий натяк за будь-яку ціну зберегти за Богдановим наявне у нього житло. Траплялося, що і самі номенклатурники, відчуючи за собою надійний захист, самовільно займали ту чи іншу квартиру.

Працівники апарату ЦК проводили насичений робочий день. Для інструкторів, консультантів, відповідь-організаторів, лекторів і завідувачів секторами він тривав з 10 до 20 години. Для завідувачів, заступників завідувачів відділами та інших відповідальних працівників робочий день був на 2 години довше. У суботу робочий день мав тривати до 18:00³¹¹.

Для відповідальних працівників ЦК була встановлена півторагодинна перерва на обід, тоді як для керівних – 2 години. Столова Управління справами ЦК КП(б)У обслуговувала 1200 осіб, з яких понад 500 отримували дво- і триразове харчування. Для забезпечення столової апарату ЦК та інших організацій Управління справами продуктами існувало підсобне господарство, яке, маючи 639 га землі, спеціалізувалося на рослинництві з плодочевим ухилом та тваринництві.

Насичений робочий день номенклатури спричиняв проблеми зі здоров'ям. Проект постанови ЦК ВКП(б) із красномовною назвою «Про заходи збереження здоров'я керівних кадрів партії і уряду» серед найпоширеніших називав захворювання серцево-судинної і нервової

систем, що супроводжувалися приступами серцевих і головних болів, високим кров'яним тиском. Очевидно, що в основі цих проблем зі здоров'ям лежала саме нервова складова – перенапруження у роки війни, бажання вижити в умовах страху перед вождем і системою. Причини ще одного поширеного захворювання – порушення обміну речовин – крилися у нераціональному харчуванні, обмеженому раціоні, сидячому способі роботи, і, як наслідок, порушенні обміну речовин. Серед пропозицій щодо збереження партійного і державного керівництва СРСР називалися обов'язкова диспансеризація та щорічна місячна відпустка, запровадження у повсякдення фізичних занять, покращення раціону відповідно до рекомендацій лікарів-дієтологів, заборона відпочивати у прокурених кімнатах, за більярдним або гральним столом. Належало звернути увагу на недопустимість з боку окремих працівників «надмірного вживання алкогольних напоїв і зловживання палінням»³¹². 11 листопада 1948 р. Рада міністрів СРСР обмежила роботу в передсвяткові дні та суботу до 17:00.

Вже через 2 дні після московського аналогу 31 серпня 1953 р. Рада міністрів УРСР прийняла постанову «Про режим робочого дня в міністерствах, відомствах та інших радянських установах». Для установ і організацій республіканського значення, які розташовувалися у Києві, робочий день установлювався з 9 до 18 години; для установ і організацій місцевого значення – з 10 до 19 години. Для установ і організацій у обласних центрах і містах обласного підпорядкування робочий день тривав з 9:00 до 18:00. З 1 квітня по 1 вересня працівники радянських установ у сільській місцевості мали працювати з 8 до 17 години, а з 1 вересня до 1 квітня – з 9 до 18 год. Перерва на обід мала тривати 1 годину³¹³.

Певний вплив на кар'єру мав характер сімейних стосунків. Якщо з дітьми у батьків зазвичай бувають більш-менш нормальні стосунки, то з дружиною стосунки бували дуже непрості. Високий рівень смертності у роки війни та інші обставини дещо нівелювали статус одруження / заміжжя. Фронтові будні іноді призводили до наявності другої дружини / чоловіка при нерорізаності шлюбу з першою / першим і т.д. і т.п. Стосунки у сім'ї могли погіршуватися через несприйняття дітьми мачухи / вітчима тощо. В «анонімках» і «сигналах» на керівників характер стосунків з дружиною грав немаловажну роль.

Розглядаючи повсякденну поведінку номенклатури, знайомлячись із джерелами, доволі часто можна натрапити на вчинки, випадки, які не красять керівника того чи іншого рангу, як і будь-яку людину. Прагнення до розкішного життя, підкреслення свого високого статусу, замашки аристократизму тощо не були властиві новому поколінню, чие становлення

припало на буремні 1930-ті рр. Такі манери не могли зрости і усталитися в роки війни. Де крилося коріння цих негативних морально-етичних рис?

На нашу думку, передумови, причини появи негативних випадків склалися у роки війни, а проявилися вони вже потім, по її завершенні. Різноманітні обмеження, екстремальний тип роботи, хронічні нестачі тих чи інших матеріалів, продуктів тощо, табуйована сфера дозвілля, відпочинку – так виглядало повсякденне життя населення у роки війни. Громадяни недоотримали цих людських благ, а отже, вони мали бути компенсовані. Переможне закінчення війни зняли моральні перешкоди для задоволення бажань, звичок, смаків і лише незадовільна матеріально-побутова сфера стримувала їх реалізацію. Психологічні травми, спричинені війною, поступово стиралися, їм на зміну приходила мирна атмосфера.

Бажання надолужити втрачене (недоотримане) за роки війни було характерне для всіх верств населення, а не лише керівників тих чи інших рангів. У міру відбудови апетит номенклатури зростав, ба більше, органи влади забезпечувалися не в останню чергу. Приналежність до влади сама по собі підносить людину. Відчуття ж належності до радянської та партійної влади, авторитет якої суттєво зріс, окриляло і підштовхувало до негайного задоволення переваг свого статусу. Здавалося, що «життя-казка» настане, але маючи ресурси, для себе його можна було наблизити. Пригнічені бажання виходили назовні і потрібний був суворий самоконтроль для утримання у певних, умовно дозволених громадою, рамках.

Уникнути таких спокус не кожному було під силу. Особи, призначені у військовий час (тобто нашвидкуруч, без належної перевірки) були доволі схильні до зловживань, порушень тощо. Тож не дивно, що навіть на початку 1950-х років серед номенклатури ЦК КП(б)У за негативними формулюваннями («компрометація», «порушення директив вищих органів», «несправилися з роботою») звільнення складала майже 30%³¹⁴.

У цілому, повсякденне життя номенклатури було досить насиченим. Четверта п'ятирічка, рішення партії та уряду з актуальних питань не залишали номенклатурі багато часу на продукування ідей. Вона була виконавцем. Зростання авторитету партії і радянської влади у роки війни обумовило зростання апетитів щодо задоволення власних потреб. Коли мінімальні запити були задоволені, радянські і партійні працівники дбали вже про престиж і високий соціальний статус.

²²⁵ Партийное строительство. Учебное пособие. – Изд. 6-е. – М., 1981. – С. 300; Коржихина Т., Фигатнер Ю. Советская номенклатура: становление, механизмы действия // Вопросы истории. – 1993. – № 7. – С. 25.

²²⁶ Див. наприклад: Слепов Л. О стиле в партийной работе. – М., 1953. – С. 67; Пронин И. Руководящие кадры: подбор, расстановка и воспитание. – 2-е изд., перераб и доп. – М.,

1981. – С. 71–72; *Партийное строительство. Учебное пособие.* – Изд. 6-е. – М., 1981. – С. 300.

²²⁷ Горбул А. *Научные основы кадровой политики КПСС.* – К., 1989. – С. 77–105. Бузгалин А., Колганов А. *Анатомия бюрократизма.* – М., 1988; Сироткин В. *Номенклатура в историческом разрезе // Через тернии / Сост. А. А. Проташик.* – М., 1990. – С. 292–335.

²²⁸ Восленский М. *Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза.* – М., 1991, Джилас М. *Лицо тоталитаризма.* – М., 1992.

²²⁹ Паско М. *Номенклатура Сибирского краевого комитета РКП(б) – ВКП(б) во второй половине 1920-х годов: численность и состав // Сибирь в XVII–XX веках: Проблемы политической и социальной истории: Бахрушинские чтения 1999–2000 гг.; Межвуз. сб. науч. тр. / Под ред. В.И. Шишкина.* – Новосибирск, 2002. – С. 120–131; Коновалов А. *Партийная номенклатура Кузбасса в годы «послевоенного сталинизма» и «оттепели» (1945 – 1964 гг.).* – Кемерово, 2005; Сушков А. *Структура и персональный состав Президиума ЦК КПСС в 1957 – 1964 гг. Автореферат на соискание уч. степ. канд. ист. наук по специальности 07.00.02 – Отечественная история.* – Екатеринбург, 2003; Сельцер Д. *Региональная номенклатура КПСС: размышляя о границах дозволенного // КПСС и номенклатура в советском обществе. Материалы интернет-конференции (декабрь 2005 – февраль 2006 г.)* – Пермь, 2007. – С. 21–32 и др.

²³⁰ Фролов М. *Компартійно-радянська еліта в УСРР (1917–1922 рр.): становлення і функціонування.* – Запоріжжя, 2003; Дорошко М. *Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917—1938 рр.): Монографія.* – К., 2008.

²³¹ *Нариси історії державної служби в Україні / [О. Аркуша, Є. Бородін, С. Віднянський та ін.; редкол. С. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]; Голов. упр. держ. служби України, Інститут історії України НАН України.* – К., 2008; Першина Т. *Парти́но-радянська номенклатура в Україні у перші повоєнні роки (1946 – 1948 рр.) // Сторінки воєнної історії.* – К., 1998. – Вип. 2. – С. 85–105.

²³² *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України).* – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3915. – Арк. 29–33.

²³³ Там само. – Арк. 58.

²³⁴ *Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898 – 1954. Переклад з сьомого російського видання.* – Частина III. 1930–1954. – К., 1977. – С. 448–449.

²³⁵ Агафоненков Е. *Подготовка и переподготовка партийных и советских кадров (1946–1950 гг.) // Вопросы истории КПСС.* – 1970. – № 11. – С. 107.

²³⁶ Подкур Р. *Формування та функціонування обласної управлінської мережі в середині 1950-х – на початку 1960-х рр. (на матеріалах Вінницького обкому КП України) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць.* – Вип. 16: На пошану доктора історичних наук, професора Станіслава Владиславовича Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наукової праці: В 2 ч. – Ч. 2. – К., 2007. – С. 399.

²³⁷ *Политическое руководство Украины. 1938–1989 / Сост. В. Ю. Васильев, Р.Ю. Подкур, Х. Куромия, Ю.И. Шаповал, А. Вайнер.* – М., 2006. – С. 167.

²³⁸ *ЦДАГО України.* – Ф. 1. – Оп. 67. – Спр. 53. – Арк. 1–1 зв.; Там само. – Спр. 392 – Арк. 1–1 зв.

-
- ²³⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 67. – Спр. 394. – Арк. 1–1 зв.
- ²⁴⁰ Романовский М. Лики сталинизма. – М., 1995. – С. 68.
- ²⁴¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3915. – Арк. 33.
- ²⁴² Там само. – Арк. 34.
- ²⁴³ Там само. – Спр. 5077. – Арк. 246.
- ²⁴⁴ Там само. – Арк. 249.
- ²⁴⁵ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ). – Ф. 17. – Оп. 88. – Спр. 952. – Арк. 126.
- ²⁴⁶ РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 121. – Спр. 575. – Арк. 45.
- ²⁴⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4479. – Арк. 2–3.
- ²⁴⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 41. – Спр. 35. – Арк. 143.
- ²⁴⁹ Там само.
- ²⁵⁰ Там само. – Спр. 29. – Арк. 11.
- ²⁵¹ Там само. – Оп. 64. – Спр. 1051. – Арк. 25–25 зв.
- ²⁵² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2484 (2488)
- ²⁵³ РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 88. – Спр. 952. – Арк. 21.
- ²⁵⁴ Зубкова Е. Послевоенное советское общество: политика и повседневность, 1945–1953. – М., 2000. – С. 5.
- ²⁵⁵ Радянська Україна. – 1947. – 12 лютого.
- ²⁵⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1424. – Арк. 1.
- ²⁵⁷ Там само. – Арк. 2.
- ²⁵⁸ Там само. – Оп. 70. – Спр. 1048. – Арк. 23.
- ²⁵⁹ Там само. – Арк. 312.
- ²⁶⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 41. – Спр. 45. – Арк. 37.
- ²⁶¹ Советская жизнь. 1945–1953 / Сост. Е. Ю. Зубкова, Л. П. Кошелева, Г. А. Кузнецова, Л. А. Роговая. – М., 2003. – С. 154.
- ²⁶² Советская жизнь. 1945–1953. – С. 27.
- ²⁶³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 41. – Спр. 41. – Арк. 30.
- ²⁶⁴ «Вирабатываем хлеб и сидим без хлеба». Письма колхозников И.В. Сталину // Источник. – 1997. – № 1. – С. 151.
- ²⁶⁵ Див. збірники документів і матеріалів: Голод в Україні 1946 – 1947. Документи і матеріали. – К.; Нью-Йорк, 1996; Сергійчук В.І. Десять буремних літ: Західноукраїнські землі у 1944-1953 рр.: Нові документи і матеріали. – К., 1998; Советская жизнь. 1945–1953. – М., 2003 та ін.
- ²⁶⁶ Довженко О. Зачарована Десна. Оповідання. Щоденник (1941–1955). – К., 2001. – С. 409.
- ²⁶⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5073. – Арк. 24.
- ²⁶⁸ Голод в Україні 1946–1947. Документи і матеріали. – К.; Нью-Йорк, 1996. – С. 112.
- ²⁶⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2836. – Арк. 96.
- ²⁷⁰ Там само. – Оп. 41. – Спр. 11. – Арк. 22.
- ²⁷¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 96. – Спр. 136. – Арк. 20–21.
- ²⁷² Там само. – Оп. 24. – Спр. 1842. – Арк. 58–61.
- ²⁷³ Зубкова Е. Послевоенное советское общество. – С. 154.
- ²⁷⁴ Там же. – С. 156.

-
- ²⁷⁵ Волков И. Деревня в 1945 – 1953 годах в новейших исследованиях историков (конец 1980-х – 1990-е годы) // Отечественная история. – 2000. – № 6. – С. 120.
- ²⁷⁶ Там же.
- ²⁷⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 41. – Спр. 29. – Арк. 27–32.
- ²⁷⁸ Там само. – Спр. 63. – Арк. 3.
- ²⁷⁹ Там само. – Арк. 46.
- ²⁸⁰ Там само. – Арк. 86.
- ²⁸¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 41. – Спр. 76. – Арк. 3.
- ²⁸² Радянська Україна. – 1947. – 26 липня, 29 серпня; 1951. – 5 січня; Соціалістична Харківщина. – 1953. – 3 квітня, 19 квітня та ін.
- ²⁸³ Зубкова Е. Указ. соч. – С. 160.
- ²⁸⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4978. – Арк. 2.
- ²⁸⁵ Романовский М. Указ. соч. – С. 18–19.
- ²⁸⁶ Баран В. Україна: новітня історія (1945 – 1991 рр.). – Львів, 2003. – С. 499–502.
- ²⁸⁷ Бажан О. Радянська західних областей України в другій половині 1940-х – початку 1950-х років: наслідки у національно-культурній сфері // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей на пошану професора П.П. Гудзенка. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 349.
- ²⁸⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 41. – Спр. 44. – Арк. 91–95.
- ²⁸⁹ Там само. – Оп. 23. – Спр. 5716. – Арк. 2; Даниленко В. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945–1953 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип. 9. – К., 2005. – С. 6; Україна: хроніка ХХ ст. Довідкове видання. Роки 1946 – 1960 / Упор. О.П. Рабенчук, М.К. Смольницька. – Ч. 1. 1946–1952. – К., 2005. – С. 109.
- ²⁹⁰ Советская жизнь. 1945–1953. – С. 40; ЦДАГОУ. – Ф. 1 – Оп. 23. – Спр. 4577. – Арк. 10, 52, 64, 71, 82.
- ²⁹¹ Янковська О. Матеріально-побутове становище сільського населення України в повоєнний період: земельні питання, житло, праця // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 397.
- ²⁹² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4557. – Арк. 41.
- ²⁹³ Там само. – Арк. 71.
- ²⁹⁴ Зубкова Е. Указ. соч. – С. 31–32.
- ²⁹⁵ ЦК ВКП(б) и региональные партийные комитеты. 1945–1953 / Сост. В. В. Денисов, А. В. Квашонкин, Л. Н. Малашенко, А. И. Минюк, М. Ю. Прозуменщиков, О. В. Хлевнюк. – М., 2004. – С. 145.
- ²⁹⁶ РГАСП. – Ф. 17. – Оп. 121. – Спр. 676. – Арк. 29.
- ²⁹⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5076. – Арк. 129–131.
- ²⁹⁸ Лейбович О. Прodelки номенклатуры: денежная реформа 14 декабря 1947 г. и молотовские начальники // Номенклатура и номенклатурная организация власти в России ХХ века. Материалы интернет-конференции «Номенклатура в истории советского общества» (ноябрь 2003 – март 2004 гг.). – Пермь, 2004. – С. 193–194.
- ²⁹⁹ Лейбович О. Указ. соч. – С. 194.
- ³⁰⁰ Политическое руководство Украины. 1938–1989. – С. 151–153.
- ³⁰¹ ЦК ВКП(б) и региональные партийные комитеты. 1945–1953. – С. 153–154.
- ³⁰² Политическое руководство Украины. 1938 – 1989. – С. 153.

-
- ³⁰³ РГАСП. – Ф. 17. – Оп. 121. – Спр. 638. – Арк. 50.
- ³⁰⁴ Бажан О. XX з'їзд КПРС: сприйняття та реакція населення України // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу». – К., 2006. – С. 114.
- ³⁰⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 64. – Спр. 1557. – Арк. 63–64.
- ³⁰⁶ Там само. – Оп. 93. – Спр. 7. – Арк. 63.
- ³⁰⁷ Политическое руководство Украины. 1938 – 1989. – С. 154.
- ³⁰⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1842. – Арк. 103.
- ³⁰⁹ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали / Упоряд. В. Баран, О. Мандебура та ін.; за заг. ред Ю. Шаповала. – К., 2003. – С. 100–101.
- ³¹⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 64. – Спр. 1044А. – Арк. 15.
- ³¹¹ Там само. – Арк. 31.
- ³¹² РГАСП. – Ф. 17. – Оп. 121. – Спр. 615. – Арк. 13–26.
- ³¹³ Україна: хроніка XX століття. Роки 1946 – 1960. – Ч. 2. – К., 2005. – С. 308.
- ³¹⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 67. – Спр. 392. – Арк. 2.

Розділ 4.

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНИЙ ПРОШАРОК В 1945–1955 рр.

Післявоєнне десятиліття (1945–1955 рр.) один з найбільш складних і суперечливих періодів історії УРСР. У цей час Радянський Союз мав статус провідної світової держави, відновлювалася зруйнована війною промисловість, і одночасно проходили масові ідеологічні кампанії. Соціальне життя країни відрізнялося духовним підйомом населення, пов'язаним з перемогою у війні, оптимістичним очікуванням світлого майбутнього, кращого життя. Водночас, Друга світова війна загострила велику кількість соціально-побутових проблем, що постали перед усім населенням УРСР. Курс на побудову воєнно-індустріальної держави, який було взято після війни, загострив першочергові проблеми в матеріально-побутовому забезпеченні українського народу.

На сучасному етапі розвитку історичної науки соціальна історія надає нові можливості вивчення й інтерпретації життя та діяльності населення в 1945–1955 рр. Норми повсякденного життя є вираженням соціально-культурного статусу як окремої особи, так і соціальної групи. Реалії тієї чи іншої епохи виявляються при вивченні деталей людської буденності.

У СРСР у післявоєнне десятиліття в умовах відсутності та законодавчої заборони приватної власності взагалі та приватної власності на продукти розумової праці зокрема, на державному рівні було санкціоновано поділяти суспільство на «дружні класи» (робітники і селяни), «ворожі класи» (буржуазія, дворянство та духовенство), та «прошарок» – інтелігенція.

Інтелігенція – це мозок нації, де акумулюються звичаї, традиції, психічні настанови народу. Потрібно зазначити, що у дослідженні автор виділяє саме науково-педагогічну інтелігенцію з усього прошарку інтелігенції, у яку входять і художники, і композитори, і архітектори тощо, тому що саме вчені акумулюють і передають інтелектуальну культуру та традиції як у соціально-економічну, наукову так і у культурну сфери життя суспільства.

Проникнення у повсякденне життя і духовний світ інтелігенції дозволяє наблизитись до більш глибокого розуміння епохи, більш точного відчуття часу. Так як повсякденність включає велику низку питань життєдіяльності людини, які неможливо проаналізувати в одному дослідженні, для більш повного висвітлення повсякденних реалій життя головних дійових осіб вищої школи, автор вважає за потрібне зосередити головну увагу на постановці таких питань: динаміка кількісно-якісних показників науково-педагогічної інтелігенції, рівень і якість життя та морально-психологічний

стан викладачів. В цьому контексті інтелігенція стає об'єктом, а не суб'єктом історичного процесу.

§ 1. Динаміка кількісно-якісних параметрів науково-педагогічної інтелігенції

У ХХІ столітті відбувається масштабне реформування системи вищої освіти України. Загальновідомо, що для вищої школи та наукового потенціалу країни одним з гарантів успішного розвитку є кадри. Вирішальна роль професорсько-викладацьких кадрів у функціонуванні системи вищої освіти є очевидною.

Викладачі ВНЗ – це специфічна і особлива структурна група соціуму. В історичному процесі ця група певним чином детермінує майбутнє народу. Потрібно відзначити, що в усі часи рівень вищої школи залежить від кількості та якості її кадрового потенціалу.

Історична наука впродовж усього радянського періоду простежувала кількісні і якісні характеристики науково-педагогічної інтелігенції УРСР в контексті усталених методологічних засад радянської історіографії, загалом наголошуючи на великих темпах зростання науково-педагогічної інтелігенції у післявоєнний період, постійно порівнюючи цю динаміку зі станом справ у царській Росії початку ХХ ст. Кількісні та якісні зміни, як правило, не піддавались критичному переосмисленню. «В цих цифрах знаходили своє яскраве відображення великі успіхи радянської держави в галузі підготовки нових професорсько-викладацьких кадрів вищої школи», – зазначав А. Синецький³¹⁵.

Аналіз літератури, присвяченій даній проблемі, показує, що автори радянського періоду, характеризуючи кількісні та якісні показники позитивних змін в системі освіти, практично не використовували архівні матеріали, а спиралися на вже опубліковані джерела. Крім того, більшість посилань у роботах була на праці класиків марксизму-ленізму, що засвідчувало пріоритет ідеології над науковістю. Безумовно, більшість їхніх висновків, витриманих у дусі марксистсько-ленінської методології, чітко окреслило їх апологетичну спрямованість. Також переважав статистично-динамічний підхід, тому що дослідники намагалися виокремити прогресуюче начало, показати перевагу нового над старим.

Для того, щоб з'ясувати кількісно-якісні характеристики науково-педагогічної інтелігенції 1945–1955 рр., слід врахувати фактор Другої світової війни.

Під час війни значна кількість професорсько-викладацьких кадрів пішла в лави Червоної армії, частина була евакуйована на Схід, частина залишилась на окупованій території. Багато ВНЗ УРСР евакуйовались

углиб країни, а частина з них тимчасово припинили свою роботу. Зокрема, із УРСР було евакуйовано 33 вищі навчальні заклади.

Фронтovиками стали тисячі викладачів і працівників вищої школи України. Значну роль відігравали професорсько-викладацькі кадри в організації та діяльності партизанських формувань, як радянських, так і оунівських. За статистичними даними на 62,5 тис. радянських партизанів, представники інтелектуальних професій становили 11 тис. осіб (або 17,3%). У найбільших з'єднаннях частка інтелігенції становила 20–30% особового складу³¹⁶.

Німецька окупація українських земель на деякий час перервала процес формування радянської вищої школи та її науково-педагогічного потенціалу. А. Гітлер обстоював думку, що вся українська інтелігенція має бути винищена, і якщо її усунути, то позбавлена проводу маса народу стане слухняною. Е. Кох видав спеціальне розпорядження, в якому йшлося про закриття всіх вищих шкіл, окрім шкіл медичного, ветеринарного та технічного профілю на території рейхскомісаріату «Україна». Викладацький персонал навчальних закладів підлягав звільненню з роботи. Отже, про вищу освіту на окупованих територіях не могло бути й мови.

З особливою гостротою з середини 40-х і до середини 50-х рр. ХХ ст. постала проблема укомплектування вищої школи Української РСР науково-педагогічною інтелігенцією. І на це були свої причини. Однією з них стали необґрунтовані репресії проти наукового потенціалу країни кінця 1930-х рр. Наприклад, сучасні дослідники відзначають, що вже напередодні війни внаслідок масових репресій істотно знизився творчий потенціал суспільства³¹⁷. Загалом, наслідки репресій проти педагогів були вражаючі, було втрачено значну кількість видатних представників серед професорсько-викладацьких кадрів.

Ще одним негативним чинником, який наклав свій відбиток на кількісно-якісні показники науково-педагогічного складу ВНЗ у 1945–1955 рр., стало масове знищення вітчизняної інтелігенції радянськими органами держбезпеки одразу з початком війни та після її закінчення. Наприклад, уже 22 червня 1941 р. у районах, що мали стати ареною бойових дій або прифронтовою смугою, органи держбезпеки за наперед укладеними списками здійснили масові арешти «неблагонадійних». Військово-польові трибунали нашвидкоруч виносили смертні вироки. Серед 15 тис. вбитих під час відступу Червоної армії у 1941 р. більшість осіб становили «інтелігентикі», їх найчастіше розстрілювали без жодних формальностей, просто у тюремних підвалах та дворах³¹⁸. Після закінчення війни значна частина науковців, які з різних мотивів (ідейних, корисливих тощо) співпрацювали з окупантами, також була втрачена внаслідок репресій. Потрібно зазначити, що під час Другої світової війни

значна частина науково-педагогічних працівників загинула, перебуваючи на фронтах, в окупації та евакуації.

Зменшення частки науково-педагогічної інтелігенції УРСР у післявоєнний період також викликав той факт, що деякі науковці, які співпрацювали з окупантами, під час відступу вермахту виїхали у країни Західної Європи зі страху перед сталінською каральною машиною. Наприклад, в Українському вільному університеті в Чехословаччині працювали емігранти з СРСР О. Колеса, А. Яковлів, Д. Дорошенко, В. Щербаківський, Д. Антонович, М. Андрусак, Л. Білецький, А. Волошин, Б. Крупницький, І. Мірчук, С. Наріжний, П. Феденко та інші³¹⁹.

Після війни почалось поступове повернення професорсько-викладацького складу ВНЗ на довоєнні місця роботи. Процес відновлення науково-педагогічної діяльності викладачів ВНЗ проходив у складних умовах повоєнної розрухи. До вересня 1944 р. в УРСР повернулися і відновили свою діяльність лише 33% професорсько-викладацького складу ВНЗ та 76% викладачів педучилищ.

Нерідко брак науково-педагогічних кадрів спонукав залучати до освітньої роботи викладачів, які поєднували основне місце роботи з додатковим. Найбільш поширеним видом сумісництва було поєднання роботи в кількох ВНЗ, в науково-дослідних установах та праці на підприємстві.

Потрібно також врахувати той факт, що УРСР у післявоєнний період перебувала у «другорядному» становищі, порівнюючи зі станом справ у РРФСР, а тому втрачала значну кількість національної науково-педагогічної інтелігенції внаслідок кадрової політики. Республіканські кадри науково-педагогічної інтелігенції країни формувалися як багатонаціональні, а кадрові питання перебували безпосередньо в компетенції КП(б)У.

Найгостріше в цей час постала проблема укомплектування завідуючих кафедр із вченими званнями і ступенями серед периферійних ВНЗ. Наприклад, у 1947 р. у Сумському педагогічному інституті лише 5 доцентів та 3 кандидати наук вели педагогічну діяльність на 15 кафедрах інституту³²⁰. Як зрозуміло, інститут не мав жодного доктора наук або професора, майже половиною кафедр завідували викладачі без вчених звань та наукових ступенів. Отже, спостерігається відсутність достатньої кількості висококваліфікованих викладачів, що у значній мірі ускладнювала підвищення якості навчально-методичної роботи в колективах ВНЗ.

Для більш повної характеристики кількісно-якісних показників науково-педагогічної інтелігенції, на думку автора, було б доцільно проаналізувати динаміку соціально-демографічних показників професорсько-викладацьких кадрів (національність, стать, вік, розподіл професорсько-викладацького складу ВНЗ за регіонами УРСР). Є підстави стверджувати, що, по-перше, у

ВНЗ працювали представники різних національностей, найбільшу частку становили українці, росіяни та євреї. Проте, з огляду на численні ідеологічні кампанії серед науково-педагогічної інтелігенції республіки кінця 1940-х рр., у 1955 р. кількість педагогів української та єврейської національностей значно зменшилась, натомість питома вага науковців-росіян, навпаки, збільшилась. По-друге, в післявоєнний період спостерігається збільшення частки жінок у середовищі науково-педагогічної інтелігенції внаслідок величезних втрат чоловічого населення УРСР в роки війни. Тобто відбувається фемінізація науково-педагогічного простору. По-третє, в середовищі професорсько-викладацького загалу мала місце тенденція старіння кадрового потенціалу, що виявлялося у збільшенні питомої ваги викладачів пенсійного та передпенсійного віку. До того ж, відбулося зростання кількості професорсько-викладацьких кадрів з технічних спеціальностей. По-четверте, нестача висококваліфікованих науково-педагогічних кадрів до певної міри посилювалась їх нерівномірним розподілом по ВНЗ республіки. Більша частина професорсько-викладацького складу була зосереджена у Києві, Одесі, Харкові, Дніпропетровську.

Таким чином, можна зробити висновок, що обставини, які склалися напередодні, під час та одразу після закінчення Другої світової війни призвели до значних втрат серед науково-педагогічної інтелігенції України. За воєнні роки у складі професорсько-викладацьких кадрів відбулися серйозні кількісні та якісні деформації. Умови військового лихоліття призвели до значних втрат у складі професорсько-викладацьких кадрів вищої школи. Найвний у країні інтелектуальний потенціал, який за роки війни значно зменшився, важливо було правильно використати.

Аналізуючи динаміку якісних показників професорсько-викладацьких кадрів, потрібно враховувати той факт, що із закінченням війни у ВНЗ повернулись викладачі, які протягом чотирьох років були відірвані від науково-педагогічної діяльності. Між тим наука за воєнні роки зробила великий крок вперед. Рівень кваліфікації значної частини викладачів був невисоким, більшість не мала наукових ступенів і вчених звань. Із аналізу даних випливає, що в перші післявоєнні роки дуже гострою залишалась проблема забезпечення висококваліфікованими викладачами із вченими і науковими званнями, особливо завідувачів кафедр.

Отже, у післявоєнний період питання кількісно-якісного забезпечення вищої школи постало з особливою гостротою, адже обставини воєнного часу докорінно змінили ситуацію в країні. Загалом, у радянській системі ідеологічних настанов, при підготовці кадрів перевага надавалась кількості підготовлених працівників, що не завжди впливало на якість цієї підготовки. У досліджуваній період головна задача викладача ВНЗ полягала не в наданні профілюючих знань студентам, а, перш за все, у

розкритті рушійної ролі комуністичної партії. У післявоєнний період велику увагу з боку владних структур було приділено насамперед кількісному, а не якісному аспекту формування науково-педагогічної інтелігенції. До читання лекцій та проведення практичних занять нерідко залучались люди без достатньої підготовки, кваліфікації та необхідного досвіду роботи

§ 2. Рівень та якість життя професорсько-викладацьких кадрів

Одним із факторів, що визначає місце особистості в суспільній ієрархії, є її матеріально-побутове становище. Поряд з цим, стан життя населення, його соціально-побутове забезпечення, рівень надання послуг та гарантії держави відображають рівень економіки та пріоритети державної політики.

В українській історичній науці відчувається брак наукових праць, які б безпосередньо висвітлювали повсякденні реалії, зокрема рівень і якість життя інтелігенції. Радянські вчені лише епізодично торкалися матеріально-побутових характеристик життя науковців, найчастіше з однією метою – щоб наголосити на турботі партії, уряду і «особисто товариша Сталіна» у цьому питанні. На сьогодні дані про матеріально-побутове забезпечення науково-педагогічної інтелігенції можна знайти лише в неофіційних матеріалах або архівних документах, які довгий час вважались «цілком таємними», та поодиноких споминах. Звернення науковців до матеріально-побутових характеристик вважалося не таким пріоритетним, як вшанування «рушійної сили партії».

Коли пройшла ейфорія від перемоги у Другій світовій війні, люди залишилися сам на сам зі своїми повсякденними проблемами, досить буденними, але від того не менш болісними. Після завершення війни, КП(б)У взяла курс на побудову воєнно-індустріальної держави, створення соціально однорідного й політично монолітного суспільства, відсунувши на задній план вирішення основних проблем забезпечення населення.

На стан матеріально-побутового забезпечення впливає перш за все матеріальна винагорода за працю, яка є важливим показником життєвого рівня людини. Винагорода за працю є еквівалентом важливості та поваги, вона є оцінкою потрібності того чи іншого спеціаліста для країни.

Оплата праці педагогів ВНЗ установлювалась в залежності від стажу педагогічної роботи, посади та кваліфікації, а також від наявності наукового ступеня і вченого звання та від рівня самого навчального закладу. До вересня 1946 р. середня ставка викладача ВНЗ складала від 1000 до 1300 руб. З метою покращення соціально-матеріального становища науково-педагогічної інтелігенції у вересні 1946 р. вийшла постанова «Про підвищення окладів і покращення матеріально-побутових умов

професорсько-викладацького складу»³²¹. При цьому після грошової реформи, яка була впроваджена в 1946 р. в УРСР ціни на продукти першої необхідності також значно зросли. Наприклад, ставка викладача ВНЗ складала 1100 руб., старший викладач отримував 1650 руб., викладач зі стажем педагогічної роботи в ВНЗ більше 10 років – 1350 руб. Дещо вищою була зарплата викладачів ВНЗ тих, які мали наукові ступені і вчені звання. Наприклад, розглядаючи кошторис університетів у 1946 р., встановлено, що завідуючий кафедрою професор, доктор наук отримував заробітну плату 6000 руб., натомість викладач без вченого звання – 4500 руб.³²²

Щоб дослідити рівень і якість життя професорсько-викладацьких кадрів, потрібно, перш за все, звернути увагу на реальну заробітну плату, яка виражається сумою товарів і послуг, які працівник може одержати за певну грошову винагороду при даному рівні цін на товари. Потрібно зазначити, що у досліджуваний період державні ціни на товари ділились на дві категорії: пайкові та комерційні (існували також «спекуляційна» цінова політика, яка існувала на тіньовому рівні поза державним контролем). Цінова політика на продуктові та промислові товари в 1946 р. в УРСР була представлена такими цифрами: житній хліб – 3 руб. 20 коп. (комерційна ціна – 7 руб.), хліб пшеничний (85% помолу) – 4 руб. 50 коп. (13 руб.), крупа гречана (1 сорт) – 11 руб. 50 коп. (26 руб.), м'ясо – 28 руб. (70 руб.), олія соняшникова рафінована – 28 руб. (130 руб.), шкіряні чоботи – 1200 руб., туфлі жіночі – 2600 руб., калоші чоловічі 700 руб., шкарпетки чоловічі бавовняні 45 руб. тощо³²³.

Розглянувши цінову політику, яка діяла на той час у республіці, та порівнявши її з винагородою за працю, яку отримували викладачі, можна зазначити, що пристойно харчуватись та вдягнутись, забезпечувати свої родини не міг жоден представник науково-педагогічної інтелігенції. Звісно, та професура, яка мала вчені ступені, звання, значний стаж роботи могла мати кращий продуктовий кошик та одяг ніж викладачі без наукових регалій. Викладач із мінімальною ставкою у розмірі 1100 руб. не міг навіть купити пару шкіряних чобіт, яка на той час коштувала 1200 руб.³²⁴

У 1949 р. відбулися деякі зміни, а саме – було встановлено нові посадові оклади науковців, до яких влада включала і весь професорсько-викладацький склад ВНЗ. Так, діючим членам і членам-кореспондентам академії наук було встановлено оклад у розмірі 6000 руб., професорам і докторам наук – 4000 руб., доцентам і особам, які мали вчене звання старшого наукового співробітника або кандидата наук – 2000 руб., особам, які не мали вченого звання і наукового ступеня – 1000 руб.³²⁵ При цьому, цінова політика на продуктові та промислові товари у першій половині 50-х рр. ХХ ст. в УРСР була представлена такими цифрами: хліб пшеничний – 1 руб. 60 коп., крупа гречана – 4 руб. 90 коп., свинина – 24 руб. 10 коп.,

ковбаса напівкопченна – 30 руб. 70 коп., сир «Швейцарський» – 31 руб. 70 коп., олія соняшникова рафінована (1 літр) – 20 руб. 20 коп., цукерки (шоколадні) – від 30 до 68 руб., чоловічий вовняний костюм – 241 руб, жіночий вовняний костюм – 354 руб., шкіряне взуття (1 пара) – від 114 до 261 руб. тощо³²⁶. Цінова політика та рівень цін, які діяли у республіці у першій половині 1950-х рр. давали можливість викладачам краще забезпечувати себе продуктовими і промисловими товарами, порівняно із серединою 1940-х рр. Так, навіть при мінімальному окладі представник науково-педагогічної інтелігенції міг собі дозволити більш менш пристойно вдягнутись та заповнити продуктової кошк.

З огляду на стан справ у повоєнний період та порівнюючи винагороду за працю серед різних категорій населення, платня професорсько-викладацьких кадрів ВНЗ була вищою, ніж у робітників. Наприклад, середньомісячна зарплата робітників у народному господарстві в 1950 р. складала 646 руб., в 1955 р. – 711 руб.³²⁷. Потрібно зазначити, що в усьому світі ситуація, коли люди високоінтелектуальної праці мають винагороду за працю у кілька разів більшу, ніж особи фізичної праці, є нормальною і вказує на те, що держава піклується про інтелектуальний потенціал країни.

У досліджуваній період для матеріального й морального заохочування науково-педагогічної інтелігенції поширеним явищем були різного роду звання, премії та нагороди для вчених, провідних професорів, викладачів та для тих, хто відрізнявся особливою політичною лояльністю. Щоб забезпечити стабільний достаток тієї частини науково-педагогічної інтелігенції, яка намагалась виконувати настанови партії, існувала спеціальна система державних замовлень, а, відповідно, й одержання високих гонорарів. Партійні структури щедро винагороджували тих, хто у своїх статтях та виступах критикував або вихваляв вказаних партією осіб. Так, позаштатні лектори, які мали вищу освіту, одержували до 120 руб. за кожен прочитану ними лекцію³²⁸. Поряд з цим, для того, щоб надати статті або виступу більшої достовірності, залучались відомі імена з кола науково-педагогічної інтелігенції. Наприклад, за статтю професора Лебедева на тему «Слава і гордість вітчизняної науки», йому, як автору, було виписано 500 руб.³²⁹ Потрібно зазначити, що для пересічного міського жителя ця сума дорівнювала місячній заробітній платні.

Загалом заробітна плата науково-педагогічної інтелігенції протягом повоєнного десятиріччя зростала, але система розподілу товарів, яка діяла у СРСР, не всім громадянам забезпечувала високе соціально-побутове становище. Наявність грошей у особи не завжди означала можливість придбати продуктивні та промислові товари. Як зазначає Г. Андреевський, нові умови життя вимагали і нових слів, а також застосування хоча і старих слів, але в новому значенні. Товари стали не «продавати», а

«відпускати», придбання їх стало не «купівлею», а «отоварюванням», пояснювалось це дефіцитом і картками. На картки не можна було «купити». Проблема полягала в тому, щоб в магазині був той товар, який вказано в картці. На жаль, таке було не завжди і не всюди³³⁰.

У 1944 р. в УРСР було запроваджено карткову систему, яка не забезпечувала повноцінного харчування професорсько-викладацьким кадрам, але надала змогу отримувати продукти в мінімальній кількості. Продовольча диктатура завжди розглядалася партією як засіб повного контролю над масами. Для міського постачання в післявоєнний період був характерним дефіцит товарів. У містах мали місце величезні черги за хлібом, бракувало цукру та інших продуктів харчування.

Норми постачання за картками були диференційовані за соціально-виробничим принципом. Інтелігенція, до якої і належав весь склад професорсько-викладацьких кадрів належала до невиробничого прошарку населення, тому займала дещо гірше становище у радянській соціально-розподільчій ієрархії.

Існувало кілька видів карток: робітничі картки I і II категорій, спеціальні картки для службовців, а також талони на дітей і утриманців. Альтернативою картковій системі і закритому розподілу були також державні комерційні магазини, в яких можна було купувати товари без карток, але за більш високими цінами, що було, по суті, державною спекуляцією. Товари широкого вжитку – мило, сіль, сірники тощо – були також майже недоступними для пересічного городянина. Централізований розподіл товарів безпосередньо впливав на формування соціальної ієрархії всередині суспільства. Найвищі сходинки займали представники партійної радянської верхівки.

Науково-педагогічна інтелігенція, як правило, отримувала картки II категорії. Норми відпуску продуктів за цими картками різнилися, наприклад, тим, що денна порція хліба за картокою I категорії становила 800 грамів, а II-ї – лише 600. Ціни на карткові продукти були порівняно низькими і фіксованими. Щодо інших продуктів, то викладач вищого навчального закладу, наприклад, міг отримати щомісяця на одну особу: м'яса – 180 гр., жиру й цукру – по 400 гр., круп і макаронних виробів – 1 кг 200 гр. Ці продукти не вирішували проблеми скрутного матеріального становища, але певним чином підтримували прожитковий мінімум. До того ж, продукти видавали лише персонально, водночас багато науковців мали родини. Тільки штатні викладачі стаціонару отримували хлібні і робітничі картки³³¹. Якщо викладач переходив на погодинну оплату праці, він втрачав право на картки.

За даними Наркомату освіти УРСР постачання студентів і професорсько-викладацького складу педагогічних інститутів більшості

областей УРСР перебували у незадовільному стані. Як показав аналіз, торгівельні організації видавали продовольчі товари у зменшених проти встановлених норм розмірах, нерегулярно отоварювали картки сухого пайка³³². Наприклад, при відвідуванні квартир науково-педагогічної інтелігенції працівниками соціального забезпечення та в розмові з ними було виявлено, що педагоги мають надзвичайно незадовільні матеріальні умови, особливо щодо продуктів харчування³³³.

Реальний стан продовольчого забезпечення науково-педагогічної інтелігенції відображений у численній кореспонденції тих років. Наприклад, у процесі перегляду цензурою поштової кореспонденції, яка надходила з м. Харкова, було виявлено 80 листів студентів, в яких описувались матеріально-побутові умови життя викладачів та студентів. Так, одна зі студенток повідомляла: «Ти не можеш собі уявити, як я розчарована у навчанні і в усьому на світі. Адже ці представники високого становища в суспільстві у нас в інституті голодні, як вовки. Взяти хоча б наших викладачів німецької мови. ...Зараз їм доводиться стояти у черзі за 500 грамів хліба, так само, як і студентам»³³⁴. Отже, замість плідної науково-педагогічної роботи освітяни змушені були простоювати в чергах для того, щоб не померти від голоду.

Як засвідчують архівні матеріали, непоодинокими були перебої з постачанням продуктів за картками серед інтелігенції. Так, у доповідній записці про роботу Вінницького державного педагогічного інституту наголошувалось: «Студенти і професорсько-викладацький склад не одержують хліба по 1–2 дні, не дивлячись на те, що інститут своїм транспортом возить борошно на хлібний завод безкоштовно. Професорсько-викладацький склад за січень–лютий 1945 р. зовсім не одержав борошна, крупи і жирів, що дуже позначилось на їх матеріальному становищі»³³⁵.

Додатковим джерелом харчування для науково-педагогічної інтелігенції були базари і комерційні магазини, які торгували продуктами харчування за підвищеними цінами. Нестача продуктів харчування та промислових товарів, дорожнеча та низька якість продукції призвели до різкого росту спекуляції у всій Україні. Наприклад, професор Н. Грачов, який переїхав в Одесу у 1945 р., описував місто так: «...Я ніколи не думав, що місто, яке має 20 вузів і багато різних культурних закладів, так мало схоже на культурний центр. Як було до війни, я не знаю, але зараз над усім тут літає дух торгашеської психології, вона не тільки на базарі, у взаєминах людей, вона відчувається і панує в державних установах. Торгаші, хабарники на кожному кроці. Побутове обслуговування все в руках торгашів. Я не веду мову про приватний бізнес, це природно, а про наші державні і кооперативні організації. Наведу приклад: на свою

зарплату викладач вузу може відремонтувати калоші. Ремонт кожної пари в державній майстерні коштує 300–400 руб. і так все інше»³³⁶.

Зважаючи на те, що у післявоєнні роки в магазинах частими були перебої з продуктами харчування, більшість представників професорсько-викладацького складу намагалися мати індивідуальні городи. Вони були змушені вирощувати картоплю, квасолю, овочі, так як продуктове забезпечення не давало змоги нормально прохарчуватися. Наприклад, професор Харківського сільськогосподарського інституту І. Яхонтов у перші післявоєнні роки, не одержуючи хліба, харчувався лише овочами та квасолею з власного городу³³⁷. Городництво стало підтримкою у напівголодному існуванні для багатьох представників науково-педагогічної інтелігенції. Загалом, продуктове забезпечення науково-педагогічної інтелігенції у повоєнний період було вкрай незадовільним та не відповідало їхнім життєвим потребам.

Поряд з цим, розглядаючи питання забезпечення науково-педагогічної інтелігенції промисловими товарами в 1945–1955 рр., спостерігається тенденція незадовільного забезпечення товарами даної категорії. У довоєнний період до галузі легкої промисловості УРСР входило 501 підприємство, а потужність галузі становила понад 1,3 млрд руб. За час війни 491 підприємство було виведено з ладу³³⁸. З огляду на те, що протягом війни основні зусилля країни було спрямовано на військові потреби, легка промисловість була настільки нерозвинена, що будь-які товари широкого вжитку ставали дефіцитом. Велика кількість речей для задоволення елементарних побутових потреб (посуд, відра, голки, шкарпетки, сірники, ножиці, мило тощо) не вироблялась або виготовлялась у мізерних кількостях.

Якість товарів, що доходили до середнього споживача, залишалася дуже низькою. В умовах відсутності конкуренції, матеріальних стимулів і «всєядності» покупців, брак у виробництві товарів широкого вжитку сягав великих розмірів і був неминучим. Така ситуація зайвий раз підтверджує, що у наміри влади не входило покращення рівня життя громадян, бо саме «якість споживчих товарів засвідчує реальне, а не декларативне ставлення до людини»³³⁹.

В країні протягом всього повоєнного десятиліття існували перебої з одягом та взуттям для населення, промислові товари, як і продукти харчування, видавали по картках. Якщо продукти харчування з перебоями, але видавали населенню, то непоодинокими були випадки, коли промислові товари за картками зовсім не отоварювали. Це, у свою чергу, створювало не тільки важкі, але і недопустимі умови життя та науково-педагогічної діяльності для викладачів³⁴⁰. Більшість викладачів не мали засобів гігієни, належного одягу тощо. Після війни існував

розподіл дефіцитних промтоварів (взуття, галоші, готовий одяг, білизна тощо) за талонами, що видавалися професорсько-викладацьким кадрам профспілковими організаціями ВНЗ. На думку дослідниці Н. Лебіної: «Голодранство» інтелігенції посилювалось завдяки нормам розподілу в матеріальній сфері, які діяли на той час³⁴¹.

Після завершення війни науково-педагогічна інтелігенція особливо гостро потребувала соціального захисту. Серед інших груп населення люди інтелектуальної праці зuboжили найбільше. Одяг науково-педагогічної інтелігенції за період військового часу катастрофічно обносився. За даними Наркомату освіти, щодо матеріальних умов для студентів та професури, було зазначено, що серед них є велика кількість інвалідів війни та осіб, реєвакуюваних зі східних областей СРСР, які відчувають гостру потребу в одязі, взутті та білизні³⁴².

Одяг, крім того, що був дефіцитом, коштував дорого. Гарно вдягтися могли лише окремі групи населення – найвищі партійні керівники й передовики виробництва. Потрібно зазначити, що перед проблемою пристойно вдягнутися постали навіть керівники складу Народного Комісаріату освіти – начальники управлінь та відділів, не кажучи вже про основну масу населення УРСР. Наприклад, в одній з довідок зазначалось: «Тільки в 1943 р. за допомогою РНК УРСР ми видали декому з них піджаки та штани з числа американських подарунків, але оскільки ці речі були вже поношені, то зараз вони зовсім зносились і стали непридатними»³⁴³. Протягом перших післявоєнних років студенти та викладачі в основному були одягнені у солдатські гімнастерки, чоботи та шинелі³⁴⁴.

Для того, щоб покращити зовнішній вигляд професорсько-викладацького складу ВНЗ, у 1945 р. було виділено фонди промислових товарів для викладачів. Як правило, фонди, за якими надавались товари для професорсько-викладацьких колективів, а особливо одяг і взуття, складались з гуманітарної допомоги або, як тоді її називали, – «американських подарунків», що їх надавала Адміністрація допомоги і відновлення Об'єднаних Націй (ЮНРРА). Ця організація була заснована країнами антигітлерівської коаліції для надання економічної та соціальної допомоги країнам, які були окуповані німецькими військами в період Другої світової війни. Станом на 1 червня 1947 р. за програмою ЮНРРА УРСР одержала на суму 16 524,5 тис. доларів США промислових товарів і сировини³⁴⁵. Крім того, ЮНРРА своїм транспортом dopravила в УРСР 3482 т одягу та взуття, зібраних у США товариством «Рашен-Реліф» для допомоги постраждалим від війни³⁴⁶. Здебільшого ці фонди складались з вживаного одягу та взуття. Ці речі дещо покращували забезпечення науково-педагогічної інтелігенції УРСР одягом та взуттям. У зв'язку з припиненням діяльності ЮНРРА з грудня 1946 р. в листопаді цього ж року

припинилась і допомога. Взуття та білизна з фондів подарунків з-за кордону надавались університетським колективам, які були підпорядковані Міністерству вищої освіти СРСР – професорсько-викладацькі кадри республіканських ВНЗ у цьому відношенні були забезпечені найгірше.

Скасування карткової системи призвело до ще більшого загострення ситуації на ринку промислових товарів. Особливо великі черги з'явилися біля універмагів. Так, як зазначалось 15 квітня 1950 р. в газеті «Радянська Україна» у Києві по вул. Леніна, 2 щодня до відкриття центрального універмагу збиралася черга понад 200 осіб³⁴⁷. У 1947 р. вийшла постанова Ради міністрів СРСР №3867 «Про норми продажу продовольчих та промислових товарів». Відповідно до неї встановлювались такі граничні норми відпуску промислових товарів в одні руки: бавовняні тканини – 6 м; нитки – 1 коток; панчохи-шкарпетки – 2 пари; взуття шкіряне, текстильне, гумове – по 1 парі кожного; мило господарське – 1 кусок; мило туалетне – 1 кусок; сірники – 2 коробки; керосин – 2 л³⁴⁸.

Одяг переважної більшості науково-педагогічної інтелігенції у досліджуваній період не відрізнявся особливим стилем і вишуканістю. Післявоєнна повсякденність запам'яталася сучасникам в сіро-зеленому кольорі шинелей і гімнастерок. Непоодинокими були випадки, коли необхідне вбрання перешивали зі старих залежаних речей, постільних простирадл, чоловічих піджаків і брюк, власники яких не повернулися з війни.

З наведених даних видно, що соціальна політика в УРСР у другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. ХХ ст. була неоднозначною. Винагорода за науково-педагогічну працю професорсько-викладацьких кадрів УРСР протягом 1945–1955 рр. зростала, однак це не давало реальних можливостей для забезпечення всього необхідного. Карткова система, яка діяла в УРСР з 1944 р. до 1947 р., не забезпечувала повноцінного харчування професорсько-викладацьким кадрам, але надала змогу отримувати хоча б якісь продукти. Дефіцит якісних товарів народного споживання й недоліки в організації торгівлі і сфери послуг, громадського харчування відбивалися на добробуті, комфорті, і, зрештою, на настроях професорсько-викладацьких кадрів, їхній педагогічній і науковій активності.

Протягом 1945–1955 рр. виробництво товарів щоденного вжитку в УРСР було організовано в мізерних обсягах. У республіці, як і в цілому в СРСР, панував залишковий принцип виділення ресурсів для розвитку матеріально-побутової сфери. Забезпечення науково-педагогічної інтелігенції продовольчими та промисловими товарами в післявоєнний період було вкрай незадовільним.

Науково-педагогічна інтелігенція повинна була відпрацювати відведені години у ВНЗ, обов'язково брати участь у політико-агітаційних зборах, вистояти величезні черги у магазинах, не відволікаючись, щоб не пропустити

когось без черги. Черги в післявоєнний період стали ознакою епохи. Через скрутне матеріальне становище та гострий дефіцит, що прогресував у країні, придбати більшість необхідних товарів було проблематично, що викликало невдоволення в професорсько-викладацькому середовищі.

Не можна всебічно висвітлити рівень і якість життя тогочасної науково-педагогічної інтелігенції, не розглянувши житлового питання, що включає в себе наявність житлової площі, умови, якість, квадратуру, зовнішнє і внутрішнє оформлення.

У перші повоєнні роки для більшості інтелігентських родин гострою залишалася житлова проблема. Після війни в умовах інтенсивної міграції, приросту міського населення, який значно перевищував динаміку зростання кількості житлової площі, проблема забезпечення житлом набула особливого гостроти. На всій території України відбувались бойові дії, було зруйновано сотні населених пунктів, знищено 40 млн м² житла – 50% попереднього житлового фонду, майже 10 млн осіб залишилися без даху над головою³⁴⁹. Загальний стан був надзвичайно злидненим: розруха, голод, чимало людей жили в бараках, землянках, пристосованих під житло виробничих спорудах, нерідко без найнеобхідніших для існування речей. Після війни лише незначна кількість приміщень житлового, громадського та комунального призначення була придатна до користування. Тому головна увага зосереджувалась на ремонті наявного житлового фонду та відбудові зруйнованих будинків. У міру розвитку будівельної індустрії велось спорудження й нового житла.

У роки війни більша частина професорсько-викладацького складу ВНЗ УРСР перебувала на фронтах або була евакуйована у тил країни. За лінією фронту залишилися домівки та майно. Після закінчення бойових дій професорсько-викладацькі кадри поспішали повернутись у свої будинки. Як і весь український народ, науково-педагогічна інтелігенція, повертаючись у власні будівлі, спостерігали лише руїни. Майно, яке залишалось до війни, було або пограбоване німецькими військовими та населенням, яке залишилось в окупації, або знищене під час бомбардувань.

По війні було встановлено основні норми житлової площі для населення УРСР, які дещо відрізнялись залежно від міри руйнувань. Для кожної людини у перші післявоєнні роки допускалось мати не більше 6 м² житлової площі, але в середньому ця цифра становила 4 м²³⁵⁰.

Індивідуальна квартира для професорсько-викладацьких кадрів на рубежі 40–50-х рр. ХХ ст. у Києві була явищем рідкісним, водночас ставши нормою для партійно-радянської еліти. Письменник А. Дімаров відзначав: «На професорській колонії, тепер професурою і не пахло. Всі особняки захопили відставники від майорів аж до генералів, які щільно обсіли міста України. Їх охоче приймало начальство, надаючи поза чергою квартири, будинки, щедро

нарізаючи землі під забудову – команда на це, либонь, надійшла з самої Москви, без команди з Москви ніхто в той час не смів і дихнути»³⁵¹.

У 1946 р. вийшов наказ «Про збереження за науковими працівниками на 1947 р. права користування додатковою житловою площею». До списків наукових працівників, які мають право на додаткову житлову площу, включались дійсні члени і члени-кореспонденти Академії наук СРСР, сільськогосподарських наук імені В. Леніна і академії архітектури СРСР, особи, які мали науковий ступінь доктора або кандидата, наукові співробітники ВНЗ і науково-дослідних установ, які мають звання професора, доцента чи старшого наукового співробітника³⁵². Науково-педагогічній інтелігенції надавалося право на додаткову житлову площу не менш як 20 м². Насправді більшість законопроектів у післявоєнний період залишались на папері, що ілюструє велика кількість листів, заяв, прохань про вирішення житлової проблеми у колах науково-педагогічної інтелігенції.

Не маючи власного житла, а також змоги його отримати, досить часто викладачам ВНЗ доводилось роками жити в місцях, які не були пристосовані для нормальної життєдіяльності педагогів та їхніх родин.

По закінченню війни тривала практика так званого ущільнення житла, суть якої полягала в тому, що до власників окремих впорядкованих квартир підселяли інших мешканців, тобто створювали комунальні квартири. Російська дослідниця соціальної історії Н. Лебіна зазначає, що комуналка – це, перш за все, дивне товариство, незрозуміло за яким принципом змушених разом проживати людей. Сусіди тут не пов'язані ані загальною сферою трудової діяльності, як в гуртожитку, ані хворобою, як у лікарні, ані віком, як у дитячому будинку, ані навіть злочиним, як у в'язниці. Скупченість у комуналках породжує стреси та підвищену агресивність³⁵³. Після війни більшість населення УРСР проживало в комунальних квартирах, де на сім'ю, як правило, надавалась одна кімната, а кухня, ванна, туалет були спільними. «Іноді кімнати не мали перегородок, і окремі сім'ї відмежовувались лише простирадлами, які звисали зі стелі», – відзначає Дж. Госкіні³⁵⁴. У комунальних квартирах формувалось та підтримувалось почуття колективізму, яким так пишалася радянська держава.

Значна частина викладачів ВНЗ проживала саме у комунальних квартирах. Внаслідок «ущільнень» побутові умови життя науково-педагогічної інтелігенції погіршувались. Не було змоги вести наукову роботу в домашніх умовах, цей факт негативно впливав на науково-педагогічну активність.

У другу післявоєнну п'ятирічку в країні було відновлено певний статус рівноваги в житловому фонді. Так, одним квартири було повернуто, у інших, навпаки, відібрано, звинувативши у незаконному захопленні. Більшість населення, втомившись і втративши надію на повернення

довоєнної житлової площі, погоджувалось на будь-яке житло, що його надавали квартирні організації замість довоєнного. Потрібно зазначити, що здебільшого такий обмін не був рівнозначним. Житлова проблема в УРСР залишалася досить гострою і в 50-х рр. ХХ ст., коли почалося масове житлове будівництво.

Надії науково-педагогічної інтелігенції країни на те, що по завершенні найтяжчих 40-х рр. житлове питання буде вирішене, не виправдались. У повній мірі не було вирішено житлову проблему серед професорсько-викладацьких кадрів ВНЗ і в 50-ті рр. У республіці темпи зростання житлового фонду відставали від зростання міського населення, а середня житлова площа на одну особу в 1955 р. становила лише 6 м² – такий показник був в 1,5 рази нижчим від встановленої санітарної норми³⁵⁵.

Хатня обстановка тих представників науково-педагогічної інтелігенції, кому пощастило отримати житло, була досить скромною. Післявоєнне життя науково-педагогічної інтелігенції країни мало багато побутових проблем, не вистачало домашнього начиння (каструль, чайників, ложок, виделок тощо). Меблями, як правило, слугували дошки, ящики, різні будівельні матеріали – на них спали, їли, працювали. Так, М. Нечиталюк, відвідавши квартиру відомого вченого і викладача української літератури КДУ ім. Т. Г. Шевченка М. С. Шаховського, згадував: «Він посадовив мене на якийсь ящик, бо меблів не було жодних, крім ліжка»³⁵⁶. Відсутність нормальних житлових умов доповнювалась майже повним браком елементарного хатнього начиння.

Науково-педагогічній інтелігенції довелось розпочинати мирне життя у складних умовах повоєнної розрухи. Міста були позбавлені нормального водопостачання і електроенергії, більшість з них не мали каналізаційної системи. Одна з невирішених соціально-побутових проблем полягала в тому, що основний склад учених не був належним чином забезпечений житлом. У цей час викладачам та їхнім сім'ям доводилось шукати притулку у родичів, жити на горищах тощо. Через дефіцит житла одна частина викладачів змушена була оселятися на своїх робочих місцях в аудиторіях, лабораторіях та інших приміщеннях ВНЗ.

Науково-педагогічна інтелігенція Української РСР другої половини 40-х – першої половини 50-х рр. змушена була жити в умовах, що не задовольняли нормальної життєдіяльності, не надавали засобів для ведення наукової роботи в домашніх умовах та відпочинку після важкого робочого дня.

Хоча протягом 1945–1955 рр. рівень і якість життя науково-педагогічної інтелігенції поліпшувались, водночас, цей процес відбувався занадто повільно. Споживчий ринок насичувався вкрай незадовільно. Більшість представників науково-педагогічної інтелігенції були змушені витратити велику кількість часу задля того, щоб «дістати» необхідне, що

позначалось на їх фізичному та моральному здоров'ї. Найкраще міг влаштувати своє життя, кар'єру і побут той, хто був здатний завести потрібні знайомства, «домовитися» з важливими особами, а іноді й збрехати, звести наклеп або зрадити.

Загалом, матеріально-побутове становище науково-педагогічної інтелігенції в Українській РСР в післявоєнне десятиліття було складним. Причинами низької якості життя інтелігенції УРСР були наслідки війни, пріоритетний розвиток важкої промисловості та військових програм, нехтування соціальною сферою з боку держави.

Незадовільне матеріальне становище та брак більшості життєво необхідних товарів знижували рівень і якість життя педагогів. Влада, намагаючись зрівняти всі соціальні групи населення на побутовому рівні, внесла загострення боротьби за існування, за право їсти та володіти найнеобхіднішим. В Україні було створено систему централізованого розподілу, що зробило можливим маніпулювати людьми. Водночас, не можна стверджувати, що владні структури не намагалися розв'язати матеріально-побутові труднощі та не звертали уваги на становище викладачів, але цей процес проходив надто повільно, що впливало на самопочуття і настрої останніх. Цінність особи, комфорт і зручність її існування не розглядалися владою як першочергові завдання. Між декларованими соціалістичними гаслами, які виголошувались з трибун і друкувались на шпальтах газет, та умовами життя науково-педагогічної інтелігенції пролягала нездоланна прірва. Висловлювати невдоволення було небезпечно, адже критика влади розцінювалась як «ворожі прояви», відтак більшість представників науково-педагогічної інтелігенції мовчки переживали весь тягар матеріальної скрути.

§ 3. Морально-психологічний стан викладачів

Морально-психологічний стан людини не є відірваною частиною від реальних проявів життя, не може розглядатися ізольовано від соціально-економічних умов, у яких проходить діяльність особи. Друга світова війна стала визначною подією в житті всього українського народу. Події війни змінили життя багатьох, примусили переглянути систему попередніх цінностей, відмовитись від ілюзій минулого і навчитися жити за новими законами. Війна не тільки призвела до величезних людських і матеріальних втрат, вона вплинула на свідомість, морально-психологічний стан мільйонів людей. Після війни українське суспільство, як і все радянське, стало іншим. За оцінкою Є. Зубкової, це було суспільство, що вийшло із війни, а разом з ним прийшли нові механізми суспільної поведінки, зміна почуттів і настроїв людей³⁵⁷. Зрозуміло, що без усвідомлення феномену війни, який

увійшов у моральні орієнтири поколінь, не зрозуміти всієї післявоєнної історії та механізмів формування суспільної думки.

З фронту повернулись люди, які пройшли пекло кривавих боїв, пережили біль втрати рідних, щоденні картини смерті. Не менших випробувань зазнали й ті, хто перебував на окупованій території, а також у тилу. Беззаперечно, що на свідомості цих людей позначились зовнішні ознаки, де саме вони перебували під час війни. Слід визнати, що нещадна окупаційна політика мала позитивні моменти для комуністичної влади. І. Верба, пишучи про діяльність викладачки Київського університету в окупованому місті Н. Полонської-Василенко, зазначає: «Кінець війни і вражаючі успіхи радянської армії викликали в середовищі викладачів прокомуністичні симпатії, почався процес політичного хитання. На цьому тлі посилювався тиск німецько-гітлерівських каральних органів...»³⁵⁸.

Разом з тим війна сприяла переосмисленню попередніх комуністичних поглядів у суспільстві, особливо серед тієї частини, яка мала змогу побачити життя в країнах Європи. Усі вони зазнали чужих для системи ідеологічних впливів. «Контраст між рівнем життя в Європі і у нас, контраст, з яким зіткнулись мільйони людей, що воювали, був моральним і психологічним ударом», – згадував відомий радянський письменник К. Симонов³⁵⁹. Влада з підозрою ставилась до кожного, хто на деякий час вийшов з-під контролю радянської ідеологічної машини. Уже в останні дні війни сталінський режим за будь-яку ціну намагався відновити тотальний контроль над свідомістю, встановити певний бар'єр між радянською дійсністю й рештою світу. Екстремальність військового буття пробудила в людині можливість варіативно мислити, критично оцінювати ситуацію, порівнювати і вибирати рішення – саме в цій можливості крилась потенційна загроза для режиму, який розраховував, по суті, на суб'єкта, який мислить в обмежених рамках дозволеного³⁶⁰.

Без сумніву, що війна внесла свої корективи у морально-психологічний стан професорсько-викладацьких кадрів ВНЗ: з'явилося прагнення самостійно осмислити пережите за роки війни і все, що відбулось у суспільстві у передвоєнні роки, запанувала надія на краще життя. Як зазначив Д. Волкогонов: «Сталін відчував, що після закінчення війни у народі, і особливо серед інтелігенції, з'явилося ледь помітне, але реальне очікування змін... Війна якось розкріпачила людей...»³⁶¹.

З закінчення війни влада поступово відновлює контроль над суспільством. Пропагандою, численними ідеологічними кампаніями, репресіями вона намагається поширити моральні цінності, соціальні установки, мотивацію населення відповідно до офіційної ідеології. Стратегічний курс партійно-державного управління економікою, культурою, ідейно-політичним, духовним життям в УРСР, як і в інших

республіках СРСР, у перші повоєнні роки полягав у зміцненні сталінського тоталітарного режиму з допомогою однопартійності, нетерпимості до інакомислення і плюралізму думок, постійного ідеологічного тиску на всі сфери культурного життя, особливо на творчу інтелігенцію, застосування насилля і репресій проти прогресивних сил, – зауважує В. Юрчук³⁶².

Науково-педагогічна інтелігенція повинна була стати тим ланцюгом, який би зв'язував та поширював у середовищі молодого покоління – студентства – стереотипи комуністичного нігілізму. Влада завжди вважала інтелігенцію дзеркалом суспільної думки і з допомогою інтелектуалів формувала цю думку на свою користь.

Період другої половини 40-х – першої половини 50-х рр. займає особливе місце в радянській історії, тому що в психології суспільства відбулись значні зміни, пов'язані з формуванням особливих настроїв. Більшість з них пов'язані з надією на пом'якшення політичного режиму, яка проте виявилась ілюзією. Як і все суспільство, представники науково-педагогічної інтелігенції очікували, що після завершення війни відбудеться пом'якшення режиму. Доктор історичних наук І. Рибалка, який працював у ХДУ ім. О.М. Горького, згадуючи про ті роки, зазначає: «Всі сходилися на тому, що по війні будемо жити заможніше, вільніше, краще»³⁶³. Війна посилила відчуття національної єдності, патріотизму, оптимізму щодо майбутнього. Можна з впевненістю стверджувати, що війна дещо лібералізувала морально-психологічні настанови науково-педагогічної інтелігенції. Це, зрозуміло, йшло в розріз з генеральною лінією партії.

Оптимізм і надія на краще життя створювали особливу післяпереможну атмосферу в суспільстві. Як згадував аспірант академіка М. Возняка стосовно післявоєнних подій: «Спочатку це була велика віра і надія на правильну національну політику влади і уряду. З 1946 року наступив період поступового розчарування й боротьби за виживання... навіть у формі обов'язкових для тих часів подяк на честь “вождя пролетаріату”»³⁶⁴.

На тлі ейфорії від перемоги владні структури одразу розпочали «виховання» та «перевиховання» науково-педагогічної інтелігенції. Й. Сталін прагнув здійснити нову тотальну психологічну мобілізацію. Необхідно було витравити «буржуазний душок», привнесений у суспільство під час контактів радянських людей з іноземцями у звільненій Європі³⁶⁵. Головна мета вбачалася в тому, щоб відновити такий моральний стан суспільства, а особливо серед інтелігентських кіл, який не буде загрозою для системи.

Суспільство, яке пройшло через усі жахи Другої світової війни, вже не було таким заляканим, як раніше. Тому Й. Сталін розгорнув нову хвилю терору. Не відмовляючись від довоєнних методів фізичного знищення, режим зробив акцент на більш витонченому терорі – морально-

психологічному. Гучні кампанії, звинувачення, звільнення з роботи виступали уособленням психологічного терору, так як, по-перше, супроводжувались морально-психологічними методами розправ з безпосередніми об'єктами терору, а, по-друге, виступали засобом залякування решти населення.

Морально-психологічні настанови науково-педагогічної інтелігенції залежали від особливої післявоєнної повсякденності. Як відзначає Ю. Бадзьо, культурний рівень і морально-психологічний стан людності визначається істотною мірою культурною атмосферою і духовним кліматом країни³⁶⁶. Дослідниця повсякденності Н. Лебіна наголошує, що страх був найкращим засобом для процвітання культури Й. Сталіна, який став нормою для радянської ментальності³⁶⁷. «Постійний страх та примара репресивних акцій стали невід'ємною частиною тогочасного життя й плідної науково-академічної діяльності», – характеризує життя та діяльність викладачки Київського університету Н. Полонської-Василенко І. Верба³⁶⁸.

Будь-який вияв опору, непокори, непослуху жорстоко викорінювався. У державі знешкоджували всіх тих, хто потенційно не вписувався в створену систему, мав не ті погляди чи навіть смаки і звички. Деспотична і бюрократична держава шляхом залякування панувала не тільки над тілом, а й над душею народу³⁶⁹.

Психологічний стан жаху та відчаю в масі населення зумовлювався, насамперед, безпосереднім враженням від масових репресій. Радянська пропагандистська машина маніпулювала суспільною свідомістю, в одних випадках створюючи інформаційний вакуум, а в інших – вдаючись до організації показових судових процесів, перетворюючи їх на своєрідні політичні вистави, спрямовані на нагнітання психологічної істерії. В. Даниленко зазначає: «У повоєнний період радянські люди продовжували жити в умовах страху, адміністративно-силового тиску з боку влади, переслідувань і гонінь за будь-який непослух чи невиконання владних розпоряджень і рішень»³⁷⁰.

Викладачка Харківського сільськогосподарського інституту Пашкова наголошувала: «Набридли до смерті всі ці процеси, арешти й шпигуни, і це в тій країні, де на всіх зборах, в усіх газетах говорять про щасливе, радісне життя»³⁷¹. Непоодинокими були випадки, коли постійне навіювання страху серед педагогів призводило як до психологічних, так і до фізичних хвороб. Наприклад, в одному з анонімних листів, який було вилучено органами державної безпеки УРСР, викладач одного з ВНЗ зазначав: «Дирекція наша вся захворіла від страху. У одного кров з горла пішла і він позбувся голосу, у іншого з'явилась саркома під рукою і він пішов на операцію, інший запив з горя»³⁷².

Навіть після смерті Й. Сталіна страх залишався невід’ємною складовою морально-психологічного стану науково-педагогічної інтелігенції. Відомий історик І.Рибалка згадував: «Залишався страх, який просяк все ество кожного навіть перед мертвим Сталіним, за одним словом або помахом руки якого в один момент піднімалися зі своїх рідних місць і під проводом НКВС-КГБ переміщалися в невідомі місця, зникали тисячі, сотні тисяч його співвітчизників, цілі народи... Канули у вічність мільйони селян, інтелігентів, партійців, військових...»³⁷³. Страх ще довгі роки сковував свідомість та не давав розкритися творчим здібностям людини.

Потрапити «в неласку» означало втратити все – можливість працювати, а в гіршому випадку провести значний відрізок життя в таборах чи зовсім розпрощатись з життям. Каральні органи постійно афішували «виховні процеси над професурою» на зібраннях та в засобах масової інформації. Радянська влада показовими акціями над професурою наводила страх на інших представників науково-педагогічної інтелігенції, головною метою яких було відновити такий моральний-психологічний стан, який би не загрожував системі.

Історично склалося, що інтелігенція не була однорідною, монолітною масою за своїми світоглядними установками, стереотипами і стратегіями поведінки, за характером стосунків з комуністичною владою, з огляду на ціннісні, соціокультурні й морально-психологічні настанови. Частина науково-педагогічної інтелігенції у післявоєнний період обрала пристосуванство, споглядання, інша – підлабузництво, третя – неприязнь до комуністичної влади, четверта – навпаки щиро вірила в особливу позитивну роль партії в житті народу. Перемога у війні стала для багатьох ще одним переконливим доказом могутності політичного ладу, який сформувався в країні після 1917 р. Значна частина населення вірили в лозунги, справедливість того, що відбувалося в країні, в те, що комуністичний режим дійсно створює умови для нового, прекрасного життя, яке повинно здійснитись за найближчим історичним поворотом. На думку А. Оболонського, переважна кількість населення вірили в справедливість того, що відбувалось, в те, що режим дійсно створює умови для нового, прекрасного життя, яке вже зовсім близько, за найближчим історичним поворотом³⁷⁴. «Частина інтелектуалів свідомо й надзвичайно активно служила тоталітарній державі, яка купувала їх мозок, талант, здібності, забезпечуючи натомість вищий рівень життя...», – зазначає Г. Касьянов³⁷⁵.

Натомість та частина науково-педагогічної інтелігенції, світоглядні погляди яких йшли врозріз із настановами партії, щоб вижити у протистоянні з радянською владою та займатися науково-педагогічною роботою, обрала пристосуванство. Навчені «тримати язика за зубами» більшість представників науково-педагогічних кіл не наважувалися вголос

висловлювати свої думки. У своєму листі Г. Маленков, звертаючись до М. Хрущова зазначав: «...місцеві вчені не хочуть займатися викриттям злочинної ролі Мазепи, чи стародавніх зв'язків Львова з Москвою, з усією Руссю, а якщо і роблять, то несміливо, оглядаючись, під примусом, зовсім не з тим ентузіазмом...»³⁷⁶. Для того, щоб мати можливість вести педагогічну і наукову діяльність, більша частина викладачів була змушена вести подвійне інтелектуальне і духовне життя. Одне – у всіх на виду, коли людина повторювала комуністичні постулати, інше – людина розкривала своє справжнє єство, обмежуючись колом найбільш довірених осіб. Більшість людей взагалі нікому не довіряли свої потаємні думки, залишаючись сам на сам з собою, побоюючись «стукачів». Викладач Дніпропетровського університету Н. Воробйов зазначав: «На жаль, більшість людей наділи на себе зараз маску удавання в науці. І діють, і говорять те, що не думають, хоча і знають свою долю за попередні гріхи»³⁷⁷.

Як зазначають Л. Гордон і Е. Клопов, уже в наступних поколіннях елементи подвійного мислення нерідко призводять до проявів відкритої аморальності і бездуховності³⁷⁸. Потрібно зазначити, що питання пристосуванства є найбільш складним при вивченні морально-психологічного стану викладачів, що зумовлене з обмеженістю джерельної бази, адже ці особи не залишали жодних компрометуючих фактів і думок. Останнім часом почали з'являтися окремі спогади учасників тих подій, які проливають світло в цьому питанні. Так, учень завідуючого кафедрою української літератури Львівського університету ім. І. Франка академіка М. Возняка, згадуючи про нього, зазначав: «Він ковтав ці “гіркі пігулки” хоч із відразою, але мовчки, терпляче... бо конче хотів бачити свою книжку надрукованою. Це був прихований компроміс вченого з партійною політикою. “Я зробив книжку, а ви робіть з нею, що хочете” – приблизно так пояснював він свою позицію та ще й підкреслював щиро-щиро, що писати інакше не може, бо і не вміє»³⁷⁹.

Незважаючи, на те що наслідки протистояння з тогочасною командно-адміністративною системою були сумні, деякі представники викладацького загалу офіційно афішували неприязнь до комуністичних настанов. Так, професор І. Фисанович відзначав, що «партія – це політична соска, якої ми не потребуємо...»³⁸⁰. Як правило, з тими, хто не був згоден служити партії, досить швидко, навіть без будь-яких аргументів та пояснень, розправлялись, знищували морально. Показовим є лист викладача КДПІ ім. О.М. Горького А. Карпенка, який відмовився бути штатним пропагандистом: «Коли я звернувся в міському КП(б)У до тов. Пашка, щоб мені надали в будь-якому вузі ще півставки, останній відповів, що вільних місць немає. Тоді тов. Пашко заявив, що він надасть мені направлення тільки при умові, що я стану штатним пропагандистом».

Відмовившись від цієї пропозиції, А. Карпенко наголошував: «...мій теперішній моральний і матеріальний стан ставить мене у відчай. Майже два місяці без роботи і без грошей, не по своїй вині... безперспективність і безнадійність мого теперішнього стану, а значить і майбутнього...»³⁸¹. У 1945–1955 рр. лише незначна частина професорсько-викладацьких кадрів висловлювала своє незадоволення політикою уряду і партії, більша частина педагогів вважала за потрібне мовчати.

Одним із найбільш принципових завдань радянської системи було повне подолання індивідуалізму серед населення. Одним із заходів було обрано метод «колективізації» науково-педагогічної діяльності викладацьких кадрів. Цей метод полягав у принципі колективної відповідальності за результати роботи, який, до речі, полегшував партії нагляд та маніпулювання соціальною поведінкою. Викриття неблагонадійних здійснювала сама ж інтелігенція: «колективи» на численних партійних засіданнях чутливо реагували на будь-які аномалії у поведінці своїх членів. Опинитися ж поза межами «стадного мислення» автоматично означало перетворення особи на ізгоя. У колективну свідомість радянського суспільства партійні структури вмонтовували антиіндивідуальність.

Утопія рівності, що панувала в соціумі, призвела до терору проти тих, хто не вписувався в систему. До того ж чим талановитішим був представник науково-педагогічної інтелігенції, тим частіше він відчував елементи лицемірства щодо своєї діяльності. У сталінський період людина не повинна була виділятися з «сірої маси» народу. Як зазначає Є. Зубкова: «Було елементарно вульгаризовано один з традиційних духовних принципів самоідентифікації інтелігенції»³⁸². Індивідуалізм асоціювався з егоїзмом. Моральний стандарт тих часів – служити інтересам партії, а колективний інтерес має пріоритет над особистим.

Протягом досліджуваного періоду в середовищі науково-педагогічної інтелігенції спостерігалися елементи інтелектуального послаблення, сірості, стандартизації та неоригінальності. Запровадження зрівнялівки, партійне ставлення до науково-педагогічної інтелігенції згубно позначилося на їхньому становищі в суспільстві, на морально-психологічному стані, коли професорсько-викладацький склад вищої школи цінували не за професіоналізм, компетентність чи освіченість, а за особисту відданість та підлабузництво. На шпальтах газет постійно нагадувалось: «Вся система навчання повинна бути перейнята духом більшовицької партії. Викладання усіх дисциплін повинно проводитись на основі марксистсько-ленінської методології, бути побільшовицькому войовничим, непримиренним до антинаукових буржуазних концепцій. Це величезною мірою залежить від ідейного загартування професорів і викладачів. Невпинно провадити роботу з ідейно-політичного виховання

викладацького складу, боротися з елементами аполітичності, діляцтва і кастової замкнутості в його середовищі...» зазначалось 9 січня 1948 р. в газеті «За радянські кадри»³⁸³.

Політична цензура, кадрова політика, ідеологічні чистки, репресивні заходи стали причиною загострення конфлікту між особистістю та суспільством, поставили нездоланий бар'єр перед вільною інтелектуальною працею професорсько-викладацьких кадрів УРСР. Робилося все задля відсутності стимулів для розвитку індивідуальності, реалізації творчих можливостей, задоволення духовних потреб. Інтелектуали, інтелігенція взагалі мали орієнтуватися не на загальнолюдські цінності й норми демократичної політичної культури, а на нетерпимість до інакодумства, ідейного й теоретичного плюралізму³⁸⁴.

Обмеження інтелектуальної свободи, перетворення особистості на «коліщатко» і «гвинтик» єдиної системи стало важливим чинником формування радянської науково-педагогічної інтелігенції. У зазначений період, коли була заборонена вільна інтелектуальна праця, зникає методика критичного мислення, судження та об'єктивності. Професорсько-викладацька спільнота була позбавлена легітимної можливості свободи вибору, ідей, цінностей та переконань. Їх змушували позбуватися найважливіших атрибутів моралі: совісті, критичної рефлексії, можливості існування «різних правд» з широкого кола наукових питань.

Для духовного життя науково-педагогічної інтелігенції була характерна обмеженість мислення. Практика закордонних конференцій, теоретичних читань, наукових зустрічей була повністю заборонена. Ніякої достовірної інформації про життя іншої частини світу фактично не було. Вироблялась одномірність суспільної свідомості й світогляду, які вмонтовувались у систему цінностей тоталітарної держави. Як згадує Ю. Поляков: «Все це призвело до зниження морального рівня, погіршення клімату в наукових колективах. Нормальні дискусії стали майже неможливі. Писати стало все важче і небезпечніше»³⁸⁵. Внаслідок чого почали проявлятися елементи байдужості та апатії, надмірна авторитарність душила ініціативу.

У свідомості науково-педагогічної інтелігенції розвивались такі риси, як однодумність або заперечення будь-якої свободи думок. Потрібно наголосити, що смаки, погляди правлячої партії, більш того, однієї людини – Сталіна, – стали обов'язковими для всіх. Будь-які прояви інакодумства в середовищі науково-педагогічної інтелігенції були неприпустимими. Як згадував І. Рибалка: «Надто пильно стежило партійне керівництво за політичними настроями в трудових колективах, особливо серед інтелігенції, в навчальних закладах, творчих організаціях і установах культури. Найменші висловлювання, які хоч трохи розходилися з партійними догмами, оцінювалися надто гостро»³⁸⁶.

Побоюючись розправ, представники професорсько-викладацьких колективів уникали будь-яких натяків на самостійне мислення і його можливі джерела. На думку А. Оболонського, головна трагедія інтелектуалів полягала в тому, що були повністю перекресленні фундаментальні основи інтелігентського існування – можливість вільного обміну думками і відносна матеріальна незалежність³⁸⁷. Науковці стали мовчазними і недовірливими. Звісно, це не могло не формувати в їхній свідомості комплексу власної неповноцінності, відчуття безпорадності, безперспективності. Приниження на очах колег тих представників науково-педагогічної інтелігенції, які ще не повністю засвоїли партійні догми, стало повсякденним явищем. Наприклад, один із викладачів Дніпропетровського університету зазначав: «Відомого професора Дніпропетровського університету А. Рейнгарда змусили припинюватися /як останнього хлопчика/. Сімдесятилітній старий каявся, що не засвоїв основ марксизму-ленінізму»³⁸⁸.

У сталінські роки будь-якій особі у суспільстві доводилось довгі десятиліття жити під пресом підозри, недовіри, особистої та громадсько-суспільної обмеженості. Звертає на себе увагу той факт, що вимога повного підкорення владним структурам привнесла значні деформації у моральні-етичні настанови людей. «Доноси, наклепи, політичні ображення...увішли в суспільне життя, стали частиною побуту», – відзначають Л. Гордон і Е. Клопов³⁸⁹.

На думку А. Оболонського, вже з початку 1930-х рр. з'явилися і почали інтенсивно розвиватись симптоми занепаду і навіть виродження моральних цінностей інтелігенції, відбувся її психологічний злам³⁹⁰. Постійна присутність страху в колі професорсько-викладацьких колективів і повне підпорядкування безмежній владі спотворили морально-психологічну атмосферу у ВНЗ і сприяли зростанню підлості й аморальності. Доказом цього є численні архівні документи та сторінки центральних і місцевих газет, сповнені статтями, в яких паплюжили видатних діячів науково-педагогічної інтелігенції. Варто зауважити, що в усіх ВНЗ України була створена і на повну потужність функціонувала локальна «підсистема страху», що базувалась в першу чергу на постійних «проробках» і «чистках», численних партійних зборах та засіданнях кафедр. Професори, які читали загальні лекції і виходили таким чином на великі студентські аудиторії, особливо піддавались небезпеці, а про найменший їхній критичний вислів одразу ж повідомляли сумлінні «стукачі»³⁹¹. Загальновідомо, що постійне побоювання покарання, на жаль, розвиває не тільки дисциплінованість, а й брехливість.

Страх викликав серед певної категорії науково-педагогічної інтелігенції прагнення наслідувати культ особи Сталіна в рамках можливостей,

відведених їм тією чи іншою посадою. Цій же «підсистемі» слугував і режим тоталітарного підсилювання – «сексотства», культивованій керівництвом ВНЗ і його слухняними (добровільно чи з примусу) маріонетками – викладачами, які, як правило, не відзначались особливими успіхами в науці й освіті, але досить старанно відшукували «неблагонадійних». «Сексотство» було одним із найганебніших явищ, породжених сталінською тоталітарною системою. Особлива роль в системі «сексотства» відводилась вузівським агітаторам і пропагандистам, які були «очима» та «вухами», і доповідати про стан справ у ВНЗ. Суттєвою причиною «сексотства» був також фізіологічний страх людей, бажання врятуватися в такий спосіб від репресій. Зокрема, потрібно зазначити, що серед донощиків одні були впевнені, що роблять благородну справу, інші ж взагалі забували про совість і просто намагались використати донос у корисливих цілях.

Архівні матеріали подають повну картину масштабів сексотства, доноси стали невід'ємною частиною життя викладацьких колективів ВНЗ, за викриття «негативних явищ» у роботі колег людина піднімалася на щабель вище в очах представників партійних організацій. Мали місце випадки, коли доноси писались навіть найближчим оточенням: колегами, друзями, родичами. І. Верба описав один із епізодів життя Н. Полонської-Василенко: «Хтось з “недавніх знайомих” написав розлогу, уїдливу і підлу характеристику на неї, побудовану в кращих традиціях імперських часів»³⁹².

Написання доносів на своїх колег, до чого вдавалися деякі представники науково-педагогічної інтелігенції, призводило до занепаду притаманних для цієї верстви високих моральних цінностей. Але навіть за цих умов певна частина інтелігенції не відступала від своїх етичних принципів, хоча й змушена була платити за це звільненням з роботи, свободою чи й життям. На думку С. Цвилюка, ідеологічна нетерпимість й некомпетентна критика створювали в наукових колективах обстановку підозрілості, недовіри, ворожості, що призводило до згорання багатьох напрямів важливих досліджень, особливо в сфері суспільствознавства і фундаментальних наук³⁹³.

Повна ідеологізація моральних настанов інтелігенції була б неможлива без усунення впливу релігії. Під час війни та в перші повоєнні роки збільшилась кількість релігійних громад та їх прихожан, населення відчувало потребу в духовності. Значна частина українського населення, користуючись тим, що окупаційна влада ліберально ставилась до віруючих, знову повернулася до забутих цінностей³⁹⁴. Але вже з 1948 р. відроджується активна антирелігійна кампанія. Більшість істориків зазначають, що в часи політичних та економічних негараздів, коли втрачалася віра у владу, людині залишалось сподіватися на саму себе або

на Бога. Цілком закономірно, що в умовах післявоєнного періоду науково-педагогічна інтелігенція, втративши всіляку віру в правочинність з боку офіційної влади, все більше починає звертатися до Бога. Цей процес нескладно пояснити: часто люди знаходили у вірі необхідну підтримку, яку втратили разом із втратою близьких людей, сім'ї. Значна частина науково-педагогічної інтелігенції, не зважаючи на заборони, відвідували храми, здійснювали обряди, святкували релігійні свята. У післявоєнний період діяльність православної церкви та інших релігійних конфесій було фактично зведено нанівець, релігійне життя було загнане у глухе підпілля.

В. Полохало вважає, що діапазон самовияву й самоствердження деякої частини інтелектуалів у конкретних соціально-політичних вимірах був надзвичайно широкий та мінливий: від радикального нігілізму й опозиції щодо політичного режиму до повної соціальної апатії та ізольованості від життя суспільства; від поліпшення свого соціального статусу до цілковитої соціальної деградації (йдеться про алкоголізм, наркоманію, суїцид, як єдиний вихід із ситуації глухого кута)³⁹⁵. Практика «єдино правильної ідеології» викликала своєрідну реакцію у середовищі професорсько-викладацьких кадрів ВНЗ, породжувала і стимулювала глибокі розшарування. Суспільно-політичне становище сталінського періоду, відчуття страху підштовхувало людину до різних форм поведінки, а найбільш психологічно уразливих осіб – до алкоголізму, який був реальністю радянського суспільства. Як зазначає російська дослідниця Н. Лебіна: «Причиною алкоголізму може бути відчуття соціальної нестабільності, бажання відійти від необхідності вирішення цілого ряду проблем»³⁹⁶. Радянська ідеологічна машина подекуди штовхала найбільш уразливих представників інтелігенції до неадекватних аморальних вчинків

Ще одним проявом розмивання традиційних морально-етичних норм у колі професорсько-викладацьких кадрів було хабарництво та корупція. Наприклад, архівні матеріали зафіксували факт, коли ректор Дніпропетровського медичного інституту Тростянецький та викладачі цього ж ВНЗ професори Миртовський, Зазибін та інші брали хабарі, водночас, як зазначалось, жодного прізвища тих, хто давав хабарі, не повідомляється через те, що студенти побоюються говорити про це³⁹⁷. У післявоєнний період хабарництво процвітало в усіх сферах життя, для значної частини суспільства це була одна з можливостей доступу до матеріальних благ, хоча і доводилось поступатись моральними цінностями та совістю. Наприклад, студентка Київського медичного інституту Б. Броварник у листуванні до своєї подруги Р. Поляк зазначала: «...в Києві ні одного паперу не можна получить без грошей, на все встановлена особлива такса... 5000 руб. гарантує безболісний вступ в інститут взагалі, а 10 000 руб. у медичний інститут і стоматологічний

інститут»³⁹⁸. Водночас, середньомісячна зарплата робітників у народному господарстві в цей період у середньому складала 600–700 руб.

Документи досліджуваних років дають змогу стверджувати, що постійний страх та критика, нервово виснаження досить часто призводили до фізичних захворювань серед представників науково-педагогічної інтелігенції. «Вже на самому початку, коли критика була в дійсності слабка, я сприймав її болісно – у мене посилились головні болі, почалось безсоння і загострення хвороби очей на нервовому ґрунті... Вночі у мене безсоння, при чому голова працює, як мотор, і я починаю розуміти – в які моменти люди божеволіють. Взагалі я більше не можу... Спасіть мене!!!» – із боєм зазначав викладач Київського педагогічного інституту Є. Кирилук³⁹⁹. У перше повоєнне десятиліття серед науково-педагогічної інтелігенції УРСР досить поширеними були такі настрої, як депресія та психологічна перевтома. Репресивні акції сталінського режиму руйнували не тільки педагогічну культуру цього періоду, а й деформували майбутній розвиток українського суспільства, знижували моральний та культурний рівень науково-педагогічної інтелігенції УРСР.

З проаналізованого матеріалу можна зробити висновок, що на морально-психологічні орієнтири науково-педагогічної інтелігенції великий вплив справляв особливий психологічний клімат у країні другої половини 40-х – першої половини 50-х рр. ХХ ст. Події Другої світової війни значно вплинула на настрої, думки, моральний стан професорсько-викладацьких кадрів ВНЗ: дали можливість варіативно мислити, критично осмислювати дійсність, що не узгоджувалось з політикою владних структур. Поряд з тим, для того щоб науково-педагогічна інтелігенція не відійшла від усталеної ідеології, партійні організації розгорнули терор, який здійснювався не фізичними методами, як це було перед війною, а морально-психологічними. В УРСР було встановлено атмосферу тотального страху – особливого психологічного стану. Як наслідок, постійна наявність страху, нервової напруги, почуття недовіри й підозри, які призводили до психологічної перевтоми, породжували настрої відчаю, розчарування, замкнутості, бездуховності, безініціативності, занепаду в середовищі професорсько-викладацьких кадрів ВНЗ.

Науково-педагогічна інтелігенція не була однорідною у своїх настроях та позиціях: одна частина обрала пристосуванство, споглядання, друга – підлабузництво, третя – неприязнь до комуністичної влади. У досліджуваний період у республіці були створені умови для повного викорінення традиційних духовних принципів науково-педагогічної інтелігенції. Численні ідеологічні чистки, утопія кадрової політики, репресивні заходи стали причиною загострення конфлікту між особистістю та суспільством, дії та думки не могли співіснувати разом, як

наслідок – серед професорсько-викладацьких кадрів проявляються елементи антиіндивідуалізму, соціальної апатії, деградації тощо.

Штучно створений інформативний вакуум призводив до одномірності мислення, свідомості та світогляду, погіршення клімату в науково-педагогічних колективах. Зникли найцінніші складники наукових дискусій – можливість обміну думками, наукова рефлексія, плюралізм думок. Професорсько-викладацькі кадри стали мовчазними, замкнутими. Формувався комплекс власної неповноцінності, відчуття безпорадності, немічності та безперспективності, відбувалося зниження морального рівня педагогів. Проявом розмивання традиційних морально-етичних норм професорсько-викладацьких кадрів були факти «сексотства», хабарництва, корупції та алкоголізму.

Отже, у повоєнні роки система моральних настанов науково-педагогічної інтелігенції була в прямій залежності від генеральної лінії ВКП(б), соціально-економічної, освітньої політики держави. Соціальна політика в СРСР мала патерналістський характер. Політико-ідеологічні кампанії 1940–1950-х рр. позначилися значними деформаціями морально-психологічного стану професорсько-викладацького складу ВНЗ України. Влада маніпулювала суспільною думкою в своїх політичних цілях, створюючи власний позитивний імідж, популізм був нормою повсякденності. Мова, що проникла у свідомість інтелігенції через гасла, доповіді, газети, журнали, радіо, а також насичення політичним змістом педагогічних і наукових текстів стали могутнім засобом придушення індивідуальності, свободи думки, руйнування духовності, культування комуністичного образу життя, поведінки і мислення. Запровадження зрівнялівки, партійне ставлення до науково-педагогічної інтелігенції згубно позначилося на її становищі в суспільстві, коли професорсько-викладацький склад вищої школи цінували не за професіоналізм, компетентність чи освіченість, а за особисту відданість та підлабузництво. Утопія рівності призводила до того, що всі елементи індивідуалізму відкидалися, людина не повинна була виділятися з «сірої маси» народу. Відбулась заміна загальнолюдських цінностей «класовою етикою», зведення індивідуалізму до аморальності. Зникає методика критичного мислення, судження та об'єктивності в середовищі науково-педагогічної інтелігенції.

Урядова політика в системі вищої освіти зруйнувала «професорську культуру» з її усталеними морально-етичними нормами соціальної поведінки. Відбулось нівелювання ролі викладача як особистості в житті вищої школи та суспільства. Репресивна машина сталінізму в значній мірі перетворила активного та свідомого педагога на маргінала, пристосуванця до певної ситуації чи процесів, сліпого виконавця настанов.

Водночас, всупереч тотальному ідеологічному та адміністративному тиску, серед значної частини науково-педагогічної інтелігенції зберігались ті якості, які забезпечували їй авангардні позиції в суспільно-культурному та духовному прогресі.

- ³¹⁵ Синецкий А. Профессорско-преподавательские кадры высшей школы. – М., 1950. – С. 103.
- ³¹⁶ Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3 кн. – Кн. 3. – К., 1994. – С. 93.
- ³¹⁷ Рубльов О., Черченко Ю. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. – К., 1994. – С. 213.
- ³¹⁸ Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.). – Кн. 3. – С. 65–66.
- ³¹⁹ Верба І. Життя і творчість Н. Д. Полонської-Василенко (1884–1973). – К., 2000. – С. 186.
- ³²⁰ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 539. – Оп. 1. – Од. зб. 4082. – Арк. 6.
- ³²¹ Синецкий А. Указ. соч. – С. 102.
- ³²² ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Од. зб. 5. – Арк. 4.
- ³²³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – 1946. – Оп. 23. – Од. зб. 3580. – Арк. 211.
- ³²⁴ Там само.
- ³²⁵ Научные кадры в СССР. Сборник документов и справочных материалов / Под. ред. акад. А.В. Топчиева. – М., 1959. – С. 258.
- ³²⁶ ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 30. – Од. зб. 3491. – Арк. 178–183.
- ³²⁷ Советская жизнь. 1946–1953 гг. / Сост. Е. Ю. Зубкова, Л. П. Кошелева, Г. А. Кузнецова. – М., 2003. – С. 501–502.
- ³²⁸ ЦДАВО України – Ф. 539. – Оп. 1. – Од. зб. 4203. – Арк. 88.
- ³²⁹ ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 41. – Од. зб. 65. – Арк. 91.
- ³³⁰ Андреевский Г. Москва 20–30-ые годы. – М., 1998. – С. 312.
- ³³¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 41. – Од. зб. 37. – Арк. 121.
- ³³² ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 2765. – Арк. 88.
- ³³³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Од. зб. 52. – Арк. 54.
- ³³⁴ Там само. – Оп. 23. – Од. зб. 871. – Арк. 210.
- ³³⁵ ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 2765. – Арк. 83.
- ³³⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Од. зб. 3359. – Арк. 30.
- ³³⁷ Там само. – Оп. 70. – Од. зб. 52. – Арк. 54.
- ³³⁸ Янковська О. Соціальна політика радянської держави в містах України в 1945–1953 рр. за свідченнями громадян (на матеріалах НКВС–КДБ УРСР) // Україна ХХ ст.: культура. ідеологія. політика. Зб. ст. – Вип. 9. – К., 2005. – С. 340.
- ³³⁹ Дзюба І. Україна перед Сфінксом майбутнього // Укр. іст. журн. – 2002. – № 3. – С. 18.
- ³⁴⁰ ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 2765. – Арк. 89.
- ³⁴¹ Лебина Н. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920–1930 годы. – СПб., 1999. – С. 216.
- ³⁴² ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 2765. – Арк. 88.
- ³⁴³ Там само. – Од. зб. 2761. – Арк. 220.
- ³⁴⁴ Кам'янець-Подільський державний університет в особах. – Т. 2 – Кам'янець-Подільський, 2005. – С. 168.
- ³⁴⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1 – Оп. 23. – Од. зб. 3359. – Арк. 39.
- ³⁴⁶ Там само. – Арк. 41.

- ³⁴⁷ Радянська освіта (Київ). – 1945 р.
- ³⁴⁸ Отечественная денежная реформа 1947 и реакция населения (по документам из «Особых папок») // История. – 1997. – № 6. – С. 134.
- ³⁴⁹ Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). – К., 2003. – С. 31.
- ³⁵⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 41. – Од. зб. 29. – Арк. 87.
- ³⁵¹ Дімаров А. Прожити і розповісти // Березиль. – 1998. – № 3–4. – С. 30.
- ³⁵² Высшая школа. Основные постановления, приказы и инструкции. – 2-е изд. – М., 1948. – С. 579–580.
- ³⁵³ Лебина Н. Указ. соч. – С. 183.
- ³⁵⁴ Хоскинг Дж. История Советского Союза. 1917–1991. – Смоленск, 2001. – С. 310.
- ³⁵⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1 – Оп. 31. – Од. зб. 193. – Арк. 131.
- ³⁵⁶ Нечиталюк М. «Честь праці». Академік Михайло Возняк у спогадах та публікаціях. – Львів, 2000. – С. 19.
- ³⁵⁷ Зубкова Е. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. – М., 2000. – С. 17.
- ³⁵⁸ Верба І. Вказ. праця. – С. 183.
- ³⁵⁹ Симонов К. Глазами человека моего поколения. Размышления о И.В. Сталине // Знамя. – 1988. – № 3. – С. 48.
- ³⁶⁰ Зубкова Е. Общественная атмосфера после войны (1945–1946) // Свободная мысль. – 1992. – № 6. – С. 6.
- ³⁶¹ Волгогонов Д. Триумф і трагедія. Політичний портрет Й.В. Сталіна: У 2-х т. – Т. 2. – К., 1990. – С. 424.
- ³⁶² Юрчук В. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні. – К., 1995. – С. 26.
- ³⁶³ Рибалка І. Така наша доля: Сторінки життя мого покоління. – Х., 1999. – С. 36.
- ³⁶⁴ Нечиталюк М. Вказ. праця. – С. 14.
- ³⁶⁵ Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси. – К., 2002. – С. 925.
- ³⁶⁶ Бадзьо Ю. Право жити: Українці в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму. – К., 1996. – С. 260.
- ³⁶⁷ Лебина Н. Указ. соч. – С. 156.
- ³⁶⁸ Верба І. Вказ. праця. – С. 160.
- ³⁶⁹ Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси. – К., 2002. – С. 723.
- ³⁷⁰ Даниленко В. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період. (1945–1963 рр.) // Україна ХХ ст.: культура. ідеологія. політика: 36 ст. – Вип. 9. – К., 2005. – С. 4.
- ³⁷¹ Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. – С. 536.
- ³⁷² Державний галузевий архів Служби безпеки України (далі – ДГАСБУ). – Ф. 16. – Оп. 22 (1951 р.). – Пор. 3. – Т. 26. – Арк. 13.
- ³⁷³ Рибалка І. Вказ. праця. – С. 118.
- ³⁷⁴ Оболонский А. Сталинизм и общество: морально-психологический аспект // Государство и право. – 1993. – № 3. – С. 123.
- ³⁷⁵ Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х–30-х років. Соціальний портрет та історична доля. – К.; Едмонтон, 1992. – С. 181.
- ³⁷⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 41. – Од. зб. 2. – Арк. 25.
- ³⁷⁷ ДГАСБУ. – Ф. 16. – Оп. 22 (1951 р.). – Пор. 3. – Т. 27. – Арк. 281.
- ³⁷⁸ Гордон Л., Клопов Э. Что это было? Размышления о предпосылках того, что случилось с нами в 30–40-е годы. – М., 1989. – С. 235.
- ³⁷⁹ Нечиталюк М. Вказ. праця. – С. 102.

-
- ³⁸⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Од. зб. 1858 – Арк. 18.
- ³⁸¹ Там само. – Оп. 41. – Од. зб. 36. – Арк. 48–49.
- ³⁸² Зубкова Е. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. – С. 183.
- ³⁸³ За радянські кадри. Газета органу парткому ректорату Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. – Київ, 1945–1955 рр. – С. 2.
- ³⁸⁴ Полохало. В. Інтелектуали та влада за часів комунізму та посткомунізму // Сучасність. – 1997. – № 9. – С. 113.
- ³⁸⁵ Поляков Ю. Историческая наука: люди и проблемы. – М., 1999. – С. 323.
- ³⁸⁶ Рибалка І. Вказ. праця. – С. 96.
- ³⁸⁷ Оболонський А. Указ. соч. – С. 116.
- ³⁸⁸ ДГАСБУ. – Ф. 16. – Оп. 22 (1951 р.). – Пор. 3. – Т. 27. – Арк. 281.
- ³⁸⁹ Гордон Л., Клопов Э. Указ. соч. – С. 230.
- ³⁹⁰ Оболонский А. Указ. соч. – С. 117.
- ³⁹¹ Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. – М., 1999. – С. 200.
- ³⁹² Верба І. Вказ. праця. – С. 178.
- ³⁹³ Цвілюк А. Трагедія нескореної нації: Політичний і національний терор України в період сталінського тоталітаризму. – Одеса, 2005. – С. 138.
- ³⁹⁴ Ніколаєць Ю. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941 – липень 1942 рр.). – Вінниця, 1999. – С. 55.
- ³⁹⁵ Полохало. В. Вказ. праця. – С. 116.
- ³⁹⁶ Лебина Н. Указ. соч. – С. 42.
- ³⁹⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Од. зб. 2851 – Арк. 1–2.
- ³⁹⁸ ДГАСБУ. – Ф. 16. – Оп. 8 (1950 р.). – Пор. 1. – Т. 17. – Арк. 99–101.
- ³⁹⁹ Державний архів м. Києва. – Ф. 1246. – Оп. 16. – Од. зб. 4. – Арк. 178–179.

Розділ 5.
СТУДЕНСТВО В СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ
РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Студенти були основним джерелом поповнення радянської інтелігенції, вихованими в душі комуністичної моралі та ідеології, і мали стати продовжувачами справи Леніна–Сталіна у майбутньому. Вони були і залишаються окремою мобільною соціальною групою, метою і сенсом існування якої є організована за певною програмою підготовка до виконання професійних та соціальних ролей у матеріально-духовному виробництві. Раса, яка відрізняє їх від інших соціальних груп – характер праці, що полягає в нагромадженні та засвоєнні наукових знань⁴⁰⁰. Для студентської молоді була характерна внутрішня неоднорідність: за соціальним походженням, національністю, партійністю, демографічними ознаками⁴⁰¹.

Соціальний статус цієї групи населення є тимчасовим, перехідним і змінним. Насамперед, він позначається географічними (переїзд на навчання у ВНЗ з села у місто) та поступовими віковими змінами у житті молодої людини. Поповнення студентського контингенту досліджуваного періоду головним чином здійснювалося за рахунок робітничої та селянської молоді. Поміж інших ознак молодь мала певні специфічні політичні риси: безпартійний, член ВЛКСМ, член і кандидат у члени ВКП(б), (КП(б)У).

Закінчення війни внесло нові корективи у внутрішню структуру студентства, зокрема, в той час з'явилися такі тимчасові мікрогрупи, як учасники Великої Вітчизняної війни; ті, що під час війни перебували на окупованій території, репатріанти. Після приєднання західноукраїнських земель у 1939 р. та 1945 р. у межах однієї соціальної групи виник своєрідний регіональний умовний поділ студентів на «західняків» та «східняків», що зумовлювалося географічними та світоглядними відмінностями. Згодом, удосконалюючи свій інтелектуальний потенціал, набуваючи навичок різних спеціальностей, вони автоматично змінювали або підвищували свій громадський статус та активно поповнювали інші сегменти соціуму – гуманітарну, природничу, науково-педагогічну, технічну інтелігенцію, потенційну еліту країни.

У даному розділі через аналіз повсякденних практик реконструйовано реальне життя студентів у специфічних післявоєнних умовах, поряд з тим з'ясовано, які рольові обов'язки суспільство ставило перед цією групою, яке громадське положення вона займала і які мала права.

Автору видається доцільним використовувати методику історії повсякденності, яка передбачає залучення різноманітних джерел, у тому

числі нетрадиційних (усні свідчення, художня література) та поєднання міждисциплінарних методів дослідження – інтерв'ю, статистики, герменевтики та ін. Сучасна історична наука ще не завершила процес інституалізації цього напрямку в методології, саме тому існують проблеми з його дефініцією⁴⁰². Ми підтримуємо визначення О. Удода, що історія повсякденності – це процес олюднення побуту, психологізація щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, до влади, держави і суспільства в цілому через призму особистісного сприймання умов життя⁴⁰³. Дана проблема надзвичайно широка, тому ми не претендуємо на вичерпність у її розробці. Предметом своїх студій ми визначили проблеми побуту, житла, одягу, харчування, настроїв, реакції на суспільно-політичні події, релігійної поведінки, дозвілля, які структурно відображені у трьох параграфах розділу.

§ 1. Матеріально-побутові умови життя та навчання студентської молоді

За даними Народного Комісаріату освіти УРСР загальна сума збитків, завданих німцями економіці України, сягала 18690441,6 тис. руб., зокрема, системі вищої освіти України це коштувало 429766,4 тис. руб.: на 7772330 тис. руб. було знищено та розграбовано господарське устаткування та оснащення студентських гуртожитків, на 1997,0 тис. руб. – житлові приміщення; на 120993, 7 тис. руб. – навчальні корпуси ВНЗ та ін. Таким чином, війна заподіяла надзвичайно великі збитки матеріально-навчальній і технічній базі вищої школи, відновлення якої вимагало використання колосальних фінансових та людських ресурсів, терпіння та витривалості, а це, в свою чергу, позначилося на організації повсякдення повоєнного студентства.

Після звільнення України ВНЗ почали повертатися з евакуації у напівзруйновані або знищені німцями навчальні приміщення. Зокрема, в часи війни повністю було зруйновано Сталінський медінститут, частково – головний корпус Київського університету та сільськогосподарського інституту, чотири навчальних корпуси Донецького індустріального інституту, студмістечко та ін. (цей перелік далеко не повний)⁴⁰⁴. Інститути та університети відновлювали свою роботу на руїнах одразу після звільнення міст від окупантів. Приміром, навчання у Київському та Харківському університетах розпочалося 1943 р., у ряді ВНЗ Львова – 1944 р.⁴⁰⁵. За спогадами студентки-геолога Сталінського (Донецького) індустріального інституту Олександри Суярко в 1940-х рр. заняття проходили лише в тих аудиторіях, де була стеля. «Приміщення не опалювалися, тому студенти на заняттях сиділи одягнені. У студентів

мерзли руки, тому конспекти неможливо було писати. Голодні, холодні, але сповнені енергією, ми бігали на лекції, слухали професорів і доцентів, щось вчили, щось записували. Але ні підручників, ні зошитів у студентів 1940-х рр. не було. Для конспектування дехто використовував книжки із художньої або політичної літератури, писали між рядками»⁴⁰⁶. Практично всі навчальні корпуси потребували меблів, тому, наприклад, після закінчення лекції в одній аудиторії молодь Київського театрального інституту переносила стільці в іншу⁴⁰⁷. Вдало доповнює реалії тих часів фрагмент роману про життя студентів 1940-х рр. відомого радянського письменника В. Добровольського: «Віктор демобілізувався у серпні, а в вересні слухав лекції Гольдберга на другому курсі. Тоді в аудиторіях не було ні дверей, ні скла, ні столів, студенти конспектували стоячи. Гольдберг писав формули приском на стінах»⁴⁰⁸.

Через низьку температуру у приміщеннях Харківської консерваторії фахові предмети для студентів викладалися на квартирі в педагогів. Складні побутові умови призвели до того, що скульптурний факультет Харківського художнього інституту у першому півріччі 1946 р. зовсім припинив роботу⁴⁰⁹. Львівський сільськогосподарський інститут взагалі був непридатний для навчально-виховного процесу 1947 р. 13 його кафедр не мали приміщень; через відсутність транспорту в навчально-дослідному господарстві, розташованому за 12 км від міста, на заняттях у середньому була присутня половина молоді⁴¹⁰.

Навчальні приміщення та гуртожитки окремих інститутів, які під час військових дій дивом уціліли, досить часто були зайняті різними адміністративними або відомчими структурами; студенти ж змушені були відвідувати заняття в орендованих дирекціями школах у дві–три зміни (з 7.30 до 23.00), тому керівництво ВНЗ тривалий час вело переговори про їх повернення⁴¹¹ (приміщення Харківського педагогічного інституту на Фаненському пров., 8 займала військова частина⁴¹²), що також негативно позначалося на навчально-виховному процесі.

Заняття у дві або три зміни, на що зважилися, наприклад, ВНЗ Одеси та Києва тощо, не дозволяли повноцінно проводити навчальну та наукову роботу через систематичні перебої зі світлом⁴¹³. Домовленості з Київенерго та вказівки Міськкому партії про регулярне постачання світла у райони, де університет орендував приміщення шкіл №№ 35 та 145, постійно порушувалися, тому заняття вечірніх змін філологічного та філософського факультетів університету зривалися систематично. Впродовж перших трьох тижнів 1947 н. р. академічний план вказаних вище факультетів був невиконаний на 400 годин, в подальшому це могло призвести до зриву виконання навчального плану першого семестру. Характерно це було і для

ВНЗ Львова, Одеси, Харкова. Так, у Харківському художньому інституті з окремих предметів план було виконано на 60%⁴¹⁴.

Втрати площі 118 корпусів ВНЗ України становили 2552817 м³⁴¹⁵. Тому практично всі студенти повоєнного часу виснажені та напівголодні після занять, у вихідні дні, під час канікул у складі ремонтно-відбудовчих бригад залучалися до відновлення та будівництва приміщень ВНЗ. Донецький індустріальний інститут відбудовували 86 студбригад штукатурів, слюсарів, вантажників, обсяг виконаної ними роботи у 1947 р. становив 3 млн. руб⁴¹⁶. Над відновленням Київського університету працювало щоденно по 4–5 год. 15 студбригад⁴¹⁷. Будівельного матеріалу вкрай не вистачало, тому його заготівля проводилася силами студентів. Наприклад, дерево на поновлення Дніпропетровського інституту інженерів залізничного транспорту молодь заготовляла у лісах Новосибірська, перебуваючи там на практиці. Виконана ними робота була оцінена в 1 млн. руб.⁴¹⁸. З допомогою студентів України у 1949 р. було відновлено 63,5 тис. м² навчальних приміщень та 21 тис. м² площі гуртожитків, навчально-експериментальна база збільшилася на 486 нових одиниць⁴¹⁹.

Таким чином, вагому роль у налагодженні мирного життя та відновленні навчально-виховного процесу вищої школи відіграла саме студентська молодь. Перш за все вона пристосовувалася до складних умов навчання, що вимагало значних затрат часу, психологічних та фізичних сил. Однак головною їх заслугою було те, що у відносно короткий час вони допомогли відновити певну частину народного господарства України.

Житлові проблеми. Післявоєнна житлова криза змушувала пристосовувати під житло непридатні для того споруди. Збитки, завдані житловому фонду ВНЗ становили 1227756 м³ (259 одиниць)⁴²⁰. Зважаючи на такий стан справ, студентство змушене було з допомогою керівництва ВНЗ або самостійно пристосовувати під житло невідповідні для цього приміщення. 35% молоді Київського театрального інституту жили в актовому залі інституту, деяка частина мешкала у вологому, темному підвальному приміщенні⁴²¹. Окремі студенти Харківської консерваторії ночували у кабінеті директора⁴²². Досить довго не вирішувалося питання про надання приміщень під житло Одеському гідрометеорологічному інституту: студенти жили в навчальних корпусах, на дачах, нерозрахованих на зимування⁴²³. Студенти Сталінського (Донецького) індустріального інституту певний час мешкали у бараках, де водилися блощиці та пацюки⁴²⁴.

На початок 1946–1947 навчального року ситуація з житлом мала такий стан: із 118,3 тис. студентів України потребували гуртожитків 74% приїжджої молоді, з якої до січня 1947 р. житлом були забезпечені лише 48,3%⁴²⁵. Приміром, 80% студентів Дніпропетровського сільськогосподарського

інституту винаймали «кутки» (1946 р.)⁴²⁶. За вісім років (1946–1953) ситуація практично не змінилася, ВНЗ не мали можливості забезпечити житлом усіх студентів, тому спостерігалася перенаселеність кімнат у гуртожитках, не викоринювалася практика найму «кутків» за свій кошт та ін. – у 1953 р. на «кутках» мешкали 26% молодих людей⁴²⁷. Про це свідчать також і типові довідки, що надходили на початку 1950-х рр. з різних ВНЗ на адресу ЦК ЛКСМУ та ЦК КП(б)У. Так, Львівський університет у 1951 р. мав забезпечити житлом 2000 осіб, але у гуртожитку, розрахованому на 900 студентів, проживало 1200, на кожного студента припадало по 3–4 м² замість 6 м² житлової площі. Через це молодь селили у кімнати, призначені для функціонування «червоних» куточків, бібліотек, читалень і «побутівок»⁴²⁸. Внаслідок кількарічних клопотань ректора Львівського університету Є.К. Лазаренка МВО СРСР лише у 1954 р. пообіцяло запланувати будівництво студентського гуртожитку на 400 осіб, однак це б не вирішило повністю цієї проблеми; проте міністерство не включило будівництво студентського житла в план капітальних робіт ані на 1956 р., ані на 1957 р.⁴²⁹. У червні 1953 р. у листі до першого секретаря ЦК КП України О. Кириченка ректор ЛПІ доц. Ямпольський повідомляв, що із зарахованих на навчання 1800 студентів 1954 р. лише 17% можна буде поселити до гуртожитків (за рахунок випускників), інші ж 83% могли розраховувати лише на «кутки»⁴³⁰. Повідомлення такого ж змісту у березні 1954 р. було надіслане до ЦК КПУ також секретарем партбюро Мелітопольського інституту механізації та електрифікації А. Шуткіним⁴³¹.

У столичних ВНЗ у 1952 р. навчалася більше 30 тис. студентів, але лише чверть з них була забезпечена гуртожитками, більше 30% наймали «кутки». Так, у КДУ, де навчалася 5800 студентів, у гуртожитку, який був розрахований на 1050 осіб, проживало 1740, в КПІ із 5380 студентів гуртожитком було забезпечено 2411, або 45%. У кращому випадку на кожного студента, який проживав у гуртожитку, припадало 2,8 м² житлової площі, що в тих складних умовах було не найгіршим варіантом⁴³². Студенту-гірнику, а згодом геологу КПІ 1950-х рр., А. Мокренку взагалі не вдалося отримати місця в гуртожитку, і не було можливості винаймати «куток», тому перший місяць навчання він ночував і на вокзалі, і в аудиторіях інституту, і в знайомих; поселившись нарешті до гуртожитку, він став 13 мешканцем у кімнаті⁴³³. Про перенаселення студентських приміщень 1950-х рр. В. Кравцов (студент Харківського університету) філософськи зауважував: «...в молодості на такі речі не зважаєш... діти війни були не примхливі»⁴³⁴.

Держава вживала заходів щодо вирішення житлової проблеми. Так, за рішенням Ради Міністрів і ЦК КП(б)У «Про підготовку ВНЗ і технікумів

до нового навчального року» від 6 серпня 1946 р. місцеві та партійні організації зобов'язали міністерства та відомства УРСР, виконкоми обласних Рад депутатів трудящих і обкоми КП(б)У передати 51 приміщення ВНЗ, що раніше їм належали, і додатково виділити 30 800 м² житлової площі для студентських гуртожитків, однак до січня 1947 р. ними повністю або частково було повернено лише 11 будівель та виділено 2700 м²⁴³⁵. Рішення не було виконано і до 1957 р., причому 120 тис. м² житлової площі гуртожитків займали сторонні особи та організації. Питання житла щороку повністю не вирішувалося через низку об'єктивних причин. У 1950-х рр. МВО СРСР знаходилося у скрутному фінансовому стані; не дивлячись на щорічне збільшення кількості студентів, міністерство систематично відставало від плану з будівництва приміщень гуртожитків. За 1953–1957 рр. він був виконаний лише на 80% (20% – 65 тис. м² житла – потрібно було ще збудувати)⁴³⁶. Через недостатнє фінансування припинялося передбачене планом капітальне будівництво споруд ВНЗ, зокрема, гуртожитків. Наприклад, встановлений обсяг капітального будівництва на 1955 р. був не забезпечений фінансуванням у сумі п'яти мільйонів руб., тому що з асигнувань 1955 р. частина грошей пішла на виплату заборгованості за виконання робіт у 1954 р. (2515 тис. руб.); 252500 тис. руб. інститути повинні були знайти, мобілізувавши внутрішні ресурси, яких вони не мали⁴³⁷.

Загалом іногородні студенти вирішували свої житлові проблеми наступним чином: одні отримували місце в гуртожитку (щомісячна плата за яке становила в усіх ВНЗ 10 руб., за користування білизною – 5 руб.⁴³⁸), іншим держава оплачувала орендовані нею ж «кутки» (місця в приватних помешканнях, на оренду яких інститути щорічно виділяли 300 руб.⁴³⁹), а дехто змушений був винаймати за власний кошт такий «куток», сплачуючи від 50 до 150 руб. на місяць⁴⁴⁰. На практиці для чималої частини студентів, які жили на стипендію (180–365 руб.), наймати «куток», який у центрі міста коштував 150 руб., було дорого, тому більшість молодих людей винаймали такі помешкання або на його околицях, або в передмісті за 50–75 руб.⁴⁴¹.

Про помешкання у Боярці, що винаймав для студентів Київський університет, згадував В.Я. Стадниченко⁴⁴². «Гроші на квартиру, які нам виділяв університет, в основному ми прикарманювали, проживали, проїдали, а самі жили “зайцями”, тобто на одному ліжку спали удвох валетом, незалежно від того була то подруга, чи ні. Це не мало значення, лягаєш і все», – розповідала Г.С. Стадниченко. Згодом, на п'ятому курсі університету було зроблено групову світлину дівчат, які жили з нею в одній кімнаті, на звороті якого читаємо коментарі: «М'якеньке, пухкеньке, маленьке здається. В останньому не сумніваюсь, в першому і другому... не

знаю. А от, що тепленьке – це так, коли думаєш, що поряд хтось інший і обнімає, гріючи мої ноги». Про умови у кімнаті розповідає інший запис: «Галка! Невже прийде такий час, коли не буде потреби запахати одіялами і шароварами розбите вікно, коли перестануть тебе кусати клопи»⁴⁴³.

Досить часто не в кращих побутових умовах жили студенти, які самостійно або з допомогою інститутів та університетів винаймали «кутки». Іноді студентська молодь тіснилася у одній кімнаті разом з господарями. Так, юнак 3-го курсу Харківської консерваторії Лисенко жив в одній тісній світлиці з хазяями, не мав постелі, спав на дошках. Студентки 3-го курсу Харківської консерваторії Касянова, Мудрова, Голіусова і Ткачова пристосували під житло комору площею 9 м², яка була не тільки не придатна для життя, а й небезпечна: три її старі зовнішні стіни і стеля були похилені. Дівчина з Харківського фармацевтичного інституту Тищенко винаймала «куток» у темній без вікон кімнаті площею 4,5 м², в якій окрім неї мешкала господиня з немовлям. Для того, щоб здешевити собі житло, студентки іноді виконували обов'язки домашніх робітниць⁴⁴⁴. Молодь, що наймала «кутки», наражалася на небезпеку бути пограбованою. Впродовж 1946 р. було обкрадено 31 особу Дніпропетровського сільськогосподарського інституту. Були випадки крадіжок речей студентів у гуртожитках Харківського педінституту⁴⁴⁵.

Часто квартплата за «кутки» затримувалася інститутами на 6–9 місяців, зокрема, заборгованість Харківського інженерно-будівельного інституту за 1946–1947 н. р. склала 14770 руб. Розраховувалися ВНЗ із домовласниками і вугіллям, однак і це не рятувало ситуації, студенти часто доплачували 50–100 руб. з власних кишень, інакше господарі виганяли молодь на вулицю⁴⁴⁶.

У повоєнні роки окремі особи намагалися збагатитися за рахунок житлових проблем інших. За певну неофіційну плату приміщення навчальних закладів надавалися під житло особам, які до навчального процесу ніякого відношення не мали. Наприклад, було зайнято під квартири приватними особами 67 м² площі Дніпропетровського сільськогосподарського інституту, в той же час близько 60% його молоді приїхало з віддалених областей СРСР – Архангельської, Тульської, Калінінградської області, із Казахстану, а 80% студентів у 1946 р. наймали «кутки»⁴⁴⁷.

Побут. Не менш важливим питанням було забезпечення студентам належних побутових умов у кімнатах гуртожитків. У перші повоєнні роки у гуртожитках катастрофічно не вистачало стільців, столів, ліжок, білизни, подушок, матраців. З листа до матері студента-філософа Київського університету С. Кирилюка від 18 вересня 1946 р.: «Видали одіяло, а мішок, який я привіз, використовую як матрац, набив його сіном». Лише через три місяці хлопцю поталанило отримати два простирадла та

наволочку⁴⁴⁸. Іноді студенти-фронтовики вкривалися власними шинелями⁴⁴⁹. В Одеському учительському інституті на 23 ліжка претендувало 29 студента. В гуртожитку Одеської консерваторії на 30 осіб був один стіл, повністю були відсутні тумбочки і шафи, тому студенти зберігали продукти харчування, особисті речі під ліжками або на них⁴⁵⁰. У гуртожитках були перебої з постачанням води та електроенергії. Студентська кімната слугувала місцем для приготування їжі, прання та сушіння білизни, для ночівлі й навчання. У подібних побутових умовах жили студенти практично всієї України (Дніпропетровськ, Вінниця, Полтава⁴⁵¹, Ніжин⁴⁵², Запоріжжя⁴⁵³).

Нерідко для поліпшення своїх побутових умов молодь самостійно виготовляла ліжка, столи, стільці для гуртожитків, робила меблі для аудиторій; відновлювала опалювальні системи, електропроводки, радіофікувала ВНЗ (Харківський інститут інженерів залізничного транспорту, Сталінський індустріальний інститут, Одеський інститут інженерів водного транспорту)⁴⁵⁴.

До перенаселення кімнат гуртожитків та відсутності необхідного в них інвентарю часто додавалася проблема антисанітарних умов. У доповідній записці відповідального організатора ЦК ЛКСМУ Б.Гальченка про матеріально-побутові умови Ужгородського університету йшлося про неспроможність оселити 100 осіб історичного та філологічного факультетів. Згодом 30 хлопців було розміщено у прохідній кімнаті (без світла та ліжок) корпусу №25, тому молодь змушена була спати на підлозі. Через цю кімнату до своєї ходили дівчата. У окремих кімнатах мешкало від 18 до 30 осіб. Зокрема, 18 істориків та хіміків кімнати №15 (корпусу 21) спали на підлозі, підстеляючи соломку. У студентських гуртожитках залишалися невідремонтованими місця загального користування, водопостачальна система, тому звичайними були випадки вошивості, у приміщенні стояв сморід. Окремі студенти цього ж університету ночували на столах в аудиторіях. В іншому гуртожитку, що знаходився в приміщенні колишньої взуттєвої фабрики, було відсутнє радіо, не функціонувала баня, пральня, швейна і взуттєва майстерні, перукарня. Безвідповідальне ставлення деяких керівників навчального закладу ускладнювало і без того жахливі побутові умови життя студентів. Наприклад, на всі скарги щодо поганих побутових умов молоді цього університету проректор з господарчої частини Юровський, відставний офіцер, відповідав: «І не надійтеся, вам пральні не буде!», «Ідіть геть на квартиру, в готель або вулицю»⁴⁵⁵.

В особливо тяжких матеріальних умовах перебувала молодь Харкова, найбільшого за кількістю студентів міста України. Зокрема, на Толчаківці, де знаходилося студмістечко Харківського університету, у 1946 р.

мешкало близько 2 тис. студентів. Системи центрального опалення одного з гуртожитків не працювали впродовж 3,5 років, ніхто не намагався відновити зруйновані котельні. Через відсутність води, несправність каналізаційної системи на території всього містечка функціонувало лише одне місце загального користування⁴⁵⁶.

У повоєнний час гуртожитки здебільшого опалювалися грубками, тому, готуючись до нового навчального року, студенти часто влітку самостійно заготовлювали дрова, бо інститути не завжди були фінансово спроможними забезпечувати їх паливом; іноді вони змушено вдавалися до відвертих актів вандалізму, зокрема, студенти Харківського педінституту вирубували у місті дерева та руйнували громадські огорожі⁴⁵⁷.

Становище не змінилося і в першій половині 1950-х рр. У незадовільних побутових умовах перебували і мешканці відремонтованих після війни гуртожитків. Наприклад, у 1953 р. у гуртожитку № 5 Львівського політехнічного інституту більшість кімнат мала вологі стіни, бо водостічні труби протікали; незручностей додавала відсутність потрібної кількості шаф і тумбочок (у гуртожитках №№ 1 і 2 цього ж інституту). Така ж ситуація була і в гуртожитках Київського, Львівського університетів⁴⁵⁸.

Про незадовільні побутові умови в студентських гуртожитках свідчать неодноразові листи-скарги та прохання студентів Києва, Львова цих років. Так, починаючи з 1947 р., з клопотаннями до міських та республіканських організацій, до Ради Міністрів УРСР, до преси (газета «Правда») зверталися студенти Київського інституту театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого, але позитивних зрушень не відбувалося. Відсутність гуртожитків не давала змоги набирати студентів з периферії⁴⁵⁹. У листі молоді цього ж інституту, написаному у 1954 р. до секретаря ЦК КПУ О.Кириченка, йшлося про те, що майбутні митці кілька років проживали в аварійному приміщенні синагоги на Сталінці, де стіни споруди трималися завдяки тимчасовим підпорам, стеля та фундамент руйнувалися; через підвищену вологість у кімнатах розповсюджувалася пліснява, що сприяла появі різних захворювань, зокрема туберкульозу. В одній кімнаті перебувало 45 осіб. Анонімний лист від студентів Львівського політехнічного інституту, що надійшов до редакції газети «Радянський студент» у 1954 р., також намагався розкрити очі можновладцям на реальний стан речей. «Говоримо про тяжкі умови бідних, студентів у країнах капіталу, – писалося у листі, – а чому ви не зазирнете в гуртожитки радянських студентів? Ви тут побачите жах. Про це нехай пише ваша “Правда”, а не про студентів Туреччини, США, Іспанії... Гуртожитки по вул. Сталіна гірші, ніж камери політв’язнів. Вологі, брудні, протікають. Вікна погані... Студент нехай іде до дядька і платить йому за «куток» по 100 руб., отримує він чи не отримує стипендії.

...В гуртожитку по вул. Сталіна, 32 живе приблизно 700 студентів і для них не створена їдальня»⁴⁶⁰.

Однак, за результатами перевірки цього листа відповідною комісією на ім'я І. Назаренка та М. Гречухи надійшла довідка, яка містила зовсім протилежну інформацію. У ній повідомлялося, що студентські гуртожитки були відремонтовані, умебльовані і знаходилися у належному санітарно-гігієнічному стані, хоча все ж продовжувала існувати проблема перенаселення: на загальній площі 9857 м² мешкало 2600 осіб, тобто 3,8 м² припадало на одну особу. Щоб вирішити дану проблему, інститут, за цією довідкою, будував ще два типових гуртожитки на 900 місць, завершити які планувалося до кінця навчального року⁴⁶¹.

Все ж у складні 1940-ві рр. були і винятки з правил. Наприклад, в окремих студентських гуртожитках Дніпропетровського сільськогосподарського інституту функціонували плити, парове опалення, кімнати були електрифіковані, працювали радіовузли. Побутовий сектор комітету комсомолу контролював їдальню інституту, розподіляв талони на промтовари⁴⁶².

Через тяжкі матеріально-побутові умови студенти нерідко відмовлялися продовжувати навчання, тому в окремих ВНЗ України спостерігався їх значний відсів. Приміром, за першу половину 1946–1947 рр. через такі обставини із ВНЗ УРСР вибуло 10 398 студентів, що склало 8,9% всього складу молоді ВНЗ. Особливо великих розмірів відсів набув серед ВНЗ Комітету у справах фізичної культури – 15,8%, текстильної, легкої, поліграфічної промисловості – 14,9%, в хіміко-технологічних – 13,5%, міністерства шляхів сполучення – 13,1%, енергетичних – 11,7% та механіко-машинобудівельних – 11% інститутах. За складних побутових умов вибуло 29,5% студентів Запорізького автомеханічного інституту; 24% – Одеського учительського інституту, 16,7% – Харківського педінституту, 15,9% – Львівського медичного інституту, 14 % – Львівського інституту радянської торгівлі. Відсів студентів Київського політехнічного інституту становив 13,2%, Харківського механіко-технологічного інституту – 13,8%. Сумарну «першість» здобули ВНЗ Львова – 13,1%, ВНЗ Дніпропетровська – 9,4% і Харкова – 9,2%, що були найбільшими студентськими містами України⁴⁶³.

Таким чином, аналіз поданого матеріалу свідчить про типові житлово-побутові умови повоєнного студентства: відсутність необхідної навчальної та житлової площі, яка призводила до перенаселення кімнат, іноді бараків; зруйнована система комунальних послуг (водо- та світлопостачання, каналізація); відсутність необхідного гуртожиткового інвентарю, що сприяла антисанітарії і виникненню різних захворювань (вошивості, респіраторних хвороб) у більшості великих ВНЗ України міст Києва, Харкова, Львова, Дніпропетровська, Одеси, Донецька, Ужгорода,

Чернівців. Як наслідок, погані умови примушували частину студентства залишати навчання. У більшості випадків якість житлових та побутових умов залежали від особистих рис керівництва ВНЗ, їх порядності, енергійності, організаторських здібностей, бажання працювати.

Збільшення контингенту студентів (з 1946 з 1953 рр. їх кількість зростає у 1,5⁴⁶⁴) випереджало ріст матеріально-технічної бази, що фактично означало погіршення їхнього побутового становища. В кінці 1940-х рр. все ж спостерігається загальна тенденція до покращення матеріально-побутових умов молоді ВНЗ, однак повністю цю проблему вирішити не вдалося і в наступні роки.

Харчування. У перші післявоєнні роки харчування студентів, як і всього населення СРСР, відбувалося за допомогою продовольчих карток, причому вони забезпечувалися нарівні з робітниками. Так, наприклад, студенти гірничих інститутів діставали продовольчі картки, призначені робітникам гірничої промисловості, студенти транспортних – працівникам транспорту, педвузів – вчителям та ін. У середньому добова норма хліба для студентів становила 500 г⁴⁶⁵.

Зважаючи на повоєнну розруху, окремі ВНЗ зовсім не мали їдальень (Київський театральний, Львівський сільськогосподарський інститут⁴⁶⁶), а тому свої продуктові картки прикріплювали до міських, де обід коштував 4–5 руб. (Харківського художнього інституту⁴⁶⁷). Ті ВНЗ, які мали їдальні, були спроможні організувати лише одноразове харчування. На основі опрацьованого архівного матеріалу можна стверджувати, що їжа в студентських їдальнях не завжди була якісною⁴⁶⁸, тому досить часто молоді люди відмовлялися від їх послуг. Зокрема, їдальнею Харківського педагогічного інституту в 1945 р. користувалися лише 4% молоді⁴⁶⁹. Відсутність регулярного медичного контролю за умовами приготування їжі та її якості призводила до того, що студентам видавали продукти, які не підлягали реалізації та вживанню. Наприклад, у доповідній записці секретаря Сумського обкому ЛКСМУ з пропаганди Н. Дубенка повідомлялося, що працівники їдальні Воздвиженського сільськогосподарського технікуму годували зіпсованою кислотою капустою студентів і також передавали її для тварин підсобного господарства технікуму⁴⁷⁰.

Становище обтяжувало систематичне невиконання розпоряджень місцевої влади окремими організаціями, що відповідали за отримання, приготування та видачу продуктів харчування у студентських їдальнях і буфетах. Так, студенти Дніпропетровського сільськогосподарського інституту за розпорядженням міського торговельного відділу мали одержувати пиріжки за ціною торговельних організацій, однак вони їх не отримували. Меню комерційного буфету навчального закладу не задовольняло запити молоді: не було ні бутербродів, ні комерційного хлібу,

ні булочок, які користувалися попитом серед студентства. Інститут не забезпечувався цукром, крупами, макаронами тощо, які мали надходити за розпорядженнями торговельних організацій та інших підприємств міста. Студентській їдальні, не розрахованій на обслуговування 350 осіб, не вистачало необхідного начиння (тарілок, чашок, ложок)⁴⁷¹.

Непросту ситуацію з організацією студентського харчування ускладнив голод 1946–1947 рр. З листа студента-історика С. В. Кирилюка додому, датованого 28 вересня 1946 р.: «Я дома не знав, що 500 грамів хліба – такий маленький ненаситний кусок»⁴⁷². Із 35 послань, написаних ним у 1946 та 1947 рр. до матері, 80% означені проханнями надіслати їжу або гроші. Ось лише деякі уривки з них: «З харчуванням мені не дуже зручно: видають лише один обід, бідненький і злидений, схожий на наш грицевський. А про сніданок та вечерю турбуємося самі – то де-небудь окропу дістанемо, то вип’ємо без чаю, цукру, може й іноді без хліба...»⁴⁷³. «Дивуєшся, чому я не пишу про сніданок і вечерю? Так це дуже просто – їх взагалі немає. І вечерю і сніданок студенти готують самостійно з продуктів, привезених з дому. У мене продуктів як таких немає, тому я нічого не варю, і відповідно і не їм»⁴⁷⁴.

Досить часто адміністрація ВНЗ у ці складні роки докладала максимум зусиль, аби студенти якомога менше відчували голод. Так, власними силами дирекція Кам’янець-Подільського інституту спромоглася організувати для студентів дворазове харчування у міській їдальні. Хто її не відвідував, отримував продовольчі товари на картки у крамниці інституту⁴⁷⁵.

Для покращення харчування практично в усіх інститутах створювалися підсобні господарства, які вирощували різноманітні сільськогосподарські культури. Вони обслуговувалися спеціальними працівниками та студентами і давали змогу додатково організовувати молоді сніданок за помірними цінами, обід же видавався на прикріплені продуктові картки⁴⁷⁶. Так, наприклад, молоддю Ніжинського педінституту було засіяно 127,3 га зернових, 15 га картоплі, 8 га овочів тощо, підсобне господарство Київського медінституту займало площу в 95 га, Харківського медінституту – 78 га тощо. У 1945 р. тільки ВНЗ трьох Міністерств – охорони здоров’я, освіти, землеробства разом засіяли 7940 га землі. Окремі господарства надавали можливість забезпечити студентів і трьохразовим харчуванням⁴⁷⁷. Однак траплялися випадки, коли продукти з підсобних господарств (яблука, картопля, м’ясо), які оброблялися силами студентів, надходили до їдалень і буфетів за цінами вищими за ринкові та колгоспні, на що, зокрема, скаржилися студенти Воздвиженського сільськогосподарського технікуму⁴⁷⁸.

У наступні роки ситуація з харчуванням покращилася. У Київському університеті почали у комплексі готувати сніданок, обід та вечерю, які

коштували від 6 до 15 руб⁴⁷⁹. У 1947 р. було проведено грошову реформу, відмінено карткову систему на продукти харчування і промислові товари, у крамницях з'явився у продажу хліб.

На початку 1950-х рр. практично у кожному гуртожитку та навчальному корпусі працювали їдальні, в цей період значно знизилися ціни на страви. За спогадами Г.Стадниченко вартість сніданку становила 18 коп. (вермішель або каша, дві котлети або сосиски; хліб та чай були безкоштовними); обід коштував 27 коп. (суп або борщ, вермішель та котлети, салат (стипендія становила 180–275 руб.))⁴⁸⁰. Все ж через брак коштів студенти здебільшого колективно харчувалися продуктами, привезеними з дому⁴⁸¹. Іноді обід студентам заміняли пончики з масляним кремом, куплені в університетських буфетах (5 коп.), пиріжки з лівером за 4 коп., бублики в автоматах (5 коп.) та стакан газованої води з сиропом за 3 коп. або молока (5 коп.)⁴⁸².

Загалом, незважаючи на функціонування студентських їдалень та буфетів і на досить широкий асортимент продуктів у магазинах, розмір стипендії не дозволяв студентству регулярно і нормально харчуватися. До їх послуг були їдальні, хоча здебільшого молодь з периферії надавала перевагу самостійному або колективному приготуванню їжі в побутових кімнатах гуртожитків. Основний раціон харчування складався з продуктів, привезених з дому. Студентське меню було однотипне, а періодичність та калорійність харчування залежали від фінансового стану.

Студентський бюджет. Основним джерелом бюджету переважної більшості студентів були державні стипендії, їх розміри залежали від спеціалізації ВНЗ, тому поділялися на три групи. До першої групи входили університети, педагогічні, медичні та сільськогосподарські ВНЗ. До 1957 р. стипендія складала: для перших курсів – 220 руб. на місяць, для других курсів – 240 руб., для третіх і четвертих – 265 руб., а для п'ятих – 290 руб.⁴⁸³. Фонд надбавки відмінникам КДУ у 1953 р. становив 3%⁴⁸⁴. До другої групи належали всі технічні ВНЗ, їх стипендії становили від 290 до 395 руб.; до третьої групи належали особливо важкі спеціальності – геологічні, гірничі та деякі хімічні – від 395 до 480 руб.⁴⁸⁵. Надбавку 25% мали студенти-відмінники, на 50% була більша стипендія у студентів-інвалідів (глухонімі, сліпі); Герої Радянського Союзу та Герої Соціалістичної праці отримували 400 руб. Студенти, що народжували дітей під час навчання і перед вступом до вищого навчального закладу працювали, мали право на одержання грошової допомоги⁴⁸⁶.

Нерівнозначні розміри студентських стипендій зайвий раз демонструють пріоритети державної політики. Перевага перш за все надавалася розвитку важкої промисловості, а тому закономірно, що

добробут молоді технічно-природничих спеціальностей, на відміну від гуманітаріїв, був набагато ліпший.

Механізм призначення та виплати стипендій студентству означеного періоду мав такі особливості: стипендія призначалася у всіх ВНЗ інститутською (факультетською) стипендіальною комісією на чолі з директором (ректором)⁴⁸⁷, яка брала до уваги не тільки успішні оцінки, а й матеріальне становище студентів, згодом і участь у громадсько-політичній роботі. Для її отримання юнаки та дівчата писали заяви на ім'я директора, де наводили дані про сімейний стан: кількість працевдатних, посади батьків, середньомісячний загальний прибуток сім'ї⁴⁸⁸. Часто довідки про матеріальний стан видавалися не уповноваженими на те органами, а на порушення такого роду комісії закривали очі. Неодноразово через недбалість членів стипендіальних комісій траплялися випадки, коли студенти, які мали право на отримання стипендії, її позбавлялися, а ті, що не мали на це підстав, її отримували⁴⁸⁹.

Існували також іменні стипендії (табл. 1.)⁴⁹⁰, зокрема, у 1951 р. урядом СРСР для ВНЗ УРСР їх було призначено 5,5 тис.⁴⁹¹.

Таблиця 1.

**Іменні стипендії Київського університету
ім. Т. Г.Шевченка (руб.)**

ім. Й. Сталіна (з 1956 р. ім. В. Леніна)	780
ім. 100-ліття університету	380
ім. 15-ліття ВЛКСМУ	480
ім. Л. Українки	480
ім. К. Ушинського	480
ім. Акад. Палладіна	380
Героя Радянського Союзу	480

Для порівняння можна навести середньомісячну зарплатню деяких категорій населення цього періоду. Так, у гардеробниці вона становила 225 руб., у ректора – 6 тис. руб.⁴⁹². Таким чином, іменні стипендії суттєво покращували матеріальне становище студентів-відмінників.

У післявоєнний період разом з стипендією студентам видавали талони на промислові товари та на одяг: шкарпетки, штани, черевики та ін. Із листа додому С. Кирилюка: «Вчора отримав стипендію – 215 руб., промтоварні картки та талон на брюки, які сьогодні купив за 85 руб. Брюки добротні, студентські поклав собі до чемодану – хай лежать до пори до часу, може коли на базар винесу, покращити свій матеріальний стан»⁴⁹³. Одяг можна було придбати або обміняти на базарах. Однак ціни на нього для більшості молоді були надто високими: черевики – 300 руб., калоші 250–300 руб.,

шерстяний чоловічий костюм – 1000–1200 руб.⁴⁹⁴. Стипендія не могла забезпечити студентській молоді нормальний рівень життя.

Як і більшість радянських громадян означеного періоду студенти одягалися типово. Зокрема, студентство кінця 1940-х – початку 1950-х рр. – колишні фронтовики та демобілізовані – були зодягнуті в бушлати, шинелі, фуфайки. В першій половині 1950-х рр. частина молоді переймалися не естетикою одягу, а його наявністю. Дівчата-першокурсниці доношували перешиту шкільну форму. Наприклад, у шкільному платті без фартушка довелося ходити весь перший курс студентці германо-романського відділення філфаку КДУ Г. Герасимовій, батько якої загинув на фронті⁴⁹⁵. «Я відрізала стійку, пришила біленький комірець і два гудзики. І мені здавалося: я така красива, що від мене не можна відірвати очей. А взагалі, то у мене було два плаття – одне зимове, а інше літнє», – пригадувала Г. Стадниченко (її батько був інвалідом війни)⁴⁹⁶. Щодо взуття, то студентки носили туфлі, на які восени одягалися боти (короткі гумові черевички із заглибинами на п'ятах, куди можна було вставляти дерев'яний каблучок, – на той час модними вважалися низькі підбори)⁴⁹⁷.

Проблемами відсутності одягу у студентства нерідко переймалися і керівники ВНЗ. Наприклад, І. Зеленюк, директор Кам'янець-Подільського педінституту, особисто замовив за невелику платню з дешевого дунаєвецького сукна синього кольору пошити костюми для студентів, у цих же костюмах пізніше вони поїхали за призначенням на роботу⁴⁹⁸. Основна частина студентів купувала уцінений одяг у комісійних магазинах, на базарах, перешивала старий або шила з сукна новий, у магазинах товари легкої промисловості відпускалися за талонами⁴⁹⁹. Часто деякі студентки ходили в тих самих чобітках і пальтах всі п'ять років навчання.

Часом, аби вижити у важкі повоєнні 1940-ві рр., студенти за комерційними цінами на базарах перепродували промислові товари, товари першої необхідності, одяг, іноді картки на хліб (на базарі їх можна було продати приблизно за 600 руб.⁵⁰⁰). Начальник ОБХСС УМ Львова майор Саливон неодноразово інформував, що на ринках міста «Теодора» та «Новий» були затримані студенти університету, поліграфічного, політехнічного інституту, які перепродували фарби, щіточки для малювання, олівці, зошити, мануфактуру (безкоштовно виділялися державою), чоботи, штани, шкіряні вироби, тканину, промтовари, фрукти, мило, сірники, цукор⁵⁰¹. Окремі студенти вдавалися до різних підробітків. Наприклад, О. Суярко вдалося заробити гроші, намалювавши стенди із зображенням молюсків для оформлення палеонтологічного кабінету. За кожний лист вона отримала підвищену місячну стипендію, на ті гроші дівчина придбала на базарі чобітки⁵⁰². С. Пруниці, студенту-історик

Ужгородського університету, додаткові підробітки ледь не коштували виключення з ВНЗ: «...Наближається зима, а в мене “гардероб”, тобто все те, в чому я демобілізувався з армії, став більше не придатним. ...І тут підвернулася робота – збирання яблук в Ужгородському радгоспі. ...Пам’ятаю, викликав мене проректор по навчальній частині І. Колюшев... і каже: “Вас виключено із університету, оскільки ви не відвідуєте заняття”. ...коли я йому показав свої обідрані до крові руки, груди, ноги, він ...поглянув мені у вічі і каже: “Так про це все розкажіть декану і нехай вам прогули більше не ставить”»⁵⁰³.

Юнаки та дівчата консерваторій у вільний час заробляли собі на прожиття участю в «лівих» концертах (отримуючи від 50 до 100 руб.) або співали в церковних хорах (таємно від усіх). Неодноразово на так звану «халтуру» студенти ходили під час лекцій. Наприклад, у 1954 р. у Львівській консерваторії спостерігалось низьке відвідування занять із загальних дисциплін. Через вимушену участь у різних ансамблях, оркестрах кінотеатрів та філармоній, театрах на лекціях був відсутній кожний четвертий студент. Загалом у республіці працювало 70% студентів консерваторій, хоча офіційно мали дозвіл працювати лише окремі особи. На такі ліміти ніхто із працюючих студентів не зважав, оскільки стипендія не забезпечувала їхніх потреб⁵⁰⁴.

Особливістю стипендіальної системи Радянського Союзу було те, що стипендія у студентів зростала з кожним наступним переведенням на старший курс. Значно відрізнялися стипендії у гуманітарних, технічних та хімічно-гірничих ВНЗ, що визначалися складністю та небезпечністю обраних студентами спеціальностей. Стимулювали навчання 25-відсоткова надбавка підвищеної стипендії, яка нараховувалася студентам-відмінникам, і численні іменні та персональні стипендії суттєво перевищували звичайну (іноді вони дорівнювали місячній зарплаті деяких категорій працівників). Матеріальне забезпечення переважної більшості студентської молоді залишалося все ж складним. Стипендії не вистачало на основні потреби: повноцінно харчуватися, нормально одягатися і задовольняти свої естетичні запити; деяким студентам матеріальна підтримка надходила від батьків.

Отже, повсякденне життя значної частини студентів (а саме приїжджих) перш за все характеризувалося існуванням житлової проблеми, яка обумовлювалася постійним збільшенням студентів у ВНЗ та повільними темпами зростання житлової площі. Як правило, це призводило до перенаселення у студентських кімнатах. Житлове питання студентів не вирішувалося впродовж багатьох років, тому велика кількість їх була вимушена винаймати «кутки», що загострювало фінансові проблеми. В свою чергу керівництво ВНЗ намагалося вирішувати дану

проблему, виділяючи щомісячно на оренду квартир гроші. Не завжди студенти, яким вдавалося поселитися до гуртожитків, мали відповідні санітарно-побутові умови. Фінансування на утримання гуртожитків у переважній більшості було недостатнім, що зумовлювало побутову невлаштованість гуртожитків: недостатню кількість меблів, побутових кімнат для приготування їжі, кімнат для особистої гігієни, теплої води.

На початку 1950-х рр. матеріально-побутове становище молоді суттєво покращилося, адже наслідки повоєнної розрухи частково вдалося подолати. Деякі ВНЗ УРСР ввели в експлуатацію ряд гуртожитків, покращили їх матеріально-побутове забезпечення, налагодили систему громадського харчування, у деяких студентських їдальнях урізноманітнили та став якіснішим раціон харчування, однак до 1953 р. повністю вирішити матеріально-побутові проблеми державі так і не вдалося.

Повсякденне життя повоєнного студентства було складне, адже було тісно пов'язане з ліквідацією наслідків війни, відбудовою народного господарства, що негативно відображалося на харчуванні, побутових умовах, навчанні. Пристосуватися до специфічних умов повоєнного часу студентам дозволило перш за все бажання навчатися, віра у тимчасовість та швидкоплинність післявоєнних негараздів та грамотно побудована державна пропаганда, яка вселила у свідомість більшості віру у краще майбутнє та патріотизм. Вони і стали об'єднуючими факторами суспільства та держави в цілому, що дозволили в майбутньому в порівняно короткі терміни налагодити мирне життя.

§ 2. Суспільно-політичні настрої та морально-психологічний стан студентства

Велика Вітчизняна війна спричинила суттєві збитки матеріальному багатству України, завдала фізичних, психологічних ран та болю її жителям, в той же час вона розширила їх кругозір. У післявоєнні роки завдяки розповідям колишніх остарбайтерів, військовополонених та демобілізованих червоноармійців, які впритул познайомилися з життям на Заході, українці почали критичніше ставитися до радянської дійсності та комуністичної пропаганди, вільніше висловлювати свої політичні погляди та надії на лібералізацію суспільного життя, однак замість очікуваних змін на краще продовжувалося активне зміцнення тоталітаризму.

Студентів як джерело поповнення радянської інтелігенції виховували в дусі комуністичної моралі та ідеології; вони мали стати продовжувачами справи Леніна–Сталіна у майбутньому. У повоєнний період влада ретельно підбирала «благонадійний» студентський контингент, для чого в особистих

анкетах молоді тривалий час зберігалися запитання «Чи перебували на окупованій території?» або «Де і чим ви займалися під час війни?»⁵⁰⁵.

Перевірка студентського контингенту на ідейність, лояльність до існуючого режиму була небезпідставною. Так, у звіті про роботу відділу студентської молоді ЦК ЛКСМУ за 1946–1948 рр. фіксувалося, що студент-репатріант одного з педінститутів Львівської області Зінчук у розмові з друзями «вихваляв культуру та техніку німців», адже бачив все на власні очі⁵⁰⁶. Умови війни значно вплинули на світогляд повоєнної молоді. Так чи інакше, познайомившись із життям капіталістичної Європи, вони стали критичніше оцінювати реалії радянської дійсності – існування колгоспної системи господарювання, практика заготівельних кампаній, які посприяли виникненню голоду 1946–1947 рр., та продовження ідеологічного тиску.

За визначенням психологів, суспільні настрої – це переважний стан почуттів та розуму тих чи інших соціальних груп у певний період часу, одна з найбільш значних сил, що спонукають людей до діяльності та відбиваються на поведінці різних груп і верств суспільства. Вони характеризуються певною предметною спрямованістю, у даному випадку нам цікава політична⁵⁰⁷.

На думку Є. Зубкової, нове післявоєнне покоління було повністю виховане в умовах сталінської тоталітарної системи, однак воно не знало страху репресій 1930-х років, у його очах існуючий державний устрій не мав ореолу «святості» і, що найбільш суттєво, воно ще не відчувало розчарування від краху надій, як це було з їх попередниками. Цьому поколінню, що з дитинства пройшло важкі випробування воєнного часу, був властивий запас внутрішньої самостійності та потреба у його реалізації⁵⁰⁸.

Студентство початку другої половини 1940-х рр. значною мірою поповнювалось за рахунок демобілізованих фронтовиків⁵⁰⁹. 1946 р. лише у 8 ВНЗ, підпорядкованих Комітету у справах мистецтва при РНК УРСР, навчалось близько 25–30% інвалідів та учасників Великої Вітчизняної війни⁵¹⁰; зокрема, майже 80% фронтовиків навчалось в Харківському художньому інституті⁵¹¹, третина (60 осіб) – на історичному факультеті університету⁵¹². Кількість студентів під час навчального року постійно змінювалася, адже демобілізовані з лав Червоної армії зараховувалися на навчання протягом усього року. Вступники ВНЗ через війну мали значну перерву у навчанні⁵¹³. Однак згодом набори демобілізованих у вищі навчальні заклади скорочувалися: у 1953 р. у ВНЗ України їх було зараховано 5,2%⁵¹⁴.

Невелику частку студентського контингенту становили репатрійовані та особи, що під час війни перебували на окупованій території. Зокрема, у 1946 р. із 3600 студентів Київського університету кількість таких молодих людей становила третину. Зважаючи на те, що під час війни названі вище категорії

молоді втратили «довіру» держави, можемо припустити, що влада зараховувала їх на навчання аби уникнути недобору, – адже кількість випускників середніх шкіл була надто мала. Згодом спеціальні комісії перевіряли студентську молодь, і найбільш «небезпечні» відраховувалися⁵¹⁵.

У особливо не вигідних умовах була молодь, яка під час війни потрапила на примусові роботи до Рейху. Постанова РНК СРСР №30-12с від 6 січня 1945 р. «Про організацію прийому громадян, звільнених Червоною армією та військами союзних держав» забороняла репатріантам повертатися до міст Москви, Ленінграда та Києва. Наприклад, сімнадцятирічною дівчиною громадянкою Галузинську примусово було відправлено на тяжкі роботи до Німеччини, після повернення її у 1945 р. додому, вона закінчила на відмінно 10 класів і вступила на перший курс до одного зі столичних ВНЗ. Під час паспортної перевірки їй запропонували виїхати з Києва, як репатріантці, яка не мала права проживати в столиці⁵¹⁶.

Несправедливості та поневірянь після повернення на Батьківщину зазнав 1952 р. студент Київської консерваторії Василь Тищенко. На омріяне диригентсько-хорове відділення хлопець вступав двічі, остання спроба 1953 р. спочатку увінчалася успіхом, проте через місяць юнака відрахували: парторг консерваторії знайшов відомості про перебування у 1943–1945 рр. В. Тищенка на примусових роботах в Німеччині. Завдяки людяності та авторитету Д. Копиці, Голови Комітету у справах мистецтва, хлопця було поновлено у ВНЗ⁵¹⁷.

Закономірно, що така державна політика відносно репатріантів і тих, хто перебував на окупованій території, формувала упереджене ставлення до них з боку їхніх колег. У радянській художній літературі це явище знаходить відображення у творі В. Добровольського, у розмові парторга інституту та студентки, яка перебувала в окупації:

« – В комсомолі з якого року? Так, зрозуміло. В окупації була?

– Була, – відповіла Майя дуже тихо.

– Залишалася?

Він, нарешті, спіймав її погляд і подивився на неї впритул гострими чорними очима. Майя похилила голову ще нижче і заплакала.

– Всі на мене косо дивляться, – говорила вона, судорожно ковтаючи сльози. – Всі мене ненавидять за те, що я залишилася. А я не змогла виїхати і залишилася. Я ж не винна, що залишилася»⁵¹⁸.

Враження студентів-репатріантів про життя на Заході, якими вони ділилися з однокурсниками, сприяли тому, що у другій половині 1940-х рр. серед студентської молоді спостерігалось зростання антидержавних настроїв та оцінок. Так, у серпні 1946 р. за це було заарештовано студента Одеського інституту іноземних мов⁵¹⁹. Численні таємні інформаційні

повідомлення спецслужб у цей період фіксують неприйняття молоддю внутрішньої політики СРСР. Наприклад, студент-філолог Одеського університету критикував колгоспну систему, радянську пресу, радіоінформацію, політику соціального забезпечення; інший пропагував «селянський соціалізм» (пізніше його звинуватять у «троцькізмі»). М. Маренков, студент юрфаку цього ж інституту, висловлював невдоволення діяльністю Голови РМ СРСР, політикою партії і влади, заявляючи, що в країні відсутні демократія і свобода слова. Інший юнак цього ж факультету схвально відгукувався про американську допомогу Радянському Союзу під час війни, критикуючи комуністичний лад держави. Студент-історик Одеського педінституту І. Мотенко заявляв, що жоден із керівників партії не викликає у нього довіри (пізніше його звинуватили у націоналізмі). Студентка Одеського інституту іноземних мов Т. Семенюк про партійне керівництво відгукувалася так: «...всі біди і горе нашого народу відбуваються з вини жидів, які знаходяться при владі, якій скоро прийде кінець». Студент Одеського інституту громадського та комунального будівництва А. Гольдштейн критично підходив до всіх державних заходів, відверто заявляючи: «Я не люблю росіян!».

Комсорг групи Одеського педагогічного інституту іноземних мов, студентка Л. Міхаєва схвалювала західний спосіб життя і засуджувала радянську зовнішню політику. Інша студентка цього ж ВНЗ, захоплюючись американським способом життя, але не розуміючи сутності комуністичної системи, обурювалася: «Як наш уряд може не показувати народу іноземних кінокартин, це ж пропаганда реального життя за кордоном, яке неможливо порівняти з життям нашого народу»⁵²⁰. Під час показу у кінотеатрах Одеси трофейного фільму «Дівчина моєї мрії» студенти-першокурсники медінституту по кілька разів ходили на його перегляд, зриваючи при цьому лекції⁵²¹.

У 1946–1947 рр. секретар комітету комсомолу Одеського держуніверситету Забокрицький був учасником всесвітнього конгресу студентської молоді; на зборах студентів метеорологічного, фармацевтичного інститутів та університету з приводу цієї поїздки молодь ставила такі питання: чи не червоніли радянські делегати за свій зовнішній вигляд, чи модно були одягнені іноземні студенти? Зокрема, молодь університету відкрито виявляла свою недовіру до всього сказаного доповідачем, а в одному анонімному листі було написано: «Даремні ваші старання, мені все зрозуміло»⁵²².

Поява критичних поглядів та утворення опозиційних груп, зокрема, у студентському середовищі Одеси пояснюється також більшою поінформованістю про життя Західної Європи через іноземців, значна кількість яких завжди перебувала у цьому портовому місті.

Критичні оцінки окремих напрямків державної політики, марксистської ідеології фіксувалися серед студентства Київського університету, який був постійним об'єктом нагляду органів держбезпеки⁵²³. За антирадянські погляди в 1946–1948 рр. було виключено студентів-істориків Савчука, Загенмістра, Власенка, студента-філософа Етингера та геолога Слинька⁵²⁴. Студента-філософа Штейна, переконаного в тому, що марксизм не є єдиною науковою теорією світогляду, та його однодумців Абрамського, Савельєву і Горенштейна за подібне вільнодумство у 1948 р. спочатку виключили з комсомолу, а згодом ректор університету підписав наказ про їх відрахування з ВНЗ⁵²⁵. Критика основних положень марксистсько-ленінської доктрини пояснюється перш за все тим, що основні її постулати повсякчас проголошували в пресі та радіо, різьоме відрізнялися від реалій життя населення України, яке насправді було позначене ідеологічним тиском та складними матеріально-побутовими умовами.

Невдоволення державною політикою підсилювалося матеріальною скрутою, напівголодним існуванням, жахливими побутовими умовами – такі настрої здебільшого відстежуються у анонімних листівках, що поширювалися на території окремих навчальних закладів. Саме в цей час у багатьох ВНЗ УРСР утворювалися таємні осередки. Наприклад, впродовж 1944–1947 рр. у Ніжинському педінституті невідомі поширювали листівки та залишали написи антирежимного змісту на стінах закладу, однак владі так і не вдалося виявити причетних до цього осіб⁵²⁶. У 1947 р. була викрито групу молоді Київського університету, що таємно видавала журнал «Вечірні роздуми»⁵²⁷. Від 1946 р. і до початку 1950-х рр. в Одесі органами МДБ неодноразово розкривалися антидержавні студентські таємні групи. Однак відсутність в архівних матеріалах програмних документів цих груп не дає можливості з'ясувати характер та рівень їх організованості, яку мету та завдання ставили вони перед собою, тому можемо лише припустити, що такі групи об'єднували однодумців, які були незгодні з державною політикою держави. У 1950 р. в Одеському державному університеті було затримано опозиційну групу студентів-юристів, незадоволених конкретними напрямками державної політики СРСР. Але і після їхнього арешту в інституті продовжувалися прояви антирадянських настроїв⁵²⁸. Недовіра до влади іноді набувала містичного характеру. Так, протягом 1949–1950 рр. кілька студентів Одеського електротехнічного інституту зв'язку та технікуму при Міністерстві харчової промисловості регулярно влаштовували спіритичні сеанси, під час яких «викликані ними духи» провокували невідворотну поразку СРСР у «холодній» війні проти США⁵²⁹.

Кожний студент зазначеного періоду у стінах університету знаходився під пильним контролем комітетів комсомолу та спецслужб, які перевіряли

їх настрої та поведінку. «Ідеалом студента-комсомольця, комуніста, а то й безпартійного, був донощик. Усіляко шельмували тих, хто не доносив, і викриттю їх присвячували збори з такою повісткою: «Поговоримо про мовчунів», – стверджував І. Денисюк, студент Львівського університету 1940-х рр.⁵³⁰. «Ми знали, що в нашій групі є “сексти”, – писала О. Суярко, – і здогадувалися, хто виконував цю роль. І ми боялися»⁵³¹. Випускниця Львівського університету О. Комаринець писала, що на совісті у курсових «сексотів» було не одне змарноване життя⁵³².

У своїх автобіографіях студенти мали навести також відомості про репресованих родичів. У своїх спогадах О.Суярко зазначає, що через кілька місяців занять студентів сповістили про те, що приїхала мандатна комісія, яка мала перевірити кожного особисто – чи гідний він чи вона бути студентом радянського вузу. «Хтось із присутніх почав читати мою автобіографію. ...Та ось коли дійшли до фрази “Батька репресовано у 1937 році”, ...у очах з’явилася злість та зневага. ...На другий день у списках виключених було і моє прізвище»⁵³³. Завдяки людяності директора інституту студентку О. Суярко було поновлено в інституті. Досить суворо можновладці розправлялися з тими, хто приховував подібні факти своєї біографії, особливо гостро було це відчутно в роки боротьби влади з проявами «безрідного космополітизму та схилянням перед іноземщиною». 1949 р. дирекцією Київського університету було відраховано студентку-єврейку фізмату І. Радчик, яка приховала відомості про репресованого до війни батька⁵³⁴. Така напружена обстановка ускладнювала життя студентства, виснажувала їх психологічно.

В радянський період утисків зазнавали ті студенти, які виявляли ознаки національної самобутності; як правило, їм інкримінували штучний ярлик «український буржуазний націоналіст», що його влада застосовувала у 1930-х рр. у боротьбі з українською інтелігенцією⁵³⁵. Зазвичай, таку молодь відраховували з комсомолу, ВНЗ або арештовували – такі заходи залякували інших національно свідомих студентів та очищали навчальні заклади від «шкідливих» елементів.

Боротьба проти «українського буржуазного націоналізму» розгорталася практично у всіх ВНЗ країни. Часто вона проводилася у профілактичних цілях, тому влада одразу реагувала на всі сигнали, надіслані їй місцевими функціонерами. Так, парубоцька витівка семи студентів-другокурсників фізмату Лебединського учительського інституту співпала з активним вишукуванням комсомолом «націоналістів». Прочитавши твір М. Гоголя «Тарас Бульба», студенти почали грати в козаків: поміж себе обрали кошового та курінного отаманів, присягнули, що будуть пити багато горілки, цуратися жіноцтва, носити довгі вуса, «оселедець» та не прийматимуть участі у суспільному житті. На одному із комсомольських

засідань хлопців було звинувачено в «українському буржуазному націоналізмі», згодом одного з організаторів цієї групи було відраховано з інституту⁵³⁶. Справа була лише юнацькою забавою, однак на рівні інституту її зробили показовою, нею вдало перед ЦК ЛКСМУ прозвітував комітет комсомолу вказаного інституту.

Окремі партійні активісти інститутів та університетів іноді занадто буквально сприймали формулювання КП(б)У «...сміливо викривати недоліки в постановці викладання та виховання студентів, боротися за їх виправлення, викривати і політично гостро критикувати прояви буржуазно-націоналістичної ідеології як серед викладачів, так серед студентів»⁵³⁷. Так, 1949 р. було знято черговий випуск стінгазети «Слово» романо-германського факультету Київського університету через те, що член факультетського партбюро в одному з підзаголовків помітив поєднання жовтого і блакитного кольорів. Автори відбулися суворим попередженням⁵³⁸.

Іншими були причини нелояльних щодо влади проявів західноукраїнського студентства. Перш за все вони пояснювалися інтенсивним впровадженням радянської (нової для них) політики, що супроводжувалися примусом та агресією. Як наслідок, студенти нерідко демонстрували негативне ставлення до внутрішнього та зовнішнього курсу. «Уряд хоче, щоб наша країна стала країною повелительською, і не йде нікому ні на які поступки, а для майбутньої війни з такими титанами як Америка, Англія, Франція ми ще слабкі. Крім того, якщо розпочнеться війна, то тут почнеться внутрішня війна», – застерігав Лазар Горшаковський, студент 5-го курсу Львівського медінституту.

Особливої критики зазнавало впровадження колгоспної системи на цій території та її наслідки. Першокурсник Львівського ветеринарного інституту Тарас Чепиль обурювався: «Держава відібрала у селянства все зерно, тепер у місті неможливо дістати куска хліба, більшість населення голодує, а уряд не звертає на це увагу. Вона здатна лише грабувати беззахисне населення, а не турбуватися про нього». Розповідаючи про свою поїздку у село до родичів, він додав: «У нас тепер більшовики організовують колгоспи, але чи знаєте, якого перцю їм дають бандерівці? Коли я був вдома, до нашого райцентру приїхало кілька більшовиків, але жоден з них не повернувся назад, всіх їх гадів постріляли як собак»⁵³⁹.

Другокурсниця ветеринарного факультету Одеського університету, родом із Західної України, про колективізацію зауважувала: «Спочатку селян в колгоспи запрошували, а тепер заганяють у примусовому порядку. І взагалі, від колгоспного порядку користі, як від “козла молока”»⁵⁴⁰. Студент-біолог Львівського педінституту Маковський стосовно колгоспного устрою заявляв, що він має змогу навчатися лише до тих пір, поки його батьки не вступили до колгоспу. Коли студентка Шипович

подала заяву на вступ до комсомолу, Маковський висловився з цього приводу так: «Ти, мабуть, хочеш, щоб твоїх батьків спалили, коли вступаєш до комсомолу!». Ряд фактів антидержавних настроїв було зафіксовано у Чернівецькому учительському інституті⁵⁴¹, у Львівському університеті, в консерваторії і в зоотехнічному інституті⁵⁴².

Значна частина населення Західної України, в тому числі студентство, активно протидіяла державним заходам, тому всі викладачі та студенти ВНЗ проходили тоді перевірку щодо національної приналежності, партійності та ідейності. Пошуки «націоналістів» обов'язково призводили до викриття «ворогів народу». Отож не дивно, що до кінця листопада 1949 р. органами МДБ було взято на облік 284 студенти Львова, на 266 зібрано компрометуючий матеріал, а 260 запідозрено у зв'язках із ОУН. Протягом року органи МДБ заарештували 71 студента і одного викладача. За 1949 р. із Львівського ветеринарного інституту було відраховано 47 осіб; там пройшли студентські збори в академічних групах, факультетах, закриті партійні, профспілкові та комсомольські збори. Подібні заходи відбулися і в інших ВНЗ Львова, в результаті чого із навчальних закладів було виключено ще 110 студентів, яких оголосили помічниками та однодумцями «українських буржуазних націоналістів»⁵⁴³. Саме з таким формулюванням було виключено в кінці 1949 р. філолога-другокурсника ЛДУ Р. Іваничука, майбутнього письменника⁵⁴⁴. Український вчений І. Денисюк, осмислюючи життя в ЛДУ, назвав період з 1948 до 1991 р. часом страхітливого радянського ідеологічного терору і ламання душ⁵⁴⁵.

Подібні факти мали місце й в інших ВНЗ Західної України: час від часу учасників національного підпілля викривали серед молоді Ужгородського і Чернівецького університетів тощо⁵⁴⁶. У Кам'янець-Подільському педінституті в листопаді 1949 р. було засуджено двох студентів молодших курсів філфаку: одного на 25 років за «пособництво підпіллю ОУН», другого – на 10 років позбавлення волі за те, що він, збираючи фольклорний матеріал в селах Подільського району для занять літературного гуртка, записав тоді поширену пісню антирадянського змісту⁵⁴⁷.

Таким чином, утворення опозиційних студентських груп на території Західної України, на відміну від Східної, безпосередньо було пов'язано із державним курсом СРСР на інтенсивну колективізацію та русифікацію цих територій, що супроводжувалися масовими репресіями, зокрема проти націоналістичних настроїв студентської молоді багатьох ВНЗ Львова, Чернівців, Ужгорода. Такі події не проходили повз студентську свідомість, вони відкладалися у пам'яті кожного, тому у душах більшості народжувався страх за своє життя, який в свою чергу виховував покору чи ненависть до несправедливості та жорстокості радянської влади, або ж викликав і закономірний опір.

Безпосередній вплив на формування суспільно-політичних поглядів мали події державного значення. Епохальною подією, яка визначила новий хід радянської історії, стала смерть Й. Сталіна 5 березня 1953 р. Після неї радянське суспільство охопив масовий психоз – народ плакав за ним, як за найріднішою в світі людиною. Всіх турбувало єдине питання: як жити далі без «батька» всіх народів? Досить таки несподіваною була реакція на смерть вождя у студентства Одеського університету. У той час, коли суспільство знаходилося у стані протрації, 12 березня 1953 р. на юридичному факультеті цього ВНЗ групою невідомих було пошкоджено університетську стінгазету, присвячену пам'яті вождя. Упродовж 1953 р. такі факти не були поодинокими: невідомі студенти зривали стінгазети, вирізали окремі статті, малювали на стінах сіоністські знаки⁵⁴⁸.

Але не можна категорично твердити, що всі студенти були критично налаштовані щодо існуючої системи. Авторитет Й. Сталіна серед більшості студентства був дійсно беззаперечним. В. Андрушко, який у 1953 р. навчався на третьому курсі Чернівецького університету, ці події згадує так: «Повідомлення про смерть тирана зустріли таким плачем, що я аж не повірив своїм очам та вухам. Якось дівчина істерично вигукнула: “Краще б я померла, чим до цього дожила!”. Разом із студентами плакала щирими сльозами і викладач зарубіжної літератури»⁵⁴⁹ (як бачимо на початку 1950-х рр. радянська влада досягла деяких успіхів у політичному вихованні окремих західноукраїнських студентів). «Смерть Сталіна для мене було особистим горем, мені було дуже боляче. Всі вийшли у двір, були увімкнуті гучномовці, ми слухали, стоячи у снігу, без шапок, багато хлопців плакало, причому плакали ті, хто воювали», – згадував М. Котляр, студент КДУ 1950-х рр.⁵⁵⁰

«Всі ми поголовно були піонерами, потім комсомольцями, активно беручи участь у громадській роботі, – згадував сучасник. – Ми готові були битися із розпалювачами війни, абсолютно впевнені у тому, що немає більш щасливого місця, чим наша країна, де так вільно дихає людина. Ми вірили, що нашу країну оточували вороги. Вірили у лісозахисні смуги, в канали, які перетворюють пустелі у квітучі сади, у великі будівлі комунізму»⁵⁵¹. Саме таку студентську молодь побачив у 1956 р. колишній воїн ОУН-УПА М. Сливка, повернувшись із заслання: «За цей проміжок часу, коли я перебуваю тут, на Україні, я достатньо вивчив народ – молодь, особливо тих, хто навчається. І що ви думаєте? Цю молодь так зуміли виховати більшовики, що вона інакше мислити не може, як по-більшовицькому»⁵⁵².

Таким чином, реакція на суспільно-політичні події сучасності залежала від рівня поінформованості студентів про них. Студенти, які мали змогу і бажання знайомитися з іноземними джерелами інформації, в основному критично ставилися до внутрішньої і зовнішньої політики радянського

уряду. І навпаки, студенти, що знайомилися лише з вітчизняною пропагандистською пресою, або ж взагалі не читали ніякої періодики, переважно сприймали всі державні заходи на віру.

Невідповідність між навчальним матеріалом суспільно-політичних дисциплін і власними спостереженнями та особистим досвідом викликала у молодого покоління 1940–1950-х рр. сумніви. В окремих студентів з'являлися приховані від громадськості нестандартні погляди, формувалися інші цінності. Існуюча система створила сприятливі умови для розвитку у свідомості переважної частини юнаків та дівчат інстинкту самозбереження. Задля того, щоб вижити, вони приховували свої істинні погляди, думки, переконання. «Двовимірність» у поведінці була характерною рисою багатьох студентів досліджуваного періоду.

Можна погодитися із висновками соціологів про те, що відсутність реальних можливостей впливу на встановлений порядок діє на молодь деморалізуюче. В одних вона породжує розчарування, в інших – байдужість, а у третіх – активне прийняття запропонованих правил та норм буття⁵⁵³. Не викликає заперечення і висновок О. Удода про те, що думки, почуття, настрої людей епохи 1920–1950-х рр., та й 1960–1980-х рр., являли собою протиприродний компроміс між офіційними установками і тим, про що насправді думала, розмірковувала людина, про що говорила з близькими або записувала в потаємні щоденники. Ось чому виникло роздвоєння думок як наслідок тотального контролю за поведінкою і думками людей⁵⁵⁴.

Студентська молодь 1940–1950-х рр. була активним елементом суспільства, вона реагувала на всі події у країні і не завжди залишалася осторонь. Студентство мало можливість та здатність варіативно мислити, що і відрізняло її від інших соціальних груп, у процесі навчання формувався їх світогляд. Тому саме в досліджуваний період частішають індивідуальні та групові критичні форми протесту, що свідчить про гнучкість мислення молодих людей та існування студентської громадської думки, а також небайдужості до майбутнього держави, прагнення до якісних змін у соціально-економічній, культурній, політичній системі та розуміння неефективності й деградації командно-адміністративних важелів управління державою. Критичне прийняття дійсності сприяло тому, що вже у наступні роки, у «відлигу» в середовищі молоді активно почали відроджуватися національні ідеї, в Україні виникають опозиційні національні, сіоністські й антидержавні студентські групи та легальні й нелегальні культурні молодіжні осередки.

Періодом студентської громадянської активності, коли переважали критичні настрої щодо політики держави, можна назвати другу половину 1940-х – початок 1950-х рр., причому найбільша активність спостерігалася

у середовищі західноукраїнського студентства, яке виступало проти русифікації та колективізації, і саме цей проміжок часу характеризується масовими виключеннями із ВНЗ та арештами студентства.

Загалом, аби уникнути підозр та переслідувань, студенти дотримувалися конформістських норм поведінки і брали активну участь у громадсько-корисній роботі, – така активність для студента була запорукою уникнення часто безпідставних підозр, які служили спонукою для партійного керівництва відрахувати молоду людину з навчального закладу.

Поряд із активістами значну частину студентської молоді становила така категорія, як «дволикі» (у свідомості таких студентів уживалися як офіційні, так і неформальні настрої, тому названі вище події вони пережили безболісно та стримано), у більшості випадків вони займали аполітичну, пасивну позицію, аби вижити та чогось досягти у житті, та студенти з амбівалентною поведінкою, у них були неоднозначні почуття до деяких подій в країні, однак їхні погляди не можна назвати антидержавними.

Все ж слід зауважити, що серед основної маси студентства переважали лояльні суспільно-політичні настрої. Студенти віддано і свято вірили у правильність рішень партії та істинність марксистсько-ленінської ідеології. Саме така категорія була опорою радянської тоталітарної системи, хоча ця категорія студентства також була схильна до ідей ревізування радянської системи. Владні органи слідкували за студентськими настроями і ретельно контролювали всі можливі прояви незадоволення існуючими порядками, – адже публічне обговорення реалій життя викликало у керівництва острах перед імовірною появою відкритої опозиції.

У другій половині 1940-х рр. серед населення України спостерігається сплеск релігійності, не обминуло таке явище і студентів, незважаючи на те, що вони були під особливим ідеологічним контролем партії. У численних звітах фіксувалися факти участі молоді ВНЗ України у різноманітних релігійних обрядах. Зокрема, впродовж 1946–1948 рр. вінчалися в церквах, співали у церковних хорах студенти Чернівецького та Ужгородського державного університетів, Дніпропетровського металургійного, Сталінського, Ніжинського педагогічних, Київського учительського інститутів⁵⁵⁵. Цікаво те, що частина студентів була щиро переконана в існуванні Бога. Приміром, студентка Київського учительського інституту, яка дуже хвилювалася, складаючи іспит з основ марксизму-ленінізму, отримала «відмінно», на що їй сказали, що вона даремно хвилювалася, адже предмет вона гарно вивчила. Дівчина відповіла: «Авжеж даремно хвилювалася, але скласти успішно іспит мені допомогло те, що перед іспитом я помолилася у Володимирському соборі»⁵⁵⁶. Випускники Кіровоградського педінституту та Кам'янець-Подільського учительського інституту ходили до церкви разом з учнями

своїх класів⁵⁵⁷. Таким чином, релігійна свідомість у середині 1940-х рр. була властива не лише студентству Західної України.

Однак наступ на релігію у 1940-х – початку 1950-х рр. мав свої результати. Студентка факультету журналістики Київського університету Г. Стадниченко пригадувала: «Релігії в університеті не було. Так, викладали основи атеїзму. ...Ми могли сказати: Господи, поможи, але в ці слова нічого не вкладалося. В церкву ніхто не ходив, деякі навіть над цим кепкували»⁵⁵⁸.

За словами Р. Ковалюка, в 1950-х рр. ситуація щодо релігійності в західних областях була схожа на загальну істерію, що породжувала напруженість у суспільстві. Так, на початку 1950 р. секретар партбюро на загальних зборах колективу ветеринарного інституту зауважував: «після перевірки людей виявилось, що в колективі є такі, які являються ворогами народу, ...слухають “Голос Америки”. А ще маємо в такому біологічному факультеті, як наш, релігійних викладачів та студентів, які являються опорою бандерівців, ворогами народу»⁵⁵⁹.

У Західній Україні дітей виховували у дусі пошани та любові до слова Божого, віруючі студенти не могли відразу викреслити значну частину свого ества, тому змушені були старанно приховувати свої релігійні переконання. Молодь, вивчаючи марксистсько-ленінську теорію, яка заперечувала існування Бога, не припиняла відвідувати церкву. Так, наприклад, студент Львівського лісогосподарського інституту Савицький, маючи гарні оцінки із «Основ марксизму-ленінізму», склавши на «відмінно» іспит з цього предмету, після занять працював помічником у архієпископа, крім того редагував часопис «Православний вісник»⁵⁶⁰. На всі запевнення викладачів Львівського сільськогосподарського інституту, що Бога не існує, студентки 2-го курсу (1953 р.) Гурай та Філь відкрито твердили протилежне, не припиняючи регулярно відвідувати церкву. Студент Львівського інституту прикладного мистецтва в бесіді був переконаний, що релігія не приносить ніякої шкоди «комуністичному будівництву» і тому він прийматиме активну участь у проведенні релігійних свят⁵⁶¹.

Не дивлячись на відкриту антирелігійну кампанію на цій території, переважна більшість студентів не зрікалася своїх релігійних переконань, тому у світогляді багатьох студентів поєднувалися дві несумісні для того часу духовно-моральні категорії – комуністична спрямованість і віра в Бога, тобто йдеться про вимушене «роздвоєння особистості».

Характер психологічного та адміністративного тиску керівництва ВНЗ полягав у тому, що на комсомольських зборах вчиняли погроми над синами священників за те, що «приховали факти своєї біографії», не написали, хто їхні батьки (якби повідомляли, то до університету їх би не прийняли). Упокорені діти мусили публічно відрікатися від своїх батьків. Т.Комаринець, жартуючи,

згадував «время оно», коли на нього дуже нападали за те, що дружить зі своєю однокурсницею, яку підозрювали в релігійності⁵⁶².

Таким чином, у середовищі студентів були атеїсти та віруючі. Останні змушені були приховувати свою релігійність, слухати різноманітні лекції на атеїстичні теми, вивчати спецкурси з атеїзму, пропагувати їх серед населення тощо. Все це віруюча молодь робила аби навчатися у ВНЗ, але продовжувала відвідувати церкву на великі свята, дотримувалася певних релігійних обрядів (хрещення, вінчання).

§ 3. Дозвілля студентів України

Одразу після закінчення війни влада розпочала зміцнювати та відновлювати дещо послаблений ідеологічний контроль через ретельне планування студентського дозвілля протягом навчального року, під час літніх та зимових канікул. За своєю суттю дозвіллевий час – це частина вільного часу, що використовується для спілкування, споживання цінностей духовної культури, розваг, прогулянок та інших видів нерегламентованої діяльності, що забезпечує відпочинок⁵⁶³. Або ж під дозвіллям розуміється сукупність занять, за допомогою яких відбувається відновлення фізичних, розумових і психічних сил людини. Воно складається з індивідуального споживання культури (читання книг, журналів, газет, прослуховування радіо тощо); публічно-видовищного споживання культури (відвідування театрів, кіно, концертів, музеїв, спортивних видовищ та ін.); спілкування (з сім'єю, родичами, друзями тощо); фізичних занять (ранкової та вечірньої гімнастики), спорту, туризму; розваг; пасивного відпочинку (прогулянок без певної мети та ін.); творчої діяльності й аматорських занять (різноманітних гуртків, студентських наукових товариств)⁵⁶⁴. Однак у досліджуваній період дозвіллю, яке за своїм призначенням покликане сприяти естетичному, духовному розвитку людини, було надано ще й функції політико-ідеологічного виховання.

У 1948 р. ЦК КП(б)У з метою покращення викладання та політико-виховної роботи у ВНЗ ухвалило: організувати недільні університети з питань літератури, музики, естетики, філософії; проводити диспути з важливих наукових та літературних творів, а також літературні вечори; систематично організувати вечори художньої самодіяльності, ретельно готувати їх програму; покращити справу фізкультурної підготовки з усіх видів спорту; практикувати колективне відвідування кіно, театрів з наступним обговоренням кінофільмів та вистав⁵⁶⁵; комітети комсомолу докладали усіх зусиль, аби контролювати публічно-видовищне споживання культури. До початку 1950-х рр. така форма відпочинку не прижилася

серед молоді ВНЗ. Про це свідчить приклад ВНЗ Харкова – університету, а також художнього та політехнічного інститутів: з 1 вересня до 1 грудня 1950 р. не було організовано жодного культпоходу, а інженерно-будівельний інститут провів лише один такий похід (на кінокартину «Рада богів»), в якому взяло участь 20 осіб, гірничий інститут – один похід (90 осіб), юридичний інститут – 60 (на кінокартину «Велика сила») ⁵⁶⁶.

Молодь надавала перевагу індивідуальному або гуртовому (у колі друзів) перегляду кінокартин та вистав ⁵⁶⁷. Відвідування кіно було чи не найулюбленишим способом відпочинку. Повоєнна молодь виховувалася на радянських патріотичних фільмах часів Великої Вітчизняної війни та на фільмах «трофейного» фонду. Біля кінотеатрів стояли черги за квитками на «Леді Гамільтон», «Міст Ватерлоо», фільми за участю Чарлі Чапліна, «Індійську гробницю», «Багдадського злодія» із Конрадом Фейдом, серію фільмів про піратів за участю Роберта Тейлора, «Даму з камеліями» (з Гретою Гарбо та Робертом Тейлором), «Тарзана» з Джонні Вейсмюллером ⁵⁶⁸. Такі «шкідливі» фільми припинили транслювати в кінці 1940-х рр.

Не меншою популярністю користувався театр, квитки до якого були відносно недорогі. Наприклад, гальорка коштувала 30–50 коп., найдорожчий квиток у партері або ложі – 3 руб. Якщо половина першої дії вже пройшла – можна було пройти безкоштовно. Зокрема, М. Дмитрієнко, студентка КДУ 1950-х рр., пригадувала, що вона та її друзі примудрялися заходити на одну контрамарку по кілька осіб, а згодом їм вдалося налагодити дружбу з працівниками театру, які дозволяли відвідувати вистави практично безкоштовно ⁵⁶⁹.

«Студенти, не дивлячись на те, що майже завжди були голодними, встигали скрізь. У ВНЗ із концертами приїжджали артисти, Русланова, Поль Робсон. Охоче молодь слухала романси Глінки, була в захваті від опер Чайковського та Мусорського. Після відновлення оперного театру у Сталіно саме студенти стали першими її відвідувачами», – писала О. Суярко ⁵⁷⁰.

Студенти приділяли велику увагу власному культурно-духовному збагаченню. Через театр, кіно вони знайомилися з досягненнями митців та основними надбаннями світової і вітчизняної культури. Складні матеріальні умови не були непереборною завадою для естетичного розвитку особистості, хоча більшості студентів доводилося дотримуватися режиму жорсткої економії.

Іншим, не менш поширеним видом відпочинку були танці: вони зазвичай проводилися після курсових, факультетських, університетських вечорів, у гуртожитках та міських танцмайданчиках. Про їх особливості М. Котляр розповідав: «Танці були в університеті, на міські ми не ходили, там було, що завгодно, і студенти мали свою гордість. Коли я вчився на міжнародному, то потрапити на наші вечори, після яких слідували танці,

була мрія кожної дівчини... На історичному факультеті, де я навчався на останніх двох курсах, були дуже веселі вечори, вони були по курсам і загальні. ...Дівчат на історичному було менше, аніж хлопців, тому зазвичай ми запрошували студенток із германо-романського факультету, вважалося, що там були найгарніші дівчата»⁵⁷¹.

Танці у студентських гуртожитках відбувалися кожної суботи та неділі і тривали до 23 год. Вони організовувалися у підвалах, подвір'ях або холах студентських гуртожитків. Студенти 1950-х рр. КДУ танцювали під мелодії танго, фокстроту «Ріоріта», вальс-бостону, блюзу у підвалі гуртожитку на сучасній вул. Освіти. Після одинадцятої години приходив комендант, відключав радіолу, а студенти починали лементувати: «Ще, ще!»⁵⁷². В. Кравцов розповідав, що популярними в 1950-х рр. були такі танці, як вальс, вальс-бостон, падекатр, падеспань, танго, фокстрот, кадрили. «Західні танці уже з'явилися, але історичний факультет був занадто ідеалізованим, тому вони не поширилися в середовищі істориків. Співали під гітару, переважно неполітизовані пісні, а українські та російські народні. Популярна на той час була пісня «Підмосковні вечори». Виконувалися пісні із репертуару М. Бернеса, Л. Утьосова. Західна музика тільки почала з'являтися на хвилях радіо»⁵⁷³.

У гуртожитках студенти у вільний час займалися самоосвітою, молодь читала багато різноманітної літератури, з подальшим обговоренням у вузькому колі однодумців. Читали зарубіжну та вітчизняну класику, твори українських письменників Ю. Смолича, І. Ле, В. Сосюри тощо та російських – К. Паустовського, О. Твардовського, А. Ахматової, Б. Пастернака, І. Ільфа і Є. Петрова, В. Маяковського⁵⁷⁴.

Елементом комуністичного виховання була популяризація серед студентів творів радянських письменників, які показували соціалістичну дійсність⁵⁷⁵, тому влада настійно рекомендувала читати молоді «Повість про справжню людину» Б. Польового, «Троє в сірих шинелях» В. Добровольського, «Білу березу» М. Бубенного, «Лейтенантів» О. Копиленка, «Прапорonoсці» О. Гончара, «Університет» Г. Коновалова⁵⁷⁶.

На особливу увагу заслуговує участь студентства у художній самодіяльності ВНЗ, яка по своїй суті також була певним ідеологічним осередком, залучала велику кількість студентської молоді, забезпечувала їх різноманітними гуртковими заняттями за інтересами, надавала можливість розкривати ще не виявлені таланти або ж розвивати та вдосконалювати наявні. Однак, на початку 1950-х рр. у деяких ВНЗ цей вид дозвілля був недостатньо організований, тому популярності серед студентів не мав. Про таку тенденцію свідчать результати оглядів художньої самодіяльності, які традиційно проводилися в кінці кожного навчального року ВНЗ УРСР, де

чисельність учасників гуртків відносно загальної кількості студентів факультетів або навчальних закладів була невеликою.

Станом на 1950 р. у 296 ВНЗ МВО СРСР нараховувалося 3 тис. гуртків художньої самодіяльності (драматичні гуртки, духові оркестри, оркестри народних інструментів, танцювальні колективи, хори тощо), учасниками яких були 62 тис. студентів⁵⁷⁷. Проте, слід зауважити, що на початку 1950-х рр. гуртки художньої самодіяльності ВНЗ Української РСР були нечисленними. Так, із 4 тис. студентів ХПІ в художній самодіяльності брали участь лише 260 осіб, із 2 тис. осіб інституту інженерів залізничного транспорту – 112, зокрема, хоровий гурток налічував 36 осіб. Комітет комсомолу ХМІ взагалі не мав даних про кількість молоді, яка брала участь у художній самодіяльності. Лави народного інструментального гуртка, до якого входило 10 осіб, формально (лише для звіту) поповнювалися за рахунок студентів, які не вміли грати на музичних інструментах і у подальшому нотній грамоті їх не навчали⁵⁷⁸.

На розвиток художньої самодіяльності дирекція та профспілки виділяли щорічно 25 руб. на особу, але не завжди вони використовувалися за призначенням. Так, у Харківського університету в кінці 1950 р. з'ясувалося, що спеціальний кошторис не був використаний протягом року, в той же час студенти філфаку збирали по 3 руб. з особи на придбання акордеону⁵⁷⁹.

У репертуарі музичних гуртків, хорів та студій художнього слова обов'язково мали фігурувати твори партійно-ідеологічного спрямування, які возвеличували роль Й. Сталіна та КПРС («Піснею про Сталіна починаймо день, – кращих ми не знаємо на землі пісень», «Із-за гір та з-за високих сизокрил орел летить», «Ленін завжди живий», «Партія наш керманіч» тощо⁵⁸⁰). Ними мав починатися і завершуватися кожний концерт (програма його попередньо прискіпливо розглядалась комсомольським чи партійним бюро). Через цю надмірну регламентацію значна частина молоді віддавала перевагу індивідуальним видам відпочинку у відповідності з власними духовними потребами.

Робота художньої самодіяльності поступово налагоджувалася. Популярними стають хорові та вокальні гуртки, інструментальні та вокальні ансамблі, студентські театри, хореографічні колективи. Деякі гуртки згодом виростили до професійного рівня, багаточисленні студентські колективи постійно гастролювали з концертами всією Україною, деякі з них ставали відомими і за її межами. КДУ мав хорову капелу «Дніпро», засновану ще композитором М. Лисенком у 1864 р., та етнографічний танцювальний ансамбль «Веснянка» (художній керівник В.Нероденко), відомі за межами республіки⁵⁸¹.

Враховуючи специфіку державної ідеологічної політики, іноді практикувалися «на замовлення зверху» гуртові «виходи в маси»

письменників. У 1948 р. студенти Києва зустрілися з Лауреатами Сталінської премії А. Фадєєвим та І. Еренбургом⁵⁸². Одна із зустрічей української письменницької еліти відбулася у квітні 1950 р. у Львівського університету. На ній були присутні студенти різних ВНЗ, представники професорсько-викладацького складу⁵⁸³. В той же час такі заходи сприяли розширенню кругозору молоді.

Неабиякий інтерес у багатьох студентів викликали театральні студії. Практично у всіх ВНЗ молодь залюбки брала участь у виставах театрів естрадних мініатюр⁵⁸⁴.

Загалом інтереси студентської аудиторії були надзвичайно різноманітними, гуртки ВНЗ задовольняли потреби найвибагливіших, пропонувався широкий діапазон різноманітних занять, кожна молода людина мала можливість займатися тим, що було їй до вподоби. Крім того, все було безкоштовним.

Невід'ємною частиною дозвілля і студентського життя був спорт, який входить до структури фізичної культури. Останнє являє собою складне суспільне явище, що не обмежується вирішенням завдань фізичного розвитку, а й виконує інші соціальні функції в галузі моралі, виховання, етики⁵⁸⁵. На початку 1950-х рр., коли активно відновлювалося народне господарство, ВНЗ УРСР перебували у складному матеріальному стані, тому матеріальна база спортивних секцій у ВНЗ була слабкою, але бажаючих займатися спортом було багато. Так, спортивний зал Харківського політехнічного інституту орендував науково-дослідний інститут «Наука», а відтак використовувався не повністю. Харківський університет мав свій невеликий спортивний зал, однак у 18 секціях займалося 560 осіб⁵⁸⁶. Згодом почали з'являтися спорткомплекси, у стінах яких готували навіть професійних спортсменів.

Багато хто займався спортом професійно. Юнаки та дівчата брали участь у курсових, факультетських, загальноуніверситетських, міжвузівських змаганнях, у різноманітних спартакіадах та чемпіонатах УРСР, СРСР, Європи – з гімнастики, легкої атлетики, плавання, шахів, шашок, бадмінтону, фехтування, настільного тенісу, волейболу, баскетболу, де досягали визначних результатів. Зокрема, студент-геолог Ігор Ємчик та історик Микола Жмарєв Київського університету у 1952 р. стали срібними призерами в академічній «двійці» з греблі на XV Олімпійських іграх у Хельсінкі. До речі, саме в 1952 р. Радянський Союз вперше взяв участь в Олімпійських іграх⁵⁸⁷.

Спортивні традиції у житті студентів ВНЗ зайняли міцні позиції. Велика кількість молоді займалася у спортивних секціях для підтримання фізичного тону, інші займалися спортом професійно, брали участь в олімпіадах, ставали розрядниками, кандидатами в майстри та майстрами

спорту. У спортивних секціях ВНЗ було підготовлено значну кількість студентів-чемпіонів, які популяризували спорт і здоровий спосіб життя серед молоді, підвищували авторитет навчального закладу і держави.

Держава приділяла значну увагу розвитку науки у ВНЗ, тож на такі заходи уряд не шкодував коштів. Щорічно кількість наукових товариств, гуртків і кількість студентів у них зростала, про що промовисто свідчить табл. 2.⁵⁸⁸.

Таблиця 2.

Студентські наукові гуртки та товариства ВНЗ України

	1945–1946 н. р.	1947–1948 н. р.	1948 р.	1949–1950 рр.
Студентські наукові товариства (далі СНТ)	12	40	70	98
Наукові гуртки	630	1000	Більше 1000	1813
Кількість студентів (у тис.)		Більше 10,0	15,0	40,0 ⁵⁸⁹

Діяльність студентських наукових гуртків мала науково-практичне значення, результати їх дослідів широко застосовувалися на виробництві. Наприклад, винахід студентки 4-го курсу Харківського хімічно-технологічного інституту О. Преображенської (метод об'ємного визначення сульфонафтових і сірчаних кислот у контакті Петрова) застосовувався на миловарному заводі міста. П'ятикурсник інституту залізничного транспорту Байнштейн винайшов прилад для виробництва оптимального гальмування вагонів у системі регулювання швидкостей. Його робота була позитивно оцінена і відправлена на затвердження у бюро винаходів. Результати науково-дослідної праці учасників СНТ видавалися у бюлетенях, щомісячних листівках, журналах, апробувалися на загальноузівських, міських наукових конференціях⁵⁹⁰. Таким чином, творчість студентів у роботі наукових гуртків заохочувалася і мала достатньо професійний рівень, а її результати мали практичне та наукове значення.

Проте не у всіх ВНЗ УРСР наукова робота виконувалася на належному рівні. У 1950-х рр. студентській науковій роботі у ВНЗ Одеси майже не приділялася увага, тому на міському огляді наукових студентських робіт із дев'яти праць, представлених Одеським інститутом іноземних мов, лише одна була прийнята журі, інші праці були визнані роботами низької наукової якості⁵⁹¹.

Студентські літні канікули, які називалися третім трудовим семестром, були однією із ознак епохи. У цей період відпочинок поєднувався з суспільно-корисною працею. У вузах створювалися геологічні, археологічні та туристичні експедиції, змагання, формувалися будівельні та цілинні загони. Комітети комсомолу ВНЗ особливо ретельно підходили до планування літнього відпочинку та праці студентства. Частина молоді відпочивала в студентських спортивно-оздоровчих літніх таборах, інша від'їжджала працювати в колгоспи. Хлопці з будівельних бригад переважно зводили гуртожитки, учбові корпуси, стадіони з комплексами спортивних споруд.

Окрім спортивних таборів, студентство мало змогу відпочивати і в санаторіях та на курортах. У складному 1945–1946 навчальному році держава спромоглася оздоровити 10 тис. студентів України, що становило 9,8% від загальної їх кількості⁵⁹².

Значна частина молоді надавала перевагу такому активному літньому та зимовому відпочинку як туристичні та альпіністські походи, вони були поширені практично в усіх ВНЗ республіки. Подорожі були прерогативою туристичних секцій. Цей вид гурткової діяльності брав на себе функції організації відпочинку студентів під час зимових і літніх канікул. Маршрути були досить різноманітні та складні, вони давали можливість студентам побачити різні куточки країни, тому об'єднували навколо себе багато молоді. Популярними були зимові лижні походи в Карпатах, а влітку – походи по Криму⁵⁹³. Для досліджуваного періоду характерним було те, що «новобранців», зарахованих на навчання, відправляли на практику в колгоспи. Вона тривала місяць, і лише після її закінчення вони отримували студентські квитки. Їх розквартировували в хатах колгоспників, у клубах, у школах⁵⁹⁴.

В означений період у вищих навчальних закладах існувала розвинена інфраструктура, що якісно забезпечувала дозвілля студентів у зимовий та літній періоди. Творча діяльність та аматорські заняття піддавалася значному й безпосередньому впливу держави, яка таким чином вирішувала власні ідеологічні, політичні, виховні, моральні завдання. Такі форми відпочинку (художня самодіяльність, заняття у спортивних секціях та студентських наукових товариствах) надавали можливість студентам розвиватися духовно, інтелектуально та фізично. В свою чергу індивідуальне, публічно-видовищне споживання культури, спілкування, розваги, пасивний відпочинок менше піддавалися або зовсім не піддавалися безпосередньому державному впливу, тому були більше популярними серед молоді.

Повсякденне життя студентської молоді України 1940–1950-х рр. було позначене матеріально-побутовими негараздами, ідеологічним тиском, і,

разом з тим, просякнуте оптимізмом, вірою у краще майбутнє і щирим прагненням наблизити це майбутнє. Суперечності суспільного життя і негаразди основна маса студентів прагнула розв'язати й подолати в межах існуючої соціально-політичної системи. В той же час у студентському середовищі наростали критичні настрої щодо організації політичного життя в країні, що привело до корінних зрушень і змін.

⁴⁰⁰ Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навчальний словник-довідник / За загал. ред. Ю. Піча. – К., 2002. – С. 381.

⁴⁰¹ Соціолого-педагогічний словник / За ред. В.Радула. – К., 2004. – С. 260.

⁴⁰² Берк П. Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє // Нові перспективи історіописання / За ред. П. Берка. – К., 2004. – С. 17.

⁴⁰³ Удод О. Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства. – С. 286 [Електрон. ресурс] Режим доступу: [www.history.org.](http://www.history.org/) / XIX/K2/5_1pdf.

⁴⁰⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Спр. 1489. – Арк. 14.

⁴⁰⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4527. – Арк. 5; Попп Р. Студенство Львова в 1944–1953 рр. (історико-соціологічний аспект) // Проблеми гуманітарних наук: наукові записки ДДПУ. – Вип. 20. Історія. – Дрогобич, 2007. – С. 77.

⁴⁰⁶ Суярко О. Моя Україна – і біль, і надія: спогади старої провінціалки. – Харків, 2006. – С. 76.

⁴⁰⁷ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 3. – Спр. 1476. – Арк. 41.

⁴⁰⁸ Добровольський В. Трое в серых шинелях. – М., 1950. – С. 3.

⁴⁰⁹ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 3. – Спр. 1476. – Арк. 41.

⁴¹⁰ Там само. – Оп. 6. – Спр. 2198. – Арк. 114.

⁴¹¹ Там само. – Оп. 3. – Спр. 1476. – Арк. 61–61а.

⁴¹² Там само. – Спр. 1476. – Арк. 50.

⁴¹³ Там само. – Оп. 6. – Спр. 2196. – Арк. 115.

⁴¹⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4527. – Арк. 46; Ф. 7. – Оп. 6. – Спр. 2196. – Арк. 115, 129.

⁴¹⁵ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 69 а. – Арк. 1–4.

⁴¹⁶ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 3. – Спр. 1489. – Арк. 43.

⁴¹⁷ Там само. – Арк. 14.

⁴¹⁸ Там само. – Арк. 15.

⁴¹⁹ Там само. – Оп. 6. – Спр. 2233. – Арк. 49.

⁴²⁰ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 69 а. – Арк. 1–4.

⁴²¹ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 3. – Спр. 1476. – Арк. 40.

⁴²² Там само. – Арк. 41.

⁴²³ Там само. – Оп. 6. – Спр. 2196. – Арк. 11.

⁴²⁴ Суярко О.В. Вказ. праця. – С. 68–70.

⁴²⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4530. – Арк. 4.

⁴²⁶ Там само. – Ф. 7. – Оп. 3. – Спр. 1489. – Арк. 7.

⁴²⁷ Там само. – Ф. 1. – Оп. 71. – Спр. 104. – Арк. 187.

⁴²⁸ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ). – Ф. М.–1. – Оп. 133. – Спр. 193. – Арк. 138–139.

⁴²⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 2732. – Арк. 141.

⁴³⁰ Там само. – Арк. 141.

⁴³¹ Там само. – Спр. 3667. – Арк. 49–50.

-
- ⁴³² РДАСП. – Ф. 17. – Оп. 133. – Спр. 239. – Арк. 62.
- ⁴³³ Мокренко А. Знайти себе: автобіографічна повість. – К., 2008. – С. 48, 50, 52.
- ⁴³⁴ Кравцов В. Из ответов на анкету // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2006. – Вип. 8. – С. 221.
- ⁴³⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4530. – Арк. 4.
- ⁴³⁶ ЦДАВО України. – Ф. Р. 4621. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 1; Высшая школа. Основные постановления, приказы и инструкции. – М., 1957. – С. 476.
- ⁴³⁷ ЦДАВО України. – Ф. Р. 4621. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 147.
- ⁴³⁸ Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Ф. 1246. – Оп. 2. – Спр. 39. – Арк. 47; Высшая школа. Основные постановления, приказы, и инструкции... – С. 475.
- ⁴³⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 41. – Спр. 107. – Арк. 50.
- ⁴⁴⁰ Там само. – Арк. 99.
- ⁴⁴¹ Ирлинский Д. Забытые победы, или воспоминания «неудачника». Мемуари. – Житомир, 2007. – С. 24.
- ⁴⁴² Записано Н.Хоменко 18.10.2007 р. від В.Я. Стадниченка (1936 р. н.). Навчався в 1954–1959 рр. на факультеті журналістики Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка. Розмова тривала 1 годину 50 хв.
- ⁴⁴³ Записано Н.Хоменко 18.10.2007 р. від Г.С. Стадниченко. Навчалася в 1954–1959 рр. на факультеті журналістики Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка. Розмова тривала 1 годину 50 хв.
- ⁴⁴⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4530. – Арк. 7.
- ⁴⁴⁵ Там само. – Ф. 7. – Оп. 3. – Спр. 1476. – Арк. 50, 70, 71.
- ⁴⁴⁶ Там само. – Арк. 72.
- ⁴⁴⁷ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 3. – Спр. 1489. – Арк. 7.
- ⁴⁴⁸ Кирилук С. Я пісню назву надій оцих краплини. Народний архів (праці, щоденники, спогади, додатки). – Одеса, 2007. – С. 98, 101.
- ⁴⁴⁹ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 3. – Спр. 1476. – Арк. 41.
- ⁴⁵⁰ Там само. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4530. – Арк. 2–3.
- ⁴⁵¹ Там само. – Арк. 5, 6.
- ⁴⁵² Там само. – Ф. 7. – Оп. 6. – Спр. 2198. – Арк. 114.
- ⁴⁵³ Там само. – Арк. 115.
- ⁴⁵⁴ Там само. – Оп. 3. – Спр. 1489. – Арк. 15.
- ⁴⁵⁵ Там само. – Спр. 2202. – Арк. 29–31.
- ⁴⁵⁶ Там само. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4530. – Арк. 5.
- ⁴⁵⁷ Там само. – Ф. 7. – Оп. 3. – Спр. 1476. – Арк. 50.
- ⁴⁵⁸ Вестник высшей школы. – 1953. – № 12. – С. 3; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 2732. – Арк. 26, 176.
- ⁴⁵⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 41. – Спр. 24. – Арк. 204.
- ⁴⁶⁰ Там само. – Оп. 24. – Спр. 3524. – Арк. 80–92.
- ⁴⁶¹ Там само. – Арк. 92.
- ⁴⁶² Там само. – Арк. 70, 71.
- ⁴⁶³ Там само. – Оп. 23. – Спр. 4530. – Арк. 2–3.
- ⁴⁶⁴ Народне господарство Української РСР. Стат. збірн. – К., 1957. – С. 449; Сергійчук О. Вища школа України в умовах лібералізації суспільного життя 1953 – 1964 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002. – С. 218.
- ⁴⁶⁵ Кирилук С. Вказ. праця. – С. 165.
- ⁴⁶⁶ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 6. – Спр. 2198. – Арк. 114.
- ⁴⁶⁷ Там само. – Оп. 3. – Спр. 1476. – Арк. 40.
- ⁴⁶⁸ Там само. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5073. – Арк. 4.

- ⁴⁶⁹ Там само. – Ф. 7. – Оп. 3. – Спр. 1476. – Арк. 50; ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 143. – Арк. 43.
- ⁴⁷⁰ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 6. – Спр. 2232. – Арк. 29.
- ⁴⁷¹ Там само. – Оп. 3. – Спр. 1476. – Арк. 70.
- ⁴⁷² Кирилюк С. Вказ. праця. – С. 99.
- ⁴⁷³ Там само. – С. 98.
- ⁴⁷⁴ Там само. – С. 99.
- ⁴⁷⁵ Боровик І. Зеленюк Іван Степанович – ректор, вчений, громадський діяч: Дипл. робота на здобуття кваліфікації вчителя історії та правознавства. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 104.
- ⁴⁷⁶ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 3. – Спр. 1476. – Арк. 63.
- ⁴⁷⁷ Там само. – Спр. 1489. – Арк. 21.
- ⁴⁷⁸ Там само. – Оп. 6. – Спр. 2232. – Арк. 29.
- ⁴⁷⁹ Кирилюк С. Вказ. праця. – С. 115.
- ⁴⁸⁰ Записано Н. Хоменко 18.10.2007 р. від Г.С. Стадниченко.
- ⁴⁸¹ Записано Н. Хоменко 4.12.2007 р. від М.Ф. Дмитрієнко (1935 р. н.). Навчалася у 1953–1958 рр. на історико-філософському факультеті Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка. Розмова тривала 1 год. 30 хв.; Кравцов В. Вказ. праця. – С. 223.
- ⁴⁸² Записано Н. Хоменко 7.12.2007 р. від Г.П. Герасимової (1935 р. н.). Навчалася у 1952–1957 рр. на германо-романському відділенні КДУ. Розмова тривала 1 год. 10 хв.; Записано Н. Хоменко 4.12.2007 р. від М.Ф. Дмитрієнко...
- ⁴⁸² Кравцов В. Вказ. праця. – С. 224.
- ⁴⁸³ Там само. – С. 224.
- ⁴⁸⁴ ДАК. – Ф. 1246. – Оп. 2. – Спр. 65. – Арк. 51.
- ⁴⁸⁵ РДАСП. – Ф. М.–1. – Оп. 46. – Спр. 116. – Арк. 18.
- ⁴⁸⁶ Высшая школа. Основные постановления, приказы, и инструкции. – М., 1957. – С. 429.
- ⁴⁸⁷ Яцкевич В. Новое в законодательстве о стипендиях. – Минск, 1974. – С. 14.
- ⁴⁸⁸ ЦДАВО України. – Ф. Р. 4621. – Оп. 7. – Спр. 157. – Арк. 59.
- ⁴⁸⁹ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. Р. 4293. – Оп. 2. – Спр. 971. – Арк. 31.
- ⁴⁹⁰ ДАК. – Ф. 1246. – Оп. 2. – Спр. 65. – Арк. 52; Там само. – Спр. 73. – Арк. 22.
- ⁴⁹¹ РДАСП. – Ф. М.–1. – Оп. 46. – Спр. 116. – Арк. 18.
- ⁴⁹² ДАК. – Ф. 1246. – Оп. 2. – Спр. 39. – Арк. 10.
- ⁴⁹³ Кирилюк С. Вказ. праця. – С. 99.
- ⁴⁹⁴ Там само. – С. 99, 100, 106.
- ⁴⁹⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5073. – Арк. 4.
- ⁴⁹⁵ Записано Н. Хоменко 7.12.2007 р. від Г.П. Герасимової.
- ⁴⁹⁶ Записано Н. Хоменко 18.10.2007 р. від Г.С. Стадниченко.
- ⁴⁹⁷ Записано Н. Хоменко 7.12.2007 р. від Г.П. Герасимової.
- ⁴⁹⁸ Боровик І. Вказ. праця. – С. 40.
- ⁴⁹⁹ Записано Н. Хоменко 7.12.2007 р. від Г.П. Герасимової; Записано Н. Хоменко 4.12.2007 р. від М.Ф. Дмитрієнко.
- ⁵⁰⁰ Кирилюк С. Вказ. праця. – С. 105.
- ⁵⁰¹ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 6. – Спр. 2232. – Арк. 35.
- ⁵⁰² Суярко О. Вказ. праця. – С. 78.
- ⁵⁰³ Пруниця С. Мої незабутні студентські літа // Науковий вісник Ужгородського університету. Сер.: історія. – 2006. – Вип. 17. – С. 39–40.
- ⁵⁰⁴ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 17. – Спр. 566. – Арк. 8.

- ⁵⁰⁵ Там само. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 1799. – Арк. 90; Кононенко В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Вінниця, 2004. – С. 89–90.
- ⁵⁰⁶ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 6. – Спр. 2198. – Арк. 152.
- ⁵⁰⁷ Шапар В. Сучасний тлумачний психологічний словник. – Х., 2005. – С. 276.
- ⁵⁰⁸ Зубкова Е. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1954 гг. – М., 1999. – С. 137.
- ⁵⁰⁹ Деген И. Диплом врача // Радуга. – 2008. – № 3. – С. 74–99.
- ⁵¹⁰ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 3. – Спр. 1476. – Арк. 41.
- ⁵¹¹ Там само. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4530. – Арк. 6.
- ⁵¹² Юркова О. Юрій Юрійович Кондуфор // Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – К., 2006. – С. 344.
- ⁵¹³ Попп Р. Вказ. праця. – С. 78.
- ⁵¹⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 71. – Спр. 104. – Арк. 186.
- ⁵¹⁵ Там само. – Оп. 3. – Спр. 1480. – Арк. 30.
- ⁵¹⁶ Пастушенко Т. Доля українських остарбайтерок у Німеччині та після повернення до СРСР // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. стат. – К., 2008. – Вип. 14. – С. 74.
- ⁵¹⁷ Тищенко В. Я свято бережу в пам'яті... // Давид Копиця – митець і громадянин: До 100-річчя від дня народження. Спогади, листи, творча спадщина. – К., 2006. – С. 87.
- ⁵¹⁸ Добровольський В. Вказ. праця. – С. 34.
- ⁵¹⁹ РДАСП. – Ф. М.-1. – Оп. 46. – Спр. 123. – Арк. 10.
- ⁵²⁰ РДАСП. – Ф. М.-1. – Оп. 46. – Спр. 123. – Арк. 1.
- ⁵²¹ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 6. – Спр. 2198. – Арк. 89.
- ⁵²² Там само. – Арк. 152–153.
- ⁵²³ Довгань К. Студенти Київського державного університету – жертви сталінських репресій: рік 1937-й // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2008. – № 3. – С. 156.
- ⁵²⁴ Там само. – Ф. 7. – Оп. 6. – Спр. 2201. – Арк. 162–163.
- ⁵²⁵ Там само. – Ф. 7. – Оп. 3. – Спр. 2199. – Арк. 58.
- ⁵²⁶ Там само. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4567. – Арк. 6–7.
- ⁵²⁷ Там само. – Ф. 7. – Оп. 6. – Спр. 2201. – Арк. 162–163.
- ⁵²⁸ РДАСП. – Ф. М.-1. – Оп. 46. – Спр. 123. – Арк. 10.
- ⁵²⁹ Там само. – Арк. 6–8.
- ⁵³⁰ Денисюк І. Проти рожна перти // Комаринець Теофіль: людина, вчений, політик. Спогади. – Львів, 1999. – С. 56.
- ⁵³¹ Суярко О. Вказ. праця. – С. 85, 86.
- ⁵³² Комаринець О. Alma mater у 50-х рр. // Українська філологія. Школи. Постаті. Проблеми: Збір. наук. праць. – Львів, 1999. – Ч. 1. – С. 88.
- ⁵³³ Суярко О. Вказ. праця. – С. 65–67.
- ⁵³⁴ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 6. – Спр. 2232. – Арк. 53–54.
- ⁵³⁵ Марочко В., Хіллінг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941 рр.) – К., – С. 147–213.
- ⁵³⁶ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 3. – Спр. 1480. – Арк. 67–70.
- ⁵³⁷ Там само. – Ф. 7. – Оп. 6. – Спр. 2198. – Арк. 138.
- ⁵³⁸ Шанин Ю. Не уставай слухать стариков: Воспоминания пожилого киевлянина. – К., 2000. – С. 123.
- ⁵³⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5073. – Арк. 20.
- ⁵⁴⁰ РДАСП. – Ф. М.-1. – Оп. 46. – Спр. 123. – Арк. 6.

- ⁵⁴¹ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 6. – Спр. 2198. – Арк. 155.
- ⁵⁴² РДАСП. – Ф. М.–1. – Оп. 46. – Спр. 123. – Арк. 1.
- ⁵⁴³ Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях, ХІХ–ХХ століття. – Львів, 2001. – С. 318–320.
- ⁵⁴⁴ Іваничук Р. Моє слово про Теофіля Комаринця // Комаринець Теофіль: людина, вчений, політик. Спогади. – Львів, 1999. – С. 26.
- ⁵⁴⁵ Денисюк І. Вказ. праця. – С. 55.
- ⁵⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 6. – Спр. 2202. – Арк. 32.
- ⁵⁴⁷ Завальнюк О., Комарніцький О. Кам'янець–Подільський державний університет: історико-популярний нарис. – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 33.
- ⁵⁴⁸ РДАСП. – Ф. М.–1. – Оп. 46. – Спр. 116. – Арк. 10.
- ⁵⁴⁹ Андрушко В. Я звинувачую більшовизм... // З аудиторії за колючі драти. Спогади студентів чернівецьких вузів, репресованих тоталітарною системою. – Чернівці, 1995. – С. 21.
- ⁵⁵⁰ Записано Н.Хоменко 25.10.2007 р. від М.Ф. Котляра (1932 р. н.). Навчався у 1951–1954 рр. на факультеті міжнародних відносин, з 1954–1956 рр. на історичному факультеті Київського державного університету. Розмова тривала 1 годину 20 хв.
- ⁵⁵¹ Советская жизнь. 1945–1953 гг. – М, 2003. – С. 352–353.
- ⁵⁵² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4507. – Арк. 121, 122.
- ⁵⁵³ Социальный облик молодёжи (на материалах Украинской ССР). – К., 1990. – С. 57.
- ⁵⁵⁴ Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема. За людинознавчу історію України (про актуальність історії повсякденності). – [Електрон. ресурс] Режим доступу: <http://www.novadoba.org.ua/data/metod/udod.html>
- ⁵⁵⁵ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 6. – Спр. 2202. – Арк. 32.
- ⁵⁵⁶ Там само. – Спр. 2198. – Арк. 92.
- ⁵⁵⁷ Там само. – Спр. 2199. – Арк. 49.
- ⁵⁵⁸ Записано Н. Хоменко 18.10.2007 р. від Г.С. Стадниченко.
- ⁵⁵⁹ Ковалюк Р. Вказ. праця. – С. 320.
- ⁵⁶⁰ РДАСП. – Ф. М.–1. – Оп. 46. – Спр. 125. – Арк. 143.
- ⁵⁶¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3034. – Арк. 67.
- ⁵⁶² Денисюк І. Вказ. праця. – С. 55–56.
- ⁵⁶³ Петрова І. Суспільний та культурний потенціал дозволя в сучасних умовах // Культура і мистецтво у сучасному світі: наукові записки КНУКіМ. – К., 2007. – Вип. 8. – С. 87.
- ⁵⁶⁴ Піча В. Культура вільного часу. (Філософсько-соціологічний аналіз). – Львів, 1990. – С. 35.
- ⁵⁶⁵ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 6. – Спр. 2198. – Арк. 138.
- ⁵⁶⁶ РДАСП. – Ф. М.–1. – Оп. 46. – Спр. 118. – Арк. 266.
- ⁵⁶⁷ Там само. – Спр. 122. – Арк. 122.
- ⁵⁶⁸ Записано Н. Хоменко 25.10.2007 р. від М.Ф. Котляра.
- ⁵⁶⁹ Записано Н. Хоменко 4.12.2007 р. від М.Ф. Дмитрієнко.
- ⁵⁷⁰ Суярко О. Вказ. праця. – С. 84.
- ⁵⁷¹ Записано Н. Хоменко 25.10.2007 р. від М.Ф. Котляра.
- ⁵⁷² Записано Н. Хоменко 25.10.2007 р. від М.Ф. Котляра; Записано Н. Хоменко 18.10.2007 р. від Г.С. Стадниченко.
- ⁵⁷³ Кравцов В. Вказ. праця. – С. 224.
- ⁵⁷⁴ Записано Н. Хоменко 23.10.2007 р. від В.О. Горбика (1936 р. н.). Навчався у 1954–1959 рр. на історико-філософському факультеті Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка. Розмова тривала 40 хвилин.

-
- ⁵⁷⁵ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 3. – Спр. 1476. – Арк. 68.
⁵⁷⁶ Там само. – Оп. 6. – Спр. 2201. – Арк. 159; Спр. 2198. – Арк. 159.
⁵⁷⁷ РДАСП. – Ф. М.-1. – Оп. 46. – Спр. 116. – Арк. 47, 50.
⁵⁷⁸ Там само. – Спр. 122. – Арк. 132.
⁵⁷⁹ Там само. – Арк. 135.
⁵⁸⁰ Записано Н. Хоменко 7.12.2007 р. від Г.П. Герасимової.
⁵⁸¹ Записано Н. Хоменко 7.12.2007 р. від Г.П. Герасимової; Шанин Ю. Вказ. праця. – С. 97, 132.
⁵⁸² ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 6. – Спр. 2198. – Арк. 39.
⁵⁸³ Юрчук В. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні. – К., 1995. – С. 45.
⁵⁸⁴ Естетичне та фізичне виховання та побут студентів. Матеріали першого Республіканського зльоту студентів активістів. – К., 1970. – С. 49–52; Шанин Ю. Указ. соч. – С. 123.
⁵⁸⁵ Фатюшин Ю. Формування культури здоров'я студентської молоді засобами фізичного виховання як важлива умова виховного процесу // Вісник КНУКіМ: Зб. наук. праць. – К., 2006. – Вип. 15. – Серія «Педагогіка». – С. 139.
⁵⁸⁶ РДАСП. – Ф. М.-1. – Оп. 46. – Спр. 122. – Арк. 134.
⁵⁸⁷ Шанин Ю. Указ. соч. – С. 97, 132.
⁵⁸⁸ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 6. – Спр. 2201. – Арк. 163.
⁵⁸⁹ Там само. – Спр. 2233. – Арк. 65.
⁵⁹⁰ Там само. – Спр. 2201. – Арк. 165–166; Спр. 2198. – Арк. 32.
⁵⁹¹ ДАХО. – Ф. Р. 4293. – Оп. 2. – Спр. 561. – Арк. 18.
⁵⁹² ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 3. – Спр. 1476. – Арк. 12; Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник. – К., 1957. – С. 449.
⁵⁹³ Шанин Ю. Указ. соч. – С. 97, 132.
⁵⁹⁴ Физтех-60. Люди и судьбы. – Днепропетровск, 2000. – С. 116–118.

Розділ 6.

РЕПАТРІАНТИ ТА «ВОРОГИ НАРОДУ» ЯК МАРГІНАЛЬНІ ГРУПИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Тетяна Пастушенко

Особливістю радянського суспільства повоєнних років стало перебування мільйонів його громадян у місцях позбавлення волі, заслання, примусової праці. Пік цієї нової хвилі політичних репресій припадає якраз на час закінчення Другої світової війни 1945–1946 рр., а головними її жертвами стали колишні військовополонені, репатріанти, власівці, оунівці, представники так званих «покараних народів». Не всі представники названих категорій обов'язково зазнали кримінального переслідування, але всі відчували свою «другосортність» і перебували на периферії суспільства.

Ідея застосувати поняття «маргінальності» до характеристики спільноти «ворогів народу», депортованих, репатріантів була запозичена із дослідження С. Красільнікова «На зламах соціальної структури: Маргінали в післяреволюційному російському суспільстві (1917– кінець 1930–х років)»⁵⁹⁵. Дослідник розглядає соціальну структуру радянського суспільства як результат політики примусової маргіналізації, яка в сталінському суспільстві набула колосальних катастрофічних розмірів і стала органічним супутнім елементом репресій і одним із способів вирішення політичних та економічних проблем (створення системи примусової праці)⁵⁹⁶.

У всякому суспільстві через об'єктивні та суб'єктивні причини існують і утворюються маргінальні групи. Поняття «маргінальність», «маргінали» в історичні дослідження запозичили із соціології та політології. Воно було вперше введене американським соціологом Р. Парком у 1928 р. і використовувалося спочатку для характеристики «особистості на межі культур». Маргінальність у її типовій формі – це втрата об'єктивної приналежності до того чи іншого класу, стану, групи без наступного входження в іншу подібну спільноту. Головною ознакою маргінальності є розрив зв'язків (соціальних, культурних, поселенських) з попереднім середовищем. Нині термін «маргінальність» вживають для пояснення пограничності, периферійності стосовно будь-яких соціальних спільнот. Маргінальність може бути природною і такою, яку штучно створюють та підтримують. Про природну маргінальність варто говорити, якщо йдеться про процеси економічного, соціального чи культурного характеру, через що у всякому суспільстві (відкритому, закритому, стабільному і перехідному) формується своє «дно» з елементів і груп, які вже розорилися і давно скотилися на самісінький низ суспільства, а також антисоціальних елементів – тих, кого відштовхує саме суспільство. У випадку з громадянами, які стали жертвами репресій, спостерігаємо

свідоме здійснення владою *політики штучної маргіналізації*, тобто переміщення в периферійне, дискримінаційне або обмежене становище сотень тисяч і навіть мільйонів людей.

Методологічною основою для розгляду такої «другосортності» та «ущербності» становища різноманітних категорій репресованих, репатріантів стали теоретичні напрацювання соціальної історії, які передбачають специфічний погляд на предмет, формулювання проблеми, де об'єктом дослідження можуть виступати не лише події, факти, а більш динамічні одиниці: настрій, думка, переконання, цінність. Соціальний напрям дослідження визначив міждисциплінарний характер роботи. Сучасні методологічні підходи в наукових дослідженнях характеризуються плюралізмом та поєднанням різних загальнотеоретичних методів. У світлі так званих лінгвістичного, герменевтичного та прагматичного поворотів у загальногуманітарних знаннях, які відбулися на початку минулого століття, були розроблені стандартні інтегральні методи, що поєднують у собі герменевтичні та аналітичні підходи⁵⁹⁷. Для цього дослідження найбільш підійшов системний метод, який включає аналіз окремих історичних феноменів, об'єднаних у єдину системну цілісність. У даному, конкретному випадку історичний феномен жертв репресій ми розглядали як елемент суспільної системи радянської держави. Структурними елементами суспільства виступають політична, економічна та соціальна системи, які в даному випадку включали: систему радянської влади, позаекономічного примусу до праці, репатріаційних органів СРСР та України, репресивно-каральну системи та систему режимно-обмежувальних заходів, паспортну систему тощо. Кожна система може включати різні структурні елементи. Завдання цього дослідження полягало в тому, щоб простежити вплив визначених систем та окремих структурних елементів на формування й функціонування соціальної групи різного роду позбавленців у цілому, та на долю конкретної людини, а також виділити творчу, інноваційну діяльність індивідів у межах окремих систем та структури в цілому.

Як одне з джерел дослідження особистого досвіду адаптації колишніх репресованих та інших груп позбавленців до повоєнного суспільства використані матеріали 75 біографічних інтерв'ю з очевидцями, проведені за методикою усної історії⁵⁹⁸. Частина інтерв'ю записані для міжнародних проектів: «Збір документальних свідчень про долі людей, які в роки Другої світової війни залучалися до рабської та примусової праці на території Третього райху»⁵⁹⁹, «Книга пам'яті колишніх в'язнів концтабору Дахау»⁶⁰⁰, ««В'їзд репатріантів до Києва заборонений»: становище репатріантів у повоєнному радянському суспільстві». Деякі спогади, використані у праці, опубліковано окремим збірником документів⁶⁰¹.

Отримані розповіді очевидців мають вигляд напіввідкритого біографічного інтерв'ю (тривалістю від 45 хвилин до 6 годин), запис якого відбувався без структурованого питальника.

Пояснення потребує метод, який використовувався для запису інтерв'ю, адже метод збору джерел впливає і на саме джерело. Він передбачає три фази в проведенні опитування: першої відкритої, коли респондент у довільній формі розповідає про своє життя, другої – уточнюючої, і третьої фази відкритих запитань, під час якої інтерв'юери задавали питання стосовно почутої розповіді, або розпитували про періоди й моменти, що були опущені респондентом. У результаті проведення подібного інтерв'ю маємо отримати широку автобіографічну історію. Використання такого типу наративних джерел дозволяє розглянути внутрішній світ людини, її емоційно-духовне життя, стосунки із близькими людьми в родині та поза нею, що у свою чергу дає можливість показати її певним чином активним суб'єктом індивідуальної діяльності, навіть в умовах тоталітарного обмеження особистої свободи.

§ 1. Соціальна адаптація репатріантів у повоєнному радянському суспільстві

Вплив Другої світової війни на радянське суспільство важко переоцінити. І справа не лише у безпрецедентних людських жертвах, руйнаціях та інших збитках населення СРСР. Участь у війні – тим чи іншим чином – стала після її закінчення критерієм, за яким визначалося місце і роль у політичній еліті та суспільстві в цілому. Інквізиторське питання: «Чи перебували на окупованій території?» дамочливим мечем висіло над кожною радянською людиною, яка хоча б якийсь час жила під владою нацистів. А що вже казати про тих, хто потрапив у полон чи працював на підприємствах ворога. Вся територія сучасної України була окупована. Понад два мільйони її жителів переважно не з власної волі опинилися на примусовій праці в Райху і нині важко знайти хоча б один населений пункт, звідки б не вивозила «рабів» німецька, румунська чи угорська окупаційна влада. В економіці нацистської Німеччини також масово використовувалася праця радянських полонених. Після закінчення війни ці мільйони «східних робітників» та військовополонених (за офіційними даними 4,5 млн.) – колишніх радянських громадян, очікували на повернення (репатріацію) до СРСР.

Епопея радянської репатріації нині є відносно дослідженою темою в історіографії, хоча й маловідома для широкої громадськості⁶⁰². Та процес адаптації репатріантів у повоєнному суспільстві продовжує залишатися недостатньо вивченим питанням⁶⁰³. Після повернення на батьківщину

колишнім остарбайтерам і військовополоненим доводилося починати своє життя «з чистого аркушу» не лише через втрату майна, родини, а також через набуття нового громадянського статусу, який визначався підозрілим та часом злочинним ставленням радянської влади до колишніх репатріантів. Про такий стан вказують більшість дослідників. Зокрема, У. Герберт зауважує, що «на відміну від французьких чи польських робітників, мільйони невільників із Радянського Союзу після повернення на батьківщину не тільки не зустріли якогось співчуття, фінансової підтримки, але багато хто з них на довгі роки знову стали жертвами репресій»⁶⁰⁴. В. Земсков дещо пом'якшує подібну характеристику: «Не можна сказати, що в морально-психологічному плані репатріанти опинилися поза суспільством, але в усякому разі, особливо в перше повоєнне десятиліття, вони перебували ніби на його узбіччі»⁶⁰⁵. Щоб детальніше розібратися у правовому й соціальному становищі репатріантів, спочатку необхідно окреслити загальні обриси репатріаційної системи: її структуру, завдання й види діяльності.

Підготовка для організації повернення радянських громадян до СРСР розпочалася ще задовго до завершення війни, в серпні 1944 р. Керував цим процесом спеціально створений апарат уповноваженого Раднаркому СРСР (з березня 1946 р. Ради Міністрів) у справах репатріантів на чолі з генералом П. Голіковим (колишнім начальником Головного розвідувального управління Генерального штабу Червоної армії). Про масштаби цієї роботи свідчить табірна інфраструктура репатріації. Тільки на території Західної та Східної Європи було створено 127 фронтових перевірконо-фільтрувальних таборів (ПФТ) та 57 армійських збірно-пересильних пунктів (ЗПП), у яких одночасно могло перебувати близько півтора мільйона осіб. У роботі з репатріантами було задіяно понад 37 тисяч радянських військовослужбовців⁶⁰⁶. Безпосередньо на демаркаційній лінії союзних військ у Німеччині та Австрії для обміну репатріантами з союзниками була організована низка з дев'яти прийомно-передавальних пунктів (ППП)⁶⁰⁷. Другим тиловим «ешелоном» репатріації стали 35 збірно-пересильних таборів (ЗПТ), створених у прикордонній зоні СРСР, які об'єднувалися у пункти і підпорядковувалися Народному комісаріату оборони⁶⁰⁸.

З кінця 1944 р. почали організовуватися відповідні репатріаційні органи в Україні. Згідно постанови РНК УРСР й ЦК КП(б)У від 31 серпня 1944 р. при уряді Української РСР створено відділ у справах репатріації радянських громадян, на чолі з М. Зозуленком, а починаючи з січня 1945 р. подібні відділи почали діяти у складі виконкомів обласних рад депутатів трудящих. У кожній області республіки організовувалися спеціальні пункти прийому та розподілу репатріантів (ППП), загалом їх було 45⁶⁰⁹. До завдань репатріаційних таборів та пунктів входило тимчасове

розташування репатріантів, забезпечення їх супровідними документами для проїзду до місця проживання, харчування, медично-санітарна профілактика, виділялися кошти для надання їм матеріальної допомоги продовольством, грошима і конкретними речами (найбільша потреба була у взутті та одязі), проводилася «політико-виховна» робота. Проте, пріоритетним завданням радянських репатріаційних органів були статистичний облік, політична перевірка та нагляд за громадянами, котрі тривалий час перебували за кордоном.

Основна маса репатріантів проходила перевірку й фільтрацію у перевірко-фільтрувальних комісіях, що складалася зі співробітників НКВС, НКДБ, контррозвідки СМЕРШ. Про зміст бесід під час перевірки у збірних пунктах можемо довідатися також із «фільтрувальних справ» – своєрідного дос'є на «остарбайтерів», які тривалий час знаходилися в архівах Комітету державної безпеки і становили державну таємницю, а з 1993 р. були передані до державних обласних архівів України⁶¹⁰.

Зі слів того, хто підлягав перевірці, співробітники НКВС заповнювали досить велику анкету. Особлива увага приділялася тому, коли й за яких обставин потрапила людина на територію воюючих з СРСР держав або окуповану Німеччиною країну. Спрямованість опитування комісіями проступала в запитаннях, які ставили репатріантові: «Чи служив в арміях країн, що воювали з СРСР або інших військових антирадянських формуваннях?», «Коли та за яких обставин повернувся в СРСР або прибув на кордон СРСР (одиначним порядком або в групі)?» і «З ким з'явився добровільно чи був затриманий, ким і коли?»⁶¹¹. Отож, з усього цього неважко зробити висновок, що репатріантів розглядали якщо не в якості «зрадник батьківщини», то принаймні як людей, що не виявили достатньої мужності та працювали на нацистів.

У процесі фільтраційної перевірки у репатріанта забиралися всі документи, які могли б підтвердити його особу або факт перебування за кордоном чи працю в Райху: робочі картки, трудові книжки, посвідчення, листи, нерідко конфісковували й фото і радянські довоєнні паспорти, військові квитки тощо. Натомість особі, що пройшла реєстрацію в комісії, видавалося направлення на постійне місце проживання з позначкою «видом на жительство служить не может». Чи варто говорити, що репатріанти поверталися у тоталітарну країну, де майже в усіх обласних та районні містах діяли суворі режимно-обмежувальні заходи. Єдиним документом, що засвідчував особу, оголошувався паспорт, наявність якого давала право проживати в даній місцевості. Паспорти видавалися людям, які мешкали в режимних місцевостях до введення паспортного режиму, або особам, що досягли 16-річного віку. Репатріант з подібною довідкою з фільтрувальної комісії автоматично опинявся поза законом. Для того, щоб

отримати паспорт, йому потрібно було знову після приїзду додому йти до органів НКВС, проходити повторну перевірку та реєстрацію, що зовсім не гарантувало отримання бажаного документу. Найчастіше репатріантові видавали знову тимчасове посвідчення, змушували проходити перевірку кожні три місяці, півроку, чи рік. Паспорти також мали короткостроковий термін дії: рік, п'ять років, великою вдачею було одразу отримати безстроковий документ. Важливо зазначити, що у воєнні та повоєнні роки наявність у громадянина паспорта, тобто дозволу на проживання у певній місцевості, була тісно пов'язана з пропискою та видачею продуктових карток. У випадку відсутності необхідного документу, особу упродовж 24 годин виселяли, або вона несла кримінальну відповідальність за порушення паспортного режиму. Для багатьох репатріантів-киян перешкодою на шляху додому став пункт у постанові РНК СРСР № 30-12с від 6.01.1945 «Про організацію прийому громадян, звільнених Червоною Армією та військами союзних держав», який забороняв репатріантам повертатися до Москви, Ленінграда та Києва⁶¹².

Розселенням та працевлаштуванням жителів Києва, яким відмовили в проживанні в місті, займалися репатріаційні органи Київської області. Киян направляли до Миронівського ПРП і розселяли за межами 50-кілометрової зони навколо столиці. Треба зазначити, що Київ був віднесений до режимних місцевостей іще в 1940 р., а після визволення та у повоєнні роки обмеження на проживання в столиці України ще більше посилювалися й стосувалися майже всіх громадян (не лише репатріантів), «які прибувають у Київ неорганізованим шляхом: без перевodu, вербування або запрошення на роботу закладами, організаціями та підприємствами, за виключенням інвалідів війни, які раніше проживали в Києві та родин військовослужбовців, які проживали у Києві на момент призову військовослужбовця до лав Червоної Армії, ВМФ та військ НКВС, якщо ці родини забезпечені в м. Києві житловою площею»⁶¹³. Помічник відділу репатріації при РНК УРСР В. Співак описав у доповіді реакцію киян, потяг з якими у березні 1945 р. несподівано для його пасажирів, направили до Миронівського ПРП: «Серед репатріантів Київської області 17 осіб із самого Києва, які хворобливо зреагували на заборону їм особисто залишитися в Києві. Окремі репатріанти задавали мені питання: “За що нас виселяють? Чому нас вважають за штрафників? Що з нами в Миронівці будуть робити? Коли нам дозволять повернутися до Києва?”»⁶¹⁴. Переважну більшість репатріантів із цього ешелону становили люди похилого віку та жінки з дітьми до року. «Матері цих дітей мені говорили, що вони їхали разом із чоловіками додому, але їх чоловіків на перевірочному пункті забрали “до війська”, а їх направили на попереднє місце проживання»⁶¹⁵. Були й такі репатріанти, що тікали у дорозі й

самостійно пробиралися до столиці. Для розшуку таких «нелегалів» у Києві щомісяця проводилися перевірки паспортного режиму, тобто перевіряли мешканців житлових будинків, гуртожитків, робітники підприємств, за результатами яких виявлених порушників притягували до адміністративної та кримінально відповідальності. Зі скарги до відділу в справах репатріації при РМ УРСР дізнаємося про долю киянки Ольги Радівілової, яка виглядає досить типовою для того часу: «Когда я вернулась с репатриации в дом, где я родилась и жила всю свою жизнь, мне районное отделение милиции предложило уезжать из Киева куда угодно, заявив, что в столице жить нельзя. Мне отказали в прописке. Я им заявила, что ехать мне некуда. Родных или родственников нигде у меня нет, а здесь я родилась, люди меня знают, осталась моя квартира. Я не преступница, советский гражданин, не моя вина, что была угнана в рабство. После нескольких дней, [...] я была арестована милицией и осуждена к 2-м годам за то, что жила без прописки»⁶¹⁶. Із подальшого службового листування вдалося встановити, що Ольгу Радівілову після відбуття строку ув'язнення направили жити до Черкас, але в столиці їй так і не дозволили оселитися.

Результати перевірок паспортного режиму в Києві за 1946 р., які наводить Т. Вронська, дозволяють показати масштаби боротьби з так званими «мінусниками». Так, у травні 1946 р з міста виселено 820 осіб і притягнуто до кримінальної відповідальності 10, у жовтні відповідно – 595 та 16 осіб, а в листопада 1946 р. вибулих із міста Києва нараховувалося вже 4 085 осіб⁶¹⁷. Серед цих людей, можемо припустити, більшість становили репатріанти. Але навіть тим репатріантам, яким дозволили повернутися до Києва (на початок 1947 р. їх було на обліку 16 174), досить складно було остаточно узаконити своє становище. За даними міського паспортного столу на 1 січня 1947 р. у Києві було прописано 15 320 репатріантів, яким видали лише тимчасові посвідчення⁶¹⁸. «Згідно перевірки здійсненої відділом [у справах репатріації] видно, що переважна більшість репатріантів паспортів ще не отримали, і понад рік живуть за тимчасовими посвідченнями»⁶¹⁹.

Таким чином, у реальному житті політичний статус людини, що після війни поверталася до СРСР із-за кордону, фактично мало чим відрізнявся від статусу кримінального злочинця – ті ж самі бесіди з працівниками НКВС, НКДБ, заведення спеціальної «справи», обов'язок реєстрації в міліції, заборона проживання у великих містах.

Репатріанти розглядалися керівництвом Радянського Союзу в першу чергу як вкрай необхідні державі робочі руки, тому для колишніх оstarбайтерів та військовополонених повернення до СРСР не завжди означало повернення в свій рідний дім. Станом на 1 березня 1946 р. після

перевірки у фільтрувальних таборах та пунктах тільки 57,8%* репатріантів дозволили повернутися на своє попереднє місце проживання, 19,1% репатріантів мобілізували в армію, 14,4% – зарахували до трудових батальйонів НКО, 6,5% – були арештовані та передані в розпорядження НКВС, ще понад 2% репатріантів перебували на службі в ЗПП або працювали на роботах при радянських військових частинах та установах за кордоном⁶²⁰. Використання праці репатріантів відбувалося на всьому шляху їх слідування додому – у господарствах військових частин, на території пересильних таборів і пунктів, шляхом примусової мобілізації на відбудову вітчизняних підприємств. Тому нерідко такі дії радянської держави, зумовлені потребою у робочих руках для відбудови зруйнованої війною економіки, репатріанти розцінювали як покарання за їх працю в Німеччині.

Обов'язкове працевлаштування для тих, хто повернувся додому, як не дивно, стало одним зі свідчень безправності репатріантів на батьківщині. На практиці дуже часто допомога держави у пошуку роботи була більше схожа на працевикористання. Дуже рідко прийом на роботу мав звичний для нас вигляд відвідування відділу кадрів зі взаємним розпитуванням, нерідко репатрійований не мав жодного впливу на місце, характер і навіть умови своєї праці, особливо коли потрапляв до контингенту трудових батальйонів НКО, загальна кількість бійців яких становила понад 600 тис.⁶²¹. Офіційно сюди зараховували чоловіків призовного віку з числа цивільних репатріантів та військовополонених. Їхня праця в складі трудових батальйонів прирівнювалася до служби в армії, а їх відправка за місцем проживання залежала від майбутньої демобілізації з армії військовослужбовців строкової служби відповідного віку. Трудові батальйони були офіційно розформовані влітку 1946 р., але людей з цих частин не відпустили, а «перевели у постійні кадри промисловості», що на практиці означало прикріплення до місця роботи. За самотійне залишення місця праці їм загрожувало ув'язнення в таборах ГУЛАГу терміном від 5 до 8 років (у травні 1948 р. ця міра покарання була знижена – від 2 до 4 місяців). Навіть після досягнення демобілізаційного віку «трудбатальйонники» все одно не отримали права повернутися додому, на відміну від їх ровесників – військовослужбовців Радянської армії. Репатріантів цієї категорії у різні способи змушували залишатися на постійне проживання за місцем праці, перевозити сюди свої родини, підписувати довготривалі трудові договори тощо. І, власне, такого рішення про звільнення цих репатріантів уряд СРСР так і не ухвалив. За свідченням очевидців, які працювали в складі трудових батальйонів, тільки на початку 1950-х рр. їм вдалося легально повернутися додому.

* Включаючи й представників народів відправлених на спецпоселення: німців, кримських татар, чеченців і т.д.

Завісу над життям «трудбатальйонників» дещо відкриває «Акт обстеження умов праці, культурно-побутових та житлових умов робітників-репатріантів будівельного тресту МДБ», складений у грудні 1946 р. інспектором відділу в справах репатріації Київської міськради: «гуртожиток, де розташовані робітники, не обладнано ліжками та іншим необхідним інвентарем, відсутня постільна білизна, робітники сплять на дерев'яних двоярусних нарах, підстилаючи свій, переважно брудний, одяг, який щодня носять»⁶²². Майже всі репатріанти цього тресту працювали не за спеціальністю, переважно як чорнороби, хворі не отримували належної медичної допомоги. У столиці на 1946 р. співробітниками відділу репатріації випадково виявлено три такі робочі команди. Загальна кількість утримуваних на ремзаводі №1, у двох будтрестах МДБ та МВС сягала 800 осіб. Усі вони не мали прописки, отже, були схожими на безправних кріпаків. Фактично колишні військовополонені й остарбайтери потрапили в ситуацію, яка мало чим відрізнялася від тієї, що була тільки двома роками раніше в нацистській Німеччині.

Репатріанти неперизовного віку (чоловіки й жінки) також розглядалися партійними та радянськими господарськими функціонерами як безправна робоча сила. Як правило чоловіки (особливо будівельних професій) на декілька місяців і більше затримувалися й безкоштовно працювали в розподільчих пунктах і таборах. Значна їх частина, не доїхавши додому, прямо в пересильних пунктах була мобілізована на різні будови СРСР. Жаклива ситуація, в якій опинилися робітники-репатріанти, направлені в розпорядження тресту «Дніпропетровськбуд», видається досить типовою. «В гор. Днепропетровск в распоряжение Управления Треста “Днепропетровскстрой” прибыла группа репатриированных советских граждан в количестве 2300 человек ранее работавшая по демонтажу оборудования в советской зоне оккупации. 2300 человек репатриированных советских граждан разных областей и республик СССР имели на руках удостоверения о направлении их к местам постоянного жительства, которые отобраны сопровождающим эшелоном и сданы дирекции треста. В числе прибывших репатриантов имеются: больные, беременные женщины и женщины с малыми детьми. К приему указанного контингента Трест “Днепропетровскстрой” не подготовлен. Жилищных условий для беременных женщин, больных и женщин с детьми Трест не имеет. Большая часть репатриированных граждан находится под открытым небом /приложение акт/. От репатриированных граждан поступают заявления об отпуске и отправке к месту жительства, в чем администрация Треста отказывает...»⁶²³.

Одночасно з примусовим направленням на роботу існував й інший бік проблеми з працевлаштуванням: відмова в прийомі на роботу, праця не за

фахом (виняток становили хіба що вчителі, лікарі, агрономи, облік працевлаштування яких вівся окремо). Ось кілька яскравих, типових і задокументованих прикладів. Так, «репатріантові Тарану, за спеціальністю інженеру-паровознику, тривалий час відмовляли в працевлаштуванні в депо ст. Знам'янка. Тільки після втручання органів репатріації його прийняли на роботу»⁶²⁴. Інший випадок стався в Корсунь-Шевченківському районі Київської області. Директор Селищанського цукрового заводу звільнив громадянку Г. А. Фіалко тільки тому, що вона була репатріанткою⁶²⁵. Нерідко працевлаштування репатріантів місцеві керівники підприємств розуміли як спосіб покарання останніх. У Ленінському районі Полтавської області на лісорозробки було мобілізовано 1000 робітників, виключно репатріантів⁶²⁶. Секретар Михалпільського райкому КП(б)У з кадрів Кам'янець-Подільської області дав розпорядження керівникам районних організацій звільнити всіх репатріантів, які працювали в районних організаціях і направити їх на фізичну роботу⁶²⁷.

Так було на практиці, хоча в теорії у галузі трудового законодавства для репатріантів ніяких утисків не передбачалося. Згідно з виданими інструкціями і постановами, підприємства й міністерства зобов'язані були надати репатріантам роботу за спеціальністю. У жовтні 1946 р. Управління уповноваженого Ради Міністрів СРСР у справах репатрійованих громадян СРСР розповсюдило для широкого ознайомлення лист про права й пільги для репатріантів, наданих урядом СРСР, у перших рядках якого наголошувалося: «Всі репатріанти, направлені до місця постійного проживання або для роботи в промисловості, у складі трудових батальйонів є повноправними радянськими громадянами й на них розповсюджується радянське трудове законодавство, вони користуються всіма правами й пільгами, як і робітники підприємств і будівництва»⁶²⁸. На репатріантів із колишніх військовополонених розповсюджувалися ті ж самі пільги, що й на демобілізованих із Радянської армії. Після прибуття на місце проживання їм гарантували надання роботи за спеціальністю й матеріальна допомога для організації власного господарства (грошова позика, безкоштовний лісоматеріал). Інваліди, у тому числі й ті, котрі отримали інвалідність у Німеччині, мали право на пенсію. Остарбайтерам зберігався безперервний загальний трудовий стаж, а інвалідам до трудового стажу зараховувався ще й період роботи в Німеччині. Багатодітні репатріантки мали право на допомогу та пільги. Проте сам факт появи подібного листа з роз'ясненням прав репатріантів та багатьох інших постанов ухвалених урядом СРСР в 1944–1948 рр.⁶²⁹, а також наведені приклади свідчать про те, що в реальному житті ці «права» репатріантів нічого не значили і дуже часто порушувалися. Тож радянська репатріаційна система була ще одним

різновидом тоталітарного контролю людини державою в СРСР. Влада систематично проводила дискримінацію репатріантів у всіх важливих для повсякденного життя сферах: у розподілі житла, наданні продовольчих карток, наданні роботи тощо.

Це, так би мовити, зовнішній погляд на долю репатріантів, створений на основі переважно офіційних документів з державних архівів. А як самі колишні оstarбайтери й військовополонені оцінюють власне життя після війни? Досвід осіб, котрі відбули полон і примусову працю на чужині, а також повернення на батьківщину, доволі важливий для усвідомлення історії повоєнного світу.

Як джерело дослідження такого особистого досвіду адаптації до повоєнного суспільства використані матеріали 75 біографічних інтерв'ю з колишніми оstarбайтерами, проведені авторкою за методикою усної історії. Розповідь про повернення на батьківщину для багатьох опитаних колишніх оstarбайтерів починалося з опису обставин визволення. Працюючи в різних областях Німеччини, інформанти були звільнені як радянськими військами, так і союзниками. Усі опитані авторкою очевидці заявили, що поверталися додому добровільно. Інформанти, які перебували в зоні окупації союзних військ, повідомляли, що мали можливість залишитися на Заході, свідчили про агітацію виїжджати до різних країн світу, пропозиції колишніх господарів залишитися жити в Німеччині, застереження стосовно небезпеки повернення до СРСР. Тобто більшість опитаних у такий спосіб наголошували на своєму свідомому рішенні повернутися в Україну й відповідно до СРСР.

Основними тематичними сюжетами розповідей стали описи різноманітних перепон та обставин на довгому шляху до рідного дому, нескінченного очікування передачі в радянську зону окупації, відправки у фільтрувальних таборах та пунктах, втомливого багатомісячного шляху через спустошені війною міста. У багатьох цей шлях тривав від 3-х до 9-ти місяців. Як влучно сказала Інесса М.: «Считают, что 9 мая – это уже все свободны. А то, шо там люди задерживались. Одна дата конец войны, а другая, когда человек смог выбратсья оттуда»⁶³⁰.

Майже всі респонденти відзначали тяжкий і принизливий момент фільтрувальної перевірки. «Там нужно было пройти проверку через КГБ. Это такая унизительная процедура, такая неприятная, что даже не хочется об этом вспоминать»⁶³¹. Частина опитаних без особливих проблем пройшли перевірку, але згадували деталі цієї процедури неохоче. Найменше принижень зазнавали жінки з дітьми та молоді дівчата. До чоловіків, навпаки, було більше запитань у працівників НКДБ, які поводили себе з ними більш брутально. «Тут нас “зустріли” сталінські чекісти зі Смершу. Говорили з нами на підвищеному тоні, погрожували

заслати нас уже в радянські табори, старались вибити із нас зізнання, що ми, мовляв, добровільно прибули до Німеччини. Капітан Філіпов, який допитував, кричав, що я тебе сука-зрадника застрелю, ти ж, мабуть, добровільно явився тут жрать білий хліб з маслом. Як же обідно було чути таку образу, зі сльозами довелось доказувати, що мене примусово відвезли на каторгу, як і мільйони страждальників з усієї України»⁶³².

Особливо болісними стали ці перевірки для родини Євгена Р., який на той час носив німецьке прізвище батька. Його матір, 15-річну сестру та його, восьмирічного хлопчика, майже місяць чи не щодня допитували офіцери СМЕРШу, причому подібні бесіди проводилися окремо з кожним членом сім'ї. «А со мной он спрашивал в каком году, откуда. А как мама говорила, поедем или мама говорила, останемся. Как мама тебе говорила, надо прятаться от немцев или мама говорила давай поедем, надо ехать»⁶³³.

Незважаючи на різноманітність біографій чоловіків-респондентів, ті з них, кому на час закінчення війни виповнилося вісімнадцять, були мобілізовані в армію, четверо з опитаних колишніх остарбайтерів продовжили службу в трудових батальйонах НКО⁶³⁴. Деякі респонденти залучалися до роботи в перевірочних таборах, працювали писарями у фільтраційній комісії, у підсобних господарствах таборів⁶³⁵. Іван К. близько року був начальником штабу батальйону, який охороняв табір для репатріантів у м. Гальберштадт⁶³⁶. Жінок з дітьми зазвичай відправляли за місцем проживання, а от молоді дівчата також на довгий час могли залучатися до роботи при військових частинах, на демонтаж німецьких підприємств⁶³⁷.

В оповідях очевидців, хто отримав можливість відразу приїхати додому, дуже мало уваги приділено опису пересильних таборів (де багато інформантів жили до 6 місяців!), матеріально-побутових умов утримання репатріантів, харчового раціону тощо. Дуже мало вдалося знайти свідків, хто міг би описати табори, розташовані на території України, повідомити проміжні пункти слідування. На відміну від детального опису умов транспортування до Райху (вагонів-телятників, мізерного харчового пайка) респонденти майже не звертають увагу на матеріальну скруту й нестатки, описуючи свою дорогу додому, незважаючи на те, що це був досить довгий процес, коли доводилося страшенно голодувати в дорозі, або треба було ще сотні кілометрів йти пішки. Часто інформанти взагалі пропускають цей період, і після повідомлення про визволення переходять до розповіді про зустріч із рідними. Певною мірою такий феномен пояснила у своєму інтерв'ю Галина Я.: «А Ви знаєте, якимось тоді не звертав уваги, (коротка пауза) що то це все є... Якимось радів, що ти вдома (плаче). Радість така якась була, що я знаю... [...] Нічого цього не касалося. Я була щаслива, що я (коротка пауза) додому пришла»⁶³⁸.

Як уже зазначалося, репатріантам було заборонено оселятися в Києві. У

кожного з двадцяти опитаних корінних жителів столиці своя, не схожа на іншу історія повернення до рідного міста. Скажімо, родину Євгена Р. виселили до Миронівки, де вони жили до середини 1950-х рр. Сім'я Олександри Г. тільки завдяки збереженим документам після чотирьох років судової тяганини змогла повернути собі родинний будинок і право залишитися у Києві. Інесса М. разом з мамою більше року жили в місті без документів і продуктивних карток, переховуючись у знайомих. Тільки отримавши роботу санітарки в Ортопедичному інституті, мати змогла легалізувати своє становище, а 13-річна дівчина піти до школи. Людмилі Т. та її мамі дозволили залишитися в Києві тільки тому, що їх прізвища були у списку затриманих під час облави на Печерському базарі в липні 1942 р. Вона зберегла досить яскраві спогади про відвідування паспортного відділу міста Києва: «Но вот неделя прошла, надо идти в этот вот... на Крещатик, 4 – это там принимают всех, кто был в Германии, ре...ре... репатриационный отдел. И вот мы туда пришли, а там очередь! Чуть ли не на пол-Крещатика стоит очередь с документами. Вот. И вот мы стоим и ждем, когда нас примут. И вот смотрим: одни выходят, уже кто там был, в слезах, рыдают... одна вышла, в обморок упала... а кто-то выходит, улыбается... а кто-то так – все по-разному. Помню, утром мы заняли рано очередь и попали уже где-то часов в пять-шесть, к концу дня к нему. Майор Руденко. Я его запомнила на всю жизнь, его там называли в очереди Волкодавом»⁶³⁹.

Інформанти, які повернулися до міста, зіткнулися з проблемою легалізації власного становища, яку можна зобразити у вигляді трикутника: житло/ прописка-паспорт-робота. Не маєш житла – не отримаєш прописку і паспорт, а без цих документів – немає роботи, а немає роботи – немає грошей і головне, карток на продукти. «Иду я на работу устраиваться, а меня нигде не принимают... Вот изгой и все. Вот преступница. А кто не был там, миллионы уложил – те не преступники, а мы преступники оказались. Нигде не принимают – посылают в колхоз, в село одно»⁶⁴⁰. І питання не в тому, що в зруйнованій війною країні не було робочих місць, а в тому, щоб заробити достатньо коштів на прожиток. Оповідачі згадують, що в перші роки їх посилали на важку, некваліфіковану роботу, за яку їм майже нічого не платили: розбирати руїни будівель, допомагати збирати врожай колгоспам, лісозаготівля тощо. Часу ж на отримання кваліфікованої професії майже не було, особливо якщо репатріанти були годувальниками в сім'ї, або зовсім не мали рідних.

Майже всі очевидці після повернення додому мали серйозні проблеми зі здоров'ям. Найчастіше згадують захворювання шлунку, застуди, інфекції, неврози. Кожен другий опитаний авторкою чоловік був достроково мобілізований з армії за станом здоров'я. Не завжди була можливість отримати кваліфіковану допомогу, особливо якщо ти мав проблеми з

пропискою. «В Киеве никаких документов, никаких справок у меня нет. Никуда устроится не могу. Меня лечат своими средствами. Там было все: чем-то мазали мне горло, так это все горло было в таких нарывах, такое до ран. [...] Я чуть концы не отдала. Это смешно. Но мне тогда было не смешно. Тогда в то время к врачам не особо. Это был 45-й год»⁶⁴¹.

Ще більшою проблемою для репатріанта було отримати вищу освіту. Про шкільну питань не стоїть, ніхто з опитаних не згадав, що виникали якісь труднощі. А от вступити до вузу було складно. І питання не лише в тому, що матеріальна скрута та інші об'єктивні обставини не давали надії навіть думати про навчання: необхідно було працювати, щоб вижити. Існувала неофіційна заборона не брати на навчання репатріантів, особливо у престижні столичні вузи. Колишній військовополонений Леонід К. був виключений з педінституту напередодні отримання диплому: «Гром грянул в июне 1949-го: когда я уже сдал два госэкзамена из четырех, меня из института исключили. В приказе значилось: “по причине сокрытия факта биографии при поступлении в институт”. [...] В институте я был все же восстановлен, помог в этом, как ни странно, парторг института, который повел меня в Министерство просвещения УССР и почти продиктовал текст заявления. Диплом мне выдали, но мытарства мои не закончились: мне было отказано в назначений на работу. “Мы вам политически не доверяем”, – объяснили мне в Управлении кадрами»⁶⁴².

Проте були й такі остарбайтери, які не скаржилися на своє життя після повернення до СРСР. Говорили, що їм не доводилося приховувати від родичів та колег своє перебування в Райху і вони не зазнавали переслідувань чи дискримінаційних дій влади через те, що працювали на ворога. З одного боку таку протилежну оцінку повоєнної дійсності можна пояснити різним ступенем очікування оповідачів. Для когось достатньо було самого факту повернення у свою родину, батьківський дім, щоб почуватися щасливим. Інші респонденти прагнули реалізувати власні амбітні плани, досягнути вищого соціального становища в суспільстві. Біографії опитаних для дослідження очевидців показують, що більшість сільських мешканців, які повернулися у своє село й продовжували там працювати, не мали причин приховувати своє минуле від односельчан і не зазнавали додаткових переслідувань чи обмежень з боку влади. Ті ж респонденти, які після війни поверталися в місто або хотіли виїхати з села, зіштовхнулися з певними обмеженнями, які стосувалися влаштування на роботу, отримання паспорта, вступу до навчального закладу, вибору професії тощо.

Не абсолютизує становище колишніх остарбайтерів і військовополонених у радянському суспільстві й російський дослідник П. Полян. Грунтуючись на аналізі анкетування колишніх примусових робітників, здійсненому московським історико-просвітницьким товариством

«Меморіал» на початку 1990-х рр., учений зазначав, що на ставлення влади до репатріантів зовсім не впливали обставини їх депортації та перебування в Німеччині, не мало й ані найменшого значення, військами якої країни були вони визволені. Він припускає, що головним диференційним принципом виявився той факт, у селі чи в місті проживала після війни людина, тобто її соціальне становище⁶⁴³.

Певне пояснення диференційного ставлення до репатріантів міститься у трактуванні керівною верхівкою СРСР структури радянського суспільства. У Радянському Союзі позиції ідеологічної доцільності мали вирішальний вплив на законодавче закріплення громадянських, політичних прав і свобод тієї чи іншої спільноти. Згідно з марксистсько-класовою теорією радянське суспільство поділялося на класи, які розумілися як соціальні групи, об'єднані ставленням до засобів виробництва та класовою свідомістю⁶⁴⁴. Свого часу в доповіді про нову Конституцію 1936 р. Й. Сталін оголосив, що експлуаторські класи вже ліквідовані, тому залишилися «робітничий клас, клас селян та інтелігенція»⁶⁴⁵. Ця формула «2+1» стала офіційним трактуванням класової структури суспільства в СРСР. Оскільки місце й роль класів у суспільстві визначалися їх ставленням до власності на засоби виробництва (Ленін), то найбільш свідомим, організованим і революційним вважався робітничий клас, який не був обтяжений приватною власністю на засоби виробництва. Він виступав авангардною силою соціалістичного будівництва, історична місія якого забезпечити безкласову структуру суспільства шляхом відміни всякої приватної власності. Сталін називає робітничий клас «керівною силою» радянської держави⁶⁴⁶. Режим «диктатури робітничого класу» як політична форма керівництва державою був закріплений у Конституції.

Характеристика класу селянства традиційно супроводжувалася епітетами на кшталт «дрібні виробники», «раби приватної власності». Селянству, яке й після руйнівного наступу колективізації більшістю продовжувало зберігати власне приватне господарство, відводилася в радянському суспільстві переважно підпорядкована роль «союзника» робітничого класу.

Інтелігенції визначалися завдання прищепити свідомість «передового і до кінця революційного класу» його представникам (у даному випадку робітникам), роз'яснити їм різницю між власними економічними інтересами й баченням тотального історичного процесу та історичною місією. Керуючись визначеними завданнями інтелігенція зрештою перебувала в радянському суспільстві на вищому щаблі ніж інші класи.

Закріплення в Конституції СРСР «керівного становища» Комуністичної партії у суспільстві як «передової частини класу робітників і селян»⁶⁴⁷

піднімало партійних функціонерів над класами й визначало їх привілейоване становище.

Наведені характеристики свідчать про нерівноцінність названих класів для побудови нового соціалістичного ладу, яка відповідно призводила до їх політичної нерівноправності в суспільстві СРСР. Існування суперечностей між класами в радянському суспільстві визнавалося, але при цьому наголошувалося, що «відстань між цими соціальними групами скорочується», «падають і стираються економічні й політичні відмінності між ними». Якщо коротко підсумувати попередньо сказане, то за соціальним статусом у СРСР найвище становище посідали партійні функціонери, далі йшли представники «прошарку» інтелігенції, робітничий клас і на найнижчому щаблі були селяни. Така класова диференціація продовжувала зберігатися в основних своїх рисах і в повоєнний час. Можливо, саме тому (з огляду на нерівність становища класів) репатріанти, що поверталися в село, зустрічали найменше дискримінаційних моментів на своєму життєвому шляху, оскільки все одно були найбільш безправними в суспільстві. А їх спроби «прорватися» до спільноти робітничої еліти, службовців, не кажучи вже про владні щаблі блокувалися через відлагоджену систему кадрового контролю.

Для деякого пояснення/розуміння (з позиції марксистської ідеології) місця репатріантів у радянському суспільстві важливо звернутися до такого поняття, як класова свідомість. Як тривале перебування на ворожій території, виробничі та інші контакти з ідеологічним супротивником вплинули на класову свідомість того ж робітника чи селянина? І чи вплинули? Обов'язкове проходження репатріантів через фільтраційні табори – це фактично була їх перевірка на лояльність до радянської влади. Усі, хто успішно її пройшов, могли їхати до СРСР. Але гіпотетично від ступеня класової свідомості залежало те місце, яке обійматиме людина в радянському суспільстві. І «простою» бесідою зі співробітником контррозвідки чи працівником НКДБ/НКВС класову свідомість виявити практично неможливо. Присутність/відсутність цієї свідомості могли показати поведінкова стратегія репатріанта, фактично його подальше життя. Як офіційне пояснення влади, які ж саме риси притаманні класово свідомому громадянину, розглядаємо урядове звернення, яке було подане у листопаді 1944 р. як інтерв'ю Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації П. Голікова кореспонденту газети «Правда». «В советских кругах считают, что даже те из советских граждан, которые под германским насилием и террором совершили действия, противные интересам СССР, не будут привлечены к ответственности, если они станут честно выполнять *свой долг* (виділено нами. – Т.П.) по возвращении на Родину... Всем возвращающимся советским гражданам

предоставляется полная возможность немедленно принять активное участие в разгроме врага и достижении победы, одним – с оружием в руках, другим – на производстве, третьим – в области культуры»⁶⁴⁸. Отже – головне чесно виконувати свій обов'язок, а де саме – чи «зі зброєю в руках», чи «на виробництві» – вирішувати державі. Саме готовність виконувати ці рішення держави, а не намагання громадянина комфортно влаштувати власне життя, апелюючи до «родинних обставин», «свободи вибору», «прав людини» і т. ін., свідчили в очах радянських ідеологів про високу класову свідомість. А в умовах війни «для розгрому ворога і досягнення перемоги» Радянська держава вимагала від своїх громадян не шкодувати життя. Серед усіх класів радянського суспільства найвищим ступенем класової свідомості як вважалося володів робітничий клас. На думку деяких теоретиків марксизму, селянство взагалі не мало своєї власної свідомості, її ідеологічна форма завжди була більш лабільною, ніж в інших класів. Тому знову ж таки і з позиції класової свідомості можна пояснити більш поблажливе ставлення радянської влади до репатріантів-селян (за умови їх цілковитої лояльності) і більш вимогливе – до робітників чи інтелігенції.

Як уже говорилося попередньо, головне значення класів у радянському суспільстві полягало для державної системи класифікації, яка визначала права й обов'язки різних груп громадян. І ці права визначалися не лише у сфері політики чи державного управління. Радянська влада «систематично проводила дискримінацію за класовими ознаками в усіх важливих сферах повсякденного життя: в освіті, правосудді, наданні житла, розподілі продовольства чи промислових товарів тощо»⁶⁴⁹. Характерно, що у своїх спогадах колишні репатріанти також найбільше акцентують увагу на власних побутових проблемах адаптації у повоєнному суспільстві й зовсім мало згадують про перешкоди для їх участі в політичному житті країни. Ймовірно тому, що від початку повністю виключали право на особисту політичну роль: «А після війни знаєте ким ми були? Ізменіки Родіни нас називали»⁶⁵⁰. Більшість опитаних переважно описували своє становище (особливо в перші повоєнні 1940–1950-ті рр.) як «вигнанців» суспільства: тоді як на початку біографічної розповіді, характеризуючи своє соціальне походження, часто вживали класову термінологію «з родини селян», «батьки були робітниками», «київська інтелігенція» і т. д. Можна припустити, що самі репатріанти почували себе деякою мірою поза основними соціальними групами суспільства, в позакласовому просторі, такими собі маргіналами. Формально зберігаючи свій статус громадян Радянського Союзу, колишні оstarбайтери мусили проходити бесіди з працівниками НКВС, НКДБ у перевірконо-фільтрувальних таборах, перш ніж отримували право повернутися додому, на них заводили спеціальну

«справу» (яка зберігалася в КДБ до 1993 р.). Вони обов'язково мушили реєструватися у відповідних органах за місцем проживання й регулярно проходити повторну перевірку. Репатріантам заборонялося повертатися й селитися у столичних містах. Після «благополучного» проходження початкового етапу перевірки далі починала діяти радянська система контролю за населенням: паспортизація, прописка, анкетування, характеристика. Під час прийому на роботу, на навчання, вступу до партії, для поїздки за кордон, зміни місця проживання потрібно було заповнювати певні документи, у яких необхідно було свідчити стосовно власної (чи найближчих родичів) участі у Великій Вітчизняній війні. Ці стандартні питання зберігалася в анкетах і певний час після розпаду СРСР. Перелічені обставини вказують на довготривалий нагляд за репатріантами (поряд з іншими категоріями позбавленців) у радянському суспільстві, що у свою чергу можна сприймати як штучне заниження їх соціального статусу, тобто маргіналізацію.

У суспільстві, де становище людини визначалося не тільки і не стільки економічними факторами, а переважно наявністю чи відсутністю громадянських і політичних прав і свобод, обмеження в правах ставало важливою ознакою соціальної стратифікації, індикатором маргінальності, випадіння із суспільного середовища й початком більш глибокого занурення на «дно» соціальної структури.

Проте практика показує, що перехідність, притаманна маргінальній спільноті, містить у собі потенцію руху як вниз, так і вгору — по соціальній драбині. Зворотним боком обмеження прав і соціальних гарантій є зневажання / ігнорування агентами маргіналізованих спільнот встановлених поведінкових, культурних і правових норм певного суспільства. Біографії опитаних репатріантів підтверджують, що більшість із них (в усякому разі ті, хто цього прагнув) вдало подолали всі перепони і досягли більш престижного (ніж їх батьки) становища в суспільстві. Незважаючи на цілеспрямовану політику радянської держави на заниження їх соціального й політичного статусу, якщо порівнювати з декларованими гарантіями та щодо інших прошарків суспільства, вони активно обходили встановлені обмеження, конформістські використовуючи надані цією ж державою можливості. У який спосіб це їм удавалося, спробуємо розібратися, скориставшись матеріалами інтерв'ю з очевидцями.

По-перше, варто зазначити декілька типових обставин, що пом'якшували ресоціалізацію. Значно полегшувала соціальну адаптацію колишніх остарбайтерів у повоєнному радянському суспільстві їх служба в армії або робота у військових частинах. Після демобілізації вони користувалися відповідними пільгами, не мали перешкод у виборі місця проживання (в тому числі й повернення до Києва, за умови наявності житла), виборі

роботи, мали пріоритети під час вступу до навчальних закладів. Ще менше підозр виникало у компетентних органів стосовно жінок-остарбайтерок (на момент бойових дій до весни 1945 р.), які могли влаштуватися на роботу до підсобних господарств військових частин або повернутися додому з військовими ешелонами, попутним транспортом і таким чином уникнути реєстрації як репатріантки. Демобілізовані з армії колишні репатріанти або ті, хто служив у трудових батальйонах НКО, працював у господарствах при військових частинах, на демонтажі обладнання підприємств у Німеччині, поверталися додому з документами військовослужбовців чи вільнонайманих, а не довідкою репатріаційної комісії, і тому мали вже можливість не афішувати своє остарбайтерське минуле й не реєструватися в НКВС та відповідних відділах районних рад як репатріанти.

Найчастіше життєві обставини вимагали від репатріантів білиш активних дій, а не просто «плисти за течією». Якщо ти не хочеш повернутися додому репатріантом, зроби так, щоб тебе не зареєстрували таким. Серед найрізноманітніших варіантів уникнення репатріаційних органів можна виділити декілька типових способів. Найпростіший, і можливо досить небезпечний – це втеча із фільтраційного табору, спеціальних ешелонів репатріантів, переховування після прибуття додому. Іван К. втік з фільтраційного табору, почувши, що чоловіків нібито будуть вивозити на роботу в Сибір. Він сів на найближчий потяг і нелегально приїхав додому в Київську (нині Черкаську) область. Згодом, тікаючи від примусової мобілізації на лісорозробки, він переїздить із рідного села Мельниківка до своєї сестри в Західну Україну, де влаштовується на роботу, заочно закінчує інститут, і ніхто в його родині (ні дружина, ні діти) не знали до 1990-х рр., що він був у Німеччині⁶⁵¹.

Подібна поведінка характерна й для киян, яким було заборонено повертатися до свого рідного міста. У звітах обласної комісії у справах репатріації неодноразово повідомлялося про виявлення подібних випадків: «Часть репатриантов своевременно не явилась на регистрацию в г. Киев /некоторые такие лица нигде не регистрировались в течение года/, теперь же явились в паспортный отдел г. Киева. Им предлагают по разным причинам покинуть Киев в течение 24 часов, которых отдел по делам репатриации и поселяет на постоянное место жительства в области»⁶⁵². Деяким киянам доводилося переховуватися в друзів і знайомих без прописки, роботи й відповідно, засобів до існування кілька років, доки вдавалося легалізувати своє становище.

Та найбільш поширеним способом уникнення переслідування було мовчання. Як влучно сказала Олександра Г.: «Поэтому, конечно, даже мои знакомые, с которыми я потом дружила с завода “Арсенал” – никто не знал, что мы были в Германии. Только знали анкеты»⁶⁵³. Більшість

опитаних респондентів не повідомляли про перебування в Райху навіть в офіційних документах, що також було небезпечно й переслідувалося законом. Микола А. з с. Трипілля кілька разів намагався влаштуватися на завод у Києві, й кожного разу отримував відмову. Коли ж він не написав в анкеті, що був у концтаборі Маутхаузен, йому вдалося знайти роботу й вступити до технікуму⁶⁵⁴. Олександрі С. порадив приховати своє минуле дільничний міліціонер: «При поступлении на работу в отделе кадров нужно заполнить анкету, одним из ее разделов предусмотрены сведения “где был во время войны”. Я заполняю, честно пишу свою судьбу и в ответ – “приходите завтра”. И так 4 месяца. Однажды наш участковый инспектор пришел к маме по делу (она была председателем уличного комитета) и спросил, устроилась ли я на работу. Мама ответила – нет. Тогда он позвал меня и спрашивает, что я пишу в этом злосчастном разделе. Я ответила, что пишу честно, как было. Тогда он мне сказал, чтобы я навсегда забыла об этом сама и нигде об этом не писала. Это нужно было в органах и совсем ни к чему отдела кадров. Спасибо ему. Я на следующий день устроилась на работу»⁶⁵⁵. Євген Р. мусив змінити німецьке прізвище батька на мамине дівоче. Він переконаний, що ніколи не зміг би стати письменником і доктором гідрогеологічних наук, якби цього не зробив⁶⁵⁶.

Приховування власного минулого було звичною умовою життя в СРСР. І репатріанти тут не стали першовідкривачами, радше вони використовували вже налагоджені прийоми й способи. Життєво важливою передумовою легалізації становища, про що вже неодноразово говорилося, була наявність необхідного особистого документа, тобто паспорта. Для цього використовували всі способи, нерідко незаконні – знайомства, «блат», підкуп посадовців. Із опитаних авторкою очевидців тільки один розповів, що його родина зверталася про допомогу до влади. Більшість, якщо виникала така потреба, йшли «обхідним» шляхом. Іванові К., щоб вирватися із села й отримати роботу в районному містечку Василькові довелося на деякий час виїхати з Київської області: «Я хожу з цією, з цим свідоцтвом, що я остарбайтер (коротка пауза), ніхто на роботу не бере (коротка пауза). Із цим свідоцтвом я поїхав на Донбас. Там мій дядько працював на Донбасі. [...] Пішли у Ольгинку в районний відділ міліції, в паспортний відділ. Марія пішла десь туди до свого знайомого, лейтенанта, який був завідуючий паспортним відділом, поговорила. Прийшла до мене, забрала свідоцтво, пішла туди до його, коли і він виходить з нею до мене познайомилися. Каже: “Тобі тільки паспорт, чи й військовий квиток?” (сміється) Я кажу: “І військовий квиток”. А він мене питає: “А що писати у військовому квитку: солдат чи офіцер?” (сміється). Я тут подумав, Боже мой, це ж офіцер, якась перевірка чи щось таке, який

же я офіцер (коротка пауза). Кажу: “Пишіть “солдат” (коротка пауза). Виносить мені паспорт “серпастий, молоткастий”, виносить цей військовий квиток, вручає. Я дякую. Ну вже відчув себе громадянином. І вже зовсім інший, інший (коротка пауза) настрої»⁶⁵⁷.

Зміна місця проживання як спосіб приховати небажані факти своєї біографії також зустрічається досить часто у розповідях колишніх репатріантів. В Україні такими регіонами, де «не нагадували про оstarбайтерське минуле», була Західна Україна та Донбас. Можна навіть виділити певну «спеціалізацію»: на Донбасі краще було зробити кар’єру на виробництві, в Західній Україні можна було легше вступити до вузу. Попередньо наведено чимало різних прийомів киян-репатріантів, щоб подолати заборону на в’їзд до міста й оселитися у столиці. Абсолютно протилежні заходи вжив батько Валерії К. для того, щоб його дочка, колишня оstarбайтерка, могла спокійно закінчити школу й отримати вищу освіту. Він узяв довідку із психіатричної лікарні, спалив її паспорт, й переїхав з Києва до провінційного білоруського містечка.

Підсумовуючи цей нарис, важливо з’ясувати, наскільки успішною була (і чи була успішною взагалі) ресоціалізація колишніх оstarбайтерів і військовополонених на батьківщині. Успіх адаптації залежить від певних зовнішніх і внутрішніх факторів. До зовнішніх факторів належить ступінь прийняття проблем соціальних груп з боку суспільства і його здатність надати необхідну підтримку й допомогу в процесі адаптації цих осіб до нових умов діяльності. Внутрішніми факторами адаптації є актуальність потреби в позитивних соціальних зв’язках, самоактуалізація і самореалізація в діяльності суб’єктів. Важливим компонентом соціалізації є узгодження самооцінок, потреб та очікувань з власними можливостями і реальністю соціального середовища. Третіми вирішальними факторами успіху адаптації є соціальні характеристики і соціальний потенціал людей, що адаптуються, тобто освіта, професійна підготовка і кваліфікація.

Показниками успішної соціальної адаптації є високий соціальний статус індивіда в даному середовищі, а також його задоволення середовищем у цілому. Показником неуспішної адаптації є переміщення індивіда в інше соціальне середовище або девіація поведінки.

Розглядаючи радянську система репатріації як зовнішній фактор адаптації, можемо стверджувати, що вона була створена і діяла, в першу чергу, в інтересах держави. Завдяки їй мільйони працездатних людей повернулися до СРСР і були активно задіяні в економіці країни. Але в більшості випадків, замість підтримки і допомоги, колишні оstarбайтери й військовополонені опинилися під всебічним і всеохоплюючим контролем влади. Найбільш ефективними засобами контролю виявилися не карні, а випереджувальні заходи (перевірка, взяття на облік, періодичні

виклики до МВС і т.д.), які майже півжиття тримали колишніх репатріантів під страхом, котрий стримував приватну ініціативу, обмежував життєві перспективи, можливості вибору й сприяв їх маргіналізації у суспільстві. Про цей страх, як про тяжке випробування, неодноразово згадують очевидці: «Я мовчала багато років. Мовчала, боялася, що рано, чи пізно все розкриється. Страх переслідував мене весь час: спочатку мені здавалося, що кожен міліціонер бачить у мені злодія, потім, що дізнаються в школі, а потім у інституті, що я була в Німеччині, і не дозволять довчитися. Це продовжувалося досить довго. Мабуть, усі ці роки я відчувала провину перед моїми друзями, яких я не могла навіть шукати, щоб хоча б подякувати за те, що вони зробили для мене, щоб допомогти, якщо їм було важко. Але я мусила мовчати та відчувала себе винною, навіть не знаючи за що»⁶⁵⁸. Отже, необхідною умовою адаптації в радянському суспільстві було приховування свого минулого, вміння обійти систему державного контролю.

Індивідуальні біографії колишніх репатріантів показують, що узгодження власних очікувань з реаліями соціального середовища мало вирішальне значення для успіху на початковому етапі адаптації. Зіткнення з труднощами, цілком очевидними у зруйнованій війною країні, могли викликати апатію і розчарування в індивіда. Якщо перебування в Німеччині більшість невільників сприймали як аномальну, ненормальну й тимчасову ситуацію й очікували труднощів, морально були до них готові. Визволення ж і повернення додому було ідеалізованою ситуацією, з якою пов'язувалося все подальше життя. І дуже часто в спогадах про перші повоєнні роки відчувається розчарування, яке можна висловити рядками із щоденника Володимира Г.: «31 грудня 1945 р. Скоро вже новий 1946 рік. Вдома жодної крихітки хліба, грошей також, тільки трохи вугілля. Сидимо і розмовляємо: рік тому очікували перемоги, тепер будемо очікувати щастя»⁶⁵⁹.

Наскільки успішною загалом була соціалізація репатріантів у радянському суспільстві важко сказати однозначно. Як окрема соціальна група, зі своїм специфічним досвідом переживання війни, вона була повністю «нейтралізована» й витіснена з соціального середовища СРСР, на відміну, скажімо, від учасників бойових дій. На індивідуальному рівні маємо приклади як успішної адаптації так і випадки невдач. І тут основною запорукою успіху виступав соціальний потенціал індивіда.

§ 2. Родини «ворогів народу»: правовий та соціальний статус, повсякденне життя

Для науки і суспільства донині залишається актуальною потреба не лише визначити розміри політичного терору, глибоко осягнути його витоки та наслідки, а й проаналізувати різноманітні вияви цього явища на кожному з історичних відтинків існування нашої держави, звернувши увагу на ті суспільні верстви, що зазнали найбільш жорстоких антигуманних репресій та переслідувань, зокрема жінок, дітей та людей похилого віку, покараних за належність до «ворожих» родин.

Ця надзвичайно гостра морально-політична й актуальна наукова проблема й дотепер хвилює багатьох, живе незагойною раною у свідомості сучасних поколінь українців і навряд чи буде вичерпана коли-небудь до кінця. Вона відноситься до тих, про яку щось знають всі, а всього не знає ніхто. Жінки та діти, вміщені за дрiт або відправлені у тривале заслання – це nonsense, але це і реальність, яку треба вивчати, прагнучи гуманності та справедливості. Сучасний російський дослідник-правник, професор Ю. Антонян, характеризуючи радянську репресивну систему, звернув увагу на слабко вивчену проблему безвинного покарання членів сімей «ворогів» радянської влади, зауваживши: «... до цього дня жінки-в'язні чекають своїх істориків і плакальниць»⁶⁶⁰.

У контексті цієї великої проблеми важливо здійснити аналіз тривалої у часі та надзвичайної складної процедури відновлення історичної справедливості стосовно різних категорій членів родин «ворогів народу». Це стосується і селянських сімей, депортованих на початку 1930-х рр., і вміщених до таборів ГУЛАГу ЧСИР (російськомовна аббревіатура – «член семьи изменника родины»), і десятків тисяч родин депортованих під час Другої світової війни та після неї.

Актуальність вивчення перелічених питань пояснюється й тим, що деякі категорії постраждалих досі не визнані на державному рівні жертвами політичного терору.

Шлях до відновлення справедливості у багатьох людей, які були репресовані сталінським режимом лише за належність до «ворожих» родин, розтягнувся на довгі роки. Тривалі поневіряння, утиски, горе і сльози випали на долю тисячі жінок, які потрапили до таборів ГУЛАГу. Дуже довго не могли повернутися додому й ті з них, кого запроторили у віддалені місцевості СРСР.

Ухвалений ще 18 січня 1945 р. указ Президії Верховної Ради (ВР) СРСР «Про звільнення від покарання засуджених вагітних жінок та жінок, котрі мають дітей дошкільного віку» не розповсюджувався на засуджених за

«контрреволюційними» статтями та ЧСИР*. Такий же виняток був зроблений для згаданих осіб і в усіх наступних указах цього вищого законодавчого органу держави про амністію⁶⁶¹.

Після завершення Другої світової війни прийшов час вирішувати долі членів сімей «ворогів» радянської влади, ув'язнених у таборах ГУЛАГу. По-перше, це стосувалося тих, у кого 5-річний термін сплинув ще у 1942 р., але вони були затримані відповідно до директиви НКВС і Прокурора СРСР № 185**; і, по-друге, тих, чий 8-річний строк завершувався наприкінці 1945 – на початку 1946 рр.

29 вересня 1945 р. начальник ГУЛАГу НКВС СРСР генерал-лейтенант В. Наседкін звернувся до заступника наркома внутрішніх справ В. Чернишова за інструкціями щодо перспектив «підконтрольного йому контингенту»⁶⁶². Не зволікаючи, згаданий посадовець доручив опрацювати це питання 1-му спецвідділу НКВС СРСР, і вже незабаром з'явилися документи табірної начальства про рух ЧСИР протягом 1937–1946 рр.

На час звіту (1946 р.) у таборах, принаймні в тих, звідки прийшла відповідна інформація, залишалось 1707 осіб, засуджених за належність до «ворожих» родин, з них: у Карлазі – 1124 особи, Темлазі – 498, Воркутпечлазі – 48, Каргопольлазі – 4, Ягринському виправно-трудовому таборі – 3, Ухтижемлазі – 2, Устьвимлазі – 4, Сиблазі – 3, Інтинському таборі – 1, Івдельлазі – 14, Каргопольлазі – 4 жінки⁶⁶³. Решта, значно більша кількість, перебувала поблизу колишніх місць позбавлення волі у статусі вільнонайманих й працювала в табірному господарстві.

У березні 1946 р. з'явився спільний наказ міністра внутрішніх справ С. Круглова та Генерального прокурора СРСР К. Горшеніна, яким скасовувалася директива № 185 від 29 квітня 1942 р. та всі розпорядження, видані на додаток до неї. Усіх, затриманих відповідно до п.1 згаданого документа в місцях позбавлення волі, наказувалося звільнити не пізніше 1 липня поточного року. Винятком становили лише ті, хто «проводив у місцях

* Упродовж 1937–1938 рр. до таборів ГУЛАГу потрапило понад 18 тис. дружин «ворогів народу». Тоді ж близько 25 тис. дітей репресованих батьків опинилися у дитячих будинках СРСР.

** Директива НКВС і Прокурора СРСР № 185 з'явилась 29 квітня 1942 р. Відповідно до неї дружин «ворогів народу», засуджені під час вакханалії 1937–1938 рр. до п'ятирічних термінів ув'язнення у таборах ГУЛАГу, «звільнялися» з місць позбавлення волі у досить своєрідний спосіб. Два найважливіші пункти документу проголошували: «...2. Усіх, хто відбув терміни, залишати для роботи у таборах НКВС на стані вільнонайманих без права виїзду з прикріпленням до кінця війни до районів роботи. ...4. Надати начальникам таборів право у разі повної неможливості використати в таборах тих, хто звільняється (повні інваліди, непрацездатні, люди похилого віку та жінки, які мають дітей), звільняти повністю на загальних підставах» (Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. – М., 1993. – С. 159–160).

ув'язнення ворожу роботу». Їх приписувалося притягти до кримінальної відповідальності з передачею їхніх справ до табірних судів⁶⁶⁴.

Згадане «звільнення» ЧСИР, яке розпочалося фактично від травня 1946 р., супроводжувалося низкою дискримінаційних обмежень: їм заборонялося жити в 32 режимних містах СРСР, серед яких значилися столиці та великі промислові центри; вони позбавлялися виборчих прав, а відтак і пенсій та інших соціальних виплат.

Більшість жінок сподівалася відновити справедливість, звертаючись у відповідні органи з проханням зняти судимість. Порушуючи це питання, вони керувалися, в першу чергу, прагненням якомога швидше повернутися до своїх дітей і батьків, якщо ті були живі; бажали відновити для цього свої громадянські права, аби швидше позбутися дискримінаційних обмежень. Проте в другій половині 1940-х рр. практично ніхто з них не домігся виправдання. Здебільшого відповіддю на такі заяви та клопотання була відмова. Не допомагали ані позитивні характеристики з місць ув'язнення, ані довідки про сумлінну працю на ГУЛАГівську промисловість.

Й пізніше – 26 серпня 1950 р. вищий законодавчий орган держави, мотивуючи це необхідністю створити належні умови для розвитку і виховання дітей, зробив поступливий крок лише стосовно жінок, засуджених за побутові та інші злочини. Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про звільнення від покарання засуджених вагітних жінок і жінок, що мають малолітніх дітей»⁶⁶⁵, на волю не дозволили вийти «контрреволюціонеркам». Отже й безвинно покарані ЖИР (російськомовна абревіатура – «жены изменников родины») були виключені з переліку тих, кого влада вирішила «пробачити». Чому вони та їхні діти не заслужили такої милості, не варто й питати, оскільки така практика була вже звичною для тогочасної системи права та політичної логіки сталінського режиму. На виконання указу міністр внутрішніх справ і Генеральний прокурор СРСР 31 серпня 1950 р. видали спільний наказ, де оголошували для виконання неопубліковану його частину й пояснювали, які саме категорії засуджених потрапляють під його дію, а які ні⁶⁶⁶.

Реагуючи на згаданий спільний наказ МВС та Прокуратури СРСР у частині його персоніфікації, свою особливу точку зору висловив заступник міністра юстиції СРСР Кудрявцев, запропонувавши поширити його дію і на тих жінок, що перебували в засланні, а також на виселених з великих міст і режимних місцевостей, чим дуже наполохав міністра внутрішніх справ С. Круглова і Генерального прокурора СРСР Г. Сафонова. Останні добре розуміли, який обсяг роботи їм доведеться виконати, аби повернути додому всіх жінок – засланих та «мінусників», котрі мають маленьких дітей. Обороняючи попередні дискримінаційні

заходи, вони написали у вересні 1950 р. розлогого листа першому заступнику голови Ради Міністрів СРСР Г. Маленкову, в якому обґрунтовували необхідність ігнорування згаданих ліберальних пропозицій. Ось їхні «аргументи» на користь своєї точки зору: «Що стосується засуджених до заслання або виселення, то ці міри покарання... не передбачають позбавлення волі, й жінки, які мають дітей... мають право брати з собою дітей [у заслання]. Ми вважаємо, що звільняти від покарання жінок, засланих і висланих з режимних місцевостей (Москва, Ленінград, [Київ], Прибалтика і т. ін.), з державної точки зору явно недоцільно і це не має на увазі Указ»⁶⁶⁷. Остання теза, як і ставлення в цілому до жінок, засланих разом з дітьми або виселених з режимних територій і великих міст СРСР лише за те, що вони були дружинами своїх чоловіків, демонструвала повне нехтування усіма моральними нормами та блюзнірство мотиваційної частини указу, який декларував «необхідність створити належні умови для розвитку і виховання дітей». Імовірно, радянські можновладці й правоохоронці вважали, що особливий режим заслання та географічний «мінус» цілком відповідають «належним умовам розвитку дітей» у СРСР.

У травні 1952 р. у засланні продовжувало перебувати 1630 осіб – членів сімей засуджених «ворогів народу», виселених у 1937–1938 рр. в адміністративному порядку, в тому числі й з Києва та інших міст без зазначення терміну під нагляд органів НКВС. Про долю цих осіб йшлося в довідці МДБ СРСР від 6 листопада 1952 р. «Про виселених в 1937–1938 рр. в адміністративному порядку членів сімей засуджених ворогів народу». Серед іншого зазначалося: «Враховуючи соціальну небезпечність тих, хто залишився під наглядом органів МДБ, членів сімей засуджених шпигунів, диверсантів, терористів, троцькістів і інших ворогів народу, вважаю доцільним залишити їх у місцях поселень і в разі утечі притягати їх до кримінальної відповідальності за ст. 16-1 ч. 82 КК (Кримінальний кодекс. – Т.В.) РРФСР та відповідних статей КК інших союзних республік з розглядом справ на Особливій нараді при МДБ СРСР». Підписав документ начальник 9-го управління МДБ СРСР В. Шиян⁶⁶⁸.

Звільнені з таборів жінки були відновлені у правах в 1950-ті рр. – на самому початку реабілітаційного процесу. Проте й ця процедура для багатьох із них затягнулася.

Євгенія Гінзбург – відома мемуаристка, засуджена в 1937 р. слідом за своїм чоловіком до 10 років ув'язнення, а потім і до безтермінового заслання, пригадує, як у 1952 р. поводитися жінки, котрі пройшли аналогічні випробування.

Перебуваючи після відбуття терміну ув'язнення на Колимі, у статусі вільнонайманих, репресовані не надто переймалися тим, що не мають

виборчих прав. І коли наближалися чергові вибори, на грюкіт агітаторів у двері вони за звичкою відповідали: «Тут виборців немає, лише позбавленці». На Колимі це було не диво й агітатори мовчки ретирувалися. Одного разу на прихід агітатора колимські жінки, учорашні в'язні, дали стандартну відповідь. Утім, місцева активістка заявила: «Я хочу, перш за все, вас привітати з поверненням у сім'ю трудящих». «У мене стало гірко в роті, – пише Є. Гінзбург. – Це були ті самі слова, що красувалися на наших ельгенських* воротах: “Через самовіддану працю повернемося у сім'ю трудящих”». Далі агітатор продовжувала переконливо доводити, що спецпоселенці вже мають право обирати. «Це була сталіністка солодкого типу. Вона просто вся сочилася благосним, щирим бажанням долучити й мене, ізгоя, до того гармонійного світу, в якому так плідно живе вона. Вона говорила зі мною приблизно так, як, мабуть, розмовляють і терплячі монахині місіонерші з грубими африканськими аборигенами», – підкреслювала Є. Гінзбург⁶⁶⁹.

Згодом, домагаючись реабілітації, щоб повернутися на материк до своїх дітей, вона ж зауважувала: «Твердо знала, що, поки на троні Кращий друг дітей, жодна колимська мати не повернеться до своїх дітей»⁶⁷⁰.

І вже прибувши до Москви, через 18 років після арешту, Є. Гінзбург почала тривалі походи різними відомствами для реабілітації. Пригадуючи ті митарства, вона писала: «Як швидко вони оформили мені у 1937 р. десять років строку! Без усілякої бюрократичної тяганини! А зараз... Помилуйтеся цими жерцями Феміди! Скільки паперів їм треба для того, щоб довести, що я не агент Мадагаскару і не організовувала у місті Пенза розвідувальної мережі на користь Цейлону!»⁶⁷¹.

Звична до всього, ця стражденна жінка відчула шок, коли їй запропонували й партійну реабілітацію – відновлення у лавах КПСР. Здивував її й зміст довідки про реабілітацію, в якій було написано: «За знову відкритими обставинами... справу припинити за відсутністю складу злочину». І у відчаї подумала: «Які ж такі, цікаво, обставини відкрилися перед моїми непідкупними суддями? Може, вони знайшли справжнього злочинця-терориста і з'ясували, що не я, а саме він убив... Але хто вбитий? Адже за мільйонів терористів НІХТО, абсолютно ніхто не був убитий... Лише Кіров... Але ім'я його убивці ми всі в таборах знали твердо»⁶⁷².

Таким самим важким був шлях до відновлення свого доброго імені й для переважної більшості інших жінок, зокрема і для дружини начальника управління пожежної охорони НКВС УРСР Софії Елькіної, яку репресували слідом за чоловіком у 1937 р. в Києві. Поки вона відбувала

* Ельгенський табір – місце позбавлення волі на Колимі, кули відправляли жінок, які порушували режим в інших таборах, а також дружин «ворогів народу», справи котрих були перекваліфіковані на тяжкі «контрреволюційні» статті КК.

восьмирічний термін ув'язнення в таборі, у столиці України, потрапивши під перше бомбардування на початку війни, загинули її семирічний син та батько. А вона сама після довгоочікуваного звільнення не могла повернутися додому, аби відвідати могили своїх рідних, з якими її розлучив сталінський режим, оскільки в паспорті мала відповідну позначку, що не дозволяла жити у Києві.

Софія Елькіна змушено оселилася в станиці Олександрійській Аксайського району Ростовської області, звідки пішки діставалася до м. Ростова на роботу. Змучена всіма випробуваннями, 11 травня 1955 р. вона звернулася до голови Президії Верховної Ради СРСР К. Ворошилова: «16.VII-1937 р. у м. Москві органами НКВС СРСР був арештований мій чоловік Елькін Юхим Давидович. Через два місяці, 20.X-1937 р. в м. Києві органами НКВС УРСР була арештована і я. Не відчуваючи ніякої провини, я була переконана в тому, що це якесь непорозуміння, яке з'ясується, і я буду на свободі. Так думала я сидячи в тюрмі. Відсидівши більше року, мені в тюрмі був оголошений вирок про те, що за постановою Особливої наради НКВС СРСР мене як «члена сім'ї зрадника батьківщини» позбавляють свободи та ув'язнюють у трудові виправні табори терміном на 8 років для відбуття покарання. Як грім серед ясного дня на мене обрушився цей несправедливий і нечуваний за своєю жорстокістю вирок. Я ніколи не думала, що в нашій соціалістичній країні з її справедливими законами можна без провини отримати строк. Єдина моя провинка полягала в тому, що я була дружиною свого чоловіка»⁶⁷³.

Далі Софія Елькіна ставила запитання, яке переслідувало всіх покараних у такий же спосіб: «Навіть якщо за радянськими законами я повинна була понести покарання за чоловіка, то після того, як я його відбула і чесно працювала в таборі 8 років..., то хіба ж я не заслужила стати гідною дочкою своєї Батьківщини? Прошло вже 10 років. На роботу за спеціальністю бухгалтер не приймають, у містах, де живуть мої близькі, не прописують... Я на схилі років, хвора, без засобів до існування, сама». У розпачі вдова звернула увагу адресата свого листа й на те, що, реагуючи на звернення президента Австрії, Президія Верховної Ради СРСР помилилася громадян цієї країни – військовополонених, котрі дійсно вчинили тяжкий злочин, то невже вона не заслужила «такої милості» – розпачливо запитувала авторка листа⁶⁷⁴.

Цей зойк відчаю та горя був почутий лише 29 квітня 1956 р., коли нарешті відбулася реабілітація хворої, нещасної жінки⁶⁷⁵. Радянська влада «пробачила» їй нескоеені злочини. Та навряд чи сама Софія Елькіна змогла до кінця свого життя забути те, що вчинив з нею тоталітарний режим, якому вірою і правдою служив її чоловік.

Ще довшою була дорога до правди в української селянки Килини Раздобудько, репресованої у 1945 р. разом з дітьми «за розмови» чоловіка на фронті (1942 р.). Лише через 47 років – 14 січня 1992 р. відбулася її реабілітація. А 23 грудня 1998 р. реабілітували й її чоловіка⁶⁷⁶.

Більшість із тих жінок майже нічого не розповідали про обставини свого перебування в таборах. Для колишніх в'язнів нестерпні й болісні спогади про своє табірне минуле ставали небезпечними з декількох причин. По-перше, від багатьох в'язнів під час звільнення брали підписку про нерозголошення подробиць їх перебування у неволі. Це ж стосувалося і тих, хто тривалий час перебував у засланні. З іншого боку, й самі учорашні невірники не хотіли розповідати про своє життя у «віддалених місцевостях СРСР», оскільки вважали це небезпечним і для себе, і для своїх родин. Для колишніх в'язнів це ставало джерелом додаткових страждань.

Дискримінація членів родин «ворогів» радянської влади тривала практично до початку 1980-х рр., оскільки будь-яка інформація про те, що родичі тієї чи іншої людини були репресовані, могла призвести до небажаних, але прогнозованих наслідків: відмови у прийомі на роботу, в партію, закордонне відрядження чи туристичну подорож тощо.

Свій тривалий шлях з Голгофи пройшли й громадяни, які за належність до заможних селянських родин були депортовані в 1930–1931 рр. Деякі з них отримали довгоочікувану свободу вже в роки війни, коли у 1942 р. на фронт стали мобілізувати і засланих «куркульських дітей», позбавлених до цього права служити у лавах Червоної армії. Члени сімей згаданих осіб знімалися з обліку спецкомендатур. Відповідно скасовувалося і позбавлення прав. Вже у 1948 р. міністр внутрішніх справ С. Круглов подав записку Л. Берії, у якій повідомив: «За клопотанням місцевих партійних і радянських органів у 1946–1947 рр. звільнені 115 697 родин. Залишаються ще 82 440 родин (231 287 осіб). Спецпоселенці досягли великих успіхів у сільському господарстві, беруть активну участь у господарсько-політичному житті. На фронтах Великої Вітчизняної війни відзначилися багато спецпоселенців. Нагороджені орденами 2700 осіб, із них 5 Героїв Радянського Союзу»⁶⁷⁷. Однак ці аргументи не допомогли й іншим селянам остаточно звільнитися з радянського кріпацтва. Ще довгі шість років вони чекали свого часу.

Та найтривалішою дорога додому стала для сімей учасників національно-визвольного руху Західної України.

Після смерті Й. Сталіна весна та літо 1953 р. ознаменувалися сплеском небаченої декларативної лояльності стосовно всіх згаданих вище категорій репресованих з боку влади та карально-репресивних органів. Це було пов'язане з намаганнями Л. Берії заволодіти політичним олімпом.

Амністія 27 березня 1953 р. не торкнулася «державних злочинців», засуджених за «контрреволюційні» злочини, а також членів родин повстанців. Перших за сталою звичкою продовжували вважати запеклими ворогами радянської влади, про других теж не забули, але просто не бажали бачити в тому регіоні, звідки силоміць видалили.

26 травня 1953 р. на засіданні Президії ЦК КПРС прозвучали підсумкові дані каральної політики радянської влади в Західній Україні: «З 1944 до 1952 р. у західних областях України піддано різним видам репресій до 500 тис. осіб, у тому числі арештовано понад 134 тис., вбито понад 153 тис., виселено довічно за межі УРСР понад 203 тис. осіб»⁶⁷⁸. Остання цифра, до речі, й досі мандрує сторінками наукових та публіцистичних досліджень як така, що стосується членів родин учасників національно-визвольного руху, хоча увібрала й інші категорії депортованих громадян Західної України.

4 червня 1953 р. у постанові пленуму ЦК КПУ «Про Постанову ЦК КПРС від 26 травня 1953 року “Питання західних областей Української РСР” і доповідну записку тов. Л.П. Берія до Президії ЦК КПРС» чи не вперше від 1938 р., коли листопадовою судовою реформою дуже побіжно і несміливо сказали про неприпустимий розмах репресій проти громадян СРСР, уже чітко й виразно зазначалося, що боротьба з оунівським підпіллям ведеться неправильно і навіть шкідливо для радянської влади. У документі серед іншого наголошувалося, що боротьбу з націоналістичним підпіллям не можна вести лише шляхом масових репресій і чекістсько-військових операцій, що безглузде застосування насильства та примусу викликає лише невдоволення населення і завдає шкоди справі боротьби з «буржуазними націоналістами»⁶⁷⁹. Не навівши цього разу загальної цифри репресованих, пленум, однак, визначив певні кроки у напрямку оптимізації роботи своїх підлеглих у західному регіоні, серед яких найбільш кардинальною була кадрова ротація тамтешнього керівництва.

Утім, сподіватися, що от-от настануть кращі часи для родин повстанців, які вже тривалий час були одним із головних об'єктів терору, було даремно, оскільки, як виявилось, навіть втративши свого керманича, режим все ж не був готовий до серйозних перетворень у політичному житті держави.

Перший документ, у якому згадувалися всі категорії громадян СРСР, заборонених режимом у попередні роки на спецпоселення, й пропонувалися заходи з відновлення справедливості стосовно них, вийшов з-під пера міністра внутрішніх справ СРСР С. Круглова. Звертаючись у липні 1953 р. до голови Ради Міністрів СРСР Г. Маленкова з проханням розглянути питання про скасування довічного спецпоселення для окремих категорій засланих, він, зокрема, зазначав: «Враховуючи, що направлення на спецпоселення було зумовлене інтересами державної

безпеки, особливо у воєнний період, і що в даний час, в результаті зміцнення радянського суспільного і державного ладу, подальше утримання під адміністративним наглядом великої кількості спецпоселенців не має сенсу, а також маючи на увазі, що проведена в державі амністія майже не торкнулася спецпоселенців, – МВС СРСР вносить пропозицію: Скасувати довічне спеціальне поселення (без зазначення терміну) як особливий адміністративний захід, що застосовувався до деяких категорій громадян і окремих осіб, встановлений указом Президії ВР СРСР від 26 листопада 1948 р., а також постанову РМ СРСР від 6 квітня 1950 р. про такий же захід стосовно членів сімей українських націоналістів, висланих протягом 1944–1949 рр., та інші аналогічні постанови стосовно інших народів»⁶⁸⁰.

У цьому ж листі пропонувалося звільнити зі спецпоселень: німців, засланих під час війни, колишніх «куркулів», депортованих у 1929–1933 р., членів родин засуджених за антирадянську діяльність, засланих у 1937–1938 рр., жінок, виселених за зв'язок з окупантами із Криму, та ін., а також зняти з оперативного обліку всіх дітей, які не досягли 16-річного віку, й надалі не вдаватися до таких заходів.

Пропонуючи такі, зовні «революційні», новації, далі міністр внутрішніх справ СРСР визначився з тими, кого радянська влада продовжувала боятися і ненавидіти більше за інших. Він підкреслив, що вважає передчасним звільнення з-під нагляду органів МВС чеченців, інгушів, карачаївців, калмиків, кримських татар, «українських націоналістів (оунівців), бандитів, бандпособників і членів їхніх родин, виселених у 1944–1952 рр., ...а також куркулів та їхніх родичів, депортованих із Західної України»⁶⁸¹.

Мотивуючи цей «тимчасовий» захід, С. Круглов дуже переймався проблемами «господарського життя» віддалених місцевостей СРСР, які можуть виникнути внаслідок звільнення всіх категорій спецпоселенців.

У листі міністра внутрішніх справ СРСР містилася пропозиція припинити примусові переміщення осіб, які підлягали засланням раніше, окрім представників «покараних народів», а заразом і колишніх мешканців Західної України. Пропонувалося надати спецпереселенцям право вільного пересування в межах області, краю, автономної республіки, безперешкодно змінювати місце проживання у межах адміністративного району за дозволом МВС і скасувати кримінальну

* Хліборобів-трударів Західної України вирішили піддати таким же репресіям, як і їхніх братів по нещастю з інших регіонів, лише на початку 1951 р. На пропозицію уряду УРСР і ЦК КП(б)У Рада Міністрів СРСР відреагувала своєю постановою № 189–88 від 2 березня 1951 р. про виселення куркулів із сім'ями із західних областей Української РСР.

відповідальність у 20 років каторги за втечу, замінивши її санкціями, передбаченими ст. 82 КК РРФСР⁶⁸².

Та всі ці пропозиції міністра внутрішніх справ СРСР тоді залишилися без уваги. До такої, навіть значно урізаної, свободи спецпоселенців влада була ще не готова. І лише рік по тому почали з'являтися директиви, кожна з яких містила частину новацій, задекларованих у липні 1953 р. А реалізація інших новацій затяглася на ще більш тривалий термін.

Тим часом 1 вересня 1953 р. указом Президії Верховної Ради СРСР було ліквідовано Особливу нараду при МВС СРСР. Упродовж 1954 і 1955 років поступово розгортався демонтаж спецпоселень. Один за одним з'являлися укази Президії Верховної Ради СРСР, якими звідти звільнялися поляки, німці, курди, калмики, греки, болгары, балкарці, турки-месхетинці, чеченці, інгуші й карачаївці.

На виконання постанови президії ЦК КПРС (лютий 1954 р.) та відповідного наказу Генерального прокурора, міністра юстиції, міністра внутрішніх справ і голови КДБ при Раді Міністрів СРСР (19 травня 1954 р.) спеціально створені комісії почали переглядати справи на осіб, засуджених за «контрреволюційні» злочини, які утримувалися в таборах, колоніях, тюрмах і на засланні⁶⁸³. Уже тоді, реагуючи на скарги депортованих, зі спецпоселень поступово стали звільняти й мешканців Західної України, яким удалося довести свою непричетність до повстанців, а також важко хворих літніх людей.

5 липня 1954 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову «Про зняття деяких обмежень у правовому становищі спецпоселенців», відповідно до якої з обліку знімалися діти до 16-річного віку. Молодь, зарахована до вищих навчальних закладів, могла виїжджати на навчання у будь-який населений пункт країни⁶⁸⁴. 16 липня наказом Генерального прокурора, міністра внутрішніх справ СРСР і голови КДБ СРСР, скасовувалася попередня директива МДБ СРСР і Прокуратури СРСР від 26 жовтня 1948 р., якою на спецпоселення відправляли людей, котрих за відсутності належних доказів не могли засудити до більш серйозного покарання⁶⁸⁵.

Однак радість усіх інших не змогли розділити мешканці Західної України. Їхні діти залишилися ізгоями, що фіксувалося у спеціальному додатку до постанови радянського уряду від 5 липня 1954 р. Генеральний прокурор СРСР, аби не дозволити порушити цей обмежувальний припис, 20 липня 1954 р. видав спеціальну вказівку, де наголошувалося, що постанова Ради Міністрів СРСР «не поширюється на українських націоналістів, бандитів ОУН–УПА, бандпособників, «андерсовців»,

* Санкції цієї статті передбачали заміну заслання таким же терміном ув'язнення у місцях позбавлення волі.

сговістів і членів їхніх сімей»*, виселених із західних областей України в 1944–1952 рр., та всіх інших спецпоселенців із цього регіону, як і з республік Прибалтики, Молдови та Білорусі⁶⁸⁶.

13 липня 1954 р. був ухвалений указ Президії Верховної Ради СРСР про скасування указу від 26 листопада 1948 р.⁶⁸⁷. Проте, незважаючи на відміну директиви, якою на довічне заслання залишали «покарані народи» (а також прирівняних до них указом Президії Верховної Ради СРСР від 6 квітня 1950 р. членів родин учасників ОУН та УПА), відчутних змін не відбулося. Довічне заслання начебто й було скасоване, а люди продовжували залишатися у місцевостях, куди їх силоміць вивозили протягом майже дев'яти років.

Нарешті через чверть століття – 13 серпня 1954 р. постановою Ради Міністрів СРСР були зняті обмеження з колишніх «куркульських» родин, виселених протягом 1929–1933 рр. із районів суцільної колективізації. Для засланих із Західної України знову, як і в минулих державних актах, зробили виняток. Вони під ці заходи не підпадали⁶⁸⁸.

Докладаючи неабияких зусиль, аби якомога довше не повертати на рідну землю цих людей, керівники радянської влади говорили про їх «звичку жити в нових місцях» і небажання знову кудись вирушати. В одній з доповідних МВС за 1955 р. читаємо: «За даними МВС Комі АРСР, УВС Красноярського краю, Іркутської, Кемеровської, Омської, Томської і Челябінської областей ці особи за час перебування на спецпоселенні в основному облаштували своє господарство на місцях нового мешкання. Багато хто з них побудував свої будинки, отримав нову трудову кваліфікацію і спеціальність. Зафіксовані випадки, коли особи, які мають добре оплачувані професії і добре працевлаштовані, після зняття з них обмежень по спецпоселенню у зв'язку з безпідставним їх виселенням нікуди не виїжджають з нового місця мешкання...»⁶⁸⁹.

Тоді ж і трохи пізніше маленькими групами, зі значним запізненням після появи відповідних рішень зі спецпоселень все ж стали звільняти окремі категорії депортованих. Так, згідно з постановами Ради Міністрів СРСР від 24 листопада 1955 р. та від 12 березня 1956 р. довгоочікувану свободу отримали учасники Великої Вітчизняної війни та їхні родини, а також сім'ї осіб, нагороджених орденами та медалями. Відповідно до розпорядження радянського уряду від 22 вересня 1954 р. лише в 1958 р. були звільнені зі спецпоселень ті особи, які перейшли на роботу у вугільну промисловість і відпрацювали на шахтах три роки. Восени 1955 р., відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про

* Сговісти та члени їхніх родин були звільнені зі спецпоселення без повернення конфіскованого майна лише в 1965 р. відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 30 вересня.

амністію радянських громадян, які співпрацювали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» були звільнені фольксдойче. Тоді ж залишили місця своїх спецпоселень і члени їхніх родин.

10 березня 1956 р. указом Президії Верховної Ради СРСР нарешті був скасований указ цього ж вищого законодавчого органу від 21 лютого 1948 р., який породив величезну армію «повторників»*. Відтоді встановлювалося, що надалі відправлення в заслання може відбуватися лише за вироком судів. Проте ця «відновлена справедливість» була урізаною, оскільки «литовським, латвійським і естонським націоналістам», які відбули покарання, дозволялося лише возз'єднатися зі своїми родинами, які перебували на спецпоселенні⁶⁹⁰. Тобто про повернення до рідних домівок не йшлося. Як і раніше, ці люди мусили жити на чужій землі. Про українців знову «забули». Цілком послідовно не згадали про них і в наказі Генерального прокурора СРСР, МВС СРСР, голови КДБ СРСР № 35 цт від 19 березня 1956 р., який вийшов на виконання цього указу⁶⁹¹.

Треба визнати, що березневий указ 1956 р. викликав велике занепокоєння в уряді та КДБ УРСР. Лякала перспектива повернення до рідних місць великої маси людей, депортованих із Західної України протягом 1944–1952 рр., і цю подію всіляко намагалися відтермінувати. Так, у доповідній записці КДБ УРСР й адміністративного відділу ЦК КПУ від 4 квітня 1956 р. на ім'я секретаря ЦК КПУ О. Кириченка йшлося про економічну та політичну обстановку, а також про недоцільність повернення в західні області України звільнених з таборів і спецпоселення учасників ОУН і УПА та членів їхніх родин, оскільки їм, мовляв, важко буде адаптуватися у новому соціалістичному середовищі, де можуть виникати перманентні конфлікти між ними і поляками, переселеними з Польщі. «Відчуватимуть вони труднощі з працевлаштуванням і майнові проблеми, оскільки їхні будинки конфісковані й не підлягають поверненню, позаяк уже зайняті під школи, лікарні та іншими людьми», – йшлося далі у документі. Автори записки акцентували на відсутності коштів, які треба буде компенсувати безпідставно покараним родинам, якщо дозволити їм повернутися й відновити в правах, а також цілком слушно зауважували: «З Указу від 10 березня ц.р. стає також очевидним, що коли вже звільняються із заслання на поселення особи, за яких виселені їхні сім'ї та родини бандпособників, то неминуче постане питання про повернення і самих сімей»⁶⁹².

* «Повторники» – особи, які репресувалися вдруге за один й той самий злочин. Цей жаргонний вислів з'явився у побутовому мовленні у 1948 р., коли вищий законодавчий орган СРСР ухвалив рішення щодо заслання до Красноярського краю (після відповідних рішень Особливої наради) всіх, хто перед тим відбув покарання за «контрреволюційними» статтями.

Зважаючи на це, голова КДБ УРСР і завідуючий відділом адміністративних органів ЦК КПУ наполегливо клопотали перед ЦК КПРС, щоб звільнених із таборів, а також їхні родини із заслання до західних областей УРСР не повертали⁶⁹³. Цей спосіб забезпечити себе від тих, хто може невдовзі повернутися додому, був підтриманий регіональними партійними організаціями та органами державної безпеки.

Позиція ЦК КПУ з цього питання була викладена у листі від 25 вересня 1956 р. до ЦК КПРС «Про небажаність повернення звільнених з ув'язнення колишніх учасників ОУН і УПА та членів їхніх родин на постійне проживання у західні області України». У ньому повідомлялося, що зі східних районів СРСР у західні області повернулося близько 40 тис. осіб, і є багато прикладів, коли ці люди не прилучаються до праці, ведуть антикомуністичну пропаганду та й, зрештою, претендують на своє житло. ЦК Компартії України вважав недоцільним повернення в західний регіон колишніх учасників ОУН і УПА та спецпоселенців і просив своїх союзних зверхників вирішити це питання⁶⁹⁴.

Паралельно з розглядом питань, пов'язаних із колишніми мешканцями Західної України, у Москві активніше почали вдаватися до перегляду справ репресованих у 1930–1940-х рр. 24 березня 1956 р. з'явився указ Президії Верховної Ради СРСР «Про розгляд справ на осіб, які відбували покарання за політичні злочини, посадові та господарські злочини». У першому пункті приписувалося: «Організувати комісії Президії Верховної Ради СРСР для перевірки в місцях позбавлення волі обґрунтованість засудження кожної особи, обвинуваченої у здійсненні злочину політичного характеру... і для розгляду питання щодо доцільності утримання в ув'язненні тих осіб. Дозволити комісіям ухвалювати рішення про звільнення неправильно засуджених, скорочення терміну, звільнення на поруки родичів чи громадських організацій»⁶⁹⁵.

Вже за три місяці – 29 червня 1956 р. постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про усунення наслідків грубих порушень законності стосовно колишніх військовополонених і членів їхніх родин»⁶⁹⁶ нарешті офіційно визнали, що під час війни і в повоєнний період було безпідставно репресовано велику кількість військовослужбовців, які нічим не заплямували себе, перебуваючи у полоні, а також недоцільність позбавлення грошової допомоги та інших пільг їхні родини. У липні–серпні того ж року Міністерство оборони і Генеральна прокуратура СРСР взяли під свій контроль впровадження в життя амністії та відновлення справедливості стосовно згаданих осіб. Їм повертали відібрані нагороди та військові звання, перераховували й відшкодовували грошове утримання. Проте більшості з них це суттєво не полегшило життя. Ці люди продовжували жити з ранами, що не загоювалися до самої смерті.

У листопаді 1956 р. в Україні була створена спеціальна комісія для розгляду справ деяких осіб, звільнених із ув'язнення і заслання. Головним завданням цього новоутворення було не відновлення справедливості, а недопущення в Україну «політично непевних елементів». Першим наслідком її «роботи» стало оперативне ухвалення 9 листопада 1956 р. указу Президії Верховної Ради УРСР, що фіксував заборону «колишнім керівникам і активним учасникам українського націоналістичного підпілля, які відбули засудження і покарання», на повернення додому. Ще далі пішло Політбюро ЦК КПУ. У його постанові від 30 листопада 1956 р. уже передбачався перегляд справ «деяких осіб, звільнених з ув'язнення і заслання»⁶⁹⁷, що могло призвести до сумних наслідків для тих, хто виявляв бажання повернутися додому. Знову сталося так, як і після відомої судової реформи листопада 1938 р., коли після небачених виявів лояльності (услід доби «Великого терору» 1937–1938 рр.) уже на початку 1939 р. почали ухвалювати рішення про додатковий перегляд низки справ звільнених громадян, які були засуджені трійками. А незабаром і взагалі припинили це робити.

3 січня, а потім 2 лютого 1957 р. радянська влада вкотре вдалася до вже випробуваного методу ізоляції певних верств населення західноукраїнських земель – організації т.зв. оргнаборів робочої сили, який приписувалося провести «на добровільних засадах»⁶⁹⁸.

25 грудня 1958 р. був ухвалений закон СРСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини», а також затверджено нові «Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік»⁶⁹⁹, які за умови їх дотримання мали би суттєво посприяти повному звільненню зі спецпоселень родичів різних категорій «ворогів» радянської влади, в тому числі й вигнанців із західноукраїнських земель, оскільки тоді чітко було задекларовано: члени сімей не несуть відповідальності за «злочини», вчинені їхніми родичами. Відтоді встановлювалося, що покарання мали відбувати лише безпосередні «злочинці» тільки за вироком суду. На законодавчому рівні остаточно ліквідовувалася також зловісна практика застосування принципу аналогії; не визнавалася злочином дія або бездіяльність, якщо така не становила суспільної небезпеки; серед покарань уже не було позбавлення прав (залишалася лише позбавлення права займати певну посаду) та оголошення «ворогом трудящих»; заборонялося засилати жінок, які мали дітей до 8-річного віку, і вагітних; найвищий термін ув'язнення вже не міг перевищувати 15 років⁷⁰⁰.

Проте ці новації суттєво не позначилися на долі депортованих членів родин колишніх учасників ОУН і УПА. Ще довго значна кількість жінок, дітей та людей похилого віку залишалася у великому географічному «мінусі» від рідної землі.

Процес повернення до нормального життя осіб, які не мали конкретної провини перед тоталітарним режимом, відбувався дуже повільно. Їх справи й надалі переглядалися лише в «індивідуальному порядку». До початку 1959 р. українцями-спецпоселенцями було подано 29 320 заяв з проханням про звільнення, проте 27 719 із них відмовили⁷⁰¹. Випадково, чи ні, але такі відмови збіглися в часі з ухваленням указу Президії Верховної Ради СРСР (15 червня 1959 р.) про кримінальну відповідальність (покарання – 3 роки ув'язнення) за самочинне повернення в містя, звідки громадяни СРСР були виселені⁷⁰².

Тим, кому місцеві органи влади дозволили повернутися до великих режимних міст СРСР, де вони раніше мешкали, не завжди вдавалося знайти довгоочікуваний спокій у родинному колі. Виявилось, що самого лише звільнення недостатньо для відновлення нормального життя, адже їхні квартири та майно були конфісковані. Сім'ї цих людей продовжували носити тавро «ворогів», їх піддавали різним формам офіційної дискримінації, забороняли певні види роботи. Місцева влада, як і раніше, до колишніх «політичних» ставилася з підозрою. Вчорашні в'язні не могли розраховувати на пенсію, гарантовану державою.

На найвищому рівні державної влади існувало побоювання перед так званою «відлигою», можливим розгортанням реабілітації. Сам М. Хрущов визнавав це: «Ми боялися, що відлига може спричинити потоп, який ми не зможемо контролювати і в якому потонемо»⁷⁰³.

13 січня 1960 р. з'явився наказ МВС СРСР № 015 «Про зняття обмежень з деяких категорій спецпоселенців». З посиланням на указ Президії Верховної Ради РСР від 7 січня 1960 р. приписувалося оголосити депортованим, що зняття обмежень не тягне за собою повернення конфіскованого майна і вони все ще не мають права повертатися в містя, звідки були заслані⁷⁰⁴.

Упродовж наступних трьох років радянська влада все ж спромоглася ухвалити низку нормативно-правових актів, спрямованих на пом'якшення долі членів сімей, які ще залишалися в засланнях. Спочатку укази Президії Верховної Ради СРСР від 18 квітня 1961 р. «Про зняття обмежень у спецпоселенні з колишніх учасників ОУН» та від 6 грудня 1963 р. про звільнення зі спецпоселення колишніх учасників антирадянських націоналістичних організацій, виселених за постановами колишніх особливих нарад МВС–МДБ, а також направлених на спецпоселення відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 10 березня 1956 р., і нарешті, постанова Президії Верховної Ради СРСР від 29 квітня 1964 р., начебто, підвели ризику під багаторічними поневіряннями величезної маси родичів учасників національно-визвольних змагань.

Ця дозована й розтягнута в часі «лояльність» радянської влади ще довго давалася взнаки. Після зняття обмежень по спецпоселенню з північних і східних районів країни з 1958 до 1964 рр. повернулися до попередніх місць проживання (у західні області України) 43 360 осіб. У ході розгляду облвиконкома матеріалів на них були видані дозволи 39 285 особам, відмовлено у прописці 3 960 громадянам. Виїхали за межі Західної України до розгляду матеріалів 1 779 осіб, проживали без дозволу 400 осіб. Станом на грудень 1965 р. перебувало на розгляді 336 заяв⁷⁰⁵.

Врешті-решт несправедливо покараних людей начебто звільнили. Але то була напівсвобода, оскільки різного роду дискримінаційні заходи невідступно переслідували їх. Депортація членів родин повстанців тривала майже дев'ять років. На стільки ж років розтяглася й болісна процедура їх повернення у рідні місця.

Слід підкреслити ту обставину, що радянська влада, яка зуміла загнати у віддалені місцевості безвинних людей, так і не спромоглася протягом 1950–1960-х рр., як, зрештою, і по тому, виразно задекларувати свою позицію щодо них. Не було ухвалено жодного законодавчого акту, який би повністю звільняв тих страждених людей від наруги, заподіяної їм сталінщиною.

Дуже небагато безвинно покараних дочекалися 1989 р., коли радянське керівництво нарешті було змушене «засудити позасудові масові репресії періоду сталінізму, визнати антиконституційними чинні у 1930–1940-х і на початку 1950-х трійки НКВС–УНКВС, колегії ОДПУ й Особливі наради НКВС–МДБ–МВС СРСР і скасувати винесені ними рішення. Мало сплинути багато десятиліть, щоб рішенням спочатку союзного уряду, а згодом і України були ухвалені закони про реабілітацію жертв політичних репресій. 17 квітня 1991 р. Верховна Рада України засудила масові криваві репресії сталінського режиму. Вперше згадали і про тих, кого тоді називали «мінусниками». Закон України про реабілітацію серед іншого проголошував: «Поновити реабілітованих в усіх громадянських правах, у тому числі в праві проживання в населених пунктах і місцевостях, в яких вони постійно проживали до репресій, поширивши це право на членів їх сімей»⁷⁰⁶.

Сама реабілітація багато в чому здійснювалася неефективно і несистемно, чимало проблем і досі не вирішені. Дотепер не визнані жертвами політичних репресій діти репресованих, які перебували разом із батьками на спецпоселенні, а також діти, народжені дорогою чи у вигнанні. Діти, які з'явилися на світ після 1945 р., не підпадають під визначення «діти війни». Український закон, на відміну від аналогічного російського*, не передбачає правовий статус для членів родин реабілітованих і тому не поширюється на них.

* Закон Російської Федерації від 9 лютого 2003 р. N 26-ФЗ «Про внесення змін та доповнень до Закону Російської Федерації "Про реабілітацію жертв політичних

У Верховній Раді України й донині блукають різні варіанти нової редакції закону про жертв політичних репресій. Скільки ще часу триватиме ця підготовча робота, ламатимуться списи навколо очевидних речей, – сьогодні важко прогнозувати. Очевидно одне: ті, хто постраждав від злої волі тоталітаризму, мають право на справедливість ще за життя.

Не існує способу відшкодувати біль втрати близьких і рідних, розлучених родин, ненароджених дітей. Неможливо встановити матеріальний еквівалент усіх знущань і поневірянь, голоду й наруги, туги за батьківщиною, близькими й рідними, мрій, котрим не судилося здійснитися. Ціну цього всього знає лише той, хто пережив ті страхиття.

Волинянин Петро Боярчук на шпальтах газети «Волинь» (17 лютого 2005 р.), повертаючись до подій сталінської доби та характеризуючи важкий реабілітаційний процес, висловив точку зору більшості постраждалих від репресій тоталітаризму: «Я належу до дітей, якими, депортуючи їх у складі зрепресованих українських сімей та родин, щедро засівала сталінщина і російську Північ, і всі Сибіри, і деякі інші регіони «необъятной родини» з особливо важкими кліматичними умовами... Сучасна держава таким як я, колишнім дітям спецпоселенців, визнаним нарівні з дорослими у 40–50-х «ворогами народу», щомісячно додає до пенсії 4 гривні. Та ще й стаття чинного закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні», яка торкається спецвиселенців, за роки української незалежності не зазнала змін, і про дітей, котрі потерпали чи не більше від дорослих, не згадує жодним словом... Про нас неначе забули. Зате ми ніяк не можемо позбутися споминів, у яких дотепер рвуться серця від криків та плачів...»⁷⁰⁷.

⁵⁹⁵ Красильников С. На изломах социальной структуры: Маргиналы в послереволюционном российском обществе (1917 – конец 1930-х гг.). – Новосибирск, 1998.

⁵⁹⁶ Там же. – С. 3.

⁵⁹⁷ Wuchterl K. Methoden der Gegenwartsphilosophie. – 2, verb. u. neuebearb. Aufl. – Bern; Stuttgart, 1987. – S. 15.

репресій"» (зі змінами та доповненнями) передбачає визнання жертвами політичних репресій «дітей, які перебували разом з репресованими за політичними мотивами батьками або особами, які їх заміняли, у місцях позбавлення волі, у засланні та висилці на спец поселенні; дітей, які залишилися у неповнолітньому віці без догляду батьків або одного з них, безпідставно репресованих за політичними мотивами». Стаття 2.1. згаданого Закону викладена наступним чином: «постраждалими від політичних репресій визнаються діти, дружина (чоловік), батьки осіб, розстріляних або померлих у місцях позбавлення волі й реабілітованих посмертно».

⁵⁹⁸ Детальніше про метод устої історії див.: Україна модерна. – К., 2007. – Чис. 11; Схід-Захід. – Вип. 11–12. – Харків, 2008; Грінченко Г. Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження. – Харків, 2007.

⁵⁹⁹ Докладніше див.: Hitlers Sklaven. Lebensgeschichte Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich / Hrsg. von A. von Plato, A. Leh und C. Thonfeld. – Wien, 2008 [Електрон. ресурс] Режим доступу: <http://www.zwangsarbeit-archiv.de>.

⁶⁰⁰ Імена замість номерів. Буклет

⁶⁰¹ «...То була неволя»: Спогади та листи оstarбайтерів / Упор. Т. Пастушенко, М. Шевченко. – К., 2006.

⁶⁰² Толстой Н. Жертвы Ялты // Исследования новейшей русской истории. – Париж, 1988. – Т. 7; Jacobmeyer W. Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Auslaender. Die Displaced Persons in Deutschland. 1941–1945 // Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft. – Gottingen, 1985. – Bd. 65; Bonwetsch Bernd Sowjetische Zwangsarbeiter vor und nach 1945. Ein doppelter Leidensweg // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1993. – Bd. 41. – S. 532–546; В боротьбі за Українську державу. – Львів, 1992; Земсков В. Репатриация перемещенных советских граждан // Война и общество, 1941–1945: В 2-х кн. – Кн. 2. – М., 2004. – С. 331–359; Шевяков А. Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупационных зонах государств антигитлеровской коалиции // Население России в 1920–1950-е годы: численность, потери, миграции: Сб. науч. трудов. – М., 1994. – С. 195–222; Полян П. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. – 2-е изд. – М., 2002; Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) – К., 1999. – С. 170–196; Буцько О. Репатріація українських громадян (1944–1946 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. пр. – Вип. 1. – К., 1997. – С. 143–158; Гальчак С. На узбіччі суспільства: Доля українських «оstarбайтерів» (Поділля, 1942–2007 рр.). – Вінниця, 2009; Пастушенко Т. Репатріація українських «оstarбайтерів» на батьківщину: 1944–1947 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 3. – С. 123–136; Ї ж. Доля українських оstarбайтерок в Німеччині та після повернення до СРСР // Тріщина через усе життя. Спогади українських примусових робітниць землі Рейнлад / Каталог виставки – 2007. – С. 58–72; Ї ж. Оstarбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація. – К., 2009.

⁶⁰³ Рязских С. Проблема ресоціалізації репатріантів у воронезьких проектах усної історії // Схід-Захід. – Вип. 11–12. – Харків, 2008. – С. 236–242.

⁶⁰⁴ Herbert U. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. – Bonn, 1999. – S. 489.

⁶⁰⁵ Земсков В. К вопросу о репатриации советских граждан 1944–1951 гг. // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 39–40.

⁶⁰⁶ Полян П. Указ. соч. – С. 207.

⁶⁰⁷ Там само.

⁶⁰⁸ Там само. – С. 208.

⁶⁰⁹ Постанова РНК УРСР від 13.01.1945 № 69 «Про організацію обласних пересильних пунктів».

⁶¹⁰ Ковальський М., Ченцов В. Полиновий присмак чужини: документи про долю мешканців Дніпропетровщини, депортованих гітлерівцями на примусові роботи в Німеччину // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 60–68; Ковальський М., Ченцов В. «Фільтраційні справи» – невідоме джерело державних архівів // Архіви України. – 1993. – № 1–3. – С. 35–44.

⁶¹¹ Полян П. Указ. соч. – С. 819–822.

⁶¹² Там само. – С. 206.

-
- ⁶¹³ Цитата за: Вронська Т. Режимно-обмежувальні заходи органів на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – Вип. 1. – К., 1997. – С. 132.
- ⁶¹⁴ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 3022. – Арк. 114.
- ⁶¹⁵ Там само. – Арк. 117.
- ⁶¹⁶ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. Р-880. – Оп. 2. – Спр. 68. – Арк. 13.
- ⁶¹⁷ Вронська Т. Вказ. праця. – С. 139.
- ⁶¹⁸ ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 5820. – Арк. 8.
- ⁶¹⁹ Там само.
- ⁶²⁰ Полян П. Указ. соч. – С. 529; Земсков В. Репатриация перемещенных советских граждан. – С. 342.
- ⁶²¹ Там само.
- ⁶²² ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 5820. – Арк. 23в.
- ⁶²³ Там само. – Спр. 4255. – Арк. 78.
- ⁶²⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1 – Оп. 23. – Спр. 4351. – Арк. 9.
- ⁶²⁵ Там само.
- ⁶²⁶ Там само. – Спр. 1480. – Арк. 225.
- ⁶²⁷ Там само. – Арк. 226.
- ⁶²⁸ ДАКО. – Ф. Р-880. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 58.
- ⁶²⁹ Полян П. Указ. соч. – С. 551.
- ⁶³⁰ Інтерв'ю FL023. Запис 19.01.2006, м. Київ / International Slave and Forced Laborers Documentation Project // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських.
- ⁶³¹ «...То була неволя»: Спогади та листи оstarбайтерів. – С. 370.
- ⁶³² Там само. – С. 117.
- ⁶³³ Інтерв'ю FL027. Запис 22.04.2005, м. Київ / International Slave and Forced Laborers Documentation Project // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських.
- ⁶³⁴ Див. спогади О. Ілляшенка, Л. Борща, В. Кравцова, О. Головатенка у збірнику «...То була неволя»: Спогади та листи оstarбайтерів. – К., 2006.
- ⁶³⁵ Інтерв'ю FL014. Запис 09 та 12.09.2005, м. Бровари, Київська обл., Інтерв'ю FL019. Запис 15.04 та 23.05.2005, м. Бровари, Київська обл. / International Slave and Forced Laborers Documentation Project // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських.
- ⁶³⁶ Інтерв'ю FL015. Запис 26.01. та 8.02.2006, м. Київ / International Slave and Forced Laborers Documentation Project // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських.
- ⁶³⁷ Див. спогади О. Синяєвої, М. Савченко, Н. Федорук у збірнику «...То була неволя»: Спогади та листи оstarбайтерів. – К., 2006.
- ⁶³⁸ Інтерв'ю FL038. Запис 17.10.2005, м. Бровари / International Slave and Forced Laborers Documentation Project // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських.
- ⁶³⁹ Інтерв'ю FL032. Запис 12.05.2005, м. Київ / International Slave and Forced Laborers Documentation Project // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських.
- ⁶⁴⁰ «...То була неволя»: Спогади та листи оstarбайтерів. – С. 371.
- ⁶⁴¹ Інтерв'ю 03. Запис 09.02.2009, м. Київ / Документація примусової праці як завдання збереження пам'яті // Особистий архів Т. Пастушенко.
- ⁶⁴² Котляр Л. Моя солдатская судьба // Голокост і сучасність: студії в Україні і в світі. – 2008. – №1(3) – С. 131.

-
- ⁶⁴³ Полян П. Указ. соч. – С. 557–558.
- ⁶⁴⁴ Українська радянська енциклопедія. – Т. 10. – К., 1985. – С. 95.
- ⁶⁴⁵ Сталин И. Вопросы ленинизма. – М., 1939. – С. 510.
- ⁶⁴⁶ Там само. – С. 511.
- ⁶⁴⁷ Там само. – С. 523.
- ⁶⁴⁸ Правда. – 1944. – 4 листопада.
- ⁶⁴⁹ Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. – М., 2008. – С. 20.
- ⁶⁵⁰ Інтерв'ю з Миколою А. Запис 18.03.2008. с. Трипілля, Київська обл. / Українські в'язні концтабору Маутхаузен: свідчення тих, хто вижив // Особистий архів Т. Пастушенко.
- ⁶⁵¹ Інтерв'ю FL017. Запис 7 та 8.06.2005, м. Бровари, Київська обл. / International Slave and Forced Laborers Documentation Project // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських.
- ⁶⁵² ДАКО. – Ф. Р-880. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 196.
- ⁶⁵³ Інтерв'ю FL005. Запис 22.12.2005, м. Київ / International Slave and Forced Laborers Documentation Project // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських.
- ⁶⁵⁴ Інтерв'ю з Миколою А. Запис 18.03.2008. с. Трипілля, Київська обл. / Українські в'язні концтабору Маутхаузен: свідчення тих, хто вижив // Особистий архів Т. Пастушенко.
- ⁶⁵⁵ «...То була неволя»: Спогади та листи остарбайтерів. – С. 371.
- ⁶⁵⁶ Інтерв'ю FL027. Запис 22.04.2005, м. Київ / International Slave and Forced Laborers Documentation Project // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських.
- ⁶⁵⁷ Інтерв'ю FL015. Запис 26.01. та 8.02.2006, м. Київ / International Slave and Forced Laborers Documentation Project // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських.
- ⁶⁵⁸ «...То була неволя»: Спогади та листи остарбайтерів. – С. 194.
- ⁶⁵⁹ Цитата за: Смірнова В. Бухенвальдський щоденник В.Є. Галяпи – унікальне документальне свідчення часів Другої світової війни (на матеріалах фондової колекції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – К., 2006 – Вип. 10. – Ч. 2. – С. 237.
- ⁶⁶⁰ Антонян Ю. Преступность среди женщин. – М., 1992. – С. 23.
- ⁶⁶¹ Дети ГУЛАГа, 1918–1956. – М., 2002. – С. 426, 477.
- ⁶⁶² Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 9414. – Оп. 1. – Спр. 1227. – Арк. 96.
- ⁶⁶³ Там само. – Арк. 235, 238, 243, 245, 249, 255, 261, 262, 269, 271.
- ⁶⁶⁴ Там само. – Арк. 176–177.
- ⁶⁶⁵ ДАРФ. – Ф. 8131. – Оп. 29. – Спр. 1. – Арк. 80–81.
- ⁶⁶⁶ Там само. – Арк. 80–83.
- ⁶⁶⁷ Там само. – Спр. 7. – Арк. 245–246.
- ⁶⁶⁸ История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собр. док. в 7 т. – Т. 5: Спецпереселенцы в СССР. – М., 2004. – С. 688.
- ⁶⁶⁹ Гинзбург Е. Крутой маршрут : Хроника времен культа личности. – М., 1990. – С. 524.
- ⁶⁷⁰ Там само. – С. 550.
- ⁶⁷¹ Там само. – С. 585.
- ⁶⁷² Там само. – С. 589–560
- ⁶⁷³ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 32371. – Арк. 2–2зв.
- ⁶⁷⁴ Там само. – Арк. 3–3зв.
- ⁶⁷⁵ Там само. – Арк. 30.
- ⁶⁷⁶ Державний галузевий архів СБУ (далі – ДГА СБУ). – Ф. 5. – Спр. 64155. – Арк. 11–11зв.

-
- ⁶⁷⁷ ДАРФ. – Ф. 9479. – Оп. 1. – Спр. 327. – Арк. 64–66.
- ⁶⁷⁸ Літопис УПА: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943–1959. Документи і матеріали. – Т. 3. – К.; Торонто, 2001. – С. 40.
- ⁶⁷⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1125. – Арк. 4–6.
- ⁶⁸⁰ История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов. – Т. 5. – С. 709.
- ⁶⁸¹ Там само. – С. 710.
- ⁶⁸² Там само. – С. 710–712.
- ⁶⁸³ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. – М., 1993. – С. 78–79.
- ⁶⁸⁴ Реабілітація репресованих: Законодавство та судова практика. – К., 1997. – С. 85.
- ⁶⁸⁵ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. – С. 119–120.
- ⁶⁸⁶ Реабілітація репресованих. Законодавство та судова практика. – С. 86.
- ⁶⁸⁷ Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР: (1953–1991 гг.). – Ч. 1: Законодательство СССР. – Казань, 1992. – С. 22.
- ⁶⁸⁸ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. – С. 127–128.
- ⁶⁸⁹ Винниченко І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994. – С. 84–85.
- ⁶⁹⁰ Реабілітація репресованих. Законодавство і судова практика. – С. 79.
- ⁶⁹¹ Державний архів МВС України (далі – ДА МВС України). – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 353. – Арк. 82, 83зв., 85.
- ⁶⁹² Літопис УПА: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943–1959. Документи і матеріали. – Т. 7. – Кн. 4: 1949–1959. – С. 536–537.
- ⁶⁹³ Там само. – С. 544.
- ⁶⁹⁴ Там само. – С. 34.
- ⁶⁹⁵ Дети ГУЛАГа. 1918–1956. – С. 534–535.
- ⁶⁹⁶ Реабілітація репресованих. Законодавство та судова практика. – С. 92–94.
- ⁶⁹⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 76. – Арк. 147.
- ⁶⁹⁸ Там само. – Спр. 77. – Арк. 182–184.
- ⁶⁹⁹ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. – С. 49–50.
- ⁷⁰⁰ Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР (1953–1991 гг.). – С. 37–68.
- ⁷⁰¹ ДА МВС України. – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 121. – Арк. 111.
- ⁷⁰² Там само. – Арк. 271.
- ⁷⁰³ Епллбом Е. Історія ГУЛАГу. – К., 2006. – С. 399.
- ⁷⁰⁴ ДА МВС України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 417. – Арк. 14–13зв.
- ⁷⁰⁵ Бугай Н. Народы Украины в «Особой папке Сталина». – М., 2006. – С. 240.
- ⁷⁰⁶ Реабілітація репресованих. Законодавство та судова практика. – С. 209.
- ⁷⁰⁷ [Електрон. ресурс] Режим доступу:
<http://www.volyn.com.ua/index.php?ub=5@article=2@arch=306>.

Розділ 7.
СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ
ОЧИМА РОБІТНИКІВ І СЕЛЯН

Одним з найважливіших питань, в якому передовсім має визначитися держава, є соціальна політика. Соціальна політика – це система заходів, спрямованих на здійснення соціальних програм, підтримка належного життєвого рівня, забезпечення зайнятості, підтримка галузей соціальної та культурної сфер, запобігання соціальним конфліктам. Стан життя людей, їхнє матеріально-побутове становище, рівень надання послуг і гарантії держави відображають рівень економіки та пріоритети держави.

§ 1. Матеріально-побутове забезпечення робітників

Починаючи від червня 1945 р.^{*}, здолавши нацизм та пройшовши задля цього пів-Європи, радянські солдати масово повертались додому. Сотні тисяч пересічних громадян везли до всіх частин Радянського Союзу досвід того, як живуть люди поза межами СРСР, і, хоча б підсвідомо, мушили співставляти тамтешній побут зі своїм. Вони були певні, що найгірше в їхньому житті вже в минулому, попереду – побудова нового щасливого майбутнього.

Україна, зруйнована внаслідок воєнних дій і окупації, украй важко переходила до мирного життя. Ще в перші тижні війни, коли на схід СРСР усіма силами евакуювали виробничі потужності, з республіки було вивезено все, що можливо; після закінчення війни реєвакація не передбачалася. Те, що не можна було вивезти, під час відступу радянських військ за вказівкою партійних органів мінувалося і нищилося, незрідка всупереч протестам кинутих напризволяще людей. Відтак, в Україні вціліли лише 19% від довоєнної кількості промислових підприємств⁷⁰⁸. За рішеннями райкомів компартії з метою створення ускладнень німецькій окупаційній владі нищилася колгоспна худоба, спалювалися комори зі збіжжям. У свою чергу нацисти знищили 4497000 мешканців УРСР, 2300000 вивезли для рабської праці до Німеччини. Тим, хто вижив, бракувало всього – харчів, одягу, предметів першої необхідності, зрештою, елементарного житла. Руїною і згарищем стали 714 міст і селищ міського типу та понад 28 тис. сіл, 16,5 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікувальних установ.

За цих умов, вочевидь, насамперед слід було покращити матеріально-побутові умови народу. Однак плани партії були іншими. У той час, як

^{*} Звільнення військових здійснювалося кількома етапами на основі закону про демобілізацію, ухваленого XII сесією Верховної Ради СРСР 23 червня 1945 р.

Європа, що була менш зруйнована війною і мала більший потенціал, не приховувала проблем у харчовій, житловій галузях, легкій промисловості тощо, Радянський Союз уже в перші повоєнні роки на весь світ виголошував про досягнення у відбудові економіки та покращенні матеріального добробуту населення. Водночас усередині країни поширювалося залякування воєнною загрозою з боку капіталістичного оточення, людям втокмачувалося необхідність підсилення обороноздатності. Тож першочерговим завданням ставала розбудова важкої (насправді – військової) промисловості; передових науковців та інженерів було залучено до створення атомної бомби та її носіїв.

Про державні пріоритети свідчить четвертий п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950 рр. Доповідаючи у Верховній Раді СРСР у березні 1946 року про п'ятирічку, М.Вознесенський підкреслив, що вона передбачає озброєння Червоної Армії найновішою зброєю та що «досліди над атомною енергією будуть посилені», бо, мовляв, «капіталізм готується до нової агресії СРСР». Отже, планувалося не задоволення нагальних потреб населення, що трималося в «чорному тілі», а нарощування військово-поліцейської міці держави.

Для підйому важкої промисловості потрібні були кваліфіковані робітничі кадри. На розв'язання цієї проблеми були спрямовані постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 12 вересня 1945 р. «Про призов молоді до шкіл ФЗН, ремісничих та залізничних училищ» та від 16 лютого 1945 р. «Про підготовку кадрів масових професій». Насправді, під приводом виховання і навчання було узаконене широкомасштабне застосування дитячої праці, оскільки учні ФЗН масово використовувались як дешева робоча сила. Містами і селами УРСР розгорнулася активна агітація серед молоді йти до шкіл фабрично-заводського навчання. Було видруковано мільйони кольорових оголошень і закликів, випущено 35 тис. листівок, тисячі фотогазет й іншої агітаційної літератури. Областям спустили плани призову, наголошуючи, що він є добровільним. В областях призначалися комісії з набору міської та сільської молоді. У Кіровоградській області, наприклад, було призвано і відправлено до Дніпропетровської області 1200 осіб. Проте за умови добровільності плани не виконувались. Так, у Чернівецькій області на 26 жовтня 1945 р. план було виконано лише на 54%, але після вжиття додаткових заходів вже на 1 грудня план виявився виконаним повністю. Додаткові заходи полягали в тому, що, коли добровольців не вистачало, то підлітків забирали примусово⁷⁰⁹. Ось лист одного з юнаків, які чекали на відправку на «добровільні» роботи: «Ми побачили на вулиці наших матерів, які голосно плакали, умоляючи, щоб нас випустили хоч переодягтись, але міліція почала їх відганяти, нас же заставили, загрожуючи зброєю, порозписуватись, що ми ідемо

добровільно в школу ФЗО. А в ночі підійшла машина і нас, як бандитів, погрузили і вивезли. А так як це все не відповідає порядку і закону то я з багатьма товаришами повтікали додому. Нас це все дуже обурює, тільки німці в Німеччину так ловили, а ми ховались та тільки то ж були наші вороги. Тепер же нас заставляють знов тікати і ховатись тому, що беруть без всякого порядку. Я не в силах більше писати гнів за свою і товарищів образу і зневажливе становище не дає мені писати. Я прошу міністерство відповісти на моє пісьмо, а також розглянути таке нелюдське ставлення правлячих органів до нас»⁷¹⁰.

Призови молоді стали щорічними. 1948 р. на роботу у вугільну та будівельну галузі України було мобілізовано 244 тис. підлітків, яких навчали в 110 промислових школах⁷¹¹. 1949 р. план прийому складав 67720 юнаків і дівчат віком від 16 до 20 років⁷¹². Але нерідко це були діти віком 14–16 років, що їх відривали від дому, вивозили в інші області. Мешкали вони в гуртожитках, де було холодно, бракувало меблів, одягу, взуття, білизни та інших необхідних речей. Наприклад, на Вінничині в Казатинському залізничному училищі № 2 на ліжках спали по двоє. Ї самі училища області були у жалюгідному стані: не ремонтвані з довоєнних часів, не обладнані потрібним устаткуванням, інструментами. З цієї причини ремісничі училища в м. Кам'янці-Подільському довелося взагалі зачинити. Станом на листопад 1945 р. в області залишилося всього 3 школи ФЗН і 1 ремісниче училище, що спричинило закриття обласного управління трудових резервів. В Одеській області для забезпечення учнів бракувало 150 столів, 84 тумбочки, 172 шафи, 582 табурети, а також 1921 брук, 1221 спідниць, 3498 кашкетів, 2180 матрасів та інших речей⁷¹³. І таких прикладів безліч. Чи ж дивно, що внаслідок жахливих матеріально-побутових умов дезертирство з училищ стало повсякденним явищем? 30 квітня 1945 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про заходи щодо закріплення і збереження контингентів учнів ремісничих, залізничних училищ і шкіл ФЗН УРСР». Але вона нічого не змінила. Це стає очевидним з сотень листів, що їх відсиляли додому учні ФЗУ з міст Дніпропетровська і Сталіна, а співробітники НКДБ УРСР вилучали, перлюструючи пошту, наприклад, навесні 1946 р.: «Если бы вы знали, как мы страдаем с питанием. Хлеба дают по 700 грамм, а приварок очень плохой и мало, мы не наедаемся. Дают тарелку борща, ложку картошки или каши, вот это и все. Если бы была макуха, я и ее бы грызла бы» (м. Дніпропетровськ, ФЗУ № 22); «Как мы праздновали Новый год? Сидели голодные и плакали. Сегодня в столовой дали суп как зеркало и 200 грамм хлеба» (м. Кривий Ріг, ФЗУ № 48); «Дают три раза в день капусту пареную или квашеную и русские щи из мерзлой капусты. Ваня, когда тебя будут посылать в ФЗО, не ходи, потому что пропадешь... Я

часто хожу воровать сырую капусту и с такой жадностью ее кушаю» (м. Краматорськ, ФЗУ № 38); «... пишу тебе письмо и кушаю сырой буряк. Вот так нас, дорогая мама, кормят. Даже сырых буряков не хватает. Бросаются в драку за кусок буряка. Дорогая мама, не желаю своему врагу попадать сюда на голод...» (м. Краматорськ, ФЗУ № 110)⁷¹⁴. Після кількамісячного виробничого вишколу підлітків направляли на виробництво, де вони мусили працювати нарівні з дорослими робітниками. Так масово використовували примусову дитячу працю.

У злиднях скніли й дорослі працівники, що їх мобілізували на заводи і фабрики. Проте в звітах парткомів важко знайти бодай-які негативні відомості. Так, Харківський обком звітував ЦК ВКП(б) про належні умови, створені на заводах для робітників. Але вилучена цензурою НКДБ УРСР лише з 1 до 10 січня 1945 р. кореспонденція робітників заводів області свідчила зовсім про інше: «... Работаю на 75 заводе, жить нам здесь тяжело. В общежитии холодно, свет бывает редко, стирать белье негде. Питаемся в столовой – один раз в день, денег получаем 70–80 рублей в месяц... Не знаю, смогу ли я пережить это тяжелое время»; «... 25 дней прошло, как меня мобилизовали из дома, до сегодняшнего дня я еще не разу не раздевался, не разувался, белье грязное, появилась вшивость от длительного ношения грязной одежды. В бане были еще в Днепропетровске... Ради праздника рад бы съесть буряк, но и его нет. Переносишь и голод, и холод. Если я выдержу, то еще поживу, а в таких условиях можно ни за что погибнуть...» (ХЕМЗ, РЗС); «... Я живу так, что можно с ума сойти. Денег зарабатываю в месяц 300 рублей, а чтобы прожить день нужно 100 рублей» (ХТЗ); «... живу плохо, декаду буду жить без хлеба, покупала сапоги и продала карточку за декаду. Сейчас без хлеба и без денег. Носить ничего нет, ни обуви, ни одежды. Я не знаю или повеситься или отравиться. Больше нечего ждать и не откуда. Сдавала три раза кровь по 450 грамм и сейчас чувствую себя плохо. Здоровье слабое. Вот такая моя жизнь» (завод №75); «... от такой жизни мы бы уж и сами рады умереть, мы уже скоро с ума сойдем. Приходим с работы, дома холодно, наплачемся и спать ляжем, а есть хочется, ведь кроме капусты нам ничего не дают»⁷¹⁵.

На будівництві Каховської ГЕС десятки тисяч людей, переважно з села, використовували як звичайну тяглову силу, частину з них нашвидкоруч навчали на теслярів, штукатурів, котельничих тощо. Селянам на будівництві виплачували мінімальні гроші, лише на харчі, остаточні розрахунки з ними, начебто, мали проводити їхні колгоспи, хоча гідровузол будувала держава. Багатьох працівників привозили із Західної України. Там також при мобілізації не покладалися на добровільність. Наприклад, 9 червня 1946 р. за дорученням секретаря КП(б)У Дубленського району Дрогобицької області Чорноморова була створена

мобілізаційна комісія з 15 осіб для набору робочої сили. озброєні автоматами ці люди оточили сільську церкву під час богослужіння. Налякані люди стали розбігатися. Автоматчики відкрили по них вогонь. Стрілянина тривала близько півгодини. Зрештою, 90 людей здалися, з яких комісія відбрала 27. До мобілізованих потрапили мати трьох дітей А. Шрамко, інвалід Вітчизняної війни II групи Шрамко, інвалід зі зламаною рукою Грін, Іван Нидак (63 роки) та інші непрацездатні мешканці села. Під час «операції» голова сільради Кондур висловив сумнів щодо законності таких дій, за що був побитий співробітником МВС. У Добромільському районі тієї ж області 3 червня 1946 р. за вказівкою секретаря обкому КП(б)У Козакова було зорганізовано облаву–мобілізацію за участю співробітників міліції. озброєні «вербувальники» обходили хати селян і примусово забирали людей⁷¹⁶.

Прибулі до праці мешкали в бараках цілими родинами, харчувалися з «одного котьолька» і жили в жахливих умовах – копання каналів велося і взимку. 1951 р. навіть «Известия»⁷¹⁷ писали про безлад на каховському будівництві: для прибулих на роботу не вистачає навіть бараків, у річковому порту не встигають розвантажувати пароплави з людьми і вони кілька днів чекають черги, а запорізький відділ Сталінської залізниці дає для будівництва потяги і вагони в такому стані, що вони непридатні не те, що для перевезення людей – до пересування взагалі. За відсутності мінімальних побутових умов на будівництві секретар Херсонського обкому КП(б)У Онищенко писав: «... для спорудження гідровузла та каналів потрібна буде ще велика кількість робочої сили», відтак закликав партійних керівників «посилити пропаганду для мобілізування мас на трудові подвиги»⁷¹⁸.

21 червня 1945 р. РНК СРСР прийняв постанову «Про перехід робочих, інженерно-технічних робітників і службовців підприємств на нормований робочий день». Заводи і фабрики мали перейти на 8-годинний робочий день, скасовувалися понадурочні роботи, відновлювалися чергові та додаткові відпустки. Але через незабезпеченість робочою силою більшість будівельних організацій Ворошиловградської, Запорізької, Сталінської та інших областей України залишили 10-годинний робочий день. Так, відбудова ДніпроГЕСу була забезпечена будівельниками на 70% і нестача дедалі збільшувалася. На Запоріжбуді, відповідно до наказу НКВС, військовополоненим і репатрійованим скоротили робочий день до 10 годин, то ж й вільнонаймані мали працювати також 10 годин. Через нестачу кваліфікованих робітників на деяких заводах переходили на нормований день тільки окремі цехи. Так, на Макіївському металургійному заводі на 8-годинний робочий день переведено тільки основні цехи (доменний, прокатний, мартенівський). На Єнакіївському металургійному заводі із загальної кількості 7657 робітників 478 чоловік мали працювати по 10–11

годин. З тієї ж причини не переводилися на нормований робочий день підприємства хімічної промисловості Сталінської області⁷¹⁹.

Як бачимо, постанова РНК СРСР тривалий час не виконувалась. Тисячі робітників продовжували за тяжких матеріально-побутових умов працювати впродовж 10-годин на день. Основною ж причиною була невідповідність плану наявним трудовим ресурсам і нехтування звичайними людьми.

Неймовірно важкі умови праці та жалюгідний рівень життя були характерними для Донбасу. Про це свідчать, приміром, листи шахтарів, вилучені цензурою. Так, з 18 квітня до 10 травня 1947 р. зареєстровано 875 негативних листів робітників, мобілізованих до вугільної промисловості Сталінської області. Наведемо кілька витягів: «... Я хочу отсюда уехать. Надоело мне быть подземным кротом и ни за что работать. Я не имею возможности не только купить себе что-нибудь из одежды, а даже не могу прокормить сам себя. Забойщики пухлые, нет сил работать дальше, ибо это убийство» (Сухонос С. Горлівський р-н, шахта «Александровська–Захід»). «...Жизнь моя очень тяжелая, в магазине продукты по карточкам не дают, хлеб тоже иногда по 2–3 дня не дают. Есть уже пухлые люди, местные жители выезжают кто куда. Многие ребята наши уехали, но их ловят и отдают под суд. Я не знаю, что мне делать, каждый день недоедаю, а норму выработки требуют. Если норму не выполнишь, весь день не входит в заработок и я решил лучше не жить на белом свете, чем так мучиться» (Горлівський р-н, шахта «Кондратьевська»). «...Тяжело переносить время и неизвестно, когда же будет нормальная жизнь, чтобы человек мог жить как человек и как живут люди за границей. Сколько я прошел государств, но нигде не живут так плохо, как у нас. Зарботки у нас очень плохие и рабочие отсюда разбегаются по домам, оставляя все, даже документы» (О.О. Гоненко, м. Горлівка, шахта «Кочегарка»). «...Черт с ней с этой жизнью проклятой, может конец скоро будет. Уж подохнуть бы, не мешаться среди людей – так все надоело. Главное, просвета никакого не видно» (Т.О. Вітюкіна, м. Сталіно). «...Сейчас я работаю в г. Сталино на шахте, живем, как вольные, но такая воля хуже неволи. Платят так, что не хватает на скудное питание, а на стороне нигде не заработаешь. На моих глазах много товарищей уже богу душу отдали – картина страшная, очень много ребят разбежалось, многих судят за кражу. Я сейчас совершенно не имею совести, могу хлеб из рук вырвать, и больше мне ничего не надо, а сколько нас здесь таких несчастных. ... Вот пришло время. Я всех ненавижу и меня боятся люди». (Бянкін, м. Сталіно, шахта «Смолянка»). «...Жизнь очень плохая, я сильно слаб, а зарботка совсем нет. Выплачивают 200–250 рублей в месяц, да из этой зарплаты высчитывают квартирные, заем, подоходный налог и за бездетность и в результате

получать нечего, а еще остаешься должен в контору» (С.В. Клімов, м. Сталіно, шахта № 15-біс). «...Я стал худой, как тень, от голода ноги пухнут, даже больно ходить. Страшно на себя смотреть, остались кости и кожа. Вообще сейчас у меня наступает такое состояние, какое было в плену. Вспоминаю плен и сравниваю с этой жизнью. Просил расчет – отказали, теперь не знаю какими судьбами вырваться отсюда. Я хочу бежать куда глаза глядят, а поймают – пусть судят, умру в тюрьме, но не от голода на свободе» (Рудніченко, м. Сталіно, шахта «Смоленка»). «... Я сейчас работаю в шахте. Работа моя тяжелая, а питание очень плохое, так что идешь с работы, а в глазах темно, как было в плену. Некоторых рабочих у нас рассчитывают, но это тех рабочих, которые уже совсем опухли и к труду не способны. Этих рабочих из общежития выгнали, так как на работу они не ходят, вот они и валяются в бане и где попало. А здоровому человеку можно рассчитаться только при условии, если у него есть 1000 или 1500 рублей. В общем за деньги можно рассчитаться очень быстро, но денег сейчас у меня нет и достать их нигде» (Н.С. Дядечко, Горлівський р-н, шахта ім.Калініна)⁷²⁰.

Навіть під час війни люди не переставали бути людьми, але повоєнну відбудову пережити, виявилось, важче. Незважаючи ні на що, важка промисловість та енергетика, що її живить, мали бути забезпечені робочою силою. У січні 1947 р. вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР «Про дострокове звільнення ув'язнених і передачу їх для роботи на підприємствах у промисловість». 18559 осіб з них було направлено у вугільну галузь⁷²¹.

Як свідчить співставлення епістолярної спадщини українських робітників та дій державних органів у повоєнні роки, за рахунок нелюдських умов праці робітників та інженерних працівників суттєво здешевлювалося нарощування потужностей важкої промисловості, зокрема, металургійної та вугледобувної галузей, а також енергетики. Ретроспективний погляд підтверджує, що люди здійснили, фактично, неможливе, але мова має йти не лише про їхній трудовий героїзм, оспіваний радянською пропагандою, але й про відверте нехтування радянською верхівкою народу, яким вони на словах опікувалися.

У перші повоєнні роки в містах зберігалось введене за часів війни нормоване карткове забезпечення продуктами і промисловими товарами першої необхідності за державними цінами. Водночас від 1944 р. діяла державна відкрита (комерційна) торгівля за підвищеними цінами.

Серйозні недоліки були в торгівельній мережі, що обслуговувала шахти Донбасу. Скрізь у містах і районах не вистачало приміщень для крамниць, складів. Через це за крамницями закріплювалося для обслуговування надто багато людей, що спричинювало черги. Нерідко крамниці були надто віддалені від помешкань шахтарів. Так, крамниця шахти № 3

«Кочегарка» знаходилася на відстані близько 4 км від неї. У магазинах здебільшого не зважали на режим роботи покупців. Наприклад, крамниця шахти «Софія» працювала з 7⁰⁰ до 15³⁰, і робітники першої зміни не могли купувати хліб, ідучи з роботи. Не було належного контролю за розподілом промислових товарів, що призводило до сваволі при їх видачі. Так, у крамниці № 17 шахти № 29 завідуючий розпоряджався видачею нормованих товарів як заманеться, без талонів, карток та списків. Якість продуктів харчування і промислових товарів зазвичай ніхто не перевіряв. Люди звиклися з недоваженням та обрахуванням.

Побутового обслуговування робітників практично не існувало. На більшості шахт не було кравецьких та взуттєвих майстерень, а там, де побутові підприємства були, в них бракувало матеріалів для пошиття і ремонту одягу та взуття. Тож робітники мусили їх купувати на базарі. Натомість, майстерні брали замовлення у людей, які до шахт не мали відношення. У майстерні на шахті «Софія» з 98 замовлень, виконаних у другому кварталі 1947 р. з матеріалу замовника, тільки два зробили для робітників шахти. На всіх шахтах не вистачало спецодягу. Ремонт і прання спецодягу або зовсім не робилися, або робилися частково, що сприяло поширенню вошивості. Не ліпшим положення було і з лазнями. З 320 шахт комбінатів «Сталінвугілля» та «Артемвугілля» лазні були лише на 164. Особливо кепські справи були з жіночими лазнями. Із зазначених 164 лазень тільки в 30 були жіночі відділення⁷²².

Не кращі умови склалися з питною водою, яку постачали всього 3–4 години на добу, переважно вночі. Флягами для води людей, що працювали на підземних роботах, було забезпечено тільки на 7–10%. На вулицях і подвір'ях робітничих селищ було брудно, навкруги виднілися звалища сміття, була відсутня каналізація. Поширювалися відповідні захворювання. У березні 1946 р. серед шахтарів було зареєстровано 25 випадків дизентерії, у квітні – 43, у травні – 65; у березні 1947 р. було 150 випадків, у квітні – 236, у травні – 337⁷²³.

Украй незадовільним було забезпечення робітників житлом – на одного шахтаря у середньому припадало 1–1,5 квадратних метри. Особливо бідували сім'ї щойноприбулих. Так, у I півріччі 1947 р. план введення в експлуатацію житла на комбінаті «Сталінвугілля», занижений стосовно справжніх потреб, становив 112800 кв. метрів, але й він був виконаний тільки на 35%. Не заохочувалося індивідуальне будівництво: із 1862 забудовників, яким виділено ділянки в 1947 р., фінансову допомогу одержали тільки 67, що становило 3,2% від потрібного⁷²⁴.

Зарплатня на шахтах не відповідала витратам на працю провідних професій. Так, на шахті № 3 «Кочегарка» в травні 1947 р. заробіток вибиральника породи складав 791 крб., слюсаря в шахті – 850 крб., а

такого ж слюсаря на поверхні – 1035 крб., лісопостачальника – 1200 крб., робітника ремонтного відділу – 1210 крб.⁷²⁵. Не виконувалася постанова РНК СРСР від 1 жовтня 1944 р. про зниження норми виробітку для жінок на 30% і збільшення націнок на 43%, що вирівнювало заробіток жінок і чоловіків при виконанні однакового обсягу праці.

Таке байдуже ставлення до умов праці та матеріально-побутового стану робітників спричиняло масові звільнення або втечі. Так, з 1 січня до 1 липня 1947 р. до трестів «Сталінвугілля», «Макеєвугілля», «Будановугілля», «Ругчанковугілля» прибули 13009 робітників, а залишили роботу 9996 осіб, у тому числі самостійно покинули працю 4263. 73% з кількості вибувших склали робітники, які одержували низьку зарплатню⁷²⁶.

Становище робітників ілюструє лист українця з Шепетівки, який у 1951 р. перебрався з України на Захід: «Звичайний робітник в СРСР заробляє тепер коло 900 рублів. Цифра велика, а користи мало, бо ціни в Україні тепер дуже високі. Фунт масла коштує 40 рублів, фунт ковбаси 38 рублів, фунт солонини до 50 рублів, фунт м'яса з худоби 23 рублі, а свиняче, овече, куряче і т.п. 28 рублів. Фунт крупи 20½ рублів, фунт гарної муки 18 рублів і вище, фунт капусти 3 рублі. М'ясо їдять тільки партійні комуністи і всякі начальники та директори, які заробляють багато грошей (начальник магазину, наприклад, 5000 рублів). Звичайні робітники в комуністичнім раю їдять тільки картоплю з сухим хлібом, а працюють дуже тяжко. Інтелігенція одержує місячно 2000–3000 рублів і також не опливає в гараздах. Совецькі газети пишуть багато, що в західних країнах панує нерівність між людьми і експлуатація людини людиною. Та ледве чи є ще де в світі більше нерівність, ніж в совецькім раю. Також ніде певно нема такого пригнічення людини, як тут»⁷²⁷.

У цей час, незважаючи на жахливе життя навкруги та байдужість з боку місцевої та державної влади, художній керівник клубу заводу ім. Сталіна м. Краматорська Донецької обл. С.К. Крамаренко написав пісню «Слово к товарищу Сталину (песня советских стариков)» і надіслав її до Москви. В ній, зокрема, йшлося:

«Любим Вас за все Ваши заботы
И за то, что Вы такой простой,
Что на свете правдой Вы живёте,
Что для нас всех Вы такой родной ...
Разрешите мне, товарищ Сталин,
Вас обнять и руку Вам пожать,
И за всех людей угля и стали
Крепко–крепко Вас поцеловать».

«Патріотичний» вчинок не залишився непоміченим – автор одержав схвального листа з обіцянкою відрядити для виступу в клубі популярних артистів⁷²⁸.

27 вересня 1946 р. Рада Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалили постанову «Про економію і витрачання хліба в країні», за якою з метою зменшення видатків державних хлібних ресурсів скорочено контингент сільських мешканців, які могли користуватися державною допомогою, знято з пайкового забезпечення хлібом у містах і робітничих селищах частину непрацюючих дорослих утриманців та урізано іншим утриманцям норми видачі хліба за картками. Пайкового забезпечення були позбавлені 2,58 млн. осіб, серед них 636 тис. робітників радгоспів та машинно-тракторних станцій, службовців, утриманців, дітей. Чимало громадян розглядали ці заходи як підготовку до нової війни. Співробітниками НКВС у цей час зафіксовані характерні висловлювання. Робітник Треденський вважав: «Очевидно, дело не в том, что у нас мало хлеба, а это делается потому, что готовятся к войне и нужен хлеб». Інші міркування були у робітника Сорокалетова: «Если в семье отобрать карточки у жены, да еще по 100 гр. урезать у детей, то жить невозможно будет, а на базаре покупать – денег не хватит». Людей обурювало зменшення урядом норм хліба і скорочення списків пайовиків у той час, коли хліб та інші продукти у великій кількості продають у комерційних крамницях. Робітниця Суворова з гнівом висловлювалася: «Вы накормите нас и наших иждивенцев так, что придется подыхать». Обурена дружина старого більшовика-залізничника Зінченка скаржилась: «Мне 65 лет, я не трудоспособная, мне по Конституции гарантирована спокойная, обеспеченная старость, а вы мне не даете карточку». Кочегар Тронько: «Моей жене 78 лет и ее лишили хлеба. Мы с ней потеряли двух сыновей, а теперь моя старуха не будет получать хлеба. За что ее так наказывают?»⁷²⁹.

Про настрої трудящих Дніпропетровської області у зв'язку зі скороченням норм видачі хліба також свідчать висловлювання робітників заводу ім. Петровського. Робітник Шмаркачов: «В 1932 г. положение было хуже, но с питанием было лучше, теперь положение лучше, но позавтракать негде, всё отменили»; слюсар Новиков: «Что это за порядки настали, нужно ещё подумать, хороша ли Советская власть». У м. Дрогобичі зафіксовано такі висловлювання: «У меня пятеро детей, которым снизили норму хлеба. Это приведёт к большому ущербу в моей материальной жизни» (інженер Меховський); «У меня хлеба не хватает, я пришёл на работу полуголодный, особенно тяжело мне смотреть на школьников, им надо расти и учиться, у меня четверо детей, что я с ними буду делать!» (слюсар Добржанський); «Как вам нравится новая забота о трудящихся, упразднили всякие лимитные дополнительные виды продовольствия. Должен вам сказать, что

советская власть совершенно не интересуется тем, что будет с населением. Подохнут, тем лучше для них, меньше ртов будет. С каждым днём всё легче, легче жить становится. Это на их языке называется заботой о бытовом положении трудящихся» (інженер Ніколаєв)⁷³⁰.

Таке ставлення держави до своїх громадян цілком адекватне, зважаючи на вибудовану політичним класом СРСР номенклатурно-бюрократичну систему влади, основою якої було рабське сліпе підпорядкування, байдужість до людей, їхніх потреб. Професор Г'юстонського університету (США) Є.Томпсон відмічає: «Існує ієрархія цінностей, якої треба дотримуватися, інакше ми підштовхнемо свою націю до варварства. Радянський колоніалізм застосовував знаряддя геноциду кілька разів, про що чудово знають українці»⁷³¹.

Зубожіння людей, спричинене політикою зменшення державної допомоги невиробничим верствам населення, помножувалося проблемами відверто корупційного походження, зокрема, в тому ж хлібопекарському виробництві. Так, зриви забезпечення хлібом були зумовлені кепською організацією діяльності Укрголовхлібу, який спускав своїм підприємствам занижені плани, що не враховувала ні їх потужності, ані потреби населення в хлібі. На всіх підприємствах тресту панувала жахлива антисанітарія, перевірки в цехах, де випікався хліб, виявляли брудні, вкриті цвілью стіни, у тістомесильних коритах знаходили черв'яків. Місцеві санітспекції до цього ставились поблажливо. Хліб поставлявся до торговельної мережі зазвичай низької якості, підгорілий, ненормальної кислотності та пористості. Керівництво тресту неякісною продукцією, що випускалася, не переймалося. Приміром, на Чернігівському хлібозаводі випущений брак одразу ж пускався на переробку без оформлення будь-яких документів, покриваючи несумлінних працівників. Загалом, при хронічному дефіциті продукції цих підприємств їх потужність, принаймні в Чернігівській області, використовувалася лише на 50%⁷³².

Згідно постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 18 жовтня 1946 р. «Про здійснення додаткових заходів щодо економії та витрачання хліба» з листопада 1946 р. для економії при випіканні хліба в УРСР до житнього або пшеничного борошна домішувалося 40% вівсяного, ячного та кукурудзяного. Цій постанові передувало рішення ЦК ВКП(б) від 16 вересня 1946 р. «Про підвищення зарплати, підвищення пайкових цін і зниження комерційних цін на харчові продукти і промтовари». Водночас радянським і партійним керівникам Радою Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) було розіслано повідомлення «не для друку» з аналізом ситуації з хлібом та іншими продовольчими товарами. Зазначалося, що за несприятливих погодних умов (посуха влітку 1946 р.) втрачено частину врожаю зернових та істотно зменшився їх валовий збір. Хліба одержано на 200 мільйонів

пудів менше, ніж очікувалося. Водночас довелося надати колгоспам і радгоспам насінневу, продовольчу і фуражну позику в розмірі 148 млн. пудів, чого раніше не робилося. Відтак, відміну карток, заплановану на 1946 рік, довелося перенести на 1947 рік.

Для УРСР з жовтня 1946 р. були встановлені нові ціни і змінені норми по хлібних і продуктових картках⁷³³:

	Поточні ціни пайкові, крб. за кг	Нові ціни, крб. за кг	Поточні ціни комерційні, крб. за кг	Нові ціни, крб. за кг
Хліб житній	0,65–0,75	3,20	8,00	7,00
Хліб пшеничний 85% помелу	1,10–1,50	4,50	15,00	13,00
Пшоно, I гапунок	1,50–1,85	6,00	25,00	13,00
Крупа гречана, I гапунок	3,80–4,05	11,50	45,00	26,00
Макарони, I гапунок	3,20–3,30	10,00	35,00	22,00
М'ясо	10,50–10,80	28,00	100,00	70,00
Масло солоне, I гапунок	21,50–22,00	58,00	240,00	180,00
Олія рафінована	13,00	28,00	200,00	130,00
Сир голандський, I гапунок	14,00	48,00	160,00	110,00
Риба судак с/м, I гапунок	4,70–6,00	10,50	80,00	30,00
Цукор, рафінад колотий	5,00	13,50	120,00	60,00
Сіль	0,32–0,48	1,50	5,00	3,00
Борошно житнє	0,90–1,30	5,00	15,00	12,00
Борошно пшеничне	1,60–2,20	6,50	20,00	16,00

Постанова РМ СРСР і ЦК ВКП(б) від 16 вересня 1946 р. спричинила жваве обговорення трудящими. Здивовані й обурені люди ставили багато питань, характерні з них: Чи розширять мережу комерційних магазинів? На скільки збільшать зарплатню? Чи буде оподатковуватися надбавка до зарплати? Чи достатньо буде харчів в Особторгу? Чи продаватимуть комерційний хліб і продукти на підприємствах? Чому мляво протидіють спекулянтам та розтратникам? На які кошти зможуть придбати продукти харчування колгоспники, що не отримають цього року продуктів від свого врожаю та одержують лише 100 г. хліба на трудодень? Чи підвищать зарплатню низькооплачуваним працівникам з уведенням нових цін?⁷³⁴

Отже, бачимо, що народ хвилювали життєві питання: зарплатня, пенсії, товари, ціни. На заводах і фабриках України проходили збори з обговорення рівня соціального забезпечення громадян. Як ніколи раніше було багато обурених, критичних виступів. Так, на заводі ім. Петровського

м. Дніпропетровська вантажник транспортного цеху Неклеса сказав: «Цены нам повысили, а коммерческие снизили только для спекулянтов». Робітник ливарного цеху Ільченко у виступі зазначив: «Моей зарплаты не хватает выкупить продукты, я не хочу, чтобы я подох...»; майстер Гладкий додав: «Рабочие с возмущением отзываются о новом указе – повышении цен на плановые продукты. Подсчитывая свои заработки заявляют, что при таких условиях невозможно будет жить». Лаборантка хімлабораторії Олексєєвська казала: «Парфюмерия и косметика стали дешевле, а хлеб и продукты стали дороже на 40%, придется не кушать, а одекolonиться, будем интеллигентными людьми, но от голода подтянем животы и протянем ноги».

Споживання продуктів різко скоротилося, що призвело до ще більшого дисбалансу харчового раціону. Те, що мав одержувати найзабезпеченіший робітник за картками або в їдальні, було далеким від достатнього для життя. Для поповнення ж сімейного раціону – нехай навіть у межах урізаного споживання – робітник, як і взагалі пересічний громадянин, змушений був звертатися до ринку з його неконтрольованими цінами. Загострювала ситуацію несвоєчасна виплата зарплатні. Доведені до відчаю люди навіть подавали скарги до суду. Так, 1946 року 52 робітники цегляного заводу № 13 Городокського району Львівської області звернулися до суду з приводу затримки виплати зарплати за 4,5 місяці. Суд зобов'язав дирекцію заводу виплатити робітникам заборгованість у сумі 38552 крб. Завод виплатив гроші тільки 32 робітникам, оскільки 20 вже встигли до суду звільнитися. Нерідко внаслідок невиплати зарплати робітники відмовлялися працювати⁷³⁵. Втім, випадки, коли робітники судилися з адміністрацією підприємств, були властиві лише регіонам, в яких радянська влада з'явилася нещодавно.

Водночас у суспільстві були поширені сподівання, що заходи ЦК ВКП(б) приведуть до зміцнення СРСР, відтак була надія на покращення матеріально-побутового стану трудящих у майбутньому.

У Полтавській області було зафіксовано розмови на ринках і в крамницях: «Лучше бы не повышали цен на пайковые товары», «Что мы теперь будем делать, у нас очень низкие зарплаты». Прибиральниця міськторгвідділу Корочевцева скаржилася: «Как же можна жить, если я зарабатываю 213 руб, а в коммерческом магазине хлеба не возьму, так как там приходится стоять по 10 дней в очереди». Токар Полтавського маслозаводу Худолій зазначив: «Трудно будет прожить зиму. Урожай плохой. Но нужно, чтобы коммерческих хлебных магазинов в городе было больше».

У комерційних магазинах Полтави зросли черги через збільшення притоку колгоспників. Також знизилась ціна на ринках міста⁷³⁶.

<i>Найменування товару</i>	Ціна до зниження, крб.	Ціна після зниження, крб.
Цукор, за 1 кг	90	75
Олія соняшникова, за 1 л	110	100
Масло вершкове, за 1 кг	200	175
Сало свиняче, за 1 кг	180	140
Мед	110	95
Яйця, за 1 десяток	30	25
Баранина, за 1 кг	50	25–30

Але проведені зниження цін та підвищення зарплати не викликали хоч якогось помітного покращення матеріально-побутового становища людей. У приватній розмові майстер цеху електромеханічного заводу м. Конотопа Чернігівської області О.П.Чорниш іронічно заявив: «Действительно, в этом решении видна мудрая политика, надо было бы организовать митинг и послать телеграмму». Працівник конотопського млина Пайфер казав: «Ожидали, ожидали улучшения рабочего быта, а выходит наоборот – жизнь ухудшается, теперь не хватит зарплаты на хлеб, а о жирах и думать нечего, добавка к зарплате ничего не дает». Ось, наприклад, ціни на базарі в м. Конотоп – знизились вони не суттєво⁷³⁷:

<i>Найменування продукту</i>	Ціна до зниження, крб.	Ціна після зниження, крб.
Хліб	40–45	30–35
Гуска	90–110	50–70
Місячне поросся	120–250	90–110
Корова	10 тис.	7–9 тис.

У Запорізькій області люди поміж собою казали таке: «Не знаю как я буду переносить эти трудности»; «Когда же мы покончим с этими трудностями»; «Как это надоело»; «При немцах драли с нас шкуру и сейчас дерут. Последнюю сорочку хотят снять с рабочего, не знают как выпить кровь с рабочего»; «Придется с голоду подышать, так как заработанных денег хватит только выкупить хлеб»; «Почему повысили цены тогда, когда засуха и людям и так трудно жить»⁷³⁸.

Чутки про підвищення цін на нормовані продукти швидко розлетілися республікою. Так, ще 11 вересня 1946 р. в Печерському районі м. Києва в крамниці по вул. Кірова, 2, де продавали продукти харчування міністрам, їх заступникам та відповідальним співробітникам апарату ЦК ВКП(б)У і Ради Міністрів, з'явилися черги в 40–60 осіб. Дізнавшись про підвищення, навіть ці люди поспішали заpastися продуктами за старими цінами. У м. Львові з 10 вересня люди прагнули якнайшвидше «отоварити» свої

продовольчі картки. В магазинах утворилися черги, розкупували все, то ж у день підвищення цін у магазинах було порожньо. У Львові було зафіксовано такі висловлювання: «Моя зарплата, – намагався відшукати позитив інженер Гронський, – 800 рублей, я получу прибавку и на нормированных продуктах в смысле зарплаты буду несколько ущемлен, но не нужно забывать, что у меня двое детей и для них я сахар, рис, масло покупаю на рынке или в коммерческом магазине, и если цены снижены на коммерческие продукты, то значит и на рынке дешевле, значит будет несколько легче даже». Однак переважали негативні оцінки. Бригадир заводу №87 Малкін: «Народ конкретно не знает, насколько что изменяется и потому недоволен. Почему не доводится до сведения нас в печати сообщения о повышении цен. В войну было жить тяжело, а сейчас еще тяжелее». Професор інституту торгівлі Сакк, відвідавши магазин по вул. Академічній, де він був прикріплений, у присутності числених покупців заявив: «И что это за мероприятия правительства по отношению научных работников. Как я и моя семья будет теперь жить? Разве это допустимо платить за нормированный паек в месяц 1000 рублей (його зарплата становила 6000 крб. щомісячно – *О.Я.*). Какое наше дело к существующим трудностям, нам должны дать высококачественный продукт. Пусть едят сами пшено, перловую, нам нужен рис, картофельная мука, манная крупа и другие продукты». Він закликав покупців не брати харчі в магазині. Одна громадянка (член сім'ї науковця), дізнавшись, що 3,5 кг жирів коштує 225 крб., демонстративно кинула картки продавцю зі словами: «За ці гроші я могу купити на базарі».

У крамниці для інвалідів війни їхні дружини заявляли, що в них немає грошей, щоб викупити свій мізерний пайок. А робітниця київського хлібзаводу Лебедева зазначила: «Как же теперь будет? Я получаю 350 рублей, минус налоги, госзаем, мне не хватит денег даже на хлеб». Водій цього ж підприємства Орлов додав: «Как мне быть? У меня большая семья, получаю я мало и при таких ценах на продукты, которые я получаю по карточке, прожить с семьей не могу».

Невдоволення населення підвищенням цін на пайкові продукти спостерігалось по всій Україні. Так, у м. Рівному зафіксовано такі висловлення громадян: «В советских газетах пишут, – казав г. Мельничук, – что в капиталистических странах безработица и дороговизна на продукты и товары, а в тоже время Советское правительство издало закон, по которому увеличиваются цены на продукты, а зарплату не повышают. Вот при таких условиях и живи! Я надеялась, что после войны жизнь улучшится, получается наоборот»; «Советы берут пример у буржуазии, – висловлював свої думки г. Степанов, – там безработица и дороговизна товаров, тоже самое делают и у нас. Рабочему за границей значительно

лучше живется, чем нашему рабочему, так как там один рубль равняется тысячам рублей». У м. Чернігові лікар Очерет ділився думками: «Повышение цен на продукты внесет хаос во всю хозяйственную деятельность страны, сразу же повысятся цены на рынке и повышения зарплаты хватит только на хлеб. Это начало, а вообще дойдет до того, что будут только коммерческие цены». А в школі № 39 м. Миколаєва батьки мусили відмовитися від сніданків для дітей, оскільки вони подорожчали до 2 крб. замість 1 крб.⁷³⁹

Небайдужими до антинародних дій влади виявилися і робітники Вінницької залізниці. На стихійному мітингу з приводу підвищення цін було зафіксовано низку антирадянських висловлювань. Так, машиніст Ошкодер зазначив: «Спешу, не спешу – все равно даром работаем. Цены на продукты увеличили, добавили 100 крб., а забирают только на хлеб 300 крб. При советской власти мы так голые и босые умрем». Робітник Кобко спересердя сказав: «На рабочего никто ни какого внимания не обращает – только работай. Довели уже до того, что ходим голые и босые. Придется идти в банду, другого выхода нет». Ще відвертішими були висловлювання інших учасників мітингу. Робітник Задодаєв: «Верхушка забрала всё в свои руки, на нас, рабов, не обращает никакого внимания и этим самым толкает рабочих идти в банды». Робітник Ярьоменко: «Где есть в мире бандитская власть, как эта? В колхозах работают задаром, а бандиты-жиды издеваются над нами бедными и оборванными. Но мы сами виноваты. Была война и оружие было в наших руках, но наш брат дурак. Кончилась война, он набрал мешок барахла, а оружие бросил. Теперь барахло продает и едет на запад за хлебом, мучается». Робітник Кошперовський: «При немцах жить было лучше. Всего было много и никто тебя не притеснял. Я бы сейчас хотел, чтобы были немцы, лишь бы не было советской власти». Робітник Шоломицький: «Это специально сделано, чтобы совсем истребить народ. Советская власть мстит за то, что мы остались в оккупации. Хотят замучить голодом и унижениями. Прав мы никаких не имеем и если где что-либо скажешь, то попадешь в тюрьму». Робітник Мухоедов: «Советская власть готовится к войне, поэтому повысили цены на хлеб и урезали норму для рабочих. Весной будет голод. Народ будет умирать, как в настоящее время умирает в западных областях, так как там идет война между населением и Красной Армией»⁷⁴⁰.

Стан загострювали зловживання при безконтрольному розподілі карток на харчі та промтовари. Міністерством державного контролю УРСР у жовтні 1946 р. встановлено факти злочинного друку карток в Ізмаїльській області: друкарня, що не мала спеццеху, на папері, переданому з обкому КП(б)У, друкувала картки грошово-продовольчих лімітів за нормами лічсанупру. Було видруковано лімітних книжок на 500 крб. – 45 шт., на

300 крб. – 203 шт., на 200 крб. – 233 шт. Їх роздали за затвердженими облвиконкомом списками номенклатури, а продукти за ними видавали з перевищенням всіх можливих норм. Та ж перевірка виявила незаконну видачу продовольчих товарів у Рівненській області, де діяла незаконна система прикріплення керівництва області на додаткове харчування. До спецмагазину № 5 замість 11 посадовців, які мали на це «законне» право, було прикріплено 29 осіб. Вони одержували продукти без карток, а норми встановлювали собі самі. В результаті незаконних дій перевитрата продуктових товарів для керівників області у магазині № 5 тільки за третій квартал 1946 р. становила: круп–борошна – 1814 кг, яєць – 3156 шт., мила господарчого – 283 шт., мила туалетного – 123 шт., цукру – 257 кг, жирів – 13 кг. Поза тим, керівництво одержувало по 30, 50, 70 кг борошна щомісяця, що за третій квартал становило 2330 кг. Останній штрих – ці продукти керівники області одержували в магазині безкоштовно, а гроші вносив облвиконком за рахунок коштів на соціально-побутові потреби населення. На день перевірки сума заборгованості магазину становила 6747 крб.⁷⁴¹

Зловживання з картками поширювалися, і хоча в різних місцях махінації часом відрізнялися, в основі було одне – людям бракувало їжі. Так, у м. Кременець семеро працюючих у вуглерозвідці одержували хліба по 1200 г. на день замість призначених 500 г. В артілі «Червоний торфяник» картки на хліб одержували громадяни, які там не працювали, а також 84 особи, що взагалі працювали у сільському господарстві. Під час перевірок Тернопільської області лише у Трємбовлянському районі виявлено 174 незаконно виданих карток на хліб⁷⁴². За відомостями бюро видачі карток у житомирському ліспромгоспі одержували хлібні картки 3000 осіб, а насправді кількість працюючих там коливалась у межах 125–140 осіб, які, до того ж, регулярно недоотримували продовольчі та промислові товари.

У державі бракувало всього, населення жило в скруті, й часто траплялись випадки розбазарювання та розкрадання продуктів, промислових товарів, обладнання тощо. Чинна на той час постанова Державного комітету оборони від 22 січня 1943 р. про порядок відпускання нормованих товарів фактично не виконувалася. У той час, коли робітники суднобудівного заводу № 444 у Миколаївській області бідували, підсобне господарство заводу працювало виключно на керівників підприємства, які отримували крупи і зерно (на час перевірки зафіксовано незаконну видачу 1213 кг), картоплю і овочі (6980 кг), м'ясо (280 кг), поросят (10 шт.), жири (62 кг), яйця (800 шт.), молоко (1584 л) та ін. Такі ж порушення виявлені і на заводах № 445 і № 446⁷⁴³. Кричущі факти були виявлені в Київпроекті, де гостродефіцитні товари розподілялися за записками і розпорядженнями, незважаючи на їх цільове

призначення. Товари приховувались від покупців, часто відпускались прямо з баз, оминаючи крамниці. Так, за січень 1945 р. було видано по записках і розпорядженнях 4469 ордерів, згідно яких відпущено вовни 916 метрів, взуття – 570 пар, бавовни – 1399 метрів, шовку – 609 метрів, костюмів – 254, пальт – 141, білизни – 446 та інші товари⁷⁴⁴. На фабриці № 6 м. Києва у січні 1945 р. видано 2775 талонів на взуття, з них 775 видрукованих на друкарській машинці. Отже, обліку і контролю не було, гостродефіцитні товари довільно розбазарювалися. До цього ж вело нехтування плановими інвентаризаціями. Так, в установах Київпромторгу за 11 місяців 1945 р. мало бути 500 інвентаризацій, а проведено 220 (44%). Міськторгвідділ Києва замість організації постачання населенню товарів обмежився самою видачею ордерів, а також відзначився масовим розкраданням товарів по записках. З 1797 закладів, 849 підприємств і 488 організацій талони на товари одержали тільки 135. Решта одержувала їх у виняткових випадках. Так, медінститут для 3,5 тис. студентів одержав у 1945 р. 25 ордерів на промтовари, а сільськогосподарський інститут, в якому навчалися 531 студент – 40 ордерів. Завод «Транссигнал» на 920 працюючих одержав 90 талонів, ДПЗ на 2201 особу – 25 талонів, авторемонтний завод № 3 на 909 робітників – 59 талонів⁷⁴⁵. Зрозуміло, все це призводило до незадовільного забезпечення населення товарами першої необхідності. У Рівненській області замість планових 63 тон господарського мила населення отримало 14 т., замість туалетного мила на 497 тис. крб. люди одержали його тільки на 22 тис. крб.; і це – в 1945 р., коли в області фіксувалися спалахи епідемічних захворювань. Хронічно не виконувалися плани поставок продовольчих і промислових товарів. Так, у Чернівецькій області за четвертий квартал 1945 р. населенню не видано 25 т. риби, 5 т. цукру, в той час, як з області масово вивозилися харчі, в тому числі й цукор. Щомісяця недодавався фонд борошна. За грудень недодано 110 т., за січень 1946 р. – 62 т. Промисловими товарами область забезпечувалася лише на 34%. На шахтах Сталінської області сцецм'яса вуглярам у четвертому кварталі 1945 р. видано 271 т. замість 323, а в січні 1946 р. воно взагалі не надходило⁷⁴⁶.

Все це відбувалося на очах населення. Люди хвилювалися та обурювалися таким відношенням до них і до господарства, писали листи про неподобства до керівництва всіх рівнів. Робітник П.М. Красильников написав листа М. Хрущову, у якому розповів про мільйонні збитки на виробництві, які нікого не турбували. На фабрику, де він працював, на протязі 1944–1945 рр. було завезено 4685 т бавовни, в тому числі 1535 т імпортової. Її вивантажили на станції без додержання належних правил, внаслідок чого вона псувалася, втрачала свою якість, колір та міцність. 550 т імпортової бавовни змокли, зрештою виявилось, що 27,5 т з них

цілком непридатні для обробки, а 110 т – дефектні; збитки склали 700 тис. крб. З вітчизняної бавовни змogli 400 т, збитки склали 1510 тис. крб. До того ж 150 т імпортої бавовни було просто розкрадено. Робітник питає: «Хто ж, нарешті, поцікавиться збитками у мільйони рублів?»⁷⁴⁷.

Підтвердженням системного характеру зловживань стали цифри, наведені у фінансовому звіті Міністром фінансів А.Зверевим на сесії Верховної Ради СРСР, який заявив, що впродовж 1946 року за невиконання обов'язків, зловживання і т. ін. усунуто з посад близько 800 тис. службовців⁷⁴⁸.

Взимку 1946–1947 рр. продовольчі труднощі переросли в голод.

Між тим, коли Україна потерпала від голоду, «люди вмирають..., а жінки, старі чоловіки, а навіть робітники весь час пильнують на смітниках за рештками їжі» (слова італійського комуніста Ванні, що 1947 р. повернувся з СРСР)⁷⁴⁹, Радянський Союз віз хліб до Болгарії, Франції, Румунії, Польщі, Чехословаччини, Великої Британії. Загальний експорт зернових із СРСР тільки 1946 р. становив 1,7 млн. т. У березні 1947 р. британський міністр Бевин мав розмову зі Сталіним. Ось, що подали кореспонденти: «Хоч неофіційно, але вважається, що прем'єр Сталін зробив британському міністрові найбільш несподівану пропозицію. Сталін, незважаючи на відомий голод в Україні та на слабкі жнива взагалі, пропонував послати в Англію збіжжя за готівку або виміняти його за інші товари»⁷⁵⁰. Відомо, що й 1949 р. Англія закупила 33 млн. бушелів твердого збіжжя та велику кількість пшениці⁷⁵¹. 7 листопада 1950 р. згідно з підписаним контрактом Англія закупила у СРСР 800.000 т твердого збіжжя⁷⁵².

У жовтні 1950 р. зі штаб-квартири Економічної комісії Об'єднаних Націй (Женева) стало відомо, що СРСР готовий розпочати переговори щодо постачання до Європи великої кількості пшениці, жита, кукурудзи, ячменю та вівса. Секретар цієї комісії підрахував, що Захід зможе закупити 600.000 тон пшениці, 500.000 т жита, і дещо меншу кількість ячменю, вівса і кукурудзи⁷⁵³. Висловлюючись на цю тему, професор Львівського університету ім. І.Франка Бучило заявив: «Люди мруть як мухи, а наші вивозять все за кордон. Чи це не знущання над народом»⁷⁵⁴.

Про причини продовольчої катастрофи в СРСР М.Добрянський висловив таку думку: «Комуністична система економіки відзначається особливою безгосподарністю: пропадають безглуздо величезні маси господарського добра, надаремне йде маса людської праці. Причиною цього не тільки притаманна диктаторському режимові нехлюйність і розтратність, але й свідоме нехтування законів класичної економіки, які комуністи відкидають, як буржуазну систему. Тому радянське народне господарство працює нерентабельно і з великими втратами»⁷⁵⁵.

Нестача продуктів харчування, промислових товарів, їх дороговизна та низька якість призвели до поширення спекуляції усією УРСР. Люди

мусли якось виживати. В містах множилися базари, на яких жваво йшла торгівля. Про дух, що панував тоді, писав професор Н. Грачов, який переїхав до Одеси 1945 р.: «... Я ніколи не думав, що город, имеющий 20 вузов и много различных культурных учреждений, мало похож на культурный центр. Как было до войны, я не знаю, но сейчас над всем здесь витает дух торгашеской психологии, она не только на рынке, во взаимоотношениях людей, она чувствуется и господствует в государственных учреждениях. Торгаши, взяточники на каждом шагу. Бытовое обслуживание все в руках торгашей. Я не говорю о частном рынке, это естественно, а о наших государственных и кооперативных организациях. Вывеска наша, советская, а нутро, содержание румынское. О быте говорю потому, что еще существую и хочу существовать. Это сейчас здесь самый тяжелый вопрос. Приведу пример: на свой заработок преподаватель вуза может починить одни галоши. Починка каждой пары в государственной мастерской стоит 300–400 рублей и также все остальное. О какой-либо заботе о профессорско-преподавательском составе здесь нет и речи (хотя речи то бывают, но ДЕЛА нет). Снабжение государственное по литерным карточкам почти не существует, если не говорить о все заменяющем яичном порошке. Топливо, питание, свет (электричества нет, живем с лампой), мебель, одежда и прочее – все с рынка»⁷⁵⁶.

Хто ж торгував на ринках? Передусім це були демобілізовані, які, повернувшись з війни, мали якось пристосовуватися до мирного життя. Гідну роботу знайти було важко, відтак їм нічого не лишалося, як іти торгувати бодай чим. Так, у Дніпропетровську перевіркою МВС на ринках міста 1–4 листопада 1946 р. виявлено 55 демобілізованих, які жили за рахунок перепродажу хліба та одягу. Про долю колишніх військових написав листа до М. Хрущова підполковник Санников, який на базарі зустрів свого товариша, що з ним разом пройшов всю війну. Товариш працював м'ясорубом і одержував 250 крб. Санников здивувався, як можна жити на таку мізерну платню. Виявилось, товариш брав з колгоспників за роботу по 100–150 крб., до того ж щодня мав 1 кг м'яса і півлітра горілки. Розцвітало хабарництво – гроші потрібні були на лікування і за помешкання, одержати гідну роботу коштувало 10 тис. крб. Кожен прагнув хоч як здобути гроші. Так, робітникові Светашову, який прийшов до магазину придбати за ордером 1 кг ультрамарину, завідуючий заявив: «Випишуй 2 кг, один – тобі і один – мені, інакше нічого не отримаєш». В Одесі багато хто з пасажирів навіть не знали, що проїзд автобусом коштував п'ятдесят копійок – касири брали з пасажирів один карбованець, а на питання чому, відповідали, що немає решти⁷⁵⁷. У системі, яка декларувала загальнонародну власність, держава постійно обманювала народ. Натомість люди заради виживання виробляли власні

компенсаційні механізми обману держави. Так, люди не вбачали нічого дивного в тому, аби з роботи «прихопити» щось додому, скористатися службовим становищем задля власної вигоди. У суспільстві, пронизаному цинізмом і корупцією інакше й не може бути. Тому невиконання законів, намагання «ставитися до держави так, як вона ставиться до тебе» – все це лягло в основу порочної радянської системи ставлення до власності.

Навряд чи більше порядку було на колгоспних ринках інших міст. Базари Києва мали 685 ларів, з них в оренду колгоспам надали тільки 70. Постачання сільгосппродуктів було недостатнє, оскільки організовано було вкрай незручно для селян, м'ясні павільйони працювали надто повільно і колгоспники мали чекати по 2–3 дні, аби одержати там місце; не маючи засобів транспортування, вони мусили доставляти продукти на базари пішки або випадковим транспортом. Часто ще дорогою продукти у колгоспників викупували перекупники. Мешканка с. Кожухове Васильківського району Савченко пояснювала це так: «Значно вигідніше продавати масло, м'ясо та курей на місці у Василькові, замість того, щоб везти його в Київ, тому що по дорозі ще обкрадуть». Так, колгоспниці с. Петрівці Ткаченко і с. Димер Грінченко продали оптом 12 пудів картоплі неподалік Житнього ринку і пояснили це так: «Картоплю ми продали тому, що шофер не підвіз нас до базару, а до базару йти ще півкілометра. Коли і продали на 5–10 крб. дешевше, ніж на базарі, зате не стояли й не платили за місце по 15 крб.»

Багато часу колгоспники втрачали в чергах до ветеринарних пунктів, тому й намагалися продати м'ясо прямо на вулиці. Так, колгоспниця с. Кожанка Фастівського району Петренко, що продавала м'ясо на вулиці Борщагівській, мотивувала це так: «На базарі велика черга до лікаря, тому що ветеринарна інспекція відкривається пізно. А в мене часу нема чекати, та й невідомо чи буде місце для продажу м'яса у ларьку».

Відсутність необхідних умов для торгівлі колгоспників часто приводила до того, що вони мусили вертатися з базарів і, знову ж таки, продавати продукти перекупникам. Так, колгоспники с. Сахни Ужинського району Житомирської області С. Михайловський та І. Горпинич, повертаючись з Києва з м'ясом, скаржилися: «На Сінному базарі нема порядку. Ми простояли з самого ранку. М'ясо інспекція перевірила, але в ларьку нам не надали місця для продажу, а продавати з рундука дирекція забороняє. Тому ми намерзлись і тепер йдемо шукати квартиру або кому-небудь продати м'ясо, бо й кладової, куди можна було б здати м'ясо на схоронку, на базарі нема»⁷⁵⁸. Колгоспниця с. Вергуни Переяслав-Хмельницького району П. Мізюра додала: «Крім труднощів, з якими колгоспники зустрічаються при клеймуванні, при одержанні місця,

на Володимирському базарі нема Дому колгоспника, де можна було б відпочити та зберегти продукти».

Перекупували не тільки сільгосппродукцію. На Галицькому ринку Києва було виявлено, що працівники державних магазинів скуповували продовольчі та промислові товари і перепродували через крамниці за довільними цінами. Так, зав. магазином № 796 м. Києва І.О.Кулик продав 30 кг каустичної соди по 80 крб. за кг замість встановленої ціни 93 коп. за кг., різницю вартості 2372 крб. 10 коп. привласнив. Продавці Бернштейн та Бенюмов скуповували крадене і реалізували через магазин. У них було вилучено 11 кг цукру, 8 л керосину, м'ясорубки, промислові товари та ін.⁷⁵⁹.

Небажання селян везти харчі до міста спричинялося крадіжками в поїздах, а також свавіллям міліції. Колгоспник с. Хоцьки Переяслав-Хмельницького району І. Ф. Бугай свідчив, що «при доставці продуктів на поїзді бували випадки, що опергрупи затримували колгоспників з продуктами, які відбирали, крім того бувало багато випадків крадіжок, але ніхто ніяких мір не приймав». А колгоспниця с. Кожанка скаржилась: «Кілька днів тому в поїзді в мене робітники опергрупи відібрали цукор і крупу, що я везла до Києва. Цукор я одержала в цукрозаводі за здані буряки, а крупа була з мого огороду». Це підтвердила і колгоспниця с. Белогородка О. Овсієнко: «При проїзді на поїзді з Фастова завжди оперативна група міліції перешкоджає везти м'ясо». Зловживання і незаконні дії співробітників «ОБХСС» Управління міліції м. Києва покривала заведена тут злочинна практика, коли вилучені продукти, речі й гроші не обліковувались і «зберігались» на квартирах своїх співробітників. Так, начальник відділу незаконно «тримав» у себе вдома вилучені у затриманого гроші в сумі 3748 крб. і тільки через п'ять місяців повернув їх – за вказівкою комісії ЦК КП(б)У⁷⁶⁰.

Незважаючи на безлад і анархію, що панували на колгоспних ринках, за даними ЦСУ СРСР колгоспна торгівля в 1948 р. на 22% перевищила рівень 1940 р. Проте, як з'ясувалося після XX з'їзду КПРС, ЦСУ перед цим без будь-яких підстав “перерахувало” дані 1940 р., зменшивши їх з опублікованої свого часу цифри 41,2 млрд. крб. до 29,1 млрд. крб. Лише завдяки цьому маневру порівняння вийшло на користь 1948 р. (35,5 млрд. крб. за цінами 1940 р.)⁷⁶¹.

Жалюгідні умови життя пересічної людини фактично на межі виживання спричиняли масове поширення дрібної і побутової злочинності, різноманітних зловживань. Це привело до унормування в свідомості людей того, що, зрештою, одержало народну назву неписаного «основного закону соціалізму» – «хто що охороняє, той те й має».

У повоєнні роки поновилася перевірена практика щорічної державної позики. Так, уже 1945 р. було оголошено Четверту державну воєнну позику,

призначену на відновлення й розвиток народного господарства СРСР. За позикою уряд сподівався одержати 20 млн. крб. Міністр фінансів А. Зверев звернувся до населення із закликом купувати вільні від податку 20-річні бонди на лікування військових ран і швидке відновлення радянського господарства. Як і завжди в радянській державі, звернення до громадян та пропозиції «добровільної» підтримки зрештою вилилися доведенням до кожного міста та села планів, які мали бути виконані будь-що; до того ж чиновницьке прагнення перевиконати план та достроково звітувати примножувало невдоволення громадян. У Львівській області науковці філії АН УРСР після мітингу на підтримку позики висловлювались поміж собою, чи вже ця позичка буде останньою? Критикуючи методи агітації за підписку на позичку, професор Крип'якевич казав: «... заём хорошее дело, но очень грубо все это проводится. Ведь можно больших результатов добиться и без дурацкой шаблонной тупой агитации»⁷⁶². Професор ветеринарного інституту висловився так: «Заём есть добровольный и я больше подписываться не буду. Если не добровольный, тогда заберите у меня все имущество, каким я располагаю»⁷⁶³.

Втім, усвідомлюючи глибину руйнації народного господарства, багато громадян справді добровільно віддавали свої заощадження на відбудову і краще життя у майбутньому. Так, на електроламповому заводі м. Львова робітниця Домбровська підписалася на 2000 крб. за окладу 200 крб., шофер того ж заводу Белецький підписався на 1000 крб. за окладу 750 крб.⁷⁶⁴ У Чернівецькій області за перші три години після оголошення постанови уряду про випуск Четвертої державної військової позики робітники і службовці підписались на 8 млн. крб.⁷⁶⁵ Але на фоні такої відданості та довіри радянській державі і комуністичній партії серед трудящих УРСР чи можна було засуджувати прояви невдоволення внаслідок адекватної оцінки власних можливостей? В Одеському аеропорту штурман Поліщук зобов'язався підписатися тільки на 1/3 свого місячного заробітку, зазначивши, що гроші йому потрібні на одяг; шофер Бондаренко підписався менш як на двотижневий заробіток⁷⁶⁶.

Всі області регулярно звітували ЦК КП(б)У про розвой виконання Четвертої державної військової позики. Крім того, райкоми і осередки КП(б)У проводили роботу з виявлення громадян, які мали можливості підписуватися на великі суми грошей. Тільки в Ново-Миколаївському та Червоноармійському районах Запорізької області таких людей нарахували 50. Вони мали підписатися на позику в сумі від 7 до 20 тис. крб. і розрахуватися готівкою⁷⁶⁷. На 11 травня 1945 р. в Україні підписка на позику охопила 7859031 осіб і дала надходжень 3397096 тис. крб. проти плану 3240000 тис. крб. або 104,9%. Найнижчий відсоток виконання плану дала Волинська обл. – 1719 тис. крб. (або 9%), потім Кам'янець-

Подільська обл. – 9376 тис. крб. (11,4%) та Рівненська обл. – 2.649 тис. крб. (11,1%). Найвищий показник був у Ізмаїльській обл. (202,2%), потім Одеській (118,1%) та Чернівецькій (117,2%)⁷⁶⁸.

Позики для держави становили справді чистий зиск, що обумовлено, з одного боку, об'єктивним процесом знецінювання грошей (інфляцією), а з іншого – тим, що в час закінчення терміну позики держава оголошувала реконсервацію, тобто продовження первісного терміну позики ще на «якихось» 10 років. Поза тим, важливою функцією позик було зменшення платоспроможного попиту населення. Коли ж у 1980-ті рр. держава розпочала виплачувати свої борги за позиками, то мало того, що більшості позичальників уже не стало, за довгі роки велику кількість облігацій було втрачено, та й за ті, що збереглися, люди одержали копійки.

Великим тягарем для людей були різноманітні додаткові «добровільні позики», як обов'язкове членство в організаціях на зразок МОПР (міжнародне товариство допомоги революції), ОСОАВІАХІМ (ДОСААФ), а також у різних тимчасових, як-то допомоги китайській демократії, іспанським революціонерам тощо. Це коштувало не менше, ніж 5% заробітку. Прибутковий і культурний податок разом складали біля 5%. Членство в профспілці – 2%. Загалом усі побори і відрахування з працівників у вигляді позик, пожертв і податків складали не менш 25–30%, а разом з платою за помешкання – 40–50%. Чи ж дивно, що після цього пограбування родина могла лише животіти, а не жити?

Неоднозначною була й грошова реформа 1947 р. Вона замислювалася як протиінфляційний захід, спрямований водночас на подолання зловживань, розкрадання та спекуляції. Іншим аспектом реформи був пропагандистський: відміна карткової системи для населення, яке пережило труднощі війни, мало означати лібералізацію системи жорсткого розподілу продуктів і показати міць радянської економіки. 14 грудня 1947 р. Рада Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про проведення грошової реформи та про відміну карток на продовольчі та промислові товари»⁷⁶⁹. Основні положення зводилися до наступного: 1. До обігу впроваджувались купюри зразка 1946 р., на які обмінювалися старі, розмінна монета обміну не підлягала; 2. Обмін готівки передбачалося провести протягом тижня, починаючи з 16 грудня; у віддалених районах термін міг бути збільшений до двох тижнів; зарплати та стипендії виплачувалися новими грошима у попередніх розмірах. 3. Переоцінка заощаджень населення в ощадкасах здійснювалась таким чином: вклади до 3 тис. крб. обмінювалися карбованець за карбованець, по вкладах від 3 тис. до 10 тис. крб. заощадження скорочувалися на третину, а по вкладах понад 10 тис. крб. – на дві третини. Збитків зазнали

й ті, хто зберігав гроші поза державними ощадними установами, оскільки обмін готівки відбувався за курсом 10:1.

Одночасно з 16 грудня 1947 р. скасовувалися карткова система та комерційні ціни і вводилися єдині роздрібні ціни на продовольчі та промислові товари. Ось що писав у спогадах М. Хрущов: «Хоча і нелегко Україна долала труднощі. І у тому ж 1947 році було скасовано карткову систему. Життя засвідчувало, що у розв'язанні надзвичайно складних завдань по відродженні зруйнованого господарства люди виявляли не менше самовідданість, а й великі сподівання. Сподівання на щасливе майбутнє, на нормальне життя, в якому не буде беззаконь, сваволі, сподівання на те, що повага до людини праці стане не лише постійним гучним гаслом, а й повсякденною дійсністю»⁷⁷⁰. 1947 р. поет В. Сосюра напише: «Вітчизно! Ми зробимо тебе, якою ти ще не була...». Однак це прагнення, щиро висловлене поетом, суперечило самій суті панівної системи. Люди працювали, мирилися з труднощами і нестачами, словом, виявляли самовідданість, мріяли, а життя лишалося тяжким і безрадісним.

Реформа готувалася в суворій таємниці, однак інформація про неї все ж потрапила «в народ», спричинивши передреформаційну лихоманку⁷⁷¹. Реформу і відміну карток супроводжувала потужна пропагандистська кампанія про успіхи радянської економіки, колгоспного устрою та їх ролі у швидкому подоланні наслідків війни. Зрозуміло, за фасадом лишався конфіскаційний характер реформи і те, що держава фактично зняла з себе всі зобов'язання з карткового забезпечення міського населення та робітників, а нові ціни встановила вищими за комерційні, затверджені після війни. На хліб, борошно, крупу і макарони ціни були знижені в середньому на 10% порівняно з діючими пайковими цінами, а на решту харчів ціни були залишені на рівні пайкових. Загалом, ціни на харчі стали вищими від довоєнних і, за винятком мінімуму, необхідного для виживання, недоступні для переважної більшості населення. Усвідомлення негативних наслідків грошової реформи побічно видно у тексті постанови уряду СРСР і ЦК ВКП(б) про грошову реформу, де визнавалося, що проведення грошової реформи потребує певних жертв із зазначенням, що більшу частину цих жертв прийме на себе населення, але це буде остання жертва⁷⁷². Наголошувалося, що держава на здійсненні грошової реформи втратила 57 млрд. крб., але втрати будуть відшкодовані протягом нетривалого часу за рахунок підвищення продуктивності праці⁷⁷³.

Слідом за оголошенням грошової реформи і відміни карткової системи вийшла Постанова Ради Міністрів СРСР № 3867 від 14 грудня 1947 р. «Про норми продажу продовольчих та промислових товарів в одні руки», що встановила граничні норми продажу одному покупцеві: хліб печений – 2 кг; крупа, макарони – 1 кг; м'ясо і м'ясопродукти – 1 кг; ковбасні вироби

і копченості – 0,5 кг; сметана – 0,5 кг; молоко – 1 л; цукор – 0,5 кг; бавовняні тканини – 6 м; нитки – 1 коток; панчохи-шкарпетки – 2 пари; взуття шкіряне, текстильне, гумове – по 1 парі кожного; мило господарське – 1 брусок; мило туалетне – 1 брусок; сірники – 2 кор.; керосин – 2 л. тощо⁷⁷⁴. Вказані норми поширювалися і на кооперативну торгівлю у сільській місцевості. Більша частина цих норм діяла протягом десятиліття і була скасована тільки наказом Міністерства торгівлі СРСР № 306 від 13 серпня 1958 р.

Були встановлені й ціни: хліб чорний – 2,80 крб. за 1 кг, м'ясо – 28 крб. за 1 кг, масло – 62 крб. за 1 кг, сіль – 1,60 крб. за 1 кг, сірники – 20 коп. за 1 кор. Для порівняння – місячний заробіток стаханівця-ливарника дорівнював 1000 крб. (з яких третина йшла на позику і податки)⁷⁷⁵.

Вже за три місяці після грошової реформи уряд був змушений видавати хліб і борошно з резервів. Багато крамниць і закладів громадського харчування зачинялися через брак продуктів. Газета «Радянська Україна» надрукувала листа О.Теренова з Комарівки Чернігівської області, який дорікав, що «навіть і після того, як Рада Міністрів СРСР і ЦК КП(б)У скасували карткову систему постачання, тут не розгорнуто справжньої культурної торгівлі. Змінилося лише те, що тепер замість видачі продуктів по картках, почали їх розподіляти по “рознарядках”... Місцеві законники встановили навіть свої норми продажу хліба»⁷⁷⁶. У містах зросли черги за хлібом, бракувало цукру, при тому, що УРСР давала майже 60% його загальносоюзного виробництва. Також на УРСР припадало близько чверті обсягу виробництва м'яса та молока⁷⁷⁷. Робітники заводу «Червона зірка» м. Кіровограда у грудні 1947 р. надіслали листа Сталіну, в якому зазначалось: «1. У нас в Кіровограді, чтобы достать кило хлеба, нужно стоять в очереди 5–6 часов. 2. Жиров и сахару в магазине нет. 3. В городе свирепствует тиф, но прививок не делают, говорят нет вакцины. Баня работает с большими перерывами. 4. Базар разгоняют и негде купить мыла. 5. Что делает секретарь обкома тов. Петров и областные и городские руководители? Они поприсваивали себе дома, их ремонтируют со всеми удобствами, а о народе не думают, пусть, говорят, сдыхают. 6. В городе света (электрического) не дают. Топлива нет»⁷⁷⁸. З великим напруженням велася торгівля хлібом у містах і робітничих селищах Дніпропетровської області. Шикувалися величезні черги попід хлібних магазинів, але хліба на всіх не вистачало. Було зменшено щоденний ліміт продажу хліба; різке зниження продажу хліба вплинуло на купівельну спроможність населення, оскільки спровокувало незаконне скуповування хліба з метою спекуляції. Багато хліба вивозилося з міст. В анонімному листі до А. Жданова громадяни повідомляли: «Очереди бывают по длине 2-х – 3-х кварталов. Чтобы не производит очередями растущего

впечатления, их устраивают по дворам, и милиция выводит людей (как заключённых) по десяткам в магазин»⁷⁷⁹.

Підсумовуючи перший рік грошової реформи, ЦСУ СРСР у повідомленні «Про результати виконання народногосподарського плану на 1948 рік» зазначило, що реальна заробітна плата трудящих 1948 р. порівняно з 1947 р., тобто за рік, зросла понад удвічі. Натомість американський економіст Н.Ясний, аналізуючи публікації ЦСУ СРСР, підрахував, що насправді вона не тільки не зросла, а навіть скоротилася, значною мірою внаслідок грошової реформи⁷⁸⁰. Що ж до постачання харчів, то стан, змальований у цитованих вище листах, зберігався впродовж багатьох років. І це непокоїло, обурювало людей. Так, взимку 1952 р. на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова надійшов анонімний лист зі Львова, в якому, зокрема, йшлося про те, що «на ринках приходится простаивать по 2–3 часа в очереди на морозе и так ни с чем уходит. В магазинах нет яиц, дешёвой колбасы, мяса, с перебоями торгуют сахаром, нет белого хлеба, а за чёрным нужно стоять в очереди. Водка, печенье, пирожное – вот ассортимент продуктов в магазинах. И это на Украине – житнице Советского Союза»⁷⁸¹. Зауважимо, що це відбувалося за 7 років по війні, коли в Європі про відбудову вже згадували в минулому часі. Намагання тоталітарної держави оптимізувати продовольче питання притаманними їй адміністративно-командними методами вело до погіршення ситуації, хворобливої залежності від переробників, постачальників, недосконалості монопольної цінової політики та системи реалізації.

§ 2. Громадське харчування та продукція легкої промисловості

Мережа громадського харчування після війни відновлювалась надто повільно і мало сприяла покращенню побуту населення. На 1 січня 1941 р. в УРСР налічувалося 6626 їдалень, 7039 буфетів та закусочних. На 1 січня 1946 р. було відбудовано 8867 одиниць (65% повоєнного рівня), у тому числі 6109 їдалень (92,2%), 2758 буфетів та закусочних (39,2%). 1945 р. у великих містах і на вузлових станціях УРСР було відкрито близько 100 комерційних ресторанів, але через брак продуктів та належних умов праці вони мали низку суттєвих недоліків. Внаслідок браку овочів не готувалися гарячі страви, асортимент страв був обмежений, покупців обраховували, обважували. В залізничних ресторанах торгівля нарізно з обслуговуванням пасажирів у момент прибуття та відправлення поїздів коли й велася, то з грубими порушеннями, а пасажирів, які прибували вночі, взагалі не обслуговували. Вкрай погано було організовано обслуговування пасажирів у потягах на низці маршрутів (Київ–Львів,

Київ–Одеса та ін.) не було навіть купе-буфетів. На зупинках також не можна було купити гарячі страви⁷⁸².

Станом на травень 1946 р. в республіці працювали 98 ресторанів, 377 комерційних чайних. Найкращими ресторанами республіки були «Театральний» (Київ), «Москва» (Сталіно), «Хвиля» (Одеса), «Люкс» і «Брістоль» (Львів), «Верховина» і «Київ» (Ужгород), «Днепр» (Дніпропетровськ). Як показували перевірки, мережа виконувала план товарообігу переважно за рахунок продажу, передусім, вино-горілчаних виробів та пива, питома вага яких складала 75%. План з випуску страв і кулінарних виробів, як правило, не виконувався. Наприклад, у 1945 р. трести їдальень виконали план з випуску власної продукції на 69%, а план з продажу вино-горілчаних виробів – на 122,9%⁷⁸³. Отже, підприємства громадського харчування здебільшого продавали товари і не приділяли уваги поповненню асортименту страв, кулінарних виробів та поліпшенню їх якості. Й не дивно, оскільки більшості підприємств бракувало необхідного устаткування, посуду. Так, майже у всіх буфетах тресту «Сталінвугілля» внаслідок відсутності титанів робітники не мали змоги навіть пити гарячий чай. У їдальні № 2 рудуправління ім. К. Лібнехта (м. Кривий Ріг) на 150 осіб було всього 50 тарілок, 15 чашок, 24 ложки, 15 виделок. Відвідувачі їдальні індустріального інституту (м. Донецьк) були змушені користуватись іржавими ложками та виделками, посудом з відбитими краями. У їдальні № 7 для студентів (м. Львів) зовсім не було стільців, а столів – обмаль⁷⁸⁴.

У першому кварталі 1946 р. у 176 містах УРСР відкрито 377 комерційних чайних. Як і в їдальнях та ресторанах, питома вага вино-горілчаних виробів тут також становила значну частку – 46,5% товарообігу, тоді як власна продукція – 31,2%. Але після зниження преїскурантних цін на страви від 40% до 50% прибуток чайних не тільки не знизився, а, навпаки, зріс; відпуск перших та других страв виріс вдвічі.

До кінця 1940-х рр. злиденність була звичною громадянам навіть у великих промислових центрах. Не бачачи зрушень від дій місцевої влади, люди зверталися зі скаргами все вище за інстанціями, одержуючи у відповідь комісії. Комісія ЦК КП(б)У на чолі із заступником міністра держконтролю І.Шапіро, перевіряючи стан побутового обслуговування на шахтах Донбасу, звітувала, що більшість їдальень не ремонтвані, раціону харчування не дотримувалися, робітники не одержували належну норму їжі, калорійність страв була нижче від розрахункової на 22–56,5%. З 284 їдальень, що обслуговували шахтарів «Сталінвугілля», тільки 81 мали задовільні приміщення. При їдальнях відсутні овочесховища, льодовики та свинарники. Антисанітарія та неналежні умови зберігання харчів, грубі порушення санітарно-гігієнічних умов приготування їжі спричиняли масові

отруєння, що було характерним для цілої УРСР. Так, протягом 1952–1953 рр. до ЦК КПУ надійшла низка скарг про харчові отруєння робітників, студентів і школярів у Сталінській, Ворошиловградській, Миколаївській, Чернігівській, Черновицькій областях та м. Києві. Лише у червні 1952 р. отруїлися 12 шахтарів у їдальні № 7 шахти 19–20 тресту «Горлівугілля», 19 робітників у їдальні Снегірьовського будувельно-монтажного управління № 14 Миколаївської обл., 28 робітників у торговельних підприємствах ОРСу станції Чернігів, 19 студентів у їдальнях Київського відділення воєнторгу, 23 учні ремісничого училища у Ворошиловградській їдальні № 51, 67 учнів залізничного училища м. Києва⁷⁸⁵.

На шахтах належним чином не контролювалась своєчасність видачі карток і талонів на всі види додаткового харчування, а це спричиняло порушення термінів і кількості їх видачі. Приміром, на шахті «Софія» робітникам, які перевиконували норми на підприємстві, в березні 1947 р. не видано належних їм 462 талони на холодні сніданки і другі гарячі страви, в квітні – 430 талонів, у травні – 597. На шахті № 3 «Кочегарка» робітники систематично не одержували встановлених лімітом талонів на додаткове харчування, як-от протягом січня-липня 1947 р. одержано 142515 талонів при ліміті 188075⁷⁸⁶.

Байдужість адміністрацій шахт до шахтарів виявлялася і в тому, як складався графік роботи їдалень. Так, їдальня при шахті «Софія» зачинялась о 20⁰⁰, внаслідок чого ті, хто закінчували працювати о 22⁰⁰ (друга зміна) і ті, що в цей час мали розпочинати роботу (третя зміна) залишалися без їжі. Безупинно підвищувалися ціни. Приміром, у їдальні шахти № 3 «Кочегарка» вартість денного харчування збільшувалася кожного місяця і складала в квітні 1947 р. – 18 крб. 70 коп., у травні – 19 крб. 16 коп., у червні – 21 крб. 20 коп. Окрім об'єктивних чинників на це впливала сваволя працівників їдалень внаслідок їхньої неконтрольованості – на час перевірки у їдальні шахти «Софія» націнка на овочеві страви становила 45% замість встановлених 37%; в їдальні шахти № 9 «Капітальная» націнка на гастрономічні товари і вершкове масло становила 22% замість 12%. Таке ставлення до харчування шахтарів призводило до того, що, наприклад, у їдальні шахти «Софія» у січні 1947 р. харчувалось 16% всіх робітників, а в червні вже 8,5%. У їдальні шахти № 17/17-біс харчувалось лише 10%, а в їдальні шахти № 8 «Чулковка» у липні – 3,5%⁷⁸⁷.

Не кращими були справи і з організацією дитячого харчування. Для посиленого харчування дітей-сиріт та дітей-інвалідів улітку 1945 р. було виділено 427591 пайків, у 1946 – 536700 пайків (тобто майже 40 тис. пайків щомісяця). На 1 січня 1946 р. в містах і промислових центрах України існували 48 їдалень посиленого харчування для дітей, 383 шкільних їдалень та 1347 шкільних буфетів. Проте, як на республіканській

нараді працівників громадського харчування (квітень 1946 р.) був змушений зізнатися заступник міністра торгівлі УРСР В. Холодніков, харчування дітей, а надто шкільне, не було навіть задовільним. План розвитку мережі дитячих їдалень у 1945 р. був виконаний на 75,3%. Шкільних буфетів у Вінницькій обл. відкрито 58% від плану, у Волинській – 42%, Станіславській – 35%; а шкільних їдалень у цих трьох областях не відкрито жодної⁷⁸⁸.

Дефіцит сучасних якісних товарів народного споживання та недоліки в організації торгівлі та сфери послуг, громадського харчування, житлово-комунального господарства, соціальної сфери в цілому позначилися на добробуті, зручностях і комфорті, й, зрештою, на настроях людей, їхній трудовій і громадській активності. Не відчуваючи ефекту від власної праці, як споживачі матеріальних цінностей, робітники не бачили сенсу в самій праці.

До війни галузь легкої промисловості УРСР складала 501 підприємство, на яких налічувалось близько 30000 різноманітних верстатів та машин. Потужність галузі становила понад 1,3 млрд. крб. Під час війни тією чи іншою мірою були виведені з ладу до 491 підприємства, а такі, як Київська взуттєва фабрика, швейна фабрика ім. Горького, Полтавська прядильна фабрика, Дарницький резервно-регенераторний завод та інші, зруйновані вцент. На кінець 1944 р. в галузі були 472 ледь живих підприємства, на яких працювали близько 33 тис. робітників.

1945–1946 рр. підприємства легкої промисловості мусили розраховувати переважно на власні матеріальні та трудові ресурси. На їх відбудову не направлялися фахові будівельники, майже не відпускалися кошти. Тому в першу чергу відновлювалися найменш пошкоджені підприємства, а також дрібні і середні, де можна було почати з випуску продукції вручну. То ж відбудова галузі йшла дуже повільно. Бракувало обладнання, сировини, жорстко обмежували постачання електроенергії, робітникам платилася низька зарплатня, не створювалися мінімальні побутові умови, при цьому кожному підприємству встановлювалися плани, які за будь-яку ціну треба було виконувати.

Жалюгідний побут не сприяв трудовим настроям. Ось приклад рівня трудової дисципліни на Київському склотермосному заводі. За шість місяців 1945 р. його 23 робітники мали 60 людино-годин прогулів та 16 запізньєв. Й не дивно – в брудному, в антисанітарному стані гуртожитку не було ліжок, матрасів, столів, стільців тощо; прання білизни організовано погано, звичними були завшивлення і короста. На підсобних роботах здебільшого використовувалися учні ФЗУ. Вони не були закріплені за постійними інструкторами та робочим місцем.

Схожі умови були на більшості підприємств легкої промисловості України, що вело до невиконання планів та низької якості продукції. Так,

у Миколаївській області план 1945 р. підприємства галузі виконали на 45,4%, відповідно недодано виробів з трикотажу – 34 тис. шт., швейних – на суму 1.175 тис. крб., взуття більш як 8 тис. пар, при вкрай низькій якості виробів. На підприємствах не переймалися проблемами якості виробів, не вели облік браку, постачання сировини, фурнітури та обладнання було незадовільне. Заробітна платня систематично затримувалася. Звідси й продуктивність праці була низькою, не вистачало висококваліфікованих робітників, інженерів. Збитки підприємств галузі 1945 р. лише у Миколаївській області становили 437 тис. крб. при річному плані накопичення 299 тис. крб. Для підприємств легкої промисловості Західної України характерними були нестача кваліфікованої робочої сили, незабезпеченість технічним обладнанням та кресленнями, виконання будівельних робіт до 30% від запланованих, незадовільні матеріально-побутові умови для робітників, насамперед, житлові. Проблема нестачі житла для робітників та фахівців загострювалася з відкриттям нових фабрик⁷⁸⁹. Непомітно було, щоб добробут народу був пріоритетом держави. Натомість на підприємствах наполегливо розгорталась пропаганда за відмінну якість продукції, наради робітників постановляли ще більше, ще краще, ще продуктивніше працювати, щоб засвідчити свою «вдячність Сталіну і партії за батьківське піклування». Люди працювали, мирилися з труднощами і негараздами на тлі нестримного захвалювання «улюбленого вождя, великого Сталіна», мудрості якого приписувались уявні успіхи. З цього приводу «Українська Думка» помістила статтю колишнього полковника радянської армії Токарева, який писав: «Чому наші люди не мають мінімум добробуту? Тому, що в нашій системі найвище цінять обдурювання свого власного народу і безвідповідальну демагогію. Брехливою пропагандою ми вбили свідомість мас... Наш централізований тоталітарний абсолютизм і партійно-політична бюрократія одірвались від мас, не розуміють інтересів і потреб мас... Наші робітники надалі живуть або в баракових гуртожитках, або дуже незручних житлових умовах. Наша трудова інтелігенція не має і половини цього добробуту, що ним користується інтелігенція Заходу»⁷⁹⁰.

23 грудня 1946 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову, що передбачала заходи для поліпшення стану легкої промисловості. В УРСР планувалося відбудувати і збудувати 191 підприємство, поміж них 31 взуттєву фабрику, 69 швейних, 23 трикотажних, 16 шкіряних заводів, 6 дубильно-екстрактових, 15 склозаводів та ін.⁷⁹¹. На діючих підприємствах передусім мали дбати про перевиконання планів та впровадження стаханівських методів. Між тим багато робітників з планом просто не могли впоратися, величезна кількість технологічних операцій виконувалась вручну. Однак, навіть коли плани якимось виконувались,

якість одержаних виробів була незадовільною. У взуттєвій промисловості в першому півріччі 1947 р. випущено взуття з хромовим верхом 83,7% від плану, з текстильним верхом – 77%, а легкого взуття – 132%.

До ще більшого загострення ситуації на ринку промислових товарів призвела відміна карткової системи. Біля універмагів з'явилися особливо великі черги. Так, до відкриття центрального універмагу в Києві щодня збиралася черга понад 200 осіб, яким конче потрібне було гумове та жіноче взуття, черевики, дитяче взуття і одяг, власне кажучи – все. Люди, критикуючи і лаючи якість товарів, мусили їх купувати, бо вибору не мали. Так, Г. Зінченко пише: «За короткий час доношую другу пару черевиків. Купиш у крамниці взуття, не встигнеш поносити його п'ять-шість днів, як тоненька гумова наклейка на підшві відпадає. Через декілька днів відокремлюється і підшва, бо дратва погана, швидко рветься. Стельки в черевиках зроблено з бракованого картону, який швидко рветься і випадає з взуття». В. Іванченко з Києва писав до газети «Радянська Україна» таке: «Недавно я купив в київському магазині дитячі жовті черевики. Поки вони стояли на прилавку, мали дуже гарний вигляд. Коли дитина їх взула, черевики одразу зморщилися. Мій син пройшов у цих черевиках щось 200 метрів, від хати до дитячого садка і черевики перетворилися з виробу першого гатунку на суцільне дрантя. А треба взяти до уваги, що не так легко взагалі купити черевики, а коли й купиш, то за превисокі ціни»⁷⁹². В той же час міністр легкої промисловості заявляв, що тільки київські фабрики взуття виробляли щоденно по 1500 пар взуття. У взуттєвій промисловості шкіру замінили гумою і полотном. Загалом населення ходило у взутті, скомбінованому з усілякого матеріалу, окрім шкіри.

Основними проблемами легкої промисловості протягом 1945–1953 рр. вважались кількість та якість виробленої продукції, про асортимент навіть не йшлося. Так, текстильні підприємства у 1950 р. наткали 140 млн. метрів вовняних тканин. У середньому на одну людину припадало 60 сантиметрів тканини. За третій квартал 1950 р. підприємства місцевої промисловості не виробили в достатній кількості котлів, ножиць, посуду, ліжок, радіоприймачів, шарпеток. А якість? Дрогобицька швейна фабрика шила чоловічі костюми чомусь не більше другого – третього зросту. Громадяни скаржились, купуючи костюм: піджак підходить, штани – закороткі⁷⁹³. Робітник Центрального універмагу писав до «Літературної газети»: «Мені часто говорять з обуренням – посуд зле емальований, бідний асортимент, колорит порцеляни грубий і бідний. Що я на це маю відповідати? Посуд має віджахаючий вигляд, тарілки покриті темною емаллю, розрисовка іншого посуду неприємного зеленуватого кольору. А людина хоче за свій рубль купити повноцінну річ»⁷⁹⁴. Часто гуртовим базам та магазинам доводилось повертати швейні вироби та

іншу продукцію на фабрики для ремонту або переведення у нижчі сорти, а частину з них взагалі знімали з виробництва.

Так, люди, багато працюючи і одержуючи зарплатню (зауважимо, що оплата праці в усіх галузях господарства була низькою, наприклад, у 1950 р. вона становила у промисловості 708 крб., транспорті – 707 крб., будівництві – 656 крб., освіті та культурі – 668 крб. на місяць), навіть такі невідповідно низькі доходи не могли витратити з користю для себе – прагнучи придбати якісну і гарну річ, здебільшого вони були розчаровані. Про те свідчать скарги громадян до редакцій газет: «У нас продають такі резинки, що все змазують, тільки не вимазують того, що треба. Олівці – це вже друге питання – купиш м'який, він показується твердим і навпаки. Виходить ніякого контролю немає і, сидячі за працею, не раз приходиться висказати неприємні слова на адресу наших фабрик. В нас креслярських дощок не можна купити. У нас сантиметри в кожній лінійці різні, стола до праці важко дістати і так можна б вичислювати без кінця»⁷⁹⁵.

Після війни в Україні з'явилися будинки моделей одягу. Перший, де виробляли моделі жіночого, чоловічого та дитячого одягу, відкрився у Києві і обслуговував 150 швацьких фабрик. За п'ять років було створено 2500 фасонів різного одягу. До магазинів же доходили поодинокі моделі. Так, на весняно-літній сезон 1947 р. було представлено на показ 326 моделей одягу, переглянуто – 256, затверджено до виробництва – 199, а впроваджено – 78 моделей, які виявились одноманітними, бідно оформленими та рідко оздоблені вишивкою⁷⁹⁶.

Протягом 1945–1953 рр. товари щоденного вжитку в УРСР вироблялися в надто малих обсягах. У республіці, як і у цілому СРСР, склався залишковий принцип виділення ресурсів для розвитку матеріально-побутової сфери, хоч і відомо, що від того, в яких умовах живе людина, як влаштований її побут, як задовольняються потреби кожної сім'ї, значною мірою залежить майбутнє суспільства. Очевидно, це не входило до державних пріоритетів.

Незважаючи на важкі умови праці та життя, зрештою, голод, в Україні 1949–1951 рр. щорічний приріст промислової продукції (у всіх галузях) у середньому становив 23,7%. У 1951 р. продуктивність праці збільшилась порівняно з 1948 р. на 49,0%, а в порівнянні з 1940 р. – на 26,0%⁷⁹⁷. Попри облудність радянської статистики це дійсно було вершиною директивної економіки, максимумом того, на що спроможна була система господарювання, заснована на командних методах управління. Зусилля держави концентрувались на кількох пріоритетних напрямках, перш за все оборонній промисловості та необхідних для її забезпечення енергетиці, металургії, машинобудуванні. Такий механізм працював доволі результативно. При досить незначній кількості підприємств і відносно

невеликому асортименті продукції можна було відносно успішно керувати економікою з центру – планувати, контролювати, розподіляти кошти, робочу силу і матеріальні ресурси. Відносним досягненням перших років після війни сприяли перманентні мобілізаційно-пропагандистські заходи – «соціалістичні змагання», різного роду «рухи передовиків і новаторів виробництва» тощо. Реальний повсякденний ентузіазм людей, їхня готовність до чергової самопожертви заради майбутнього – все це тісно перепліталось з притаманними радянській системі формалізмом і демагогією. Відбудовуючи господарство, люди сподівалися створити передусім нормальне життя для себе і своїх дітей, їх спонукала надія на краще. Для держави ж їхнє «світле майбутнє» було не метою, а просто засобом експлуатації їхніх життєвих сил – показники 4-ї п’ятирічки з виробництва продукції групи «Б» були багато нижчими від показників групи «А», вкотре підтверджуючи, що життєвому рівню людей держава приділяла другорядну увагу, розглядаючи виробництво товарів народного споживання лише як поступку населенню і скорочуючи до мінімуму витрати на ці галузі.

Допомогу в розв’язанні повоєнних проблем забезпечення населення УРСР харчами, промисловими товарами та обладнанням, у створенні індустріальної бази житлового та промислового будівництва запропонувала Адміністрація Допомоги і Відновлення Об’єднаних Націй (ЮНРРА). Головою місії цієї організації в Україні був Маршалл Мак-Деффі, представником УРСР в ЮНРРА – І.К. Козюля. 30 серпня 1945 р. розпочались переговори сторін⁷⁹⁸. За рішенням Центрального Комітету Ради ЮНРРА розмір допомоги постачанням продовольства, промисловими товарами і різним обладнанням для відбудови народного господарства був визначений у розмірі 189 млн. доларів США, і в грудні 1945 р. здійснено перші надходження.

Станом на 1 червня 1947 р. за програмою ЮНРРА УРСР одержала такі обсяги промислових та продовольчих товарів (у тис. дол. США)⁷⁹⁹:

<i>Найменування</i>	План постачання	<i>Виконано</i>	%
Продовольчі товари	100189,0	100200,5	100,1
Промислові товари, сировина	16856,0	16524,5	98,0

Всього продовольчих товарів було одержано 303769 брутто-тонн, у тому числі: м’ясопродуктів – 94282 т, рибодуктів – 40837 т, молочних продуктів – 34189 т, тваринних жирів – 22953 т, рослинних жирів – 17305 т, армійських раціонів – 77884 т, какао-бобів – 3408 т, кави – 2715 т. Ця допомога забезпечила протягом 1946 р. потреби того населення УРСР, що отримувало харчі централізовано, м’ясом – на 93,1%, рибою – 63,2 %, тваринними жирами – 100%.

Промислових товарів республіка отримала на суму 16524,5 тис. дол. США. Було одержано жорстких шкір – 1631 т, м'яких шкіряних товарів – 1499 т, гумових підшав – 1258 т, сирій камвольної вовни – 3678 т, шкіряної сировини – 387,7 т, гумових чобіт – 184,3 тис. пар, гумових калош – 14,2 тис. пар, взуття – 1894,7 тис. пар, панчош, шкарпеток – 2070,0 тис. пар, тканин вовняних – 2266,1 тис. м., тканин із бавовни – 1296,2 тис. м, ковдр – 161,5 тис. шт, брезенту – 897,0 т, дубильного екстракту – 1094 т, мила туалетного – 120 т, мила господарського – 5200 т, у т. ч. синтетичного – 4120 т, натурального каучуку – 123 т⁸⁰⁰.

Поза тим, ЮНРРА своїм транспортом доправила в Україну 3482 т переважно вживаного одягу та взуття – всього 4 млн. одиниць, – зібраних у США товариством Рошен-Реліф для допомоги постраждалим від війни. Ці речі також сприяли задоволенню першочергових потреб населення. Промтовари та сировину передавали на переробку, із отриманої таким чином сировини вітчизняні підприємства виробили: взуття – 558 тис. пар, протезів для ніг – 36941 шт., корсетів для інвалідів – 4670 шт., ортопедичного взуття – 21417 пар, взуття на протези – 12726 пар⁸⁰¹.

Загалом допомогу для України постачали 15 країн, насамперед США та Велика Британія. Також Канада надсилала консерви з риби та м'яса, насіння; Індія – перець, джут; Ямайка – спеції; Франція та британські колонії Західної Африки – какао-боби; Норвегія – рибу; Данія – масло; Турція – коноплі; Аргентина – льняне масло; Бразилія – каву; Австралія – чай, насіння, конюшину, ковдри, товари з вовни. Всі ці товари розповсюджувалися в регіонах республіки. Вони направлялися на бази та в магазини, де громадяни мали змогу їх купувати за державними цінами (подарунки роздавалися безкоштовно). Одержані від продажу товарів гроші ЮНРРА витратила на допомогу незахищеним верствам населення. Так, протягом першої половини 1946 р. на поліпшення побуту інвалідів Другої світової війни організація витратила 1969000 крб., на охорону здоров'я населення та поліпшення харчування хворих у лікарнях – 119412000 крб., на поліпшення харчування дітей-сиріт і школярів – 75985000 крб. На першочергові потреби облвиконкомам було передано 556976000 крб.⁸⁰² Зазначимо, що розподіл товарів і грошей здійснювала сама ЮНРРА своїм штатом і коштами, відкидаючи неодноразові спроби урядового втручання, намагання забрати це в свої руки. Допомога припинилася в листопаді 1946 р. в зв'язку із припиненням з 31 грудня 1946 р. діяльності ЮНРРА⁸⁰³.

§ 3. Соціальне забезпечення населення

Серед питань, що постали з початком війни, було соціальне забезпечення інвалідів, поранених та хворих військовослужбовців, сімей військових, дітей, яких осиротила війна. 26 червня 1941 р. Президія Верховної Ради СРСР встановила порядок призначення й виплати допомоги сім'ям військовослужбовців рядового і молодшого командного складу у військовий час, і надала їм певні пільги⁸⁰⁴. Загалом в УРСР на 1 січня 1945 р. на обліку було 3938867 родин військовослужбовців, з них 1483478 сім'ям виплачено 1392778 тис. крб. державної допомоги, а 323044 сім'ям – пенсій на суму 283010 тис. крб.⁸⁰⁵. Окрім того, сім'ї фронтовиків мали право на довготермінові кредити для будівництва житла, на безкоштовне надання ділянки для заготівлі будівельного лісу, інших будівельних матеріалів, насіння для індивідуальних городів тощо. Так, 1944 р. в Сталінській області 147417 сімей військовослужбовців мали індивідуальні городи, посівна площа яких становила 38903 га; в Києві відповідно – 32137 сімей і 1433 га. Допомога киянам посівним матеріалом того року становила 870 т картоплі та 360 кг насіння різних культур⁸⁰⁶. А всього в республіці 725214 сім'ям військових виділено під індивідуальні городи 174266 га землі⁸⁰⁷.

Демобілізація після закінчення війни здійснювалась на основі Закону про демобілізацію, ухваленого XII сесією Верховної Ради СРСР 23 червня 1945 р., в декілька етапів. 25 вересня 1945 р. була оголошена демобілізація другої черги, а з 20 березня 1946 р. – третьої черги. Відповідно до Закону демобілізовані перевозились додому державним коштом, безкоштовно забезпечувались обмундируванням і взуттям, їм виплачувалась разова грошова винагорода відповідно до терміну служби в армії у період війни. Місцеві органи влади були зобов'язані протягом одного місяця забезпечити колишніх воїнів роботою, житлом, паливом, будівельними матеріалами, для індивідуального житла надавались позики.

Багато воїнів поверталось інвалідами. Частина інвалідів втратила під час війни родини, і їх направляли до інтернатів та будинків для інвалідів, де, на жаль, матеріально-побутові умови були на край низькому рівні і люди просто не бажали там мешкати. Перевіркою дев'яти областей України в грудні 1946 р. встановлено, що внаслідок жахливих умов інтернати були майже пусті. Замість створення інвалідам сприятливих умов життя, міністерство соціального забезпечення вигадало «реорганізацію» і стало зачиняти ці заклади, натомість відкриваючи будинки відпочинку⁸⁰⁸. Числені недоліки викривалися в багатьох містах. У Львові на 20 жовтня 1945 р. було відремонтовано 28 помешкань інвалідів замість 94. У Харкові із 122 інвалідів, що їм планували надати житло, квартири одержали тільки 20,

відремонтовано 35 помешкань із запланованих 77. У Чернівцях інваліди не отримували палива для помешкань.

Вкрай погано забезпечували офіцерів-інвалідів промтоварами. Фонди, виділені для інвалідів війни – мешканців Києва, Львова, Харкова, задовольняли до 30–40% потреб. На продовольчі картки інвалідів у Львові видавали неякісні харчі, а в серпні та вересні 1945 р. їх взагалі не забезпечували⁸⁰⁹. Не кращим становище було в Тернопольській області. На кінець 1945 р. лише за звітом облвиконкому в м. Тернополі без житла залишилося 35 демобілізованих, у м. Чорткові – 29. Також жоден тутешній демобілізований не отримав палива на зиму. В Чорткові колишніх воїнів тривалий час не працевлаштовували, що змушувало їх, і насамперед інвалідів, йти на базари торгувати або навіть жебракувати. Скрізь нехтувалося сім'ями загиблих⁸¹⁰. У помешканнях зазвичай були відсутні вода, електрика. Про бездушне ставлення до інвалідів, хамство свідчить такий факт: інвалід війни Галкін звернувся до голови міськради м. Чернівці з проханням допомогти йому провести світло до квартири. На це чиновник відрубав: «Служите в армії хоть 40 лет, меня это не касается, а электроэнергию все равно не получите»⁸¹¹. Виходило, що, з одного боку, держава їм компенсувала втрату працездатності через органи соціального забезпечення, нараховуючи пенсії, щоправда, змушуючи щорічно проходити медичне обстеження для підтвердження інвалідності навіть тих, хто втратили руку, ногу чи інший орган, а з іншого – їх просто викреслили з суспільного життя.

Надзвичайно болісною була проблема працевлаштування демобілізованих. Наприклад, у Дніпропетровській області не працювали 6720 демобілізованих, з них 1108 – офіцери. У самому лише Дніпропетровську станом на 1 лютого 1946 р. безробітних було 4550 чол. У м. Червоноармійську не працювали 515 демобілізованих, у т. ч. понад два місяці – 66 чол., понад три – 76 чол., чотири – 30, п'ять – 19. У Київській області не працювали 2733 демобілізованих, у т.ч. 1825 офіцерів; у Сталінській області не працевлаштовано відповідно 8508 та 734 чол.; в Харкові – 1075 та 1225⁸¹².

Кепським було і забезпечення демобілізованих житлом. В УРСР станом на кінець 1946 р. 3897 офіцерів просто не мали де жити. Тільки в містах Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Нікополь, Марганець 975 демобілізованих не були забезпечені житлом. У Жовтневому районі м. Дніпропетровська не виконано 63 санкції прокурора про надання помешкань офіцерам. Всевадні партійні органи також допомагали мляво, роботу демобілізований міг одержати лише «за дзвінком» чи «запискою», та навіть й це не завжди давало бажаний результат. Так, підполковник Сухачов (м. Дніпропетровськ) за півроку здобув 12 записок, а так і не зміг

працевлаштуватися⁸¹³. Звичайним для офіцерів запасу було шукати роботу від 3 до 7 місяців, або одержати некваліфіковану і низькооплачувану роботу. В м. Черкаси із 36 офіцерів були працевлаштовані тільки п'ятеро, причому, наприклад, полковник Чаплієв одержав призначення директором млину, якого не існувало.

У повоєнні роки чинною була постанова ЦК ВКП(б) від 22 січня 1943 р. «Про заходи поліпшення роботи радянських органів та місцевих партійних організацій щодо надання допомоги сім'ям військовослужбовців», у якій йшлося, що повсякденне піклування про задоволення матеріально-побутових потреб сімей військовослужбовців має величезне воєнно-політичне значення і є значною частиною всього піклування про Червону Армію⁸¹⁴. Згідно цієї постанови при раднаркомх союзних республік діяли управління, а при виконкомх місцевих рад – відділи державного та побутового забезпечення родин військовослужбовців. Тим часом перевірки областей України свідчили про вкрай незадовільну роботу цих органів, що спричиняло числені скарги громадян. Так, протягом 1945 р. у відділах держзабезпечення зареєстровано (!) 642298 скарг і заяв.

Про важке становище багатьох сімей військовослужбовців свідчать скарги та листи громадян. Наприклад такий лист: «...Толя, квартира мене загоняє в гроб, вот уже несколько раз выбрасывали меня с детьми на мороз, не считают нас за семью военнослужащего. ...Я уже не прошу у них отдельно квартиру, хотя бы какой-нибудь теплый уголок, где бы можно было согреть детей-малюток. Если будет так продолжаться, то я уйду с этого проклятого света, чтобы не видеть этих мучений, не страдать как я сейчас страдаю» (м. Миколаїв, 1946 р.)⁸¹⁵. І, звичайно, коли таким чином обходилися з воїнами-переможцями та їхніми сім'ями, то годі вже казати про якусь турботу щодо сімей військових, що «пропали без вісти» або загинули в таборах військовополонених (протягом війни в таборах тільки на території Німеччини загинули 58 тис. радянських офіцерів-військовополонених, з них 10 тис. – українців).

Інваліди, демобілізовані та члени їхніх сімей, шукаючи допомоги, доходили інстанціями аж до керівників республіки, у відчаї звертаючись з листами до М. Хрущова. Так, колишні офіцери М.Ф. Галушко та В.В. Зак писали: «Каждый из нас прослужил в Красной Армии по 10 лет. После победы над Германией вернулись инвалидами, не закончившими лечение. Уезжая на Родину, считали, что Родина сделает нам должный прием, но в этом мы глубоко ошиблись... Во время оккупации Киева наши семьи находились в эвакуации. По приезду в Киев ни квартир, ни имущества, находившегося в квартирах, не оказалось... Жить так, как живем мы с семьями на сегодняшний день, дальше нельзя, ибо жизнь стала совершенно невозможной»⁸¹⁶. А ось лист жінки – учасниці бойових дій

Л.О. Кулаковської: «Возвратясь в Киев с семьей мы побрели в нашу квартиру, она оказалась свободной, мы ее заняли и прожили там три дня. На четвертый день я ушла за врачом к заболевшему ребенку, мужа в это время не было дома. В это время пришли работники Наркомзема, в составе пяти человек, и выбросили мои вещи и моего больного ребенка на каменный пол в лестничной клетке, где нам пришлось ночевать, потому что квартиру заняли и опечатали. От таких условий мальчик заболел крупозным воспалением легких и болел два месяца»⁸¹⁷.

На цьому тлі цікавою виглядала чинна від червня 1945 р. Постанова РНК СРСР «Про поліпшення житлових умов генералів та офіцерів Червоної Армії», що надала право генералам та старшим офіцерам, які відслужили 25 років, одержати позику на індивідуальне будівництво з терміном погашення 10 років (генералам обіцяно 35 тис. крб., офіцерам – 20 тис. крб.). Обласні виконкоми повинні були відводити в безстрокове і безкоштовне користування земельні ділянки в містах, селищах, дачних місцях у розмірі генералам – 0,75–1,25 га, старшим офіцерам – 0,5–0,75 га⁸¹⁸.

За цих обставин ЦК КП(б)У був змушений звернути увагу на діяльність Міністерства соціального забезпечення і вжити заходів щодо поліпшення матеріально-побутових умов інвалідів війни. В результаті на початку 1946 р., наприклад, Міністерство легкої промисловості працевлаштувало 693 інваліди, з них 389 одержали адміністративні посади. З 693 забезпечено квартирами 292 та гуртожитками 82 чол., ремонт квартир зроблено 136 чол. На підприємства текстильної промисловості УРСР прийняли на роботу 187 чол. У системі Міністерства торгівлі УРСР працювали 5,9% інвалідів від загальної кількості працюючих. У промкооперації на 1 січня 1946 р. працевлаштували 3244 чол., з них на керівних посадах – 850. Для інвалідів в УРСР відкрили 497 продовольчих, 193 промтоварних магазинів, 567 майстерень з ремонту взуття та 194 з ремонту одягу. За 1945 – I півріччя 1946 рр. через торговельну мережу інвалідам надано матеріальну допомогу і видано 507376 одиниць одягу, 520128 м тканини, 62816 пар взуття, а також 1699838 одиниць одягу та взуття за рахунок закордонних подарунків. Загалом протягом 1945–1948 рр. у республіці було видано пенсій та інших виплат інвалідам війни, сім'ям військовослужбовців на суму близько 14 млрд. крб. На кінець 1948 р. було працевлаштовано 404,4 тис. інвалідів війни, що за офіційними даними становило 95% їхньої кількості. Загалом до 1948 р. працевлаштовано 2,2 млн. колишніх воїнів, з них 350 тис. – у промисловість і близько 100 тис. – на транспорт⁸¹⁹.

Факти свідчать, що в УРСР порушення права громадян на отримання житла було, швидше, нормою, у цій сфері панували корупція і шахрайство. В роки війни люди вимушено залишали домівки та евакуюватися. По війні військовослужбовці, демобілізовані та члени їхніх

родин поверталися і знаходили в своїх помешканнях нових господарів, які прагнули залишити житлову площу собі, відмовляючись виконувати постанову РНК СРСР від 5 серпня 1941 р. і повертати її законним власникам. Під тиском відповідальних працівників обкомів, міськкомів, райкомів КП(б)У, які самі не хотіли виселятися чи підтримували своїх працівників, родичів ті знайомих, не виконувались рішення судів та приписи прокуратури з цих питань. Номенклатура відкрито втручалася в оперативну діяльність прокуратури, тиснула та вимагала прийняття рішень в обхід закону. Непоодинокими були випадки надання житла за хабарі. Так, наприклад, за даними міського відділу міліції, 1945 р. для незаконного одержання прописки та житла в Києві (без дозвілу і ордеру) хабар інспектору квартвідділу та управдому сягав 2000–5000 крб.⁸²⁰ – величезні гроші, зважаючи на загальну зубожілість.

Керівник житлового управління Подільського району м. Києва систематично порушував постанову Раднаркому УРСР і ЦК ВК(б)У від 5 серпня 1944 р. «Про заходи з тимчасового обмеження в'їзду громадян в Київ», надаючи житлоплощу громадянам, які не проживали до війни у місті, а в деяких випадках видавав довідки за фіктивними документами⁸²¹.

Характерним показником масових порушень і невдоволення людей безладом і тяганиною була кількість скарг, що їх тільки в органи прокуратури м. Києва за 4 місяці 1945 р. надійшло 7242. За цей час на особистому прийомі у районних прокуратурах побувало понад 15 тис. осіб і в міській прокуратурі – 3652 особи (кожен день на прийом записувались по 250–300 осіб). У Прокуратурі УРСР за 7 місяців 1945 р. з житлових питань було прийнято 2500 осіб⁸²².

Прикладом бездушності чиновників та бюрократичного ставлення до людей були рішення про надання житла. Так, у вересні 1945 р. у зв'язку з передачею ЦК КП(б)У будинку на вул. Банковій була відселена співробітниця Академії наук УРСР Скатенко. Її майно вивезли з кімнати в той час, коли вона знаходилася у лікарні. Протягом 7 місяців їй не надавали житла і вона мусила поневірятися помешканнями співробітників і знайомих⁸²³.

Типовими були випадки приховування чиновниками звільненої житлової площі, самозахоплення. Квартвідділи незаконно ущільнювали квартиронаймачів, які проживали на законній підставі і зайвої площі не мали. Непоодинокими були також випадки, коли на одну житлоплощу видавали кілька ордерів або видавали ордер на законно заселену квартиру, чи ж на житлоплощу людей, які знаходились у відрядженні.

Стиль роботи квартвідділів встановився такий, що законним порядком навіть при наявності неодноразових рішень вищих органів отримати житло було практично неможливо. Треба було самому собі «підшукати», тобто встановити особисті стосунки з управдомом і через нього за хабарі

одержати ордер. Між тим на обліку в квартвідділах стояли сотні й тисячі демобілізованих, військовослужбовців, діячів науки і мистецтва, які роками не могли одержати житло. При цьому треба відмітити, що не мали значення ані заслуги перед батьківщиною потребуючого житла, ані його посада, ані навіть вказівки вищих органів. Посадові злочини вчинялися, практично, за першої нагоди.

Виключно гострою у повоєнні роки була проблема забезпеченості житлом вчителів. Республіканська влада не виділяла коштів на відбудову житла для них, цілком поклавши це завдання на місцеві органи влади, а останні – перекинувши на плечі самих трудівників. У містах і селах проводили суботники та недільники з ремонту квартир учителів. Тисячі їх тривалий час змушені були жити у напівзруйнованих будинках, землянках, про що свідчать численні скарги до Ради Міністрів УРСР, ЦК КПУ. Наприклад, на початку 1950-х рр. у Літинському районі Вінничини із загальної кількості 462 учителів у власних квартирах жили 153, у комунальних квартирах – 9, у школах – 106, у найманих приміщеннях – 119⁸²⁴. Вчитель Майборода з Дніпропетровщини писав: «Понад два місяці шукаю собі квартиру, але не можу знайти, а сільська рада нічим мені не допомагає, хоч за законом вона зобов'язана забезпечити вчителів житлом»⁸²⁵. А на Кіровоградщині кількість квартир для вчителів була настільки мізерною, що ними забезпечували тільки десяту частину всіх викладачів⁸²⁶.

Не кращим було житло й у викладачів ВНЗ. Про те, як виглядав гуртожиток професорів Київського університету на початку 1952 р., «Правда України», опублікувала листа його мешканців: «У місцях, де проходить стояк центрального обігріву, почали розвалюватися кутки кімнат. Утворилися дірки через всі п'ять поверхів, в які проходить холод. У нас в гуртожитку газу немає, ніде навіть примус поставити. Ми позбавлені можливості нагріти електропраску або заварити чай»⁸²⁷.

Не дивно, що жахливими були й умови у студентів вищих та середніх навчальних закладів. 1945 р. військова цензура цілими пакунками вилучала листи студентів, наприклад, у Харкові – 110 скарг, Київській області – 170 скарг. Характерні з них: «...В інституте нет света, совсем не топят...», «...В аудиториях у нас такой холод ... у всех девочек руки опухли... окна в общежитии еще не вставлены»⁸²⁸.

Стосовно дітей-сиріт від січня 1942 р. діяла постанова РНК СРСР «Про влаштування дітей, що залишилися без батьків»⁸²⁹, а з березня 1943 р. працювала Надзвичайна комісія при РНК УРСР з питань допомоги дітям. Аналогічні комісії були при обласних, міських та районних радах депутатів трудящих визволених районів України⁸³⁰. До їх складу входили керівники місцевих органів народної освіти, охорони здоров'я, представники партійних, профспілкових і комсомольських організацій.

Також були засновані позабюджетні грошові і продовольчі фонди. Створений 1944 р. Фонд допомоги дітям при ЦК ЛКСМУ на кінець 1945 р. становив 17 млн. крб.⁸³¹ Але насправді безліч дітей-сиріт знаходилися в умовах, непридатних для життя і навчання. Йдеться не лише про численних безпритульних, а й про вихованців дитячих будинків. За статистикою на кінець війни в Україні налічувалося близько 1328 тис. дітей-сиріт і напівсиріт⁸³². Ось приклад з дитячого будинку № 7 м. Чернівці, де навесні 1946 р. значилось 43 дитини, з них 28 хлопчиків і 15 дівчат. Перевірка показала, що діти спали по двоє на ліжечку, постільна білизна та натільний одяг дітей були старі та брудні. Лець не всі діти хворіли на коросту, епідермію та стригучий лишай. Харчування було організовано вкрай погано, з січня до березня 1946 р. навіть згідно документів (!) діти не одержували потрібних за нормою м'яса, молока, сметани; хліб їм видавали тільки на 2–3 дні на тиждень. Був майже відсутній посуд – на всіх дітей було 11 ложок, 11 глибоких та 10 мілких тарілок. Ніхто з дітей не відвідував школу, бо не мали ні одягу, ані взуття.

Про байдужість, нехлюйство, нехтування правами дитини і своїми обов'язками працівників Городокського дитячого будинку Кам'янець-Подільської області свідчить анонімний лист до секретаря ЦК КП(б)У З. Т. Сердюка: «Скрізь, як у спальнях, робочих кімнатах, клубі, кухні, на продуктових складах – брудно. Одяг і взуття не ремонтуються, багато дітей не має гудзиків біля верхнього і нижнього одягу. Робочі кімнати і спальні не опалюються. Діти не одержують належної норми харчування, тому що за рахунок дітей харчуються в дитбудинку всі вихователі та обслуговуючий персонал – всього 17 чоловік, замість 8-ми, для яких виписуються продукти лише на обіди. Встановлено, що вихователі б'ють дітей»⁸³³.

Радянська держава декларувала соціальний захист людям похилого віку, які сумлінно працювали все своє життя. Звісно, люди розуміли, що була війна, що вона призвела до руйнації народного господарства, але ж життя їх перетворилося на суцільну муку! Працювати вони були невзможі, а пенсії одержували мізерні. Отож пенсіонери й зверталися по допомогу до місцевих і державних органів, а зрештою й до керівництва республіки. Так, група колишніх політкаторжан – персональних пенсіонерів написали про свій матеріально-побутовий стан у листі до М.С. Хрущова: «С сентября 1944 г. по настоящее время бывшие политкаторжане (в 1935 г. общество было ликвидировано) персональные пенсионеры республиканского значения не пользуются снабжением, согласно постановлению ЦК КПСС и получаем лишь по третьей категории, причем лимитных промтоварных книжек вовсе не получаем. Последнее обстоятельство привело к тому, что в продолжение пяти последних лет до того обносились, что остались без обуви, верхней одежды и проч. Из 54 человек в 1935 г. нас, бывших членов общества,

осталось 19» (1946 р. А.А. Гердаев, О.Д. Дмитриев, Я.С. Абрамович, І.І. Батхан, Я.Г. Рабштайн)⁸³⁴.

Про важке життя розповіли старі більшовики м. Харкова у листі Голові Ради Міністрів УРСР Д.С. Коротченку. Йшлося про те, що «...значительная часть старых большевиков по-прежнему живут в полуразрушенных квартирах и непригодных для жилья квартирах... Многие старые большевики не имеют крайне необходимой мебели, но приобрести такую не могут из-за отсутствия средств. ...во второй половине 1948 г. нам снизили пенсии от 1000 до 600 крб. в месяц... Отменена дотация, выдаваемая ежеквартально каждому старому большевику-пенсионеру»⁸³⁵.

В останніх фрагментах наведено приклади проблем не пересічних пенсіонерів, а вузького прошарку людей, що, здавалося б, мали взірцеві заслуги перед партією і, відповідно, заслуговували на взірцеву увагу. Насправді, це були залишки тих, хто створили правлячу верхівку країни, але програли під час переформатування цієї верхівки у другій половині 1930-х років. Ціною програшу став дрейф їхнього матеріального забезпечення в напрямку до рівня пересічних громадян.

Від перших днів радянської держави панівна ідеологія навчала, що мати багато речей або просто гарні речі, вживати витончені або незвичайні продукти, користуватися «матеріальними благами», загалом бути багатим – це недостойно «радянської людини». Проте політична бюрократія була забезпечена всім, і це вважалося державним привілеєм. Утворилася не декларована рівність усіх громадян, а її ілюзія. Загалом же соціальна політика була спрямована на забезпечення мінімально можливих умов для виживання населення, необхідного як трудовий ресурс для виробництва. Водночас люди знали про «розподільники» та комфортабельні будинки для привілейованих, бачили цих привілейованих в персональних автомобілях тощо. Це також формувало в суспільстві відповідні настрої.

§ 4. Житлове будівництво в повоєнні роки

Як вже зазначалося, однією з основних проблем повоєнної України була гостра нестача житла, що зумовлювала безліч інших побутових проблем. Під час війни в УРСР було зруйновано понад 40 млн. кв.м. житла, що становило 50% довоєнного житлового фонду. Рівень забезпечення житловою площею на душу населення у містах країни катастрофічно впав, близько однієї третини (31,8%) міського населення мали житлову площу, меншу 5 кв.м. На одну квартиру в середньому припадало 1,5 сім'ї. Майже 10 млн. людей залишилися без даху над головою. Так, у Києві 1945 р. майже 50 тис. чоловік жили у землянках⁸³⁶.

До вирішення проблеми бралися ще під час війни, але переважно то були організаційні заходи. В червні 1944 р. РНК УРСР скликав нараду керівних працівників Української філії Академії архітектури СРСР для обговорення питання відбудови міст і сіл. На базі Української філії Академії архітектури СРСР у 1945 р. була створена Академія архітектури УРСР, котру очолив архітектор В.Г.Заболотний. Навесні 1945 р. запрацювали Наркомат житлово-цивільного будівництва і Наркомат комунального господарства УРСР. 23 березня 1945 р. було прийнято план роботи, у якому найважливішим заходом держави визнано відновлення житлового фонду.

Відновлення мало здійснюватися за двома напрямками: шляхом ремонту частково зруйнованих будівель і, меншою мірою, шляхом нового будівництва. Багато міст і сіл відроджувалося методом народної будови. Так, скажімо, до березня 1945 р. ворошиловградці відпрацювали на відбудові міста понад 350 тис. людино-днів, кияни – більше 420 тис.⁸³⁷ Влітку 1945 р. в м. Сталіно розпочали будівництво шести експериментальних будинків типу «Україна» за проектом професора Михайлова і доцента Некрасова⁸³⁸.

Житловий фонд м. Чернігова був зруйнований на 70%. До кінця 1945 р. тут відновлено 400 кв.м та відремонтовано 6020 кв.м житлової площі. У Тернопільській області на житлово-комунальне господарство в тому ж році виділено кошти у розмірі 4690 тис. крб. – тільки на м. Тернопіль⁸³⁹. У містах Вінницької області на кінець 1945 р. відремонтовано житлової площі у кв.м: Вінниця – 41%, Могілів-Подільський – 53%, Жмеринка – 51%, Гайсин – 14%, Козятин – 43%, Тульчин – 23%, Бар – 8%. При плані відремонтувати 10180 кв.м фактично відбудовано 4162, тобто 40,8%⁸⁴⁰. Міністерством житлово-цивільного будівництва план 1948 р. зі спорудження житла виконано на 76%, а з введення в експлуатацію – тільки на 54%. У Сталінській, Ворошиловградській, Харківській областях, де нестача житлової площі відчувалася особливо гостро, найбільшим було й недовиконання плану.

У містах і міських селищах західних областей державні підприємства, місцеві ради, а також населення з допомогою державного кредитування за 1944–1948 рр. і 10 місяців 1949 р. відбудували і збудували житлової площі 1350,7 тис. кв.м, в т.ч. в окремих областях (тис. кв.м): Волинська – 109,3; Дрогобицька – 183,9; Закарпатська – 91,2; Ізмаїльська – 57,5; Львівська – 387,2; Рівненська – 144,0; Станіславська – 141,1; Чернівецька – 68,6⁸⁴¹.

У січні 1949 р. на XVI з'їзді ЦК КП(б)У зазначалося, що є можливість збільшити житлове будівництво. Як шлях до цього розглядалися приклади застосування потоково-швидкісного будівництва житла на заводі «Червона зірка» в Кіровограді, в тресті «Запоріжбуд», на деяких будівництвах Донбасу. Так, завдяки впровадженню «потоків», за 154 дні збудовано

селище заводу «Червона зірка», що складалося з 18 чотириквартирних будинків по 109 кв.м. кожний, клубу, магазину, лазні, санпропускника і господарських будівель. Та попри те, що питання відбудови житлового фонду обговорювалися на партійних з'їздах і пленумах, у підсумку плановані заходи не призводили до помітних зрушень у вирішенні потреб людей. Так, у постанові пленуму ЦК КП(б)У в березні 1949 р. зазначалося, що тривалий час затримується складання технічної документації і укладання договорів на проведення будівельних робіт. Зокрема, станом на 29 листопада 1948 р. тільки у Міністерстві житлово-цивільного будівництва УРСР не були укладені договори на 46% об'єктів, включених до плану робіт на 1948 р. Це зривало будівництво. До того ж при діючій системі нормування і забезпечення засобами праці будівельники не в змозі були виконувати встановлених норм, та й кваліфікація їх була заниженою⁸⁴².

Стосовно будівництва на селі 27 квітня 1945 р. ЦК КП(б)У і РНК УРСР прийняли постанову «Про будівництво житлових будинків колгоспників, виробничих будівель та культурно-побутових споруд на селі». Протягом 1944–1948 рр. і 10 місяців 1949 р. в селах західних областей відбудовано і збудовано 146,4 тис. житлових будинків, у тому числі в областях (кількість житлових будинків): Волинська – 31828, Дрогобицька – 13560; Закарпатська – 9651; Ізмаїльська – 1463; Львівська – 14691; Рівненська – 30769; Станіславська – 17210; Тернопільська – 23172; Чернівецька – 4079⁸⁴³.

У звітній доповіді ЦК XVI з'їздові КП(б)У (1949 р.) зазначалося: «Зараз будівництво на селі повинно набути широкого розмаху... Тимчасом в ряді районів і областей сільське й колгоспне будівництво проводиться без належного керівництва, кустарно, без застосування типових проектів та механізації. Погано використовуються наявні можливості для виробництва місцевих будівельних матеріалів, особливо – цегли і черепиці. Багато будинків споруджується низької якості»⁸⁴⁴. Загалом за п'ятирічку 1946–1950 рр. в селах було збудовано 650,6 тис. хат при плані 1,2 млн., тобто план житлового будівництва на селі було виконано лише наполовину⁸⁴⁵; низькою була якість житла. Корисна площа такого житла на цілу сім'ю становила 18–22 кв.м. Однак і таким оселям селяни були раді, бо на 1 березня 1949 р. в УРСР у землянках залишалися жити 48,7 тис. сімей колгоспників, а ще 51 тис. – на чужій житловій площі⁸⁴⁶.

Зважаючи на це, ЦК КП(б)У і Рада Міністрів УРСР того ж року мушили відреагувати черговою постановою про спорудження житла для колгоспників. Пропоновані для забудови селянам будинки були однокімнатними мазанками з дахом, вкритим соломною або очеретом, вузькими маленькими вікнами і піччю в кутку. В інформації Чернігівського обкому партії доповідалось про хід виконання цієї постанови. Так, у Смолинській сільраді Коцюбинського району за півтора

роки відбудували 92 хати, заготовили зруби для 96 будинків, 2 хати відбудували для інвалідів війни за трудовні, а 223 сім'ї лишалися у землянках. Будівельникам допомагали жінки, які тесали ліс, копали ями тощо. У Козелецькому районі були створені жіночі бригади з глинобитного будівництва. Така бригада за один день будувала один дім. Зазначалося, що глинобитні дома, збудовані минулого року, ще добре збереглися. У Любецькому районі для будівництва використовували вживану цеглу, а коли вона вичерпалася, стали виготовляти її самі. Але спроби колгоспів створювати власні підсобні господарства з виробництва цегли та інших будівельних матеріалів на початку 1950-х рр. наштовхувалась на категоричну заборону. Більше того, в звітній доповіді ЦК ВКП(б) XIX з'їздові партії цинічно підкреслювалося, що це відволікає увагу колгоспів від розв'язання їх головного завдання – збільшення виробництва продукції ланів і ферм⁸⁴⁷. Водночас наголошувалося на виключно тяжкому положенні з житлом на селі. Певні зрушення на краще у сільському будівництві зазначалися тільки на вересневому (1953 р.) пленумі ЦК КПРС. Загалом 1950–1955 рр. в УРСР збудували 460 тис. сільських хат, близько половина з яких – у 1953–1955 рр.⁸⁴⁸

З року в рік не виконувалися плани відбудови сільських шкіл. Так, на Полтавщині п'ять років будували Мануїлівську середню школу, Бутенківська ж середня школа за три роки була збудована менш, ніж на 10 відсотків. План відбудови шкіл Київської області 1953 р. виконано на 25 відсотків⁸⁴⁹. Але ще гіршою була справа з дитячими садками і яслами. Тільки поодинокі господарства мали змогу будувати і утримувати їх. 1949 р. у всій УРСР налічувалося лише 64 постійно діючі колгоспні дитячі заклади⁸⁵⁰. Така мережа ясел та садків у співставленні з потребами трудівників села виглядала мізерною. Наприклад, у низці районів Дніпропетровщини через відсутність дошкільних закладів від 7% до 13% працездатних жінок змушені були не працювати⁸⁵¹. Зважаючи на те, що жінки були основною робочою силою, ці обставини спонукали місцеву владу до створення, принаймні, сезонних дитячих ясел і садків. Матеріальний стан їх був ніяким, навіть годували дітей здебільшого з харчів, принесених батьками⁸⁵². Стосовно ж можливостей останніх можна навести свідчення В.Кука, який писав: «Матеріальний рівень життя трудящих колгоспників знаходиться на грані нужденного животіння і голодної смерті. Це становище віддзеркалює приповідка колгоспників: “замало маємо, щоб жити, а забагато, щоб вмирати, або – і жити неможливо, і вмерти не дають”»⁸⁵³.

Отже, вирішення житлової проблеми здійснювалося вкрай повільно та мляво. Незважаючи на залучення величезних людських ресурсів, розроблені та вжиті заходи з поліпшення становища в цій сфері відчутних змін не принесли. Проблеми та труднощі спричинялися не лише

наслідками воєнної руїни, а й залишковим принципом фінансування, злочинно-байдужим ставленням властей до потреб людей, ширше – загальною неефективністю системи. Безумовно, все це негативно позначалося на настроях широких верств населення.

§ 5. Повоєнне радянське село

Ще до війни умови повсякденного життя спричиняли суцільне невдоволення селян через фактично кріпацьку залежність від колгоспу. На найнижчий щабель суспільства селян скинула колективізація, що позбавила їх землі, худоби, а наступна паспортизація – і волі. Впроваджені постановою РНК СРСР від 27 грудня 1932 р. внутрішні паспорти (до того були лише закордонні) видавали органи НКВС на певний термін на основі трудової книжки або метрики і тільки міським жителям, працівникам державних установ та робітникам радгоспів у селах. Основній масі селян видача паспортів передбачалася у виняткових випадках, а без паспорту шлях до міста або якогось іншого місця було закрито. Цим робітничо-селянська держава «закріпила» селян за колгоспами. В кожному окремому випадку (наприклад для навчання) паспорти селянам видавали райвідділи НКВС за довідками від голів колгоспу і сільради. Довідку можна було отримати (або не отримати) на законних підставах, або отримати за хабар. Незрідка паспортні відділи у районах за грошовий або продуктовий «подарунок» видавали паспорт і без довідок. Широкого масштабу цей різновид хабарництва набув після війни, коли до сіл повернулися чоловіки, які на фронті з «темних селяків» перетворилися на бойових офіцерів і кавалерів бойових нагород, а також привезли з Європи трофеї. Саме за трофейні речі вони купували паспорти й осідали в містах. Звичайно, факти корупції в органах НКВС переслідувалися, але її масштаби не зменшувалися. Про це свідчать очевидці: «От у нас в селі жив такий собі Гаврило. Під час війни втік з війська, служив при німцях поліцаєм, а потім його взяли до НКВД служити. Так він рознюхував, хто хотів втекти з села і пропонував їм за хабара паспорт. Казав, що пов'язаний з райвідділом НКВД. Так воно і було. Хтось приносив Гаврилові гроші, хтось – продукти, хто в Німеччині побував, ніс якісь трофеї. Він усе здавав у район і приносив паспорт із Зінківською пропискою» (Олефір Мотрона Данилівна, 1918 р. народження, селянка, слобода Солов'янівка Зінківського р-ну Полтавської обл.)⁸⁵⁴.

За часів німецької окупації селяни самочинно відновлювали свої присадибні володіння. Щоб прогодувати власні сім'ї землю під городи також брали робітники та службовці. Як виявила перевірка, здійснена в 1944 р. Наркомземом УРСР у чотирьох областях, збільшення присадибних ділянок у

період німецької окупації України набуло масового характеру. Після відновлення радянської влади пріоритетом для земельних органів стало «упорядкування присадибного користування». За наказом по НКЗС УРСР від 10 жовтня 1944 р. районні земельні відділи до 1 червня 1945 р. мусили відібрати зайву землю у селян, робітників і службовців відповідно до норм, чинних напередодні війни. Це викликало обурення і спротив селян. У низці областей – Чернігівській, Житомирській, Сумській та Вінницькій – «упорядкування» не закінчилося навіть на 1 серпня 1946 р. Розміри ділянок, що були в особистому користуванні колгоспників, робітників і службовців, значно перевищували встановлені законом норми. Приміром, на Полтавщині деякі селяни мали в особистому користуванні до 1,5 га землі, робітники та службовці – до 0,3 га. Правління колгоспів роздавали колгоспникам додаткові ділянки як винагороду за мішкотару або за різні додаткові роботи. У такий спосіб систематично порушували сільськогосподарський статут правління колгоспів «Перше Травня» та ім. М.Горького Макарівського району Київської області. Щодо самочинного захоплення землі, то, наприклад, протягом першого півріччя 1946 р. в Харківській області було виявлено до 280 випадків. Не дивно, бо достатній наділ землі дає можливість достойно жити селянській родині. Владі ж потрібна була робоча сила на колгоспних ланах, яка б не відволікалася на власну ділянку, то ж вона відбирала землю і переслідувала порушників.

Політика держави щодо українського села та посуха 1946 р. призвели до голоду. Агенція «Юнайтед Прес» у серпні 1946 р. повідомляла, що в Україні вже закінчено збирання пшениці та іншого збіжжя і врожай надзвичайно багатий. Однак, зазначалося, навряд чи це врятує Україну від харчової кризи найближчої зими й весни, оскільки зібране збіжжя радянські чиновники забирають і вивозять до Російської Федерації⁸⁵⁵.

Надзвичайно скрутно доводилося мешканцям Сталінської (тепер – Донецької), Ворошиловградської (тепер – Луганської), Запорізької, Одеської та Харківської областей, де люди просто гинули з голоду⁸⁵⁶. Це відображає статистика смертності населення: якщо 1946 р. у 16 східних і південних областях померло близько 90 тис. чоловік, то 1947 р. – понад 186 тис. Внаслідок недоїдання поширювалися хвороби – до літа 1947 р. за неповними даними в УРСР було зареєстровано понад 1 млн. хворих на дистрофію, знову виник тиф. І це в той час, коли зерно в державі було. На 1 лютого 1947 р. у держрезерві СРСР було 10 млн. т зерна. Це на 1 млн. 900 тис. т. більше, ніж на той же час 1946 р. А пік голоду припав саме на лютий–березень 1947 р.⁸⁵⁷. Наприкінці 1946 – на початку 1947 р. керівники УРСР неодноразово зверталися до уряду СРСР та особисто Сталіна з проханням надати державні позички продовольчим зерном, насінням та фуражем. Хрущов згадував: «Стали надходити сигнали, що люди помирають. Де-не-де почалося

людоджерство... Потім такі випадки почастишали... Я доповів про все Сталіну, але у відповідь викликав лише гнів: “М’якотілість! Вас обдурюють, навмисне доповідають про таке, щоб розжалобити й змусити використати резерви”»⁸⁵⁸.

На чергову його доповідну записку про важке продовольче становище в республіці Сталін відповів образливою телеграмою. Зрештою, Сталін дав такі розпорядження і Україна одержала мінімальну допомогу продовольчим, насінневим, фуражним зерном. Але допомога голодуючим – і замала, і запізніла – стала виявом цинічного ставлення до проблем і потреб селян, яких привчали за будь-яку ціну відбувати колгоспну панщину. Навіть тому ж Хрущову його звернення до Сталіна вкупі з «недостатньою твердістю» при проведенні хлібозаготівель коштувало посади першого секретаря ЦК КП(б)У – в березні 1947 р. її посів Л. Каганович.

В умовах голоду, здавалося б, держава мала заохочувати присадибні господарства як альтернативне джерело порятунку людей. Робилося ж навпаки: присадибні ділянки обкладалися надвисокими податками. Сталін вважав, що селяни живуть надто заможні і, як цитував його Хрущов у закритій доповіді на ХХ з’їзді КПРС, «продавши лише одну курку, колгоспник може повністю розрахуватися з державними податками»⁸⁵⁹. Насправді хлібороби голодували, відтак змушені були їсти траву, листя дерев, ховрашків, м’ясо загиблих тварин тощо. А щодо Сталіна С. Аллілуєва згадувала, що той насправді зовсім нічого не знав про ціни в СРСР і пам’ятав самі лише дореволюційні ціни.

Прикладом і доказом наростання голоду може бути хоча би різниця цін на продовольчі товари між 1946 і 1947 рр. Державна ціна 1 кг хліба в 1946 р. була 1,5–2 крб., в 1947 р. – 7 крб. На чорному ринку 1,5 кг чорного хліба коштували в 1946 р. 15 крб., а в 1947 р. – 50 крб.; 1 кг сала – відповідно 70–75 крб. і 250 крб.; пуд жита – 120 і 800 крб.; 1 кг пшеничного борошна – 30 крб. і 100–110 крб.; пуд картоплі – 30 і 160 крб. Гарний костюм у 1946 р. коштував 5000 крб., а 1947 р. за найкращий костюм можна було виміняти хіба що пуд жита⁸⁶⁰.

Між тим зерна, зібраного в Україні 1947 р. вистачило б для забезпечення хлібом усього населення. На виконання держпоставок було здано 436 млн. пудів, на 206 млн. більше, ніж у 1946⁸⁶¹. Як бачимо, післявоєнний голод в Україні був штучним. Італійський комуніст Еttore Ванні, вісім років проживши в СРСР, зрештою, 1947 р. втік, пояснивши, що лишається переконаним комуністом, але виїхав з Радянського Союзу, оскільки там немає комунізму, самий тільки російський фашизм⁸⁶².

Про жахливий стан села колгоспники повідомляли в державні установи. Так, громадянин Мельніков, сподіваючись на підтримку та допомогу, надіслав листа до Ради Міністрів СРСР. «Доношу до Вашего сведения о том, что в Черниговской обл. Укр.ССР очень тяжелое обстоятельство, в

виду того что климатические вмови были очень скверные – засуха. В деревнях и селах не возможно жить, нет не картошки и хлеба. Как и известно Вам, что в колхозах не дано хлеба на трудовые, ну где их теперь колхозник возьмет. Или умирать, или ити воровать. Много народу голодного, а как быть, что местные органы, не каких мер не принимают, на оборот дают сводки дутые. А именно: сельсовет хочет быть первым перед районом, а район хочет быть первым перед областью, да и область перед республикой. Все немножко вруть, а правительство не знать этого и думает ну ничаво. А ведь крестьянство держит и голод. В настоящее время, городам кое-как дали условия. А села горюють. А от куда крестьянство будет жить Черниговской обл. если хлеба нет. Картофеля нет, одежды нет. Вот приехали демобилизованные, а что ж им делать, вот я, шесть лет прослужил, четыре года воевал. Все силы дал на разгром врага, девять правительственных наград имею, комунист, – авторитетный был в армии. А что мне сейчас делать. Пришел с армии, семья голодная в деревне. Я работаю, а что же с того, если я чистых не получаю на пуд хлеба. А как же все остальное, а пайка не дают, ну что же делать, воровати нельзя. Значит я коекак, а семья помереть. А мне, что тогда милое, а? Я приехал с армии и жалкую. Там я не видел этого. А знаю, что Вам этого не известно. К сему Мельников. 20 декабря 1946 г.»^{863/}

Робітник І. Шевченко змалював ситуацію в Україні 1947 р. в листі до Л. Кагановича: «Вы человек таки очень умный, Вас, очевидно, поэтому и назначали первым секретарем Украины, чтобы спасти этот голодный, опухший, уже умирающий народ, что делается по станциям железных дорог, как народ валяется голодный, да и еще невозможно сесть в поезд с этим пудом картофеля, за который дано 100 руб. в Станиславской области, то в Киевской, Винницкой, Полтавской, Харьковской он стоит 200–250 руб. и то трудно достать сколько уже людей умерло с голода, а сколько умрет в апреле, мае, июне с.г. Необходимо помочь этому голодному народу в восточных областях Украины»⁸⁶⁴.

Дійсно, внаслідок голоду надзвичайно багато мешканців східних областей їхали до Західної України з надією купити або обміняти речі на хліб, крупи, картоплю та хоч бодай-які харчі. Колгоспники наймалися на тимчасову роботу за харчі або осідали назавжди. Тільки весною 1946 р. до Львівської області приїхало 3672 особи. У самому Львові суттєву частину населення становили приїжджі зі Сходу. У зв'язку з цим зросли ціни на ринку: 1 кг хліба коштував 25–30 крб., одне яйце – 2 крб. 50 коп., 1 кг солі – 11–15 крб. і т.д.⁸⁶⁵, але все одно дешевше, аніж в інших регіонах. Переселенці розповідали про голод, жахливий матеріальний стан селян, нестачу житла тощо. Влітку 1946 р. потік сільського населення до Західної України не зменшився, хоча влада стала активно протидіяти міграції. У

червні транспортна міліція УРСР тільки з товарних потягів зняла 62400 осіб, а за дві декади липня – 97633 осіб⁸⁶⁶.

Які вживалися заходи? Рада Міністрів СРСР постановою від 31 липня 1946 р. заборонила продаж хліба на ринках колгоспниками, колгоспами та одноосібними господарствами аж до повного виконання плану здачі хліба державі. Однак селян примушували здавати хліб і понад план. Так, у Закарпатті «добровільне» здавання хліба понад план спричинило заворушення і демонстрації, незважаючи на терор МДБ. Внаслідок вжитих заходів голод опанував і Західною Україною, за голодом у Карпатську Україну прийшла пошесть висипного тифу. ЦК КП(б)У надіслало 300 партійних працівників аби заспокоїти населення.

Про катастрофу села писав М. Хрущову анонімний дописувач з Волині: «... Я багато почав проїжджати по селах і городах нашої любимой батьківщини і бачучи на кожному кроці, на кожному місці сльози, нещастя і кров наших братів і сестрів і я рішив бути безустанним інформатором, щоб ви запобігли цьому злу, де народ пропадає з голоду і нещастя і як відносяться нібито радянські робітники, партійні робітники до нас селян? Я усе напишу і візьму за приклад погранічний Порицький район, де заступник голови району тов. Гавриш, секретар РК КП(б)У Косирчук і де воно так робиться.

Скрізь по цілій Західній Україні забирають у селян увесь хліб, селяни здали поставку, додали добавку поставці було по 3 цнт з га, добавку дали 50%. Тепер чи хто дав чи ні так преподобний Гавриш і другі їздять по селах з пістолетами і автоматами і стріляють та катують людей і замітають усе під метьолку. Дати нам не дали і тряпки одноі, щоб передягтись. Хіба ж це допустимо в радянській владі? Хіба ж вони справжні патріоти і відданці радянського народу, хіба ж вони добра народного хочуть, вони ведуть наших селян, робітників до гибелі, до гибелі держави. А тим більше прискорюють собі кінець, бо народ не може видержати такого насильства і грабежі, ще хуже чем гестапо. А що до Східної України, то цей лад пропав, там зовсім до гибелі довели колхози. Я буду переїжджати безперервно по всій Україні і буду Вам, дорогий Микита Сергійович, писати час від часу про те страшливе життя, до чого дішла колись багата квітуча Україна. Нищіте грабителів, бо як народ стане сам, тоді увесь світ почує. Народ дуже підбурений в політичній нервовій хворобі, як бочка порошу, тільки кинути іскру, а хтось її кине, якщо не буде рятунку»⁸⁶⁷.

Психологічний стан і настрої селян були пригніченими, а прагнення спрямовані лише в одному напрямку – вижити; натомість вони піддавалися жорстоким репресіям. Репресійні акції загрожували й тим, хто проводив хлібозаготівлю недостатньо енергійно. 1946 р. в УРСР був ув'язнений кожний 16-й голова колгоспу. Жах невиконання плану хлібозаготівлі

спонукав голів колгоспів та уповноважених до жорстоких дій проти селян. До республіканських органів йшли скарги про побиття та навіть вбивства селян. Колгоспники із Станіславської області писали М. Хрущову: «С начала хлебопоставки в районе развернулось избиеение крестьян уполномоченными: по селу Белолуя – уполномоченный Лосев, член ВКП(б) избил жителя села Задубровцы Стефана, по селу Русово уполномоченный П. Офуренко избил ряд селян, по м. Снятин избито уполномоченным Клиновским 11 человек и ряд других. Эти факты полностью подтвердились проверкой и были зафиксированы в других селах области»⁸⁶⁸. В Ізмаїльській області у колгоспі «Третя п'ятирічка» головою колгоспу І.Д. Камбуром був побитий і посаджений у підвал сторож Атанасов за те, що нарвав без дозволу 200 грамів зелених стручків гороху. Камбур також побив сторожа Г.Ф. Ганєва за те, що той просив виплатити йому аванс за трудовні; невдовзі Ганєв помер. Голова колгоспу «Перемога» Ф. Шиман регулярно знущався з колгоспників, бив людей за будь-яку провину. Так, колгоспницю Чернову – за невиконання норми, а Ніколаєву та Константінову – за те, що взяли по качану кукурудзи, Коваль постраждав, бо вчасно не відремонтував бричку. Зрештою, значна кількість селян вийшли з колгоспу, але той вияв відчаю ніяк не покращив їхнього становища.

Аналогічні листи одержував і Л. Каганович, змінивши Хрущова на посаді розпорядника республіки. Колгоспники села Нова Олександрівка Херсонської області писали: «Какой-то оперуполномоченный по заготовке хлеба в селах Покровка и Н-Александровка производит массовые обыски хозяйств колхозников, производит полное изъятие хлеба и производит массовые аресты колхозников, содержит арестованных при колхозе, их охраняют вооруженные ружьями охранники. ...У кого хлеба не находят, того они арестовывают. Уполномоченный во время обыска у колхозницы Резницкой, имеющей 5 детей, из них трое – малолетних, изъясил 13,5 кг ячменя, 0,5 кг ячменных отходов, 12 кг печеного хлеба и квитанцию на 85 кг пшеницы, сданной в счет хлебопоставок. Обнаруженное зерно Цеслер записал как ворованное, в то время когда оно собрано Резницкой с индивидуального огорода. При обыске в квартире Цеслер разрушил печь, в комнате вырыл яму и после изъятия зерна арестовал Резницкую»⁸⁶⁹.

Редакція газети «Радянська Україна» надсилала секретареві ЦК КП(б)У Л. Мельникову інформацію про факти перевищення влади та знущання над людьми, які дозволяли собі представники місцевих органів влади та керівники колгоспів, підготовлену за матеріалами відділу листів до редакції. У колективному листі колгоспники артiлі «Жовтень» з села Фашіївки Віньковецького району Кам'янець-Подільської області розповідали про поведінку голови артiлі та голови виконкому сільради: «Багато селян не сплять дома, бо бояться як когось викликають у сільську

раду, то він знаючи, що там орда мордобойів, не йде туди, а тікає геть з села. Уже люди сільраду за кілометр обходять. Кожен боїться пустити пару з уст. Кажуть: “Це там лісова банда, тільки що вдень, а не в ночі орудує”»⁸⁷⁰. З Станіславської області до ЦК КП(б)У надійшла скарга на керівників Калушського району: «Некоторые работники совпартактива, бывая в селах, допускают нарушения советской законности, а райком КП(б)У и прокуратура района покрывают все их действия, не привлекают нарушителей к ответственности. Член ЦК КП(б) Регута, работая уполномоченным райкома партии в колхозе “30 лет Октября”, избил колхозницу Олексюк. Еще один совместно с группой совпартактива незаконно устроили обыск в доме бригадира колхоза с. Мостище гр-на Атаманчука, похитили у него 850 руб. Васильев А.А.»⁸⁷¹.

У 1946–1947 рр. розгорнуто советизацію всіх сфер життя Західної України. Зреалізувалася вона в насильницькій колективізації сільського господарства, антинародній податковій політиці, ударній хлібозаготівлі, репресіях щодо мирних жителів – власне, в усьому, що вміли...

Про початок створення тут колгоспів ще напередодні війни згадує академік АН УРСР – НАН України П. Тронько (з вересня 1939 р. – перший секретар Станіславського обкому комсомолу): «Треба було, щоб приїздили тільки українці, проукраїнські налаштовані люди. А друга велика помилка – сліпо перенесли цілу низку форм у роботі й організації суспільства. Візьміть те ж таки соцзмагання, чи колгоспи – західняки не розуміли цього. Найперший колгосп створили 17 вересня, і він був добровільний, а вже далі почали тиснути, примушувати. Ми не врахували місцеву специфіку, не можна було цього робити»⁸⁷². Як це робили вже після війни в гірських районах Дрогобицької області – пишуть селяни: «У нас закладають або вже заложили колгоспи представники району. А роблять так. Люди утікають в ліси, тому вночі нападають на село, тягнуть людей до сільради, різно застрашують, б'ють, катують і змушують підписатись на колгосп. Опісля пишуть в районній газеті, що люди цього села охотно з піднесенням духа, вписались в колгосп. Бо цей спосіб закладання колгоспів є потіхою для ворогів, для заграниці правдою для агітації проти Радянського Союзу, ганьбою для радянського уряду, нещастям для українських селян в Галичині»⁸⁷³.

Свавілля і безкарність за нелюдське ставлення до селян були зворотнім боком уваги до поповнення «закромів Родіни» – план заготівлі керівники мусили виконати за будь-яку ціну. А виконавши – вимести залишки. Тих, хто цього не робив, притягали до кримінальної відповідальності. Так, тільки протягом першого кварталу 1947 р. було притягнуто і засуджено до 10 років позбавлення волі 1,5 тис. голів колгоспів. Суди УРСР тільки у листопаді 1946 р. жорстоко покарали понад 2 тис. голодуючих селян. З них 1,8 тис. засудили до тюремного ув'язнення на строки від одного до п'яти років за

збирання колосків, що лишилися у полі після жнив⁸⁷⁴. Вочевидь, людям, що відчували себе переможцями в жахливій війні, влада втокмачувала «кто в доме хозяин». «Етичні підвалини комунізму, – підсумовує французький філософ і політолог А. Безансон, – були фальшивими, це фальшива мораль. Це було щось принципово протилежне людській моралі, яка має за основу те, що не можна вбивати, не можна красти, не можна брехати. Комуністична мораль, навпаки, припускала в разі потреби необхідність убити, забрати чуже та збрехати. Тобто, це мораль навпаки»⁸⁷⁵.

Про зневагу керівної Комуністичної партії до свого народу свідчить хоча б скарга до ЦК КП(б)У інваліда Великої Вітчизняної війни I групи І.Д. Іващенко, мешканця села Мала Ольшанка Білоцерківського району Київської області, який 1947 р. вийшов із КПРС, виславши на ім'я Кагановича свій партбилет. У супровідному листі він повідомив: «Я болею на протяжении года, большую часть времени провел в постеле, даже не было кому заплатить партвзносы. На мои неоднократные просьбы в оказании помощи, никаких результатов не добился. Все это заставило выслать партбилет»⁸⁷⁶. Перевіркою було встановлено, що І.Д.Іващенко з температурою 38°–39° лежить у ліжку тяжко хворий від вересня 1946 р. в неопалюваному приміщенні, без постільної білизни, на соломі; він не має одягу, не забезпечений харчами.

Таке ставлення правлячих органів, суцільне пограбування селян спричиняли тихий спротив – невисокі відсотки хлібоздачі, невиконання планів, саботаж тощо. Ось що писала газета «Ізвестія» з Вінницької області: «Зранку накрапував дрібний дощик. На полях Барського району тишина і звуку не чути. В колгоспі ім. Петровського десять жінок готують поле для жаток, а на краю горож курять косарі. Вони ждуть розпорядку бригадира: чи приступати до косовиці чи ні. Таке ж затишшя царить: на полях сіл Антонівки, Комарівця, Іванецького... Їдемо в село Ялтуників... На площі прикутій небом, в сусідстві з конторою МТС другий день стоїть молотівка, призначена для колгоспу “Промінь”. Затримка через несправності – жаліється на машино-тракторну станцію голова колгоспу Рудик. Визвали механіка, за дві години зроблено ремонт, ... але молотьби не вдалось таки почати: з ранку накрапав дощик і бригадир вирядив людей до іншої праці. Не працюють теж молотарки майже в усіх колгоспах Барського, Жмеринського, Крижопільського районів». Газета стверджує, що «за звітами з весни все було як слід підготовлено до жнив, а випав один–другий негожий день і в колгоспах нарушився весь план праці, затрималась молочення збіжжя, не здають в час хліба державі»⁸⁷⁷. Причина – в незацікавленості колгоспників у зборі врожаю, бо все одно його заберуть практично безкоштовно. Це породжувало байдужість і непевність у майбутньому.

Відтак, життя селян було безрадіним і важким. Тягар непосильних державних поборів, податків і просто конфіскацій не давав їм бодай-якось покращити свої матеріально-побутові умови. Практичними діями органи влади не просто не сприяли нормалізації цих умов, але щораз користалися селом як найостаннішим ресурсом для підтримки державного організму – чи то для поставки сільгосппродуктів, чи то для поповнення робітничих кадрів, необхідних для підйому важкої промисловості, фактично силуючи селянство лишатися суспільним аутсайдером. Злочинна політика стосовно найжиттєвіших проблем селян втокмачувала в них безнадію, песимізм і зневіру в покращення життя, спричиняючи відгородження і деградацію українського села.

Під час повоєнної відбудови господарства УРСР за рахунок нехтування життєвими потребами населення всі сили держава спрямовувала переважно на виробництво засобів виробництва та оборону, широко застосовуючи всілякі мобілізації і примусову працю, а також жіночу та дитячу працю. Ресурси держави використовувалися без огляду на потреби й бажання людей, що є характерною рисою тоталітарної системи. Здавалося б, четвертий п'ятирічний план (1946–1950 рр.) було виконано за 4 роки 3 місяці, зрештою, 1950 р. обсяг промислового виробництва на 73% перевищив рівень найуспішнішого передвоєнного 1940 р. У той же час, виробництво товарів масового споживання не досягло передвоєнного рівня; житлова проблема, поглиблена війною, вирішувалася вкрай повільно. Власне, нічого дивного в цьому немає. За всю історію планування народного господарства СРСР – а це 11 п'ятирічних і 1 семирічний плани – немає жодного, що не був би перевиконаний по групі «А». Навпаки, по групі «Б» був виконаний лише один з дванадцятьох (восьмий – 1966–1970) планів розвитку, всі інші не були реалізовані. Тобто, розвиток групи «А» систематично планувався за рахунок групи «Б», а складений за такої диспропорції план перевиконувався по групі «А» і регулярно невиконувався по групі «Б», мінімізуючи виробництво товарів масового споживання. Очевидною є закономірність примату важкої індустрії, яка, своєю чергою, вирішувала два завдання. По-перше, гарантувався пріоритетний розвиток військово-поліцейської машини держави, основою якого є саме важка індустрія. По-друге, примусово обмежувалося споживання основної маси населення країни; з точки зору політекономії це свідчить про утримування на мінімальному рівні тривалості необхідного робочого часу, що за К. Марксом є засобом збільшення відносної доданої вартості, а, отже, цілеспрямованим підвищенням ступеня експлуатації трудівників.

Таким чином, у роки повоєнної відбудови як державне планування, так і управління на всіх рівнях не мали на меті швидкого відновлення нормального життя країни. Зростання доходів населення планувалося значно

повільнішим, ніж економіки загалом, то ж купівельна проможність переважної маси громадян мала лишатися вельми низькою. Насправді, вся система влади була налаштована для пригальмовування поліпшення матеріального становища основних верств, списуючи це на об'єктивні труднощі, прорахунки тощо, оскільки держава (вірніше, її керівники – партійно-господарська верхівка) й не мала зацікавленості в швидкому підвищенні добробуту трудівників, позаяк це зменшувало і прибуток державного апарату, і можливості влади маніпулювати народом, і, зрештою, вело до саморуїнації такої держави, що й відбулося у 1980–90-х рр.

⁷⁰⁸ Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). – К., 2003. – С. 9.

⁷⁰⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1658. – Арк. 104, 134.

⁷¹⁰ Там само. – Оп. 41. – Спр. 36. – Арк. 171.

⁷¹¹ Новий шлях. – 1948. – 21 лютого.

⁷¹² Новий шлях. – 1949. – 9 квітня.

⁷¹³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1658. – Арк. 5, 22, 30.

⁷¹⁴ Там само. – Спр. 2359. – Арк. 26.

⁷¹⁵ Там само. – Арк. 7.

⁷¹⁶ Там само. – Оп. 41. – Спр. 3649. – Арк. 1.

⁷¹⁷ Известия. – 1951. – № 102.

⁷¹⁸ Новий шлях. – 1951. – 6 червня.

⁷¹⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1635. – Арк. 124–125.

⁷²⁰ Там само. – Спр. 4587. – Арк. 81–84.

⁷²¹ Там само. – Оп. 41. – Спр. 99. – Арк. 252.

⁷²² Там само. – Оп. 23. – Спр. 4587. – Арк. 67.

⁷²³ Там само. – Арк. 69

⁷²⁴ Там само. – Арк. 70.

⁷²⁵ Там само. – Арк. 76.

⁷²⁶ Там само. – Арк. 79.

⁷²⁷ Новий шлях. – 1951. – 9 червня.

⁷²⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 41. – Спр. 24. – Арк. 211.

⁷²⁹ Там само. – Спр. 4587. – Арк. 79–80.

⁷³⁰ Там само.

⁷³¹ Макаров Ю. Після колонії // Український тиждень. – 2008. – № 30 (25–31 липня).

⁷³² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 41. – Спр. 2069. – Арк. 43.

⁷³³ Там само. – Спр. 3580. – Арк. 115–116.

⁷³⁴ Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР 1945–1953. – М.? 2002. – С. 214.

⁷³⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 41. – Спр. 11. – Арк. 178.

⁷³⁶ Там само. – Оп. 23. – Спр. 3581. – Арк. 4–12.

⁷³⁷ Там само. – Арк. 12.

⁷³⁸ Там само. – Арк. 31.

⁷³⁹ Там само. – Спр. 3580. – Арк. 11, 52, 53, 64, 82, 86, 90.

⁷⁴⁰ Там само. – Арк. 198, 200.

⁷⁴¹ Там само. – Спр. 3571. – Арк. 2–3.

⁷⁴² Там само. – Спр. 3580. – Арк. 99.

⁷⁴³ Там само. – Спр. 3579. – Арк. 44.

-
- ⁷⁴⁴ Там само. – Спр. 2362. – Арк. 19.
⁷⁴⁵ Там само. – Арк. 65.
⁷⁴⁶ Там само. – Спр. 3582. – Арк. 9, 16.
⁷⁴⁷ Там само. – Спр. 2064. – Арк. 222.
⁷⁴⁸ Новий шлях. – 1947. – 29 березня.
⁷⁴⁹ Новий шлях. – 1947. – 11 жовтня.
⁷⁵⁰ Новий шлях. – 1947. – 2 квітня.
⁷⁵¹ Новий шлях. – 1949. – 30 липня.
⁷⁵² Новий шлях. – 1950. – 15 листопада.
⁷⁵³ Новий шлях. – 1950. – 25 жовтня.
⁷⁵⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4558. – Арк. 68.
⁷⁵⁵ Листи до приятелів. – 1964. – Кн. 1–2. – С. 27.
⁷⁵⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3359. – Арк. 30.
⁷⁵⁷ Там само. – Спр. 3582. – Арк. 116–118.
⁷⁵⁸ Там само. – Спр. 3573. – Арк. 1, 3, 4.
⁷⁵⁹ Там само. – Арк. 8.
⁷⁶⁰ Там само. – Оп. 41. – Спр. 29. – Арк. 37.
⁷⁶¹ Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. – М., 1991. – С. 213.
⁷⁶² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1628. – Арк. 3.
⁷⁶³ Там само. – Спр. 1592. – Арк. 5.
⁷⁶⁴ Там само. – Арк. 113.
⁷⁶⁵ Там само. – Арк. 117.
⁷⁶⁶ Там само. – Арк. 151.
⁷⁶⁷ Там само. – Арк. 6.
⁷⁶⁸ Там само. – Арк. 22, 23.
⁷⁶⁹ Известия. – 1947. – 13 декабря.
⁷⁷⁰ Мемуары Н.С.Хрущёва // Вопросы истории. – 1991. – № 11. – С. 38.
⁷⁷¹ Зверев А. Записки министра. – М., 1973. – С. 233.
⁷⁷² КПСС в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК. – М., 1985. – Т. 8. – С. 159.
⁷⁷³ Правда. – 1947. – 30 декабря.
⁷⁷⁴ Отечественная Денежная реформа 1947 и реакция населения (по документам из «Особых папок») // История. – 1997. – № 6. – С. 134.
⁷⁷⁵ Новий шлях. – 1948. – 27 березня.
⁷⁷⁶ Радянська Україна. – 1948. – 11 серпня.
⁷⁷⁷ Барановська Н. Місце України в організації продовольчого забезпечення СРСР післявоєнного періоду // Другий Міжнародний конгрес українців. 22–28 серпня 1993 р. – Львів, 1993. – С. 136.
⁷⁷⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 41. – Спр. 29. – Арк. 1.
⁷⁷⁹ Там само. – Спр. 44. – Арк. 80.
⁷⁸⁰ Jasny N. Essays on the Soviet Economy. – Munich, 1962. – P. 270–272, 276–281.
⁷⁸¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 41. – Спр. 93. – Арк. 56.
⁷⁸² Там само. – Оп. 23. – Спр. 3584. – Арк. 32.
⁷⁸³ Там само. – Арк. 12.
⁷⁸⁴ Там само. – Арк. 22.
⁷⁸⁵ Там само. – Спр. 4621. – Арк. 54.
⁷⁸⁶ Там само. – Спр. 4587. – Арк. 61.
⁷⁸⁷ Там само. – Арк. 63.
⁷⁸⁸ Там само. – Спр. 3584. – Арк. 27.

-
- ⁷⁸⁹ Там само. – Спр. 2069. – Арк. 131, 151, 169.
⁷⁹⁰ Українська думка. – 1949. – Ч. 20.117.
⁷⁹¹ Легка промисловість. – 1947. – № 10. – С. 18.
⁷⁹² Радянська Україна. – 1950. – 15 квітня.
⁷⁹³ Правда України. – 1953. – 25 декабря.
⁷⁹⁴ Новий шлях. – 1949. – 13 серпня.
⁷⁹⁵ Новий шлях. – 1950. – 6 грудня.
⁷⁹⁶ Легкая промышленность. – 1948. – № 3. – С. 10.
⁷⁹⁷ Радянська Україна. – 1952. – 25 вересня.
⁷⁹⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1459. – Арк. 43.
⁷⁹⁹ Там само. – Спр. 4597. – Арк. 39.
⁸⁰⁰ Там само. – Арк. 39, 40.
⁸⁰¹ Там само. – Арк. 41.
⁸⁰² Там само. – Спр. 3594. – Арк. 5.
⁸⁰³ Радянська Україна. – 1946. – 15 листопада.
⁸⁰⁴ СССР в Великой Отечественной войне 1941–1954. Краткая хроника. – М., 1970. – С. 20.
⁸⁰⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 34. – Спр. 24. – Арк. 34.
⁸⁰⁶ Там само. – Спр. 30. – Арк. 178; Спр. 29. – Арк. 41.
⁸⁰⁷ Там само. – Оп. 14. – Спр. 1839. – Арк. 128.
⁸⁰⁸ Там само. – Оп. 23. – Спр. 3073. – Арк. 10.
⁸⁰⁹ Там само. – Спр. 1420. – Арк. 47.
⁸¹⁰ Там само. – Спр. 1536. – Арк. 4.
⁸¹¹ Там само. – Спр. 3940. – Арк. 8.
⁸¹² Там само. – Спр. 3068. – Арк. 11.
⁸¹³ Там само. – Арк. 12.
⁸¹⁴ Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945. Краткая история. – М., 1970. – С. 292.
⁸¹⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 41. – Спр. 24. – Арк. 196.
⁸¹⁶ Там само. – Спр. 7. – Арк. 220.
⁸¹⁷ Там само. – Спр. 50. – Арк. 96.
⁸¹⁸ Там само. – Оп. 23. – Спр. 3068. – Арк. 42.
⁸¹⁹ Там само. – Спр. 3941. – Арк. 7.
⁸²⁰ Там само. – Спр. 2191. – Арк. 44.
⁸²¹ Там само. – Арк. 46.
⁸²² Там само. – Спр. 3477. – Арк. 15.
⁸²³ Там само. – Арк. 11.
⁸²⁴ Там само. – Арк. 73.
⁸²⁵ Новий шлях. – 1953. – 25 грудня.
⁸²⁶ Новий шлях. – 1952. – 15 липня.
⁸²⁷ Правда України. – 1952. – 12 січня.
⁸²⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2359. – Арк. 18–19.
⁸²⁹ Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945. Краткая история. – С. 167.
⁸³⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 145. – Спр. 320. – Арк. 56–57.
⁸³¹ Там само. – Ф. 7. – Оп. 2. – Спр. 1225. – Арк. 173.
⁸³² Коваль М. Все – для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. – К., 1970. – С. 54.
⁸³³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 41. – Спр. 71. – Арк. 125.
⁸³⁴ Там само. – Спр. 7. – Арк. 233.
⁸³⁵ Там само. – Спр. 64. – Арк. 21.

- ⁸³⁶ Коваль М. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – К., 1977. – С. 117.
- ⁸³⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30, ч. 1. – Спр. 266. – Арк. 2.
- ⁸³⁸ Там само. – Оп. 23. – Спр. 2191. – Арк. 141.
- ⁸³⁹ Там само. – Спр. 2195. – Арк. 123.
- ⁸⁴⁰ Там само. – Арк. 89.
- ⁸⁴¹ Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР 1939–1979. – К., 1980. – С. 197.
- ⁸⁴² Радянська Україна. – 1949. – 9 березня.
- ⁸⁴³ Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР 1939–1979. – С. 197.
- ⁸⁴⁴ Хрущов М. Звітна доповідь ЦК КП(б)У XVI з'їздові КП(б)У. 25 січня 1949 р. – К., 1949. – С. 47.
- ⁸⁴⁵ Народне господарство Української РСР в 1959 р. Стат. щорічник. – К., 1960. – С. 492.
- ⁸⁴⁶ Рибак І. Соціально-побутова інфраструктура українського села. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 127.
- ⁸⁴⁷ Правда. – 1952. – 5 жовтня.
- ⁸⁴⁸ Народне господарство Української РСР в 1959 р. – С. 492.
- ⁸⁴⁹ Новий шлях. – 1953. – 15 липня.
- ⁸⁵⁰ ЦДАГО України. – Ф. 582. – Оп. 11. – Спр. 188. – Арк. 4.
- ⁸⁵¹ Там само. – Оп. 24. – Спр. 233. – Арк. 20.
- ⁸⁵² Там само. – Арк. 5.
- ⁸⁵³ Кук В. «Леміш» Колгоспне рабство. – Львів, 2005. – С. 250.
- ⁸⁵⁴ Джувага В. Безпаспортне кріпацтво // Український тиждень. – 2008. – № 13. – С. 59.
- ⁸⁵⁵ Новий шлях. – 1946. – 23 серпня.
- ⁸⁵⁶ Голод 1946–1947 років в Україні. Зб. док. і матеріалів. – К., 1996. – С. 29.
- ⁸⁵⁷ Жулинський М. Голод 1946–1947 рр.: відлуння в суспільних настроях і літературі // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 13. – К., 2008. – С. 21.
- ⁸⁵⁸ Мемуари Н. С. Хрущова // Вопросы истории. – 1991. – № 11. – С. 38.
- ⁸⁵⁹ Там само.
- ⁸⁶⁰ Новий шлях. – 1947. – 26 липня.
- ⁸⁶¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4026. – Арк. 406.
- ⁸⁶² Новий шлях. – 1947. – 13 серпня.
- ⁸⁶³ Советская жизнь 1945–1953. – М., 2003. – С. 154.
- ⁸⁶⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1 – Оп. 41. – Спр. 28. – Арк. 45.
- ⁸⁶⁵ Новий шлях. – 1947. – 1 лютого.
- ⁸⁶⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1 – Оп. 41. – Спр. 3940. – Арк. 40.
- ⁸⁶⁷ Там само. – Спр. 15. – Арк. 64–65.
- ⁸⁶⁸ Там само. – Арк. 123.
- ⁸⁶⁹ Там само. – Спр. 18. – Арк. 105.
- ⁸⁷⁰ Там само. – Спр. 46. – Арк. 162.
- ⁸⁷¹ Там само. – Спр. 66. – Арк. 5.
- ⁸⁷² Чекан О. Петро Тронько: назвати всіх поіменно // Український тиждень. – 2008. – № 24. – С. 16.
- ⁸⁷³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 41. – Спр. 45. – Арк. 37.
- ⁸⁷⁴ Даниленко В. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945–1953 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 9. – К., 2005. – С. 5.
- ⁸⁷⁵ Макаров Ю. Поводьтєся, як вільні люди // Український тиждень. – 2008. – № 26. – С. 16.
- ⁸⁷⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 41. – Спр. 20. – Арк. 13.
- ⁸⁷⁷ Новий шлях. – 1947. – 18 жовтня.

